

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი

არჩილ ჩაჩხიანი

ბრძოლა საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობისათვის
1918–1919 წლებში (სომხეთ–საქართველოს ომი)

ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო
ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი

დ ი ს ე რ ტ ა ც ი ა

სპეციალობა 07.00.01. _ საქართველოს ისტორია

სამეცნიერო ხელმძღვანელი: ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი ალექსანდრე ბენდიანიშვილი

2006

ს ა რ ჩ ე ვ ი

შესავალი.

თავი I

„სომხური საკითხის” ცნება და დაშნაკთა ექსპანსიონისტური იდეოლოგია

- 1.1. სომეხთა მშვიდობიანი დემოგრაფიული ექსპანსიის პროცესი საქართველოში XIX საუკუნესა და XX საუკუნის დასაწყისში.
- 1.2. ქართველი „პროგერმანელები” და ქართული ლეგიონი.
- 1.3. დაშნაკური საბრძოლო რაზმები და სომეხთა შეიარაღებული ექსპანსიის დასაწყისი ამიერკავკასიაში.

თავი II

საქართველოსა და სომხეთის შეიარაღებული ძალები 1918 წელს და საომარი მოქმედებების სამზადისი

- 2.1. საქართველოსა და სომხეთის შეიარაღებული ძალების ჩამოყალიბება და ჯარების საორგანიზაციო_საბრძოლო სტრუქტურა 1918 წელს.
- 2.2. სომხეთ_საქართველო და მათი მოკავშირეები 1918 წელს.
- 2.3. დაპირისპირებულ მხარეთა შეიარაღება.
- 2.4. დაპირისპირებულ მხარეთა სამზადისი ომისათვის.
- 2.5. საომარ მოქმედებათა თეატრის სტრატეგიული მიმოხილვა და დაპირისპირებულ მხარეთა გეგმები.
- 2.6. დაპირისპირებულ მხარეთა საომარი მობილიზაცია და შეიარაღებული ძალების სტრატეგიული გამლა.

თავი III

საბრძოლო მოქმედებების დასაწყისი და გამოუცხადებელი ომის ქრონიკა

- 3.1. საბრძოლო მოქმედებები ოქტომბრის თვეში.
- 3.2. რეგიონში შექმნილი ახალი სამხედრო_პოლიტიკური ვითარება და სომხეთ_საქართველოს დიპლომატიური ომი.
- 3.3. სრულმასშტაბიანი საომარი მოქმედებების დასაწყისი და უზუნლარი_სანაინის ბრძოლა.
- 3.4. საბრძოლო მოქმედებები ახალქალაქის მაზრასა და ვორონცოვკის მიმართულეზაზე.
- 3.5. ალავერდი_ახტალის ბრძოლები და ქართული ჯავშანმატარებლის მანევრი.
- 3.6. სადახლოს თავდაცვითი ბრძოლის ტაქტიკური ასპექტები.

თავი IV
საომარი მოქმედებების მეორე ეტაპი
და სომხეთ_საქართველოს ომის დასასრული

- 4.1. ეკატერინენფელდის ბრძოლა.
 - 4.2. ფრონტის სტაბილიზაცია და შულავერის ოპერაციის მოსამზადებელი ბრძოლები.
 - 4.3. შულავერის აღების ოპერაცია.
 - 4.4. სადახლოს შტურმი.
 - 4.5. ბრიტანული ფაქტორი და საომარი მოქმედებების შეჩერება.
 - 4.6. სამმხრივი სამშვიდობო კონფერენცია და სომხეთ_საქართველოს ომის დასასრული.
 - 4.7. სომხეთ_საქართველოს 1918_1919 წლების ომის შედეგები და მისი სამხედრო_პოლიტიკური მნიშვნელობა.
- დასკვნა.**
დამოწმებული ლიტერატურა და წყაროები.
დანართი.

ბრძოლა საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობისათვის
1918_1919 წლებში (სომხეთ_საქართველოს ომი)

შესავალი

მხოლოდ სახელმწიფო, სახელმწიფოებრივი ყოფა არ არის ზოგადად ერის ყოფიერების განმსაზღვრელი ნიშანი, მაგრამ ყოველი ერისათვის ბუნებრივია სწრაფვა საკუთარი სახელმწიფოს შექმნის, განმტკიცებისა და გაძლიერებისაკენ. ეს მისწრაფება ნებისმიერი ერის საღი ინსტინქტია და ამიტომ სახელმწიფოებრივი ყოფა ერის ნორმალურ ყოფად უნდა ჩაითვალოს. ისტორიულმა ბედისწერამ ისე იჩინა, რომ დიდი ძალისხმევის ფასად ქართველმა ერმა თავისი სამიათასწლიანი სახელმწიფოებრივი ყოფა შეინარჩუნა და ერთიანი საქართველოსა თუ ცალკეული ქართული სამეფო_სამთავროების სახით XIX საუკუნის დასაწყისამდე მოაღწია. სომხებს კი სხვა ბედი ერგოთ წილად... არა თუ სომხური სამთავრო_სახელმწიფოების, არამედ თავად სომხური ეთნოსის ყოფნა_არყოფნის საკითხი

მდგარა ხშირად კითხვის ნიშნის ქვეშ. არაერთხელ ყოფილა, რომ სარწმუნოებრივი თავსებადობის პრინციპიდან გამომდინარე, ქართველ მეფეებს სომეხი ერისათვის თავს დატეხილი დიდი უბედურება აუცილებიათ და სომხური ეთნოსი განადგურებისაგან გადაურჩენიათ. სომხებსაც შესაბამისად აღუქვამთ ქართველთა ეს მადლი. მაგრამ სამწუხაროდ, ისეთი ფაქტებიც ყოფილა, როცა სომხები ქართველთა მიმართ სიძულვილის, ორპირობისა და ღალატის ქმედებებს ჩადიოდნენ. ისტორიული მაგალითები საკმარისზე მეტია. ასე იყო ბაგრატიუნების დინასტიის დროს, ალა მაჰმად_ხან ყაჯარის მიერ თბილისის აღებისას და თუნდაც სულ უახლოეს წარსულში, 1992_1993 წლებში აფხაზეთის რეგიონში მიმდინარე რუსეთ_საქართველოს ომის მსვლელობისას.

ჩვენი კვლევის საგანს ამჯერად არ წარმოადგენს სომხურ_ქართული საუკუნოვანი ურთიერთობების დაწვრილებითი შესწავლა. ჩვენი კვლევის მიზანს საქართველოსა და სომხეთის პირველ რესპუბლიკებს შორის არსებული სახელმწიფოებრივ_ტერიტორიული ინტერესებისა და პრეტენზიების, ე.წ. „სადავო მიწების“ ისტორიული კუთვნილების, სომხეთ_საქართველოს შორის 1918_1919 წლებში მიმდინარე ომისა და ამ ფონზე XX საუკუნის 10_იან წლებში ამიერკავკასიაში განვითარებული სამხედრო_პოლიტიკური მოვლენების შესწავლა და ანალიზი შეადგენს.

ფაქტია, რომ სომხეთ_საქართველოს ომი სამხედრო ისტორიის თვალსაზრისით ფაქტიურად შეუსწავლელია, რაც გარკვეულწილად შესაბამისი საარქივო მასალების მიუწვდომლობითა და იმ ინტერნაციონალური იდეოლოგიური წნეხის არსებობით აიხსნება, რაც ქართველთა და სომეხთა იძულებითი თანაცხოვრებით იყო გამოწვეული ტოტალიტარული რეჟიმის უნიტარულ საბჭოთა იმპერიაში. ფაქტია, რომ ამ თემატიკის შესახებ არ არსებობს სპეციალური გამოკვლევები, მით უმეტეს არ არსებობს ამ საკითხთან დაკავშირებული მეტად მნიშვნელოვანი პრობლემების სტრატეგიული ხედვა. ამ ომთან დაკავშირებული მრავალი საკითხი კიდევ ერთი დიდი თეთრი ლაქაა საქართველოს უახლესი ისტორიის სფეროდან, რომლის მეცნიერული და ობიექტური შესწავლა პირველი რიგის გადაუდებელ ამოცანად გვესახება. ამ მიმართებით 1918_1920 წლებში ამიერკავკასიის რესპუბლიკებს შორის არსებული პოლიტიკურ_იდეოლოგიური უთანხმოებებისა და ტერიტორიული პრეტენზიების საერთო ტენდენციები ძალიან წააგავს რეგიონში შექმნილ დღევანდელ მდგომარეობას, ხოლო მთიან ყარაბაღთან დაკავშირებული

სომხეთ-აზერბაიჯანის შეიარაღებული დაპირისპირება დღესაც წარმოადგენს მსოფლიოს ერთ-ერთ ცხელ წერტილსა და გადაუჭრელ ეთნო-ტერიტორიულ კონფლიქტს. სომხეთ-საქართველოს დღევანდელი ურთიერთობებიც ნამდვილად ვერ ჩაითვლება კეთილმეზობლურად. ჯავახეთსა და ქვემო ქართლში არსებული საერთო პოლიტიკური მდგომარეობა იმ შენელებული მოქმედების ნაღმს წარმოადგენს ქართულ-სომხურ ურთიერთობებში, რომელიც ნამდვილად არ არის ბოლომდე განეიტრალებული და ეს პრობლემაც ადრე თუ გვიან აუცილებლად იჩენს თავს. სომეხთა რევოლუციური ფედერაციის – დაშნაკთა სოციალისტური პარტიის სამოქმედო პროგრამაში ჯავახეთის რეგიონის სომხურ სახელმწიფოსთან მიერთების საკითხი პირველხარისხოვან ამოცანად არის დასახული დღესაც.

ისტორია ხშირად მეორდება...

ხსენებული თემის შესახებ აქამდე არსებულ ნაშრომებში, კვლევებსა თუ პუბლიკაციებში 1918_1919 წლების სომხეთსა და საქართველოს შორის არსებული შეიარაღებული დაპირისპირება ზოგან მცირე სახელმწიფოებრივი უთანხმოების, ზოგან საზღვრისპირა კონფლიქტისა თუ მიწის ვიწრო ზოლისათვის წარმოქმნილი ინცინდენტის სახელებითაა მონათლული. რეალურად კი ეს სახელმწიფოებრივი დაპირისპირება სრულმასშტაბიან ომს წარმოადგენდა სომხეთისა და საქართველოს პირველ რესპუბლიკებს შორის საომარ მოქმედებათა ყველა პოლიტიკური ასპექტისა და საბრძოლო კომპონენტის ჩათვლით. ამ ომის შედეგების სტატისტიკურ მონაცემებსა და საერთო ანალიტიკურ შეფასებას ჩვენ ნაშრომის ბოლოს წარმოვადგენთ. აქ კი მხოლოდ მცირე ამონარიდს მოვიყვანთ ამ ომის შედეგების საშიშროების შესახებ 1919 წლის ჟურნალ „მხედრიდან“: „ქართული მხედრობა თავისი ერის მომავალს იცავდა. ჩვენ დარწმუნებული ვართ, რომ გამარჯვებულ აღამაჰმადხანზე უფრო საშიშარნი საქართველოსათვის, გამარჯვებული დაშნაკცაკანები იყვნენ“.[1] დიახ, პირველი რესპუბლიკის სამხედრო უწყებაში ნამდვილად სწორად აფასებდნენ იმ დიდ საშიშროებას, რის წინაშეც აღმოჩნდა საქართველო 1918 წლის ბოლოს.

ჩვენი ნაშრომი ძირითადადში საარქივო მასალებსა და სხვა დოკუმენტურ პირველწყაროებს ეყრდნობა. ძირფესვიანად იქნა მოძიებული და შესწავლილი საქართველოს ცენტრალურ საისტორიო არქივში დაცული მასალები – ძირითადადში

ფონდები №№ 1864, 1878, 1964, 1969. მიკვლეული დიპლომატიური მიმოწერა, ოპერატიული დანიშნულების შიფროგრამები, პირდაპირი საუბრების სტენოგრაფიული ჩანაწერები და სამხედრო დანიშნულების ტელეგრამები, საბრძოლო ბრძანებები და პატაკები, მოხსენებითი ბარათები და ამონაწერები საომარ მოქმედებათა ჟურნალებიდან, იმ უტყუარ პირველწყაროებს განეკუთვნება, რამაც საშუალება მოგვცა აქამდე მრავალი ბუნდოვანი თუ საკამათო საკითხისათვის აგვეხადა ფარდა. გამომდინარე საკვლევით პრობლემის მნიშვნელობიდან ერთის მხრივ, და ნაშრომის შეზღუდული ფორმატიდან მეორეს მხრივ, შევეცადეთ შეძლებისდაგვარად სრულად წარმოგვედგინა ეს დოკუმენტაცია, რომელთა უმეტესობა ნაშრომის დანართში გადავიტანეთ. „გამომდინარე იქიდან, რომ სომხეთ-საქართველოს ომის ისტორიის შედგენისათვის მთავარი ღირებულება მხოლოდ წერილობით დოკუმენტებს აქვთ, ამ ომის შემსწავლელ სამხედრო-საისტორიო კომისიას შექმნილი პოლიტიკური გარემოს, ომის საბაზისა და მიზეზების შესასწავლად ესაჭიროება ამ საკითხთან დაკავშირებული მთავრობის ყველა დადგენილების, ტელეგრამისა და დოკუმენტის ასლი. მეტად მნიშვნელოვანია აგრეთვე გავეცნოთ იმ მოლაპარაკებების შინაარსს, რომელსაც მთავრობა აწარმოებდა ამ საკითხთან დაკავშირებით მოკავშირე სახელმწიფოთა მისიებთან“.[2] წარმოდგენილი ციტატა სომხეთ-საქართველოს ომის შემსწავლელი სახელმწიფო კომისიის თავმჯდომარეს, ამ ომში ქართული შეიარაღებული ძალების მთავარი სამხედრო დაჯგუფების საველე შტაბის უფროსს, გენერალ-მაიორ გიორგი კვინიტაძეს ეკუთვნის. სომხეთ-საქართველოს ომის დასრულებისთანავე, ამ ომის შემსწავლელი სახელმწიფო-საისტორიო კომისია შეიქმნა, რომლის თავმჯდომარედ დაინიშნა სწორედ გენერალი კვინიტაძე, მაგრამ 1919 წლის თებერვლიდან აფხაზეთსა და სამცხე-ჯავახეთში განვითარებულმა სამხედრო-პოლიტიკურმა მოვლენებმა შეუძლებელი გახადა კომისიის მუშაობის გაგრძელება, რადგან გენერალი კვინიტაძე ახალციხის ფრონტის სარდლად დაინიშნა. ამით კომისიამ არსებობა შეწყვიტა. ჩვენ შევეცადეთ შეძლებისდაგვარად გაგვეგრძელებინა დაწყებული საქმე და გარკვეული სიცხადე შეგვეტანა ამ მეტად საკამათო და ბუნდოვანი საკითხის შესწავლაში.

კვლევისათვის გამოვიყენეთ ჩვენთვის ხელმისაწვდომი ჰარვარდის უნივერსიტეტის სტენფორდის ინსტიტუტის „ომის, რევოლუციისა და მშვიდობის“ არქივთსაცავში არსებული დოკუმენტაცია, საქართველოს პირველი რესპუბლიკის იმ პოლიტიკურ და

სამხედრო მოღვაწეთა მემუარული ნაშრომები და ჩანაწერები, რომლებიც ან უშუალოდ მონაწილეობდნენ ამ ომში, ან მჭიდრო შეხება ჰქონდათ აღნიშნულ საკითხთან. ამ მიმართებით დიდია ცნობილი მეცნიერის, ბატონ გურამ შარაძის წვლილი. უაღრესად ფასეულია იმდროინდელი ქართველი გენერალიტეტისა და ოფიცერთა კორპუსის ისეთი წარმომადგენლების მოგონებები, როგორებიცაა: გ. კვინიტაძე, გ. მაზნიაშვილი, შ. მალაკელიძე, ალ. ზაქარიაძე, ვ. გოგუაძე, ვ. თევზაძე, ვ. ჯუღელი. აგრეთვე საქართველოს პირველი რესპუბლიკის პოლიტიკურ მოღვაწეთა: დ. ვაჩნაძის, გრ. ლორთქიფანიძის, რ. გაბაშვილის, ვ. ნოზაძის, ზ. ავალიშვილის და სხვათა ანალიტიკური ნაშრომები. ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესო იყო დიდი ქართველი მეცნიერის, პატრიოტისა და საზოგადო მოღვაწის, სომხეთ-საქართველოს ომის უშუალო მონაწილის, აკადემიკოს ნიკო კეცხოველის აქამდე უცნობ მემუარებში წარმოდგენილი მასალების გაცნობაც, რისი მიგნებისა და პირველად გამოქვეყნების ექსკლუზიური უფლება ჩვენ გვხვდა წილად. პრაქტიკულად სრულადაა შესწავლილი და გამოყენებული იმდროინდელი პერიოდიკის მასალები, რომლებიც აღნიშნულ საკითხთან არის დაკავშირებული და თავის დროზე გამოქვეყნებული იყო გაზეთებში: „საქართველო“, „სახალხო საქმე“, „საქართველოს რესპუბლიკა“, „ბორბა“, „ერთობა“ და სხვა. ჟურნალებში: „რესპუბლიკის ჯარი“, „თეატრი და ცხოვრება“ და სხვა. ამ თემასთან დაკავშირებით მეტად მნიშვნელოვანია ქართველი საზოგადო მოღვაწის იოსებ იმედაშვილის დოკუმენტურ-მხატვრული ჩანაწერები, რომელიც შექმნა მან საფრონტო ჟურნალისტის ამპლუაში. ყველა ავტორის ჩამოთვლა შორს წაგვიყვანს, მაგრამ მაინც უნდა გამოვყოთ ქართველი ისტორიკოსისა და არმენოლოგის, პროფესორ ალექსანდრე აბდალაძის ღვაწლი. მისმა ორიგინალურმა თარგმანებმა საშუალება მოგვცა გავცნობოდით საკვლევ თემასთან დაკავშირებულ სომხურ ლიტერატურას.

სომეხთა რევოლუციური ფედერაციის – დაშნაკთა სოციალისტური პარტიის შესახებ მასალების მოსაძიებლად და შესასწავლად საერთაშორისო-საინფორმაციო ელექტრონულ ქსელში დაცული პარტიის ისტორიისა და აქტივობის შესახებ არსებული მასალებით ვსარგებლობდით. ჩვენს მიერ გაანალიზებულ იქნა ქართველ, სომეხ, აზერბაიჯანელ, რუს, თურქ, ფრანგ, ბრიტანელ, ამერიკელ და სხვა ავტორთა ნაშრომები და სტატიები. მათი შეჯერების, ურთიერთდაპირისპირების, შემდგომი ანალიზისა და სინთეზის გზით, ჩვენის

აზრით მოხერხდა რეალობასთან მაქსიმალურად დაახლოებული სურათის დადგენა და შესაბამისი დასკვნების გამოტანა.

1918_1919 წლების სომხეთ_საქართველოს ომის შესახებ აქამდე შექმნილ მეცნიერულ ნაშრომებსა და ანალიტიკურ სტატიებში როგორც წესი, საერთო სურათი შეიმჩნევა. ამ ომთან დაკავშირებული მრავალი სამხედრო_პოლიტიკური საკითხი არასწორადაა გაშუქებული, ხოლო ისტორიული ფაქტები დამახინჯებული და ტენდენციურია. ყველაზე საინტერესო კი ისაა, რომ თითქმის ყველა ამ ნაშრომში პრაქტიკულად ერთი და იგივე შეცდომებია დაშვებული. თვით ღრმად პატივცემული და უაღრესად ავტორიტეტული მკვლევარი, პროფესორი ლევან სანიკიძე თავის ისტორიულ მონოგრაფიაში „მესამე დასის საქართველო“, სულ რაღაც ერთ ფურცელს უთმობს სომხეთ_საქართველოს ომის განხილვას, მაშინ, როცა თვით ნაშრომი საკმაოდ სქელტანიანია და 540 ფურცელს მოიცავს. ყველაზე უფრო გასაკვირი კი ისაა, რომ ერთ ფურცელზე გადმოცემული ომის ზოგადი მიმოხილვა უამრავი უზუსტობითა და პირდაპირ უნდა ითქვას, შეცდომითაა აღსავსე. ერთადერთი არგუმენტი, რითაც შექმნილი სურათი შეიძლება ავხსნათ, ალბათ ისაა, რომ მონოგრაფიის შექმნისას (1987_1989 წ.წ.) სომხეთ_საქართველოს ომის შესახებ არსებული დოკუმენტები და საარქივო მასალები ნაწილობრივ მიუწვდომელი იყო და შესაბამისად, სრულყოფილი კვლევების ჩატარების საშუალებაც არ არსებობდა.

სრულყოფილადაა განხილული სომხეთ_საქართველოს პოლიტიკური დაპირისპირების საკითხები შოთა ვადაჭკორიას ნაშრომში „საქართველო_სომხეთის ურთიერთობის საკითხი ქართულ პოლიტიკურ აზროვნებაში (1918_1920)“¹. ხსენებულ ნაშრომში ბუნებრივია, სომხურ_ქართული ურთიერთობების მხოლოდ პოლიტიკური და დიპლომატიური ასპექტებია განხილული, მაგრამ მონაცემთა ძირითად წყაროდ ოფიციალური პერიოდიკაა გამოყენებული. აქედან გამომდინარე, ბევრი მეტად მნიშვნელოვანი საკითხი საფუძვლიანად არაა განხილული და გარკვეული უზუსტობებიცაა დაშვებული. ავტორს ომის დაწყების თარიღად 1918 წლის 9 დეკემბერი აქვს მითითებული, რაც არასწორია. მეორე ავტორი – გურამ მარხულია: „**1918 წლის დეკემბერში** ომის გამოუცხადებლად სომხეთმა სამარცხვინო ომი დაიწყო საქართველოს წინააღმდეგ, მაგრამ მოკლე ხანში **სომხეთის ჯარი განადგურებულ და განდევნილ იქნა საქართველოდან**“² (ხაზგასმა ჩვენია – ა. ჩ).^[3] ომის დაწყების თარიღთან დაკავშირებით აქაც იგივე უზუსტობაა

დაშვებული. უფრო დიდი შეცდომა კი ისაა, რომ „სომხეთის ჯარი განადგურებული და განდევნილი” არ იქნა საქართველოდან“. გაზეთ „კვირის პალიტრის” 2005 წლის 31 ოქტომბერი – 6 ნოემბრის ნომერში სომხეთ-საქართველოს ომთან დაკავშირებული პუბლიკაცია გამოქვეყნდა სათაურით: „გამარჯვებით გასრულებული სიკვდილისა და სისხლის ნადიმი (სომხეთ-საქართველოს ომი)”. სტატიის ავტორი მითითებული არაა. პუბლიკაციის გაცნობის შემდეგ კი უფრო განგვიმტკიცდა ის აზრი, რომ ამ ომის რეალური ისტორია სრულიად უცნობია. სტატია კი არა მარტო უხეში შეცდომებით, არამედ რეალურისაგან დიამეტრალურად საწინააღმდეგო მონაცემებითაა აღსავსე. ყველაზე დიდი შეცდომა კი ისაა, რომ ომში გამარჯვებულად ქართული მხარეა გამოყვანილი, ხოლო სომხეთ-საქართველოს ომის საბრძოლო მოქმედებათა მასშტაბები და მნიშვნელობა უადრესად დაკნინებულია. მსგავს სურათს ვაწყდებით სხვა ავტორებთანაც, რომლებსაც აქ აღარ მოვიყვანთ.

ჩვენს მიერ წარმოდგენილი ნაშრომის მთავარი ღირებულება ალბათ ისაა, რომ ობიექტურობის მაქსიმალური დაცვით, ყოველგვარი შელამაზების გარეშე შევეცადეთ წარმოგვედგინა ის რეალური სამხედრო-პოლიტიკური სურათი, რაც XX საუკუნის 10-იანი წლების ბოლოს განვითარდა ამიერკავკასიის რეგიონში ზოგადად. ამ ფონზე, რეგიონში არსებული პოლიტიკური და სამხედრო-პოლიტიკური რეალიების გათვალისწინებით დაწვრილებით შევისწავლეთ 1918-1919 წლებში სომხეთსა და საქართველოს შორის წარმოებული ომის თითოეული საკითხი, გავანალიზეთ საბრძოლო მოქმედებების ტაქტიკური და ოპერატიული ასპექტები.

სომხეთ-საქართველოს ომის თითქოს აქამდე ცნობილი საკითხები, რეალურად ძალიან ბუნდოვანი და არაზუსტია. აქ ძალიან ბევრ წინააღმდეგობასა და ერთი შეხედვით ერთმანეთის გამომრიცხავ მოსაზრებებსაც ვაწყდებით. სახელმწიფოებრივი მასშტაბებით იმდენად არაორგანული იყო საქართველოს მთავრობის დიპლომატიური ნაბიჯები და სამხედრო-პოლიტიკური გადაწყვეტილებები, რომ თვით უმაღლესი სამხედრო ხელმძღვანელობაც კი არ უწყობდა მთავრობის პოლიტიკური აქტივობის შესახებ, პოლიტიკოსები კი სწორად ვერ ან არ აანალიზებდნენ ფრონტებზე შექმნილ ოპერატიულ მდგომარეობას და ადეკვატურ ნაბიჯებსაც არ დგამდნენ, ან თუ დგამდნენ, სამწუხაროდ, დიდი დაგვიანებით. თვით სომხეთ-საქართველოს ომის უშუალო მონაწილეების

მემუარებშიც კი უამრავი შეუსაბამობა და უზუსტობაა დაშვებული. და საერთოდ იქმნება შთაბეჭდილება, რომ ეს ომი საქართველოს მენშევიკური მთავრობის მიერაც არ იქნა სრული სერიოზულობით აღქმული. ისტორიული რეალობა კი ისაა, რომ სწორედ სომხეთ-საქართველოს ომი იყო პირველი დიდი სამხედრო-პოლიტიკური გამოცდა სრულიად ახალგაზრდა ქართული სახელმწიფოსათვის და საერთო ჯამში, 1921 წლის თებერვალ-მარტამდე ერთადერთი პოლიტიკურად წაგებული ომი პირველი რესპუბლიკის არსებობის სამწლიანი ისტორიის მანძილზე. როცა ქართველთა მარცხზე ვსაუბრობთ, რა თქმა უნდა, სულაც არა გვაქვს მხედველობაში მხოლოდ წმინდათ საბრძოლო მოქმედებების ტაქტიკური, გნებავთ, ოპერატიული შედეგები, დაპირისპირებულ მხარეთა შეიარაღებული ძალების საბრძოლო მომზადებისა თუ ჯარების ბრძოლისუნარიანობის საკითხების ანალიზის ფონზე გაკეთებული დასკვნები. როდესაც ამ ომში ქართველთა მარცხზე ვსაუბრობთ, აქ პირველ რიგში მხედველობაში გვაქვს ომის შედეგები, როგორც სახელმწიფოს ინსტიტუციური აქტივობის ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი და არსებითი შედეგი, მისი თითოეული – ტერიტორიული, სამხედრო-პოლიტიკური, ეკონომიკური და სხვა ასპექტების საერთო ანალიტიკური შედეგი. ამ თვალსაზრისით კი საქართველოს პირველი რესპუბლიკა პოლიტიკურად დამარცხდა. დამარცხდა უსამართლოდ და დაუმსახურებლად. დამარცხდა გაცილებით სუსტ მოწინააღმდეგესთან და ამ მარცხშიც არცთუ უკანასკნელი როლი, თუ მთავარი არა, საქართველოს „ჰუმანურ“ და „ინტერნაციონალისტ“ მთავრობასა და პირადად მის თავმჯდომარეს მიუძღოდა. ამ ომის შედეგებმა კი მოგვიანებით, უკვე 1920-1921 წლებში დიდი როლი ითამაშეს საქართველოს ისტორიულად კუთვნილი მიწების ტერიტორიული გადანაწილების პროცესსა და მისი შემდგომი მოწყობის ბედზე, სომხეთისაზე კი – გადამწყვეტი.

ბოლოსდაბოლოს, ერთხელ და სამუდამოდ უნდა აღდგეს და ობიექტურად დაიხატოს სომხეთ-საქართველოს შორის არსებული უკიდურესი სამხედრო-პოლიტიკური დაპირისპირების სრული სურათი. ერთხელ და სამუდამოდ უნდა გაეცეს უმძიმეს კითხვებს პასუხი – რა სამხედრო-პოლიტიკური ურთიერთობები არსებობდა საქართველოსა და სომხეთის პირველ რესპუბლიკებს შორის 1918 წლის განმავლობაში და განსაკუთრებით მის მეორე ნახევარში? რაში მდგომარეობდა სომეხთაგან ქართველებისადმი წაყენებული პრეტენზიების რეალური არსი? როგორ ჩამოყალიბდა სომეხ დაშნაკთა

ულტრანაციონალიზმი? რამ მიიყვანა საქართველოსა და სომხეთის პირველი რესპუბლიკების მთავრობები ღია შეიარაღებულ დაპირისპირებამდე? რაში მდგომარეობდა ყბადაღებული „სომხური საკითხის“ არსი? როგორი იყო საქართველოს პირველი რესპუბლიკის მთავრობისა და ქართველი სოციალ-დემოკრატების, პირადად ბატონ ნოე ჟორდანიას როლი ამ დაპირისპირების გაღვივებასა და მისი სამართლიანად დასრულების საქმეში? სამხედრო ხელოვნების თვალსაზრისით, როგორი ტაქტიკური თუ ოპერატიული მდგომარეობა იქმნებოდა საომარ მოქმედებათა თეატრებზე და საბოლოოდ რა შედეგებით დასრულდა სომხეთ-საქართველოს ომი?

წარმოდგენილი ნაშრომი, არსებითად, დასმული საკითხების მონოგრაფიული შესწავლის პირველ ცდას წარმოადგენს.

სომხეთ-საქართველოს ომთან მიმართებაში ყველაზე საინტერესო ისაა, რომ თვით იმდროინდელ და თანამედროვე სომეხ ავტორთა უმეტესობა ვერ უარყოფს იმ ფაქტს, რომ ამ ომში აგრესორების როლში არარატის რესპუბლიკის დაშნაკური მთავრობა და მისი შეიარაღებული ძალები გამოდიოდნენ. მაგრამ სომეხი და პროსომეხი ავტორები თავგამოდებით ამტკიცებენ, რომ არარატის მთავრობა საომარი მოქმედებების დაწყებამდე საქართველოს მთავრობის მიერ სომხეთის მიმართ წარმოებულმა აგრესიული საგარეო, იდეოლოგიური და ეკონომიკური კურსის გატარების პოლიტიკამ მიიყვანა. ამ სქემით სომეხ დაშნაკთა მიერ 1918 წლისათვის საქართველოს მთავრობისადმი წაყენებული პრეტენზიების ჩამონათვალი ოთხ ძირითად პუნქტად შეიძლება ჩამოყალიბდეს:

1. 1918 წლის დასაწყისში ქართველების სომხებისადმი ღალატი თურქთა შეიარაღებულ აგრესიასთან მიმართებაში.
2. საქართველოს მთავრობის არაკუმანური დამოკიდებულება დევნილი სომეხი ლტოლვილებისადმი.
3. საქართველოს მიერ სომხეთის წინააღმდეგ წარმოებული ეკონომიკური და საკომუნიკაციო ბლოკადა.
4. საქართველოს შეიარაღებული ძალების მიერ „ძირძველი სომხური მიწების“ ოკუპაციის ფაქტი.

ჩვენ აქვე აღვნიშნავთ, რომ პირველი სამი პუნქტი სრულებით არ შეესაბამება ისტორიულ სიმართლეს და მათში გამოთქმული პრეტენზიები საშინელი ცილისწამებაა

ქართული მხარის მიმართ. რაც შეეხება მეოთხე პუნქტში გამოთქმულ ტერიტორიულ პრეტენზიას, მას ცალსახად ვეთანხმებით, ოღონდ იმ შესწორებით, რომ სომეხ დაშნაკთა ნაციონალისტურ-ექსპანსიონისტურ იდეოლოგიაზე დაყრდნობით, სომხეთის შეიარაღებული ძალების მიერ სწორედ ძირძველი ქართული მიწების ოკუპაციის მცდელობა იყო ამ ომის გამომწვევი ერთადერთი მიზეზი და დანარჩენი სამი მხოლოდ ამ მეოთხე პუნქტის დასამძიმებლად იყო შეთხზული და მოგონილი სომეხ პროპაგანდისტთა და მათ მხარდამჭერთა მიერ. სწორედ ეს „სადავო“ ისტორიული ქართული მიწები უნდა ქცეულიყო სომეხთა ეფემერული სახელმწიფოს – „დიადი არმენიის“ შემადგენელ ელემენტად. პირველი სამი პუნქტი კი ისეთი აშკარა უსირცხვილობითა და უტიფრობით იყო შეთხზული, რაც მხოლოდ დაშნაკური იდეოლოგიის აპოლოგეტებს შეიძლებოდა მოსვლოდათ თავში. რაც შეეხება საკუთრივ „დიად არმენიას“, იგი ე.წ. „დიდი არმენიის“, „მცირე არმენიისა“ და „ქილიკის არმენიისაგან“ უნდა შემდგარიყო. საინტერესოა, რომ ამ ე.წ. „დიდი არმენიის“ ჩრდილოეთ და ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში ისტორიული საქართველოს თითქმის ნახევარი იყო ჩართული, ხოლო „მცირე არმენიაში“ საქართველოს ისტორიული მხარე – სპერი.

ერთი შეხედვით ისეთი მარტივი და დღესავით ნათელი საკითხი, როგორცაა სომეხ ნაციონალისტთა მიერ საქართველოსადმი წაყენებული ტერიტორიული პრეტენზიები, რეალურად სულაც არაა ტრივიალური და ცალსახა. იგი შორს ცილდება სომხეთისა და საქართველოს პირველ რესპუბლიკებს შორის მთელი 1918 წლის განმავლობაში არსებული სახელმწიფოებრივი და პოლიტიკური ურთიერთობების საკითხს როგორც დროში, ასევე სივრცეში. ეს დამოკიდებულება და სომხური აგრესიული საგარეო პოლიტიკის პრობლემური საკითხები ორგანულადაა დაკავშირებული და უფრო მეტიც, დაფუძნებულია ისეთ საინტერესო ფენომენზე, რომელიც მსოფლიო პოლიტიკის სფეროში „სომხური საკითხის“ სახელწოდებით შევიდა. „სომხური საკითხის“ ცნება, მისი გენეზისი და შემდგომი მეტამორფოზები იმდენად მნიშვნელოვანი და ფუძემდებლური ფენომენი იყო სომხურ-ქართულ ურთიერთობებში, რომ მისი ძირითადი მომენტების განხილვის გარეშე შეუძლებელია ბოლომდე ჩავწვდეთ 1918-1919 წლების სომხეთ-საქართველოს ომის სამხედრო-პოლიტიკური წანამდვრების რეალურ არსს. სწორედ „სომხური საკითხის“

დასმა და არსებობა, როგორც ასეთი, იყო ამ ომის ფუძემდებლური მიზეზი და მისი გამართლების გარკვეული მცდელობაც.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, გადაუდებლად მივიჩნიეთ მოკლე მიმოხილვა გაგვეკეთებინა იმ ძირითადი განმსაზღვრელი იდეოლოგიურ_პოლიტიკური პროცესებისა, რომლებიც წინ უძღოდა 1918_1919 წლების სომხეთ_საქართველოს ომს და ეს საკითხები დისერტაციის პირველ თავში ჩავრთეთ. ათეულობით ისტორიკოსის თავაუღებელი შრომა ალბათ იმისათვის საჭირო, რომ მეცნიერულ დონეზე იქნას შესწავლილი „სომხური საკითხისა“ და დაშნაკთა ნაციონალისტური იდეოლოგიის წარმომავლობის ყველა ასპექტი. ამიტომ, ჩვენ მხოლოდ იმ უმნიშვნელოვანესი მომენტების გაშუქებით შემოვიფარგლეთ, რომლებიც უშუალოდაა დაკავშირებული სომხური აგრესიული სეპარატიზმისა და დაშნაკთა ულტრანაციონალიზმის წარმოშობასთან და კიდევ ერთხელ შევეცადეთ ნათელი მოგვეფინა ამ მეტად საინტერესო, არაერთგვაროვანი, წინააღმდეგობებით აღსავსე და უაღრესად საშიში მოვლენისათვის.

რაც შეეხება უშუალოდ სომხეთ_საქართველოს ომის საკითხებს, ცნობებს სომხეთისა და საქართველოს პირველი რესპუბლიკების შეიარაღებული ძალების საბრძოლო ორგანიზაციისა და შეიარაღების შესახებ, მათ საომარ სამზადისსა და დაპირისპირებულ მხარეთა ძალების სტრატეგიულ გაშლას, იგი დისერტაციის მეორე თავშია ჩართული.

საკუთრივ საომარ მოქმედებათა პერიოდი სამხედრო ხელოვნების თვალსაზრისით ორ ეტაპად დავყავით, სადაც შემობრუნების საკვანძო მომენტად 1918 წლის 18_23 დეკემბრის სადახლოს პირველი ბრძოლა გამოვყავით, რითაც ფაქტიურად დასრულდა ქართული შეიარაღებული ძალების უკანდახევის ორკვირიანი პერიოდი. რამდენიმე დღეში, 28 დეკემბრიდან კი ქართული მხარის უძლიერესი შეტევითი ოპერაცია დაიწყო ბორჩალოს საომარ მოქმედებათა მთელ ფრონტზე. საომარ მოქმედებათა პირველი ეტაპის ცალკეული ბრძოლებისა და ბატალური სცენების ოპერატიულ_ტაქტიკური მონახაზების შესწავლას მესამე თავი მივუძღვენით. შესაბამისად, აქვეა განხილული ომის მსვლელობისას ამიერკავკასიის რეგიონში განვითარებული უმნიშვნელოვანესი სამხედრო_პოლიტიკური ხასიათის მოვლენები და ჩვენთვის საინტერესო სომხურ_ქართული დიპლომატიური ურთიერთობების მთელი სპექტრი. დისერტაციის მეოთხე თავში კი საომარ მოქმედებათა მეორე ეტაპი, ღია საომარი მოქმედებების შეწყვეტა, სამხრივი ბრიტანულ_

ქართულ_სომხური საზავო მოლაპარაკებების მასალები და სომხეთ_საქართველოს ომის სამხედრო_ პოლიტიკური შედეგებია წარმოდგენილი, დამატებით – სომეხთა რევოლუციური ფედერაციის – დაშნაკთა სოციალისტური პარტიის თანამედროვე სამოქმედო პროგრამის ნიშანდობლივი პუნქტები, სადაც განსჯისათვის მეტად საინტერესო მასალებია გამომზეურებული. აქვეა გაკეთებული შემაჯამებელი დასკვნები.

თავი I

„სომხური საკითხის“ ცნება და დაშნაკთა ექსპანსიონისტური იდეოლოგია

§1.1. სომეხთა მშვიდობიანი დემოგრაფიული ექსპანსიის პროცესი საქართველოში XIX საუკუნესა და XX საუკუნის დასაწყისში.

სომეხ ნაციონალისტთა” სეპარატისტული იდეოლოგია და აქედან გამომდინარე მათი ექსპანსიონისტური განწყობები არ ახალია – ძველია. ალბათ იმდენად ძველი, რამდენადაც თავად სომხური ეთნოსი, როგორც ასეთი. ეს იდეოლოგია საუკუნეების მიღმა იღებს სათავეს და იგი სომეხთა „ეროვნული განუმეორებლობისა და განსაკუთრებულობის“ იდეაზეა დაფუძნებული, რამაც XIX საუკუნის ბოლოსათვის თვისობრივად ახალ დონეებს მიაღწია. თანამედროვე სომხური ისტორიოგრაფიით კაცობრიობის განვითარების მრავალათასწლოვან ისტორიაში სხვადასხვა ცივილიზაციების ნებისმიერი წინ გადადგმული ნაბიჯი, როგორც წესი, სომეხებს მიეწერებათ. ამ თეორიით ისინი არიან ბიბლიური ნოეს მეორე სამშობლო და ადამის მოდგმის რეინკარნაცია, ცივილიზაციის პიონერები და პირველი ანბანის შემქმნელები. ისინი არიან მეტალურგიის მამები, სწორუპოვარი მეომრები და უებრო მშენებლები, ჭეშმარიტი მეცნიერები და მსოფლიოს განმანათლებლები. ისინი არიან პირველი ქრისტიანები და ამავე დროს ზეადამიანური არიული რასის გამორჩეული წარმომადგენლები, განსაკუთრებული სამოციქულო ქვეყანა და ხალხი, აღსავსე ქრისტესმიერი სიყვარულითა და სათნოებით. ისინი არიან თურმე ნაირის ხალხები და ურარტუს იმპერია. სომეხები ფლობდნენ თურმე უდიდეს მიწებს მესოპოტამიასა და კაპადოკიაში, ამიერკავკასიასა და

ხმელთაშუაზღვისპირეთში და მათი სახელმწიფოც – „დიადი არმენია““, თურმე სამ ზღვას – შავ, ხმელთაშუა და კასპიის ზღვებს შორის ყოფილა გადაჭიმული ოდითგანვე.

ასეთი მოსაზრებები და დასკვნები რომ რომელიმე კერძო პიროვნებას, ან თუნდაც პირთა ჯგუფს ეკუთვნოდეს, ყურადღებასაც არ მივაქცევდით, მაგრამ საქმე იმაშია, რომ ზემოთქმულის აპოლოგეტებად სერიოზული სომხური სამეცნიერო და პოლიტიკური წრეები გვევლინებოდნენ ადრეც და გვევლინებიან ახლაც. მსოფლიოს სომეხთა ისტორიოგრაფია, მას_მედიის საშუალებები და ინტერნეტის ვებ_გვერდები ისეთი ზღვარს გადასული ფალსიფიკაციებითა და დანაშაულებრივი ტყუილებითაა წალეკილი სომეხთა ისტორიისა და ეროვნული განუმეორებლობის შესახებ, რომ მათი დეტალური განხილვა და მეცნიერული კამათის გამართვა ერთი სამეცნიერო ნაშრომისა და მოცემული ფორმატის ფარგლებში პრაქტიკულად შეუძლებელია. რაც მთავარია – ჩამოთვლილ საკითხებში ჩაღრმავება, უბრალოდ არასერიოზულობად მიგვაჩნია. ამ მიმართებით ყველაზე საგანგაშო კი ისაა, რომ ყოველივე ზემოთქმულის აგიტაცია ამიერკავკასიისა და მცირე აზიის ხალხების უკიდურესი დამცირებისა და არ შევცდებით თუ ვიტყვით – პირდაპირი შეურაცხყოფის მიყენების ფონზე მიმდინარეობს.[1]]

ამჯერად, ჩვენ სომხური ეთნოსის საქართველოს ტერიტორიებზე განთესვის მოკლე მიმოხილვას გავაკეთებთ მხოლოდ. აღნიშნული საკითხი არაერთი ქართველი და უცხოელი ავტორის არაერთ ნაშრომშია განხილული. ამ მიმართებით განსაკუთრებით აღსანიშნავია გურამ მაისურაძის ფუნდამენტური ნაშრომი: „საქართველოს სომხური მოსახლეობის ისტორიის საკითხები (IV_XVIII სს)““, სადაც ღრმა მეცნიერულ დონეზეა წარმოდგენილი ამ საუკუნოვანი, რთული და არაერთგვაროვანი პროცესების პრაქტიკულად ყველა ასპექტი. მიუხედავად ამისა, ჩვენ კიდევ ერთხელ შევეხებით ამ ცნობილი პროცესის ზოგიერთ მომენტს, ხოლო სომეხთა დემოგრაფიული ექსპანსიის საკითხს XIX საუკუნის ბოლოსა და XX საუკუნის დასაწყისში უფრო მეტად გავშლით, რადგან ამ პერიოდში ისტორიულ ქართულ მიწებზე სომეხთა შემოსვლის პერმანენტული პროცესები რაოდენობრივად და თვისობრივად ახალ საფეხურზე ადის და იგი მკაცრად განსაზღვრულ ელფერს იძენს. სრული ობიექტურობისათვის ჩვენ აქცენტს ძირითადად არაქართულ, მათ შორის სომხურ წყაროებზე გავაკეთებთ.

სომხურ_ქართულ უშუალო თანაარსებობას ცარისტული რუსეთის იმპერიამ დაუსვა წერტილი XIX საუკუნის დასაწყისში, როცა ქართლ_კახეთის სამეფო იმპერიის საზღვრებში მოაქცია და ქართული სახელმწიფოებრიობა გააუქმა. ჩვენთვის საინტერესო ქვემო ქართლის ნაწილმა, ანუ, ლორე_ბამბაკმა, რუსული ადმინისტრაციული დაყოფით, ტფილისის გუბერნიის ტერიტორიულ_ადმინისტრაციული სტატუსი მიიღო. თბილისისავე გუბერნიაში აღმოჩნდა ჩართული დღევანდელი ახალციხე_ახალქალაქის რეგიონიც. ბუნებრივი და ნიშანდობლივია, რომ აღნიშნული რეგიონები თავისი ისტორიული, სოციალურ_ეკონომიკური, ადმინისტრაციული, ეთნიკური და კულტურული სამართალმემკვიდრეობის პრინციპებიდან გამომდინარე, ტფილისის და არა ერევანის გუბერნიის შემადგენლობაში შედიოდა. ამ დროისათვის აქ მცხოვრები სომხები უკვე სრულად იყვნენ ინტეგრირებულნი ქართულ ადმინისტრაციულ და ეკონომიკურ ცხოვრებაში.

XIX საუკუნიდან სომეხთა მრავალსაუკუნოვანი მშვიდობიანი ექსპანსიის პროცესი საქართველოში ახალ ფაზაში შედის. საქართველოს ახალი სომხური დიასპორების შექმნაზე უდიდესი გავლენა იქონია რუსეთ_თურქეთისა და რუსეთ_ირანის ომებმა, რომელთა შედეგად სომეხ ლტოლვილთა ახალ_ახალი ტალღები პერმანენტულად სახლდებოდნენ ისტორიულ ქართულ მიწებზე. ეროვნებით სომეხი დიდი ამერიკელი ისტორიკოსისა და პოლიტოლოგის, რიჩარდ ოვანესიანის (Richard G. Hovannisian) მიხედვით: „1830 წლისათვის 100000_ზე მეტი სომეხი დასახლდა ახალქალაქისა და ახალციხის რეგიონებში _ ისტორიულ ქართულ მიწებზე“.[2] XIX საუკუნის განმავლობაში სხვადასხვა წყაროებზე დაყრდნობით სომეხთა განსახლების დინამიკაზე შემდეგ მასალას გვაწვდის შოთა ვადაჭკორია: „1804 წელს ერევნის სახანოდან თბილისში სომეხ ჩამოსახლებულთა რიცხვი 2000 კაცს უდრიდა. 1807_1808 წლებში თბილისის გუბერნიასა და ავლაბარში 338 სომხური ოჯახი (1906 სული) ჩამოსახლეს, ხოლო 1809_1811 წლებში მთავარმართებელ ტორმასოვის დროს, ყარაბაღიდან 428 ოჯახი (2140 სული) ბოლნისში ჩამოსახლეს. 1829 წელს ყარსის, არზრუმის და ბაიაზეთის ვილაიეთებიდან 14000 ათასი ოჯახი. რუსეთის შემწეობით საქართველოში სომეხთა ჩამოსახლებებიდან გამომდინარე, მათი მატების დინამიური პროცესი შემდეგ სურათს იძლევა: 1865 წელს საქართველოში ცხოვრობდა 122,6 ათასი სომეხი, 1880 წელს _ 172,9 ათასი სომეხი, 1897 წელს _ 197,0 ათასამდე. 1897_1902 წლებში საქართველოში 55

ათასი სომეხი ჩამოსახლეს. აღნიშნული პროცესებიდან გამომდინარე, თბილისში სომეხების რაოდენობა 46,7 ათასიდან 124,9 ათასამდე გაიზარდა, რომელთაგან 68 ათასი ახლად მოსული იყო.”[3] რუსული წყაროებით კი ქართულ მიწებზე სომეხთა გადმოსახლების შემდეგი სურათია დახატული: „სამი – არზრუმის, ყარსის და ბაიაზეთის საფაშოებიდან არზრუმის არქიეპისკოპოსმა კარაპეტმა რუსეთში თან გამოიყოლა მხარის თითქმის მთელი ქრისტიანული მოსახლეობა – 70000 კაცამდე. არქიეპისკოპოსი კარაპეტი არზრუმიდან ახალციხემდე გადმოსახლებულებთან ერთად ფეხით გამოემართა”.[4] XIX საუკუნის ბოლოსათვის მნიშვნელოვნად გაიზარდა სომხური მოსახლეობის წილი რუსეთის გუბერნიებში, განსაკუთრებით მის სამხრეთ ნაწილში. იგივე ავტორთან სომეხთა მასობრივი მიგრაციისა და სოციალური კეთილდღეობის სურათი ასეა დახატული: „ჩვენი სამხრეთ ვოლგისპირეთის გუბერნიები, შავიზღვისპირეთი, დონის ოლქი, ბესარაბია სომეხებითაა გადაჭედილი. ასტრახანი და დონის როსტოვი – თითქმის სომხური ქალაქებია. (შემთხვევითი არაა, რომ საზღვარგარეთ გამოცემული „დიადი არმენიის“ ერთ-ერთ რუკაზე ეს უკანასკნელი როსტოვამდე ვრცელდება) კავკასიაზე ხომ ლაპარაკიც ზედმეტია. მაშინ, როცა რუსები იქ არ დაიშვებოდნენ, სომეხები, რომლებიც დიდი შეღავათებითა და პრივილეგიებით სარგებლობდნენ, ასევე ჩვენი უნიათობის გამო იმდენად გაძლიერდნენ ეკონომიურად, რომ დღევანდელი ვითარების ბატონ-პატრონებს წარმოადგენენ – განსაკუთრებით ტფილისის, ერივანის, ელისავეტპოლის გუბერნიებში. **ტფილისი ფაქტიურად სომეხებს ეკუთვნით**”. (ხაზგასმა ჩემია – ა. ჩ.)”[5]

XIX საუკუნესა და XX საუკუნის დასაწყისისათვის სომეხთა მიერ საქართველოს ტერიტორიების მშვიდობიანი ექსპანსიის შესახებ საინტერესო ცნობებს გვაწვდის ცნობილი ბრიტანელი მკვლევარი სტეფან ჯონსი (Stephen F. Jones): „სომეხთა მასობრივი იმიგრაცია საქართველოში XIX საუკუნიდან დაიწყო რუსეთ-თურქეთის 1828_1829, 1877_1878, აგრეთვე 1890_იანი წლებიდან, როცა სომეხ ლტოლვილებს ნება დაერთოთ დასახლებულიყვნენ მესხეთ-ჯავახეთში, თრიალეთში, თბილისსა და საქართველოს შავიზღვისპირა ზოლში სოხუმისა და ბათუმის გარშემო, საიდანაც დიდი ნაწილი ადგილობრივი მუსულმანი მოსახლეობისა გადასახლდა ოტომანთა მიწებზე 1828_1829 წლების ომის დროს... 1897_დან 1902 წლამდე პერიოდში სულთან აბდულ ჰამიდისა და ქურთთა რეპერესიების გამო სომეხ ემიგრანტთა რიცხვი დაახლოებით 55000_ს შეადგენდა, ხოლო თბილისის სომეხთა

მოსახლეობა 1897_დან 1910_მდე 46700_დან 125000_მდე გაიზარდა. სომეხთა ბოლო შემოსვლა 1915 წლის ჟლეტის შემდეგ მოხდა, როცა დაახლოებით 250000 სომეხმა შეაფარა თავი რუსეთს, რომელთა დიდი უმრავლესობა სამხრეთ საქართველოში დასახლდა".[6] საკუთრივ ქვემო ქართლში სომეხთა განსახლების პროცესზე კი შემდეგ ცნობებს გვაწვდის დიდი ივანე ჯავახიშვილი: „ქვემო ქართლში, ანუ, სომხითსა და ლორეში მელიქ აბოვის გარდა, არავინ არ დასახლებულა. (მას მეფე ერეკლემ მისცა აქ დასახლების უფლება _ ა. ჩ.) საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგაც ეს მხარე სრულიად უდაბური იყო და მხოლოდ 1827_29 წლებში, როცა თურქეთიდან გამოიქცა 100000, ხოლო სპარსეთიდან 30000 სული, მათი ნაწილი დასახლდა ბორჩალოს მაზრაში, ნაწილი კი ერივანის გუბერნიაში. მხოლოდ ამის შემდეგ ჩნდება ქვემო ქართლში სომეხების მჭიდრო და შედარებით მრავალრიცხოვანი მოსახლეობა".[7]

იგივე სტეფან ჯონსი იტალიელი მოგზაურისა და მისიონერის, ლუიჯი ვილარის ცნობებზე დაყრდნობით იმ სოციალური კეთილდღეობის სურათს გვიხატავს, რასაც სომეხები განიცდიდნენ საქართველოში და კერძოდ თბილისში XX საუკუნის დასაწყისისათვის: „სომეხთა დომინანტური მდგომარეობა ვაჭრობაში, დაწყებული მსხვილი ვაჭრებიდან და დამთავრებული წვრილი მესაკუთრეებით აშკარად თვალში საცემია. ლუიჯი ვილარი, რომელმაც მოინახულა თბილისი 1905 წელს წერდა: „სომეხები ქალაქის კომერციული აქტივობის ყველა დონეს აკონტროლებენ. ერთხელ მთავარ ქუჩაზე (თბილისის _ ა. ჩ.) სეირნობისას მე აღმოვაჩინე, რომ ყველა დიდი მაღაზია თუ მნიშვნელოვანი ფირმა სომეხების საკუთრებაა. ქართველები კი თავის მხრივ კარგავენ თავიანთ სიმდიდრეს... **უნდა ითქვას რომ თბილისი ნელ_ნელა სომხური ნაციონალიზმის უმთავრესი ცენტრი ხდება**". (ხაზგასმა ჩემია _ ა. ჩ.)".[8] მ. ახოვის მიხედვით კი: „სომეხთა დიდი რაოდენობა და მათი როლი, რასაც ისინი თამაშობენ მხარის ცხოვრებაში, რა თქმა უნდა კავკასიის მაცხოვრებლებისათვისაც კარგად შესამჩნევია. **ეს კიდევ უფრო ზრდის სომხობის მნიშვნელობასა და პრესტიჟს, რომლებიც აქაურობის ბატონ_პატრონებად გრძნობენ თავს და როგორც „რჩეული ხალხი“ დარწმუნებულნი არიან კიდევ იმაში, რომ ეს ასეც უნდა იყოს**". (ხაზგასმა ჩემია _ ა. ჩ.)".[9]

მეტი დამაჯერებლობისათვის ლორე_ტაშირისა და სამცხე_ჯავახეთის ისტორიულად ქართული კუთვნილების შესახებ კიდევ ერთ მტკიცებულებას მოვიყვანთ, რომელიც თვით

მოვსეს ხორენაცს, სომეხთათვის ესოდენ სათაყვანებელ პიროვნებას ეკუთვნის. ქვემოთ მოყვანილი ციტატა სანკტ-პეტერბურგში 1877 წელს გამოცემული წიგნიდან „სომხეთის გეოგრაფია“ არის ამოღებული, გვ. 38-40. და აკადემიკოს სიმონ ჯანაშიას ნაშრომშია „ისტორიული სიმართლის დამახინჯების ერთი მაგალითის შესახებ“ მოყვანილი: „რა შეიძლება ამოვკრიფოთ სომხური ცნობებიდან ამ საკითხის გარშემო? ავიღოთ ყველაზე სუბიექტურად შეფასებული წყარო, ცნობილი „სომხური გეოგრაფია“, რომელსაც ტრადიცია მოვსეს ხორენაცს მიაწერს და ჩვენი ერის V საუკუნის თხზულებად მიიჩნევს... საქართველოს ტერიტორიები შემდეგია: *კლარჯნი, არდაჰანი, შავშეთი, კავახნი, სამცხე, აჭარა... მანგლისის ხეობა, ქვეშის ხეობა*, (ახლანდელი ბაშკიჩეთის, ანუ დმანისის რაიონის ძველი სახელწოდება – ს. ჯ.), *ბოლნისის ხეობა, თრელი* (ესე იგი თრიალეთი – ს. ჯ.), *კანგარნი, ტაშირი* და სხვა“. (ხაზგასმა ჩემია – ა. ჩ.)["10] წარმოდგენილი მასალებით კიდევ ერთხელ მტკიცდება ლორე-ტაშირისა და სამცხე-ჯავახეთის რეგიონების უდავო ქართული კუთვნილების საკითხი.

XX საუკუნის 10-იანი წლებისათვის კი შემდეგი სურათი გვაქვს. მოვიყვანოთ მსოფლიოში ალბათ ყველაზე უფრო ავტორიტეტული და პრესტიჟული გამოცემის – ბრიტანეთის სამეფო საზოგადოების (მეცნიერებათა აკადემიის) ენციკლოპედია „ბრიტანიკას“ ცნობებს ტფილისისა და ერივანის გუბერნიების შესახებ, რომელიც 1911 წლითაა დათარიღებული – ე.ი. ზუსტად ჩვენთვის საინტერესო პერიოდს შეეხება. აქ მეტად საინტერესო მასალებია გადმოცემული აღნიშნული გუბერნიების საზღვრების შესახებ, ადმინისტრაციულ მოწყობაზე, მოსახლეობის რაოდენობაზე, მათ ეთნიკურ შემადგენლობაზე და ა.შ.["11] თბილისის გუბერნიის მასშტაბით XX საუკუნის დასაწყისისათვის აქ მაცხოვრებელ სომეხთა რაოდენობა იმდენად მცირეა, რომ ჩამონათვალში სომხები საერთოდ არც არიან მოხსენიებულნი. თვით ერივანის გუბერნიაშიც კი, 1906 წლის სტატისტიკური მონაცემებით, სომხები გუბერნიის მოსახლეობის აბსოლუტურ უმრავლესობას არ შეადგენდნენ.["12]

შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ უფრო ობიექტური და სარწმუნო არგუმენტები XIX-XX საუკუნეებისთვის ლორე-ბამბაკის რაიონის უდავო ქართულ კუთვნილებაზე ალბათ აღარც არსებობს. ისიც უდავოა, რომ მეცნიერული თვალსაზრისით ბრიტანული მხარე ნამდვილად ნეიტრალურ და უაღრესად ავტორიტეტულ მხარეს წარმოადგენს.

XIX საუკუნის ბოლოსათვის სომხებმა ცარიზმის შოვინისტური და იმპერიული პოლიტიკის დიდი მხარდაჭერით შეძლეს საქართველოს ზოგიერთ რეგიონში დემოგრაფიული დისბალანსის შექმნა და სომხური ეთნიკური უმრავლესობის ხელოვნური სურათის დამყარება. სომეხთა მშვიდობიანი დემოგრაფიული ექსპანსიის პროცესმა საქართველოში I მსოფლიო ომის მსვლელობისას კი, საბოლოო ჯამში, შეუქცევადი ხასიათი მიიღო და ახალი იდეოლოგიით გამაგრებულმა დიდი განსაცდელის წინაშე დააყენა საქართველო.

ამიერკავკასიის ფედერაციის დაშლის შემდეგაც პოლიტიკური, ისტორიული და ტერიტორიული სამართალმემკვიდრეობის პრინციპებიდან გამომდინარე, ტფილისის გუბერნიაში შემავალი ლორე-ტაშირის რეგიონი ფაქტობრივად ისევ საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის საზღვრებში მოექცა. თავისთავად ცხადია, რომ ამ რეგიონზე საქართველოს აღმასრულებელი ხელისუფლების ფაქტობრივი იურისდიქციაც ვრცელდებოდა. საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენისთანავე ლორეს რეგიონის პოლიტიკურ, სამხედრო, ადმინისტრაციულ და ეკონომიკურ კადრსაც, ბუნებრივია, საქართველოს მთავრობა ნიშნავდა – „ვაჭრობისა და მრეწველობის მინისტრს. 01. 06. 1918. საქართველოს რესპუბლიკის ჯარების ჯავშნოსანი მატარებლებისა და ავტომობილებისათვის საჭიროა რკინა და სხვა მასალები, რომლის გარეშეც ჯავშნოსანი მატარებლები და ავტომობილები ვერ გაართმევენ თავს მათ წინაშე დასმული საბრძოლო ამოცანების გადაწყვეტას. ზემოხსენებული მასალების მიღება შესაძლებელია ალავერდის სპილენძსადნობი ქარხნებიდან, სადაც მიმდებ პირებად მიევლინებიან სანაინის რკინიგზის სადგურის უფროსი, დავით დევდარიანი და სამთო ტექნიკოსი სიმონ შუბლაძე. გიორგაძე“.[¹³ წარმოდგენილი საარქივო დოკუმენტი კიდევ ერთხელ ერთმნიშვნელოვნად ადასტურებს მოცემული რეგიონის საქართველოს პირველი რესპუბლიკისადმი ფაქტობრივი კუთვნილების საკითხს და ქართული სახელმწიფოს მხრიდან მისი სრული ადმინისტრაციული კონტროლის ფაქტს.

ალბათ ბედის ირონიაა, რომ სწორედ ამ დროს, 1918 წლის ივნისში, ოსმალთა იმპერიაში „საგარეო ტურნეს“ დროს, არარატის რესპუბლიკის დაშნაკი ლიდერები „ალექსანდრე და გევორქ ხატისიანები, აჰარონიანი და პაპაჯანიანი იმის შესახებ მსჯელობდნენ, რომ სომხეთის რესპუბლიკაში ერივანის გუბერნიის, მთიანი

ელისავეტპოლისა და ახალქალაქი_ლორეს რაიონების ჩართვით სამ ამიერკავკასიურ სახელმწიფოს შორის თანასწორობისა და ბალანსის მდგომარეობა დამყარდებოდა.”[14]

§1.2. ქართველი „პროგრესისტები“ და ქართული ლეგიონი.

„საქართველოს იმ ხანად ხშირად ადარებდნენ დემოკრატიისა და სამოქალაქო წესიერების ოაზისს ყოფილი იმპერიის ანარქიის უდაბნოში. და უნდა ითქვას, რომ ეს შედარება სავსებით სწორია. ამიტომ იყო, რომ საქართველო წარმოადგენდა იმ ჟამით ყველა დევნილთა, ლტოლვილთა და დამარცხებულთა თავშესაფარს... დიდ ანტანტას საქართველო თავისი მოწინააღმდეგე ბანაკის დამხმარედ მიაჩნდა და ფარულ ბოლშევიკობას სწამებდა, თეთრი რუსეთი იმპერიის მთლიანობის დამრღვევად და კომუნისტების აგენტად ნათლავდა, წითელი რუსეთი კი კონტრრევოლუციურ ბუდესა და დენიკინის მოკავშირეს უწოდებდა, ხოლო ორივე ერთად თანაბარი სისასტიკითა და ვერაგობით, საშინელ სასურსათო და პოლიტიკურ_ეკონომიკურ რკალს არტყამდა ირგვლივ და მოუსვენრად მუშაობდა მის შიგნიდან ასაფეთქებლად”.[15] ეს სიტყვები საქართველოს პირველი რესპუბლიკის ცნობილ პოლიტიკურ მოღვაწეს, ბატონ გრიგოლ ლორთქიფანიძეს ეკუთვნის. ვეთანხმებით ავტორისეულ შეფასებებს. იგი, როგორც საქართველოს საგარეო საქმეთა სამინისტროს ჩინოვნიკი და შემდეგ კი თვით რესპუბლიკის სამხედრო მინისტრი, ბუნებრივია ფლობდა ყველა მნიშვნელოვან ინფორმაციას ამიერკავკასიაში 1917_1921 წლებში მიმდინარე მოვლენების შესახებ. რაც შეეხება ანტანტის ქვეყნების მხრიდან საქართველოს მიმართ გამოხატული უნდობლობის ფაქტს, მეტი სიცხადისათვის საკითხი გაშლასა და ცოტა ფართოდ განხილვას მოითხოვს. ასეთი მიდგომა უფრო ნათელს გახდის ჩვენი თემატიკის საკვანძო საკითხების გახსნას. საუბარი I მსოფლიო ომსა და მასთან მიმართებაში ქართული პოლიტიკური წრეების მიერ დაკავებული პოზიციების ანალიზს ეხება.

ისტორიული რეალობაა, რომ სახელმწიფოებრივი არსებობის მთელი სამიათასწლიანი ისტორიის მანძილზე ქართველები ხშირად მდგარან „ნაკლები ბოროტების“ არჩევანის წინაშე, ხოლო ხელსაყრელი მოკავშირის შერჩევის პრობლემა, არ შეცვდებით თუ ვიტყვით, ქართული სახელმწიფოსათვის პირველხარისხოვან ამოცანას

წარმოადგენდა მუდამ. XX საუკუნის 10-იანი წლებისთვისაც ქართული საზოგადოება მსგავსი დილემის წინაშე აღმოჩნდა. ქართველ პოლიტიკოსთა უმრავლესობამ სწორად გააანალიზა, რომ I მსოფლიო ომის შედეგები გადამწყვეტ როლს ითამაშებდნენ მომავალი მსოფლიოს ტერიტორიულ-პოლიტიკურ გადანაწილებასა და მისი შემდგომი მოწყობის საქმეში. მათ მართებულად აღიქვეს ის მდგომარეობაც, რომ ეს იქნებოდა საქართველოს ეროვნული დამოუკიდებლობის აღდგენის შანსი. მაგრამ საკითხი ასე იდგა – ანტანტა თუ სამთა კავშირი? გარკვეული პარტიები, სოციალ-დემოკრატების თავკაცობით პროანტანტურ პოზიციას იჭერდნენ. ეროვნულ-დემოკრატებს კი გერმანია, როგორც სამთა კავშირის ლიდერი მიაჩნდათ თავის ბუნებრივ მოკავშირედ რუსეთის იმპერიისაგან თავის დასაღწევად.

ამ საკითხთან დაკავშირებით გერმანიაში დელეგაციაც გაიგზავნა იმპერიის უმაღლეს ხელმძღვანელობასთან მოლაპარაკებების გამართვის მიზნით. „უცხოეთში მყოფი მ. წერეთელი და გ. მაჩაბელი შეხვდნენ გერმანიის მთავრობის წარმომადგენლებს. მ. წერეთელმა გრაფ პურტალესს მიმართა თურმე შეკითხვით – მომავალ საზავო კონფერენციაზე იქნებოდა თუ არა მოსმენილი საქართველოს მემორანდუმი, გამარჯვებული გერმანია და მისი მოკავშირეები დაეხმარებიან თუ არა ქართველ ხალხს ეროვნული სახელმწიფოებრიობის აღდგენაში. საპასუხოდ გერმანიის რწმუნებულმა განაცხადა, რომ ჩვენი პოლიტიკა განისაზღვრება ქართველთა მიერ დაკავებული პოზიციის შესაბამისად. თუ ისინი აქტიურად იმოქმედებენ რუსეთის წინააღმდეგ, გერმანია დაიცავს საქართველოს ინტერესებს, მხარს დაუჭერს მის სახელმწიფოებრივ დამოუკიდებლობას. მ. წერეთელმა ივარაუდა, რომ რუსეთის წინააღმდეგ აჯანყებული ქართველები 50-ათასიან ლაშქარს შეკრებდნენ. გერმანიის წარმომადგენლებმა კი ივალდებულეს ამ ლაშქრის შეიარაღება, დაარწმუნეს მოლაპარაკებაში მონაწილე ეროვნული დემოკრატები, რომ საომარი საქურვლის ნაწილი უკვე მიტანილი იყო ტრაპიზონში და თუ შეთანხმება ოფიციალურად გაფორმდებოდა, იგი გადაეგზავნებოდა აჯანყებულ ქართველთა ლაშქარს“.[16]

მართლაც, მალე ჩამოყალიბდა საქართველოს დამოუკიდებლობის კომიტეტი. აქტიური მუშაობა გაჩაღდა ქართული ლეგიონის შესაქმნელად ცარისტული ჯარების წინააღმდეგ საბრძოლველად მსოფლიო ომის დაწყების შემთხვევაში. ფაქტია, რომ ამ კუთხით ქართველმა ეროვნულ-დემოკრატებმა რეალურ შედეგებსაც მიაღწიეს.[17]

ქართული საზოგადოების ფართო ფენებისათვის ალბათ უცნობია ის ფაქტი, რომ გერმანელთა მიერ მართლაც რამდენჯერმე განხორციელდა გარკვეული რაოდენობის იარაღის ფარულად შემოტანა საქართველოს ტერიტორიაზე ამისათვის სპეციალურად გამოყოფილი წყალქვეშა ნავებით, რითაც გარკვეული არსენალიც შეიქმნა, ხოლო პირველი ქართული ლეგიონი, რომელიც ამ ეტაპზე ძირითადად ლაზებითა და აჭარლებით იყო დაკომპლექტებული, პოლკოვნიკ გიორგი (ლევ) კერესელიძის მეთაურობით I მსოფლიო ომის დაწყებისთანავე აქტიურ საბრძოლო მოქმედებებში ჩაება და მნიშვნელოვან სამხედრო წარმატებებსაც მიაღწია.[18] ახლადჩამოყალიბებულმა ქართულმა ლეგიონებმა „საზღვარზე მყოფი რუს კაზაკთა რაზმები გაანადგურეს და აიღეს რამდენიმე სოფელი. მათ ხელში ჩაიგდეს რამდენიმე ქვემეხი და ტყვედ აიყვანეს მრავალი რუსი ჯარისკაცი“.[19] ქართული ლეგიონის მიერ მურღულთან და მაჭახელასთან ჩატარებულმა სწორედ ამ წარმატებულმა ოპერაციამ გაუკაფა გზა გერმანო-თურქული სადესანტო ნაწილების ელვისებურ შეტევას ბათუმთან I მსოფლიო ომის დაწყების პირველსავე ეტაპზე. „ხოვამი გადმოსხმულ იქნა კონსტანტინოპოლის 1-ლი საარმიო კორპუსის მე_7 და მე_8 პოლკების საზღვაო დესანტი გერმანელი მაიორ შტანკეს მეთაურობით, რომლებიც უეცრად შეიჭრნენ მდ. ჭოროხის ხეობაში, ბრძოლებით დაიკავეს არტანუჯი, ართვინი, ბორჩხა და რუსებს მდ. აჭარისწყლამდე დაახვეინეს“.[20] – გვამცნობს ცნობილი რუსი სამხედრო ისტორიკოსი გენერალ-ლეიტენანტი ი. კორსუნი. „რუსული ჯარების წარუმატებელი მოქმედებებისათვის გენერალი ელშინი, ბათუმის ოლქის სარდალი გადააყენეს და იგი მაღალკომპეტენტურმა ოფიცერმა, გენერალმა ვ. ლიახოვმა შეცვალა“.[21] სწორედ ამ მოვლენებმა ითამაშეს გადამწყვეტი როლი ცარიზმის მკვეთრად ანტიაჭარულ და ანტიქართულ განწყობებზე, ხოლო მუსულმან აჭარლებსა და ლაზებზე, რომლებსაც ისედაც არ თვლიდა ქართველებად, დაწოლა გაამლიერა. „ცარიზმმა უმაღლესი გამოაცხადა მთელი აჭარა მოღალატედ, „ომის დროს აჯანყებულად“ და აპირებდა განმეორებას ძველი ხერხისა, – გაეჟლიტა და გადაერეკა მაჰმადიანი (მათ მუდამ „თათრებად“ აცხადებდნენ რუსები და აღწერის დროს ათავსებდნენ თათართა რუბრიკაში მოსახლეობისა) ქართველები ოსმალეთში და მათ ადგილზე დაესახლებინა ქრისტიანი რუსები და სომხები (როგორც ეს წინა ომებში ხდებოდა)“.[22]

გარკვეული ქართული წრეების მხრიდან გერმანო-თურქებისადმი ასეთი დამოკიდებულება დაედო საფუძვლად ანტანტის ქვეყნების არაკეთილმოსურნე დამოკიდებულებას ზოგადად ქართველებისა და საქართველოს პირველი რესპუბლიკის მმართველი წრეების მიმართ I მსოფლიო ომის მსვლელობისას და მისი დასრულების შემდეგაც, მიუხედავად იმისა, რომ თუნდაც მხოლოდ კავკასიის არმიის შემადგენლობაში მრავალი ქართველი გენერალი და ოფიცერი მეთაურობდა მთელ შენაერთებს, რომლებიც დიდი წარმატებით ასრულებდნენ მათზე დაკისრებულ მოვალეობებს.

ბატონ გრიგოლ ლორთქიფანიძის ზემოთ მოყვანილ ციტატაში კი ვერ დავეთანხმებით მის მოსაზრებას, რომ მხოლოდ „წითელი და თეთრი რუსეთები“ წარმოადგენდნენ საქართველოს დაუძინებელ მტრებს. ამ მიმართებაში სომეხ დაშნაკთა შენიღბული ანტიქართული იდეოლოგია გაცილებით უფრო დიდ საშიშროებას წარმოადგენდა ახალგაზრდა ქართული რესპუბლიკისათვის, ვიდრე ცარისტული თუ ბოლშევიკური რუსეთის აგრესიული ქმედებები. 1918 წლისათვის კი რუსეთი, „თეთრიც“ და „წითელიც“, სულს ღაფავდა და იგი რევოლუციის, კონტრრევოლუციისა და უცხოური ინტერვენციის ფატალურ რკალში იყო მოქცეული. გარკვეული ქართული პოლიტიკური წრეების გერმანოფილურმა განწყობებმა I მსოფლიო ომის მსვლელობისას და მთელი 1918 წლის განმავლობაში ნოყიერი ნიადაგი შექმნა დაშნაკთა მიერ ქართველთა ანტანტის ქვეყნების წინაშე შემდგომი დასმენებისა და ცილისწამებისათვის. დაშნაკ პროვოკატორთა ამ ქმედებებმა მოკავშირეთა მხრიდან მკვეთრად ანტიქართული განწყობების გამძაფრებას შეუწყო ხელი, რამაც ახალგაზრდა ქართული სახელმწიფო ახალი, დიდი განსაცდელის წინაშე დააყენა.

სწორედ ასეთ ბაზისზე დაყრდნობით დაიწყეს სომეხმა დაშნაკებმა თავისი შორს გამიზნული ექსპანსიონისტური ჩანაფიქრის განხორციელება საქართველოსთან და არა მხოლოდ მასთან მიმართებაში. ზუსტად აღნიშნავს შოთა ვადაჭკორია, რომ „საქართველოს ხელისუფალთა ტოლერანტობა და ათიათასობით სომეხი ლტოლვილის საქართველოში თავშეფარება დაშნაკცუტიუნის პარტიის მეშვეობით, ქართველ ერს ზუმერანგივით დაუბრუნდა და თავსატეხი პრობლემების წინაშე დააყენა“.[23] ცალსახად ვეთანხმებით ავტორის ამ მოსაზრებას.

§1.3. დაშნაკური საბრძოლო რაზმები და სომეხთა შეიარაღებული

ექსპანსიის დასაწყისი ამიერკავკასიაში.

1914 წლის დასაწყისისათვის დაშნაკთა სოციალისტურმა პარტიამ ნათლად ჩამოაყალიბა მოქმედებების სტრატეგია და ტაქტიკა ოტომანთა იმპერიის I მსოფლიო ომში ჩართვის შემთხვევაში: თუ რუსეთის არმია გადმოკვეთავს ოსმალთა იმპერიის საზღვრებს, უნდა დაიწყოს „თურქეთის სომეხთა“ დაუყოვნებლივი და საყოველთაო აჯანყება. ოტომანთა ჯარი ორ ცეცხლს შუა უნდა მოჰყვეს. თურქეთის სამთავრობი ჯარები შიდა ფრონტის საბრძოლო მოქმედებებით უნდა დაკავდნენ. თურქეთის არმიის სომეხი ეროვნების ოფიცრებმა და ჯარისკაცებმა იარაღიანად უნდა მიატოვონ ნაწილები და შექმნან ორგანიზებული შეიარაღებული რაზმები. რუსეთთან მოსაზღვრე რაიონების მოსახლეობა კი უნდა გადავიდეს რუსეთში და მათგან შეიქმნას მოხალისეთა საბრძოლო რაზმები. სწორედ ამ მიზნებისათვის დაფუძნდა თბილისში სომეხთა ეროვნული საბჭო ქალაქის ყოფილი თავის, პირწავარდნილი დაშნაკისტის, ალექსანდრე ხატისოვის ხელმძღვანელობით, რომლის მთავარ ფუნქციასაც ამ ეტაპზე სომეხი მოხალისეებისაგან საბრძოლო რაზმების ორგანიზება და შეიარაღება შეადგენდა. პირველი ორგანიზებული ქვედანაყოფი შეიქმნა ანდრანიკის (ოზანიანი) მეთაურობით. მეორე იყო დროს (დრასთამატ კანაიანი), მესამე და მეოთხე კი შესაბამისად, ამაზასპისა (სვრანტციანი) და კერის (ჯამბოლადიანი) რაზმები.

ყველაფერი კი შემდეგი სიტყვებით დაიწყო: „გადაეცით თქვენს მრევლს, რომ სომეხ ხალხს ბრწყინვალე მომავალი ელის“. ეს სიტყვები იმპერატორ ნიკოლოზ მეორეს ეკუთვნის, რომელიც მან სომეხთა კათალიკოსს შემოუთვალა იმ წერილის პასუხად, რომელშიც კათალიკოსი გევორქ V იმპერატორს სომეხთა დაცვას თხოვდა ომის დაწყების შემთხვევაში.

საინტერესოა, რას წარმოადგენდნენ დაშნაკთა ეს ქებული რაზმები” და რა საბრძოლო დამსახურებები” ჰქონდათ მათ რუსეთისა და მოკავშირეების წინაშე? მართლა ისეთი შთამბეჭდავი იყო ამ რაზმების წარმატებები, რაზედაც მაშინაც საქვეყნოდ გაჰკიოდნენ და ახლაც უსაზღვრო ხოტბას ასხამენ დაშნაკი პროპაგანდისტები? რას ისახავდნენ ეს რაზმები მიზნად? მართლა ასეთი სწორუპოვარი სამხედრო მეთაურები იყვნენ ზემოთ დასახელებული ხუმბაპეტები? თემა საკმაოდ მოცულობითია და მოცემულ ფორმატში მისი

სრულყოფილად წარმოდგენა შეუძლებელია. ჩვენ მხოლოდ მოკლე ცნობებს წარმოვადგენთ ამ კითხვებზე პასუხის გასაცემად.

I მსოფლიო ომის დაწყებიდან სულ მალე იმპერიის ადმინისტრაცია დარწმუნდა სომხების, როგორც მოკავშირეების არასაიმედოობაში. ჩვენი ეს დასკვნა ისტორიულად დასაბუთებული ფაქტია. მალე თავისი მუდმივი პრეტენზიებით, ინტრიგებით, სიხარბითა და ლაჩრობით, სომხებმა თავის წინააღმდეგ აამხედრეს როგორც კავკასიის არმიის ოფიცრები, ასევე კავკასიის მმართველობით_ადმინისტრაციული აპარატიც. ამ დროებითი ანტაგონიზმის მიზეზები კარგადაა წარმოდგენილი კავკასიის მეფისნაცვლის ადმინისტრაციის კანცელარიაში არსებულ პატაკში. „თურქეთთან ომის დასაწყისი, როგორც ცნობილია სომხური მოხალისეთა რაზმების (Дружин _ ა. ჩ.) ჩამოყალიბებით აღინიშნა, რომელთა წევრები სხვადასხვა ქვეყნებიდან ჩამოდიოდნენ და მათი აზრით აქ დაღვრილ სისხლს მომავალი ავტონომიური სომხეთი უნდა განებანა, ხოლო აქაური სამხედრო კადრები მომავალი ავტონომიური სომხეთის შეიარაღებული ძალების კადრების საფუძველი უნდა გამხდარიყო. ეს იმედები არ გამართლდა. ომის დაწყებიდან უკვე 6 თვეში კავკასიის არმიის მთავარსარდლის (გენერალ_ადიუტანტი, გრაფი ილარიონ ვორონცოვ_დაშკოვი _ ა. ჩ.) მიერ გადაუდებლად ჩაითვალა, „დრუჟინების“ ნაცვლად სამხედრო ორგანიზაციის _ სომხური მსროლელი ბატალიონების ჩამოყალიბება, რომლებსაც სამწყობრო ოფიცრები ჩაუდგებოდნენ სათავეში. ასეთ გადაწყვეტილებას მოხალისეთა მხოლოდ უმნიშვნელო ნაწილი გამოეხმაურა. ამით მოხალისეთა „დრუჟინებმა“ ფაქტიურად არსებობა შეწყვიტეს“.[24] კავკასიის არმიის მთავარსარდლის ეს გადაწყვეტილება მოხალისეთა რაზმების გარდაქმნის შესახებ მათ თავკაცთა მხრიდან დიდ წინააღმდეგობას წააწყდა და ეს ბრძანება შეუსრულებელი დარჩა _ „ანდრანიკს სურს, რომ სომხური რაზმები არ იყვნენ დამოკიდებულნი სამხედრო მეთაურებზე და ისინი პარტიზანული ომით (ე.ი. ძარცვა_გლეჯითა და მკვლელობებით _ ა. ჩ.) იყვნენ დაკავებულნი თურქებისა და ქურთების წინააღმდეგ... იგდირში სომეხ მოხალისეთა თავკაცების შეკრება გაიმართა, რომელშიც მონაწილეობდნენ: ანდრანიკი, ბასთურმაჯიანი, დრო, ბრაციანი და სხვები. ამ შეკრებაზე ხმათა უმრალესობით გადაწყდა, რომ მოხალისეთა რაზმები არ დაშლილიყო, ხოლო დაწყებული საქმე უფრო დიდი ენერჯითა და მასშტაბებით გაგრძელებულიყო“.[25] სხვა დოკუმენტი:] _ „პარტიამ (დაშნაკუტიუნი)

გადაწყვიტა ყოველმხრივ აღდგომოდა წინ ამ პროექტის განხორციელებას, მაგრამ თუ მაინც მოხდებოდა რაზმების პოლკებად გარდაქმნა, მაშინ ისინი გადაწყულნი იქნებიან სამხრეთით, ინგლისელების ჯარებთან შესაერთებლად, რადგან პარტია თვლის, რომ ეს რაზმები მისი საკუთარი შეიარაღებული ძალებია, რომელთა ხელმძღვანელობა მხოლოდ პარტიის პრეროგატივაა".[26]

პირველივე უთანხმოებისას დაშნაკთა საბრძოლო რაზმების თავკაცები მზად იყვნენ განდგომოდნენ თავიანთ მფარველ რუსებს და ახალი პატრონების, ბრიტანელების ფრთებქვეშ ეპოვათ საიმედო თავშესაფარი. ერთობ დიდი საშიშროების წინაშე დადგა უცებ სომეხთა რუსებისადმი „საუკუნო სიყვარულის“ გრძნობა. ყოველივე ამის შედეგად, 1916 წლიდან სომხურმა „დრუჟინებმა“ ფაქტიურად არსებობა შეწყვიტეს. თავად ანდრანიკ ოზანიანი კი, სომეხთა ცოცხალი ლეგენდა, 1916 წლის მარტიდან „თადარიგში“ გავიდა და ომის პერიოდი, მთელი 1916_1917 წლები თბილისსა და ჩრდილოეთ კავკასიაში გაატარა.

ზემოთ მოყვანილ დოკუმენტებზე ჩვენს მიერ გაკეთებული დასკვნები შემდეგია. სომხური ე.წ. „დრუჟინები“ დაშნაკთა პარტიის სადამსჯელო სამხედრო ფორმირებებს წარმოადგენდნენ, რომელთა მთავარ დანიშნულებასა და მიზანს ამიერკავკასიისა და ანატოლიის ტერიტორიების არასომეხი მოსახლეობისაგან „გაწმენდა“, ე.ი. მათი ყოველმხრივი შევიწროება და დემოციდი წარმოადგენდა. თავისთავად ცხადია, რომ დაშნაკები თავიანთი „საბრძოლო“ რაზმების" არავითარ სამხედრო ორგანიზაციულ სტრუქტურაში ჩართვაზე არ დათანხმდებოდნენ. ამ რაზმების დანიშნულებას არა კავკასიის ფრონტის საომარ მოქმედებებში რეალური მონაწილეობა შეადგენდა რეგულარული ჯარების სტატუსით, არამედ საომარი მოქმედებების საფარქვეშ ბინძური საქმეების კეთება – არასომეხი მშვიდობიანი მოსახლეობის ხოცვა-ჟლეტა და შესაბამისად „დიადი არმენისათვის" ტერიტორიების გამოთავისუფლება. დაშნაკთა მიერ კარგად მოგონილი და შეთხზულია მითი სომხური საბრძოლო რაზმების დიდი საბრძოლო დამსახურებების შესახებ I მსოფლიო ომის საომარ მოქმედებათა თეატრებზე. სომეხთა „რევოლუციონერობისა“ და არასაიმედოობის შესახებ კიდევ ერთ დოკუმენტშია საუბარი, რომელიც კავკასიის არმიის სამხედრო სარდლობის მიერაა შედგენილი და მას კავკასიის არმიის შტაბის უფროსი, მოგვიანებით კი თვით არმიის სარდალი, გენერალი ნიკოლოზ იუდენიჩი აწერს ხელს.[27]

სწორედ ზემოთ მოყვანილი მოვლენები იყო იმის მთავარი მიზეზი, რომ 1915 წელს დიდ ბრიტანეთსა და საფრანგეთს შორის დადებულ შეთანხმებაში (1916 წელს მას რუსეთიც შეუერთდა და იგი „საიქს_პიკოს“ შეთანხმების სახელწოდებით შევიდა ისტორიაში) თურქეთის დანაწილების შესახებ, „დიდ სამეულს“ სომხური ავტონომიის საკითხი საერთოდ „დაავიწყდა“. ამ შეთანხმებით ოტომანთა იმპერიის სომხებით დასახლებული ტერიტორიებიდან საფრანგეთს უნდა გადაეცემოდა ზეითუნი, ხაჯინი, დიარბექირი, მაიერფარკი, სივასი, ედესა და ქილიკია (ადანა, კაისერი, მარაში), ხოლო რუსეთს – ტრაპიზონი, არზრუმი, ბითლისი, ვანი და თურქეთის ქურთისტანი. რაც მთავარია, რუსეთის ხელში მისი იმპერიული სულისა და აზროვნების საუკუნოვანი ოცნება – კონსტანტინოპოლი და სრუტეების რაიონი გადადიოდა. აი, ასე უნდა განაწილებულიყო ჯერ კიდევ მოუნადირებელი დათვის ტყავი დიდ მოკავშირეებს შორის და ამით ოტომანთა საუკუნოვან იმპერიასაც უნდა დასმოდა წერტილი. ანტანტამ თავისი „პატარა მოკავშირისათვის“ ვერაფერი ვერ გაიმეტა. და ვერც გაიმეტებდა, რადგან სომეხ ნაციონალისტთა ილუზორული იმედები ევროპის მოწინავე ქვეყნების მხრიდან ახალი სომხური სახელმწიფოს – „დიადი არმენის“ ნათლიებად მოვლინების შესახებ, ჩანასახშივე ქიმერული იყო და მარცხისათვის განწირული.

მაშ ასე – სამ ზღვას შუა „დიადი არმენის“ რუკა შემოიხაზა და რა თქმა უნდა მასში ლორე ბამბაკისა და ახალციხე-ახალქალაქის რეგიონებიც მოექცა. XX საუკუნის დასაწყისიდან დაშნაკთათვის ამ ეფემერული სომხური სახელმწიფოს დედაქალაქად აღმოსავლეთ ანატოლიის უდიდესი ქალაქი, „თურქეთის სომეხთა“ პოლიტიკური აქტივობის ცენტრი, არზრუმი, ისტორიული თეოდოსიოპოლისი მოიაზრებოდა.

მოლოდინისდა საწინააღმდეგოდ, 1918 წლიდან დაშნაკთა მთელი ყურადღება და სომხური სამხედრო შენაერთების ძალების სრული კონცენტრაცია ანატოლიის ფრონტისაკენ კი არა, არამედ აღმოსავლეთისაკენ იქნა გადატანილი. მიზეზი – 1918 წლის დასაწყისისათვის სომხური ექსპანსიონიზმისათვის ხელსაყრელი სიტუაციის დადგომა კასპიისპირეთში. და აქ ერთობ საინტერესო და ერთი შეხედვით არაორდინარულ საკითხს ვაწყდებით, რაც დაშნაკთა და ბოლშევიკთა ურთიერთდამოკიდებულებას შეეხება. ეს საიდუმლო კონტაქტები ერთ-ერთი იმ საინტერესო ისტორიულ ფენომენთაგანია, რომელიც ყოველთვის ტაბუდადებული იყო ჯერ საბჭოთა, შემდეგ კი რუსულ და სომხურ

ისტორიოგრაფიაში. თითქოს დაუჯერებელია, რომ ბაქოს ბოლშევიკური დიქტატურის პერიოდში ასეთი არაბუნებრივი სამხედრო_პოლიტიკური ალიანსი არსებობდა. ბოლშევიკები ხომ ყოველთვის პირსისხლიან ჯალათებად და იდეოლოგიურ მტრებად ხატავდნენ დაშნაკებს. კარგად შენიღბულ_შელამაზებულის სისხლიანი ალიანსის ნამდვილი სახე კი სულ სხვა იყო. ამ ალიანსის მიზეზებისა და მიზნების სრულყოფილი ანალიზია ჩატარებული ბახტიარ ნაჯაფოვის ფუნდამენტურ ნაშრომში „Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX_начале XX в. Часть вторая“.[28] სტეფან ჯონსი აღნიშნავს: „ორივე პარტია ერთი და იმავე მტრებად აღიარებდნენ როგორც მუსავატელთა პარტიას, ასევე მუსულმანთა „ველურ დივიზიას““. ბაქოს სომხებისათვის ბოლშევიზმი „რუსიზმის““, ხოლო მუსავატიზმი „თურქიზმის““ ექვივალენტური ცნებები იყო.“[29] დაშნაკებმა უმალ გადაიყვანეს თავისი შეიარაღებული ძალების ამაზასპის ბრიგადა ბაქოს ბოლშევიკური კომუნის დაქვემდებარებაში და იგი „წითელი არმიის“ შენაერთად გამოაცხადეს. სწორედ ეს ბრიგადა წარმოადგენდა კომუნის მთავარ დამრტყმელ ძალას დაშნაკური აგრესიის გზაზე.

ბაქოს სომხურ_რუსული, სხვანაირად, დაშნაკურ_ბოლშევიკური გადატრიალება შესდგა. ფაქტობრივად ეს იყო „დიადი არმენიის““ ბოლშევიკური იდეის ფრთაშესხმისათვის გადადგმული პირველი დიდი რეალური ნაბიჯი. უფრო ადრე, სომეხთათვის სამწუხაროდ, პირველ, ხმელთაშუა ზღვამდე” გასვლის იდეა ჩაიშალა, როცა ქილიკიაში მოქმედ სომხურ რაზმს, ე.წ. „სომეხთა აღმოსავლურ ლეგიონს““ ფრანგებმა ჯერ კიდევ 1915 წლისათვის არაერთმნიშვნელოვნად აგრძნობინეს, რომ ქილიკია ფრანგთა სტრატეგიული ინტერესების სფეროში შედიოდა. სამაგიეროდ, რეალური შეიქმნა „მეორე ზღვაზე““ გასვლის პერსპექტივა.

ბაქოს სისხლიანი გადატრიალების დროს, 1918 წლის მარტში, აუცილებლად აღსანიშნავია სომხური სამხედრო ქვედანაყოფებისა და საბრძოლო რაზმების მიერ მშვიდობიანი მაკმადიანური მოსახლეობის ის უმოწყალო ხოცვა_ჟლეტა, რასაც ამ დროს ჰქონდა ადგილი. ჩვენ მხოლოდ უცხოელი ავტორის სტრიქონებს მოვიყვანთ: „როგორც კი სომხებმა წითლების მხარდაჭერა მოიპოვეს (რომლებიც თათრებს კონტრრევოლუციურ ელემენტებად თვლიდნენ), ბრძოლა მალე გადაიზარდა თათარი მოსახლეობის ხოცვა_ჟლეტაში. რამდენიმე ათასი თათარი დახოცეს, ხოლო ბაქოს მუსულმანური

მოსახლეობის თითქმის ნახევარმა ქალაქი დატოვა”[.30] – წერს კავკასიის ისტორიის საკითხების ცნობილი ბრიტანელი მკვლევარი უ. ალენი. (W.E.D. Allen) მაგრამ ეს მოვლენებიც არ იყო დაშნაკთა მიერ აზერბაიჯანელი ხალხის დემოციდის ხანგრძლივი პროცესის დასაწყისი. დაშნაკთა სისხლიანი „მოღვაწეობა” ამიერკავკასიაში 1905_1907 წლების რევოლუციის პერიოდს უკავშირდება, როცა დაშნაკურმა ე.წ. „საბრძოლო რაზმებმა” ოტომანთა იმპერიაში დაწყებული მშვიდობიანი მოსახლეობის ხოცვა_ჟლეტის შემდეგ უკვე ამიერკავკასიაშიც მოსინჯეს ძალები. მხოლოდ ერთ მემუარს მოვიყვანთ, რომელიც ამ ამბების თვითმხილველს, ეროვნებით სომეხ ო. არუთიუნიანს ეკუთვნის – „1905 წლის დასაწყისში ბაქოში დატრიალებული ძმათამკვლელი ჟლეტა ქამარლის რაიონში გრძელდებოდა, სადაც შეიარაღებული ბანდიტი_მაუზერისტები დათარეშობდნენ. აზერბაიჯანული მოსახლეობის განადგურებას ისინი შემდეგი ლოზუნგით ახორციელებდნენ: „განურჩევლად დახოცე რაც შეიძლება მეტი, დაუნდობლად ძარცვე ყველა”. ისინი სომხურ სოფლებში დაძრწოდნენ, სიტყვით გამოდიოდნენ, მოუწოდებდნენ მშრომელ გლეხობას იარაღით ხელში „დაეცვათ სომეხთა ღირსება და სიცოცხლე” და ამით ცდილობდნენ აემხედრებინათ სომეხი მოსახლეობა აზერბაიჯანელების წინააღმდეგ. დაშნაკელი ბანდიტები ძარცვავდნენ და ხოცავდნენ მშვიდობიან მოსახლეობას, წვავდნენ მათ სოფლებს. ამ ამბების დასრულებისას, სომეხი ხალხის ეს ეგრეთ წოდებული „მხსნელები” სახლებში ბრუნდებოდნენ და ღრეობებს მართავდნენ თავიანთი „გამარჯვებების” აღსანიშნავად”[.31]

1918 წლის ზაფხულის მიწურულს რუს ბოლშევიკთათვის საერთო სამხედრო_პოლიტიკური მდგომარეობა საგრძნობლად გაუარესდა. საბჭოთა რუსეთის წინააღმდეგ უცხოური ინტერვენციის განხორციელება დაიწყო. ცხადია, რუს ბოლშევიკებს ბაქოსა და ამიერკავკასიისათვის დროებით აღარ ეცალათ და მათი პოზიციებიც აქ ძალიან შესუსტდა. ამავე დროს, ოსმალთა შენაერთებმა წარმატებული სვლა დაიწყეს ბაქოსაკენ. სამხედრო_პოლიტიკური კონიუნქტურის შეცვლასთან ერთად სომეხები მყის იცვლიან პოზიციას და ისევე, როგორც 1915 წელს ბრიტანელთა ფრთებქვეშ ცდილობენ პოზიციების შენარჩუნებას. სომეხ დაშნაკთა აქტიურ მოლაპარაკებებს ბრიტანელებთან და მათი ბაქოში მოწვევის ფაქტს ვერც სომეხი ავტორები უარყოფენ. აკადემიკოსი გრანტ ავეტისიანი: „1918 წლის ივნისში ინგლისელებთან მოლაპარაკებების გამართვის მიზნით ბაქოს სომეხთა

ნაციონალური საბჭოს მიერ მივლინებულ იქნენ მ. ტერ-პოლოსიანი და სარქის არარატიანი".[32] მივაქციოთ ყურადღება იმ ფაქტს, რომ დაშნაკები უკვე ივნისის თვიდან აწარმოებდნენ ბოლშევიკების ზურგს უკან სეპარატისტულ მოლაპარაკებებს ბრიტანელებთან ბაქოს ოკუპაციის საკითხებთან დაკავშირებით, მიუხედავად იმისა, რომ სწორედ ივნისის თვეში ეპყრათ ბაქოში ყველაზე მყარად ხელისუფლების სადავეები ბოლშევიკებს.

გაკოტრებული ბაქოს კომუნა კი ისევ სომეხთა ხელით დაემხო და ამჯერად უკვე ესერებთან ალიანსში ე.წ. „ცენტროკასპიისპირეთის დიქტატურა“ დამყარდა. ეს დაშნაკთა კიდევ ერთი მეტამორფოზა იყო. ბაქოს კომუნის გაქცეული და თითქმის უკვე სამშვიდობოს გასული ხელმძღვანელები კი, ამხანაგ შაუმიანის თავკაცობით ესერებმა დააპატიმრეს. ფრანგი ისტორიკოსი და ჟურნალისტი ანრი ბარბი (Henry Barby) წიგნში _ „ბოლშევიზმის უკიდურესობანი და სომხური ეპოპეა“ წერს: „ბოლშევიკთა ხელმძღვანე_ლები _ შაუმიანი, ფიოლეტოვი, ჯაფარიძე დაპატიმრებულ იქნენ. შაუმიანის ბაგაჟში ნაპოვნი იქნა 80 მილიონი რუბლი ოქროთი“.[33] „საინტერესოა, მკვლევლების _ ამაზასპისა და ლალაევის ბანდების მიერ ყუბასა და დივიჩში ნაძარცვი ოქროს გატანა ხომ არ სურდა შაუმიანს?“[34] _ სვამს რიტორიკულ კითხვას მეორე ავტორი.

რუსული მონარქიის დამხობის შემდეგ სპარსეთში დისლოცირებულმა რუსულმა საექსპედიციო კორპუსმა ირანი დატოვა. ერთადერთი ორგანიზებული სამხედრო ნაწილი, რომელიც იქ დარჩა, თერგის კაზაკთა პოლკი იყო პოლკოვნიკ ლაზარ ბიჩერახოვის მეთაურობით.[35] ერთი შეხედვით დაუჯერებელია, მაგრამ ფაქტია, რომ 1918 წლის ივნისისათვის ზორიან_შაუმიან_ბიჩერახოვის დაშნაკურ_ბოლშევიკურ _ცარისტული კოოლაბორაცია შესდგა და დაშნაკთა დიდი მეცადინეობის შედეგად ბაქოში ბიჩერახოვის პოლკიც შემოვიდა. თავად პოლკოვნიკი ბიჩერახოვი კი ბაქოს დამცველთა „აქტიური ჯგუფის“ მეთაურად დაინიშნა, ხოლო თავისი პოლკი მან უმაღლესი წითელი არმიის ერთ_ერთ ნაწილად გამოაცხადა(!) რა თქმა უნდა, ამ მომენტში ბიჩერახოვი კონიუნქტურული მოსაზრებებით ხელმძღვანელობდა და მისი წითელი არმიის ოფიცრად და რევოლუციის ერთ_ერთ ბელადად გარდასახვა, ისევე როგორც ჯალათი ამაზასპისა, ან ცნობილი კრიმინალი ლალაევისა, ან დაშნაკური იდეოლოგიის რუხი კარდინალის, სტეფანე ზორიანისა (როსტომი), ისტორიის ბოროტი ხუმრობა უფრო იყო ვიდრე რეალობა. ამ დროს

კი ლაზარის უმცროსი ძმა, გიორგი ბიჩერახოვი ე.წ. „თერგის რესპუბლიკაში“ ხელმძღვანელობდა ანტისაბჭოთა აჯანყებას. სინამდვილეში კი ლაზარ ბიჩერახოვი, რა თქმა უნდა, დაჯერებულ ცარისტად დარჩა. მალე, კრიტიკულ სიტუაციაში მან თავისი პოლკი საბრძოლო პოზიციებიდან მოხსნა და პორტ-პეტროვსკის (დღევანდელი მახაჩყალა) გავლით ჩრდილო კავკასიაში გადაიყვანა. აი, ასეთი წარმოდგენელი, მრავალფეროვანი და ერთი შეხედვით ალოგიკური იყო ის იდეოლოგიური, პოლიტიკური და სამხედრო ვნებათა დელვანი, რასაც ამიერკავკასიის „საბჭოთა ოაზისში“ ჰქონდა ადგილი მთელი 1918 წლის განმავლობაში.

ბიჩერახოვის პოლკის შემოსვლიდან სულ მცირე ხანში, უკვე „ცენტროკასპიისპირეთის დიქტატურის“ დაჟინებული მოთხოვნის საბაზით, ბაქოში ირანში დისლოცირებული ბრიტანული საოკუპაციო ჯარების კონტინგენტი იწყებს შემოსვლას. გენერალ-მაიორ ლაიონელ დანსტერვილის (Lionel Dunsterwille) საექსპედიციო კორპუსის პირველი ქვედანაყოფები პოლკოვნიკ ქ. ბ. სტოქსის (C. B. Stokes) მეთაურობით ენზელიდან ბაქოში აგვისტოს დასაწყისში გადმოსხდნენ. 1918 წლის 17 აგვისტოს კი თვით დანსტერვილი შემოდის ბაქოში. დაშნაკები და ესერები კი, გენერალ აკოფ ბაგრატუნისა და სტეფანე ზორიან-როსტომის მეთაურობით პატიმრობაში აყვანილ ბაქოს კომისრებს ბრიტანელებს აბარებენ. ესეც ასე. ახალ პატრონებს ერთგულების დემონსტრირება სჭირდებათ. მაგრამ დაშნაკთა დიდ იმედებს მალე უფრო დიდი იმედის გაცრუება მოჰყვა თან. აღმოჩნდა, რომ გენერალ დანსტერვილის საექსპედიციო ჯარების კონტინგენტი სულ რაღაც 1200 კაცისა და ორი ჯავშანმანქანისაგან შედგებოდა. ესაა და ეს. ბაქოს „გმირული დაცვის ეპოპეაში“ კი მთავარი ის იყო, რომ „ჩამოსვლიდან სულ მოკლე ხანში, დანსტერვილი დარწმუნდა, რომ რეალურად ქალაქის დაცვა შეუძლებელი იყო. სომეხი და რუსი ჯარისკაცები აბსოლუტურად დემორალიზებულნი იყვნენ, მათ რიგებში ანარქია გაბატონებულიყო, იმართებოდა გაუთავებელი მიტინგები, „ცენტროკასპიისპირეთის დიქტატურა“ ინტრიგებით იყო დაკავებული, მათი ლიდერები კი ინგლისელების ზურგსუკან, გენერალ ლუდენდორფის სახით, გერმანელებთან აწარმოებდნენ სეპარატისტულ მოლაპარაკებებს“.[36]

ბაქოში მიმდინარე მოვლენების პარალელურად, დაშნაკებმა მთელი მსოფლიო შეძრეს სომეხთათვის დახმარებებისა და მოკავშირეთა მხრიდან პირდაპირი სამხედრო

ჩარევის მოთხოვნით. სრული სიმძლავრით ამუშავდა დაშნაკთა პროპაგანდისტული მანქანაც და გლობალურად დაიწყო დეზინფორმაციების გავრცელება. დაშნაკთა ყველაზე დიდ მხარდამჭერად, ცხადია, დიდი ბრიტანეთის პარლამენტი გამოდიოდა, მაგრამ „ბრიტანულ პარლამენტს არც ამერიკის შეერთებული შტატების კონგრესი ჩამორჩა. ასე მაგალითად, ერთ_ერთმა კონგრესმენმა თავის გამოსვლაში ამერიკის პრეზიდენტისაგან მოითხოვა, რომ სომეხი მოსახლეობის დასაცავად მას სასწრაფოდ გაეგზავნა ბაქოში ლინკორი(!) ამ ფაქტის კომენტარებისას ისტორიკოსი ირონიულად აღნიშნავს: „თუ როგორ აპირებდნენ ამერიკელები, რომ ბაქოში ლინკორი მოხვედრილიყო, თანამედროვე ისტორიის ერთ_ერთ უდიდეს საიდუმლოებად რჩება“.[37]

1918 წლის სექტემბერშიც ზუსტად ისეთივე წარმატებით უღალატეს დაშნაკებმა ბრიტანელებს, როგორც ორიოდე თვის წინ ბოლშევიკური კომუნის ბელადებს და ოსმალთა ბაქოზე შეტევამდე მიატოვეს ქალაქის თავდაცვითი პოზიციები. ღალატი, სიტყვის გატეხვა, სრული უპრინციპობა, მაკიაველიზმი და ინტრიგების ხლართვა იყო დაშნაკთა აქტივობის უცვლელი ტაქტიკა. „15 სექტემბერს როსტომთან და ტერ_პოლოსიანთან (ფრონტის მომარაგების უფროსი) ერთად, ბაგრატუნიმ ქალაქი დატოვა და ენზელიში გაემგზავრა. ბაქოდან პეტროვსკში გაემგზავრა 26 ათასი კაცი. ენზელიში – 9500 (მათგან 8 ათასი ლტოლვილი), კრასნოვოდსკში – 4500 კაცი (მათგან 4 ათასი ლტოლვილი). სულ 40000 ათასი კაცი, აქედან 10 ათასი ჯარისკაცი“.[38] „სომხების მიერ მიტოვებული ბრიტანული ჯარები, რომელსაც მხოლოდ რუსები ედგნენ მხარში, 16 საათიანი ბრძოლების შემდეგ, იძულებულნი გახდნენ დაეცალათ ბაქო“ – წერდა გენერალი დანსტერვილი თავის მემუარებში.[39] აქაც, ისევე როგორც ოტომანთა იმპერიის სინამდვილეში, დაშნაკებმა ჩვეულებისამებრ ბედის ანაზარა მიატოვეს ბაქოს სომეხი მოსახლეობა და ისინი თურქულ_აზერბაიჯანული საპასუხო აგრესიისა და შურისძიების პირისპირ დატოვეს. სომეხ დაშნაკთა 10 ათასიანმა ნაქებმა არმიამ და გენერალიტეტმა კი პანიკით დატოვა ქალაქი.

1918 წლის გაზაფხულზე იწყება სომხური საარმიო კორპუსის დასავლეთის დაჯგუფების თავდაცვითი ბრძოლები ოტომანთა ნაწილების წინააღმდეგ გენერალ ნაზარბეგოვის სარდლობით. „თურქები, რომელთა მიზანსაც ბაქოს დაპყრობა შეადგენდა, დაარღვიეს ყველა პირობა და აღმოსავლეთისაკენ დაიძრნენ. მათ დაიპყრეს *ახალქალაქი*,

შირაქი, არარატის ველი, ლორი(?) და ყარაბაღსა და ნახიჭევანს უმიზნებდნენ. ყარაბექირის (გენერალი ქიაზიმ ყარაბექირ ფაშა – ოტომანთა მე_15 საარმიო კორპუსის სარდალი – ა. ჩ.) კორპუსის მეწინავე ქვედანაყოფები 7 კილომეტრზე იმყოფებოდნენ ერევნიდან”.[40] აკადემიკოს ავეტისიანის ამ ციტატაში ისე ოსტატურადაა ყველაფერი შეზავებული, რომ გაუთვითცნობიერებელი მკითხველისათვის მეტად დამაჯერებლადაც კი ჟღერს. აქ ერთი საკითხია საინტერესო. რა საქმე აქვს ავეტისიანს ახალქალაქსა და ლორესთან? ნუთუ ასე შესტკივა მას გული ქართულ მიწებზე? ახალქალაქის პერმანენტული მოხსენიებით იგი კიდევ ერთხელ ცდილობს გაუსვას ხაზი ხსენებული რაიონის ვითომც სომხურ კუთვნილებას და ამით დიდ შეცდომაში შეჰყავს მკითხველი. თურქების მიერ ლორეს რაიონის დაპყრობაც მორიგი დეზინფორმაციაა.

ისტორიული რეალობა კი შემდეგში მდგომარეობს. თურქებს ლორე არ დაუპყრიათ. ალავერდი – წითელი ხიდის რაიონში გამართულ ბრძოლაში 1918 წლის ივნისის თვეში, ქართული ჯარისა და წითელი გვარდიის რაზმებმა, გერმანული ქვედანაყოფების დახმარებით უკან დაახევინეს თურქული ნაწილებს და ისინი რამდენიმე ათეულ კილომეტრზე გადაისროლეს რკინიგზის სადგურ შაღალის იქით. ამ საკითხს ჩვენ ქვემოთ შევეხებით უფრო დაწვრილებით.

სომხეთის შეიარაღებული ძალების დასავლეთის დაჯგუფებამ გენერლების ანდრანიკის, ნაზარბეგოვის, არეშიევის მეთაურობით უიმედოდ დაიწყო უკანდახევა და ერთმანეთის მიყოლებით დატოვა სტრატეგიული ქალაქები: ერზინჯანი, არზრუმი, ტრაპიზონი, სარიყამიში, ყარსი. ხოლო გენერლებმა – დრასთამატ კანაიანმა და მოვსეს სილიკოვმა ოტომანთა მე_11 დივიზიის ნაწილების წინააღმდეგ ბრძოლებში გარკვეული წარმატება მოიპოვეს სარდარაბადისა და ბაშ_აბარანის რაიონებში, რითაც ყოფილი ერევნის გუბერნიის ნაწილის შენარჩუნება შეძლეს. ანდრანიკ_ნაზარბეგოვის მარტის თვის ეპოპეა კი პანიკური გაქცევა უფრო იყო, ვიდრე ორგანიზებული უკანდახევა. მიუხედავად იმისა, რომ ისინი სინქრონულად იხევდნენ პარალელური მარშრუტებით დილიჟანისაკენ, სამხედრო ისტორიოგრაფიამ სომეხთა ეს სამარცხვინო მარცხი რატომღაც მხოლოდ ნაზარბეგოვის უდიდამო ხელმძღვანელობას მიაწერა და სომეხ მხედართმთავრებში მას „ყველაზე უიღბლო გენერალი” უწოდა. ნაზარბეგოვის ჩავარდნამ თურქთა 36_ე და მე_5 კავკასიის დივიზიების წინააღმდეგ ერევნის დაჯგუფებაზეც არსებითად იმოქმედა”.[41] პანიკურად

დახეულმა სომხურმა ნაწილებმა საბოლოოდ გეოქჩაის (სევანის) მაღლობებს შეაფარეს თავი. მალე თურქები განჯაშიც შევიდნენ, ხოლო თურქულ-აზერბაიჯანულმა გაერთიანებულმა ძალებმა, ტრიპოლიდან გამოძახებული ოტომანი გენერლის, ნური ფაშას საერთო სარდლობით წარმატებული წინსვლა დაიწყეს ბაქოსაკენ. 16-17 სექტემბერს კი ისინი ბაქოშიც შევიდნენ.

სომეხთა და რუსთა დაშნაკურ-ბოლშევიკური და დაშნაკურ-ესერული ბაბილონის გოდოლი დაინგრა. ბაქოს „ბოლშევიკურმა კომუნამ“ და „ცენტროკასპიისპირეთის დიქტატურამ“ კი, ამ მახინჯმა სახელმწიფოებრივ-საზოგადოებრივმა წარმონაქმნებმა, შეკოწიწებიდან სულ რამდენიმე თვეში თავისი არსებობა შეწყვიტეს. მათი მთავარი შემოქმედნი, სომეხი დაშნაკები და ბაქოს სომხური მოსახლეობა კი ისტორიაში უკვე მერამდენედ ამიერკავკასიის, შუა აზიის, სპარსეთისა და ჩრდილო კავკასიის ტერიტორიებზე მიმოიფანტნენ. თურანული იდეის ფრთაშესხმისათვის გადადგმული პირველი დიდი ნაბიჯი კი პანთურქისტებისათვის წარმატებული გამოდგა.

თავი II

საქართველოსა და სომხეთის შეიარაღებული ძალები

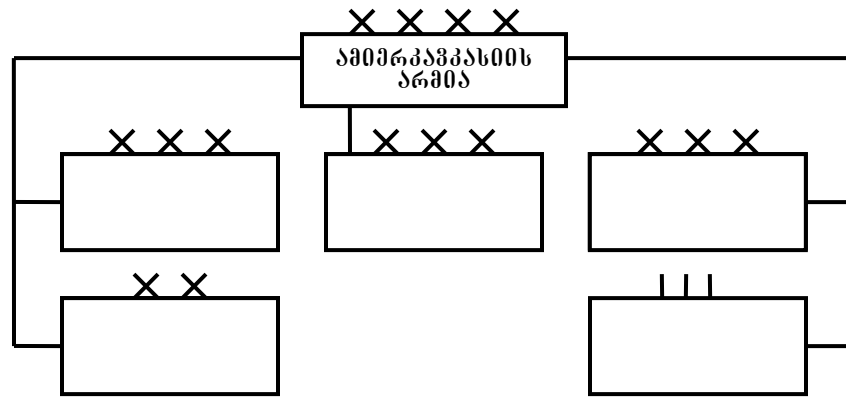
1918 წელს და საომარი მოქმედებების სამზადისი

§2.1. საქართველოსა და სომხეთის ეროვნული შეიარაღებული ძალების ჩამოყალიბება და ჯარების საორგანიზაციო-საბრძოლო სტრუქტურა 1918 წელს.

საქართველოსა და სომხეთის ეროვნული შეიარაღებული ძალების ჩამოყალიბების პროცესი ფაქტიურად 1917 წლის ბოლოდან იწყება, მას შემდეგ, რაც რუსეთში ავანტიურისტული გადატრიალების შედეგად ხელისუფლების სადავეები ბოლშევიკებმა იგდეს ხელთ. სულ მალე რუსეთის კავკასიის ფრონტმა რღვევა იწყო და მისი შენარჩუნებისათვის ფრონტის სარდლობის წინაშე ეროვნულ პრინციპზე აგებული შეიარაღებული ძალების შექმნის ამოცანა დადგა: „კავკასიის არმიის სარდლობა საბოლოოდ იმ აზრამდე მივიდა, რომ მხოლოდ და მხოლოდ მოტივირებულ ნაციონალურ შენაერთებს შეეძლოთ შექმნილი სიტუაციის გადარჩენა“.[1] ასე იწყებოდა ამიერკავკასიის

ინტერნაციონალური არმიის ჩამოყალიბების რთული და არაერთგვაროვანი პროცესი. გენერალი კვინიტაძე: „განსაზღვრული იყო ერთი საჯარისო გაერთიანების – ამიერკავკასიის არმიის ჩამოყალიბება ქართული, სომხური და მაკმადიანური საარმიო კორპუსების, ბერძნული დივიზიისა და გერმანული პოლკის შემადგენლობით“.[2]

ამიერკავკასიის ინტერნაციონალური არმიის სტრუქტურა ასე შეგვიძლია წარმოვადგინოთ:

ცნობილი სამხედრო_პოლიტიკური მოვლენების გამო ამიერკავკასიის ფედერაცია მალე დაიშალა და ინტერნაციონალური არმიის ჩამოყალიბებაც ცხადია, ვეღარ მოხერხდა. ფედერაციის დაშლისთანავე თითოეული რესპუბლიკის წინაშე საკუთარი, უკვე ეროვნული შეიარაღებული ძალების შექმნის ამოცანა დადგა. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ფედერაციის დაშლამდე უკვე არსებობდა წითელი (მოგვიანებით სახალხო) გვარდიის რაზმები და ერთი ქართული დივიზიის ჩანასახი. სწორედ ამ საჯარისო ფორმირებებმა შეადგინეს საქართველოს შეიარაღებული ძალების ძირითადი ბირთვი უკვე დამოუკიდებლობის დეკლარირების შემდეგ. თუმცა, მთელი 1918 წლის განმავლობაში საქართველოს შეიარაღებული ძალები ძირითადად მაინც მილიციური ტიპისა იყო. სომხეთ_საქართველოს ომის მსვლელობისას სწორედ ასეთი ლაშქარი შეადგენდა ქართული ჯარის მნიშვნელოვან ნაწილს, რომლის საბრძოლო და პროფესიული მომზადება ვერ იდგა სათანადო დონეზე. სწორედ ამაზე მეტყველებს მე_2 ქვეითი დივიზიის მე_5 პოლკის დამრტყმელი ბატალიონის მეთაურის, პოდპოლკოვნიკ მიქაბერიძის პატაკი: „აღსანიშნავია კაპიტან ამამუკელის, პოდპორუჩიკების – ჩაჩავას, ჩხენკელის, პრაპორშიკების – დოლიძისა და კანდელაკის საბრძოლო დამსახურება, რომლებიც თავისი მოქმედებებითა და სიმამაცით მაგალითს აძლევდნენ გაუწვრთნელ, გამოუცდელ ჯარისკაცებს, რომელთა შორის ბევრი იყვნენ ისეთებიც, რომლებიც პოლკში სულ რამდენიმე დღის მოსულები იყვნენ. მეც და ჩემს

ოფიცრებსაც პირდაპირ პოზიციებზე გვიხდებოდა ჯარისკაცთათვის იარაღის დატენვის, სამიზნის დაყენებისა და სროლის სწავლება”.[3] და ეს მაშინ, როცა საბრძოლო მომზადების დონით, სწორედ მე_2 დივიზიის მე_5 და მე_6 პოლკები ითვლებოდნენ ყველაზე მაღალორგანიზებულ ნაწილებად.

გენერალი მაზნიაშვილი მოგვითხრობს: „ქართული საარმიო კორპუსის ბირთვი 1917 წლის ბოლოს ფრონტიდან დაბრუნებული ორი ქართული პოლკი (ერთი ქვეითი, ერთი საკავალერიო) და ქუთაისში შემდგარი ერთი სათადარიგო ბატალიონი (ათასეული) უნდა გამხდარიყო”.[4] იდეაში ქართული კორპუსის სტრუქტურა სამი დივიზიით იყო განსაზღვრული: „იგეგმებოდა მესამე დივიზიის შექმნა და მისი დაბანაკება ბათუმ_ართვინ_არდაგან_ახალციხის რაიონებში, რომ რაღაც გვყოლოდა ოსმალეთის წინააღმდეგ”.[5] ერთმნიშვნელოვნად უნდა აღვნიშნოთ, რომ ე.წ. „ქართული საარმიო კორპუსი“ 1918 წლისათვის ორ არასრულ დივიზიად იყო წარმოადგენილი და მათ დივიზიებიც პირობითად შეიძლება ვუწოდოთ, რადგან ისინი არც სტრუქტურით, არც შეიარაღებით და მითუმეტეს, პირადი შემადგენლობის რიცხოვნობით არ შეესაბამებოდნენ აღნიშნულ შენაერთებს. მე_2 დივიზიის კომპლექტაცია და საბრძოლო სტრუქტურამდე აყვანა მხოლოდ სომხეთ_საქართველოს ომის მსვლელობისას დასრულდა. ცხენოსანი ბრიგადის ფორმირება კი საერთოდ არ განხორციელებულა. 1_ლი ქვეითი დივიზიის ნაწილები დასავლეთ საქართველოში იყო დისლოცირებული, დივიზიის შტაბით ქ. ქუთაისში, ხოლო მე_2 დივიზიისა _ აღმოსავლეთ საქართველოში, შტაბით ქ. თბილისში. მათ შესაბამისად გენერლები არჯევანიძე და მაზნიაშვილი მეთაურობდნენ.

საქართველოს წითელი (სახალხო) გვარდია მმართველი სოციალ_დემოკრატიული პარტიის საბრძოლო შენაერთს წარმოადგენდა და მისი სამეთაურო შემადგენლობაც ამ პარტიის აქტივისტებით იყო დაკომპლექტებული. გვარდიის უმაღლეს მმართველობით_დირექტიულ ორგანოს მთავარი შტაბი წარმოადგენდა და მას უცვლელად სოციალ_დემოკრატთა ერთ_ერთი ლიდერი ვალიკო ჯუღელი ედგა სათავეში, ხოლო საპატიო სარდლის თანამდებობა თვით მთავრობის თავმჯდომარეს ეკავა. გვარდიის რეგიონალური მართვის სტრუქტურა საქართველოს ყველა კუთხეს მოიცავდა, სადაც რაიონული შტაბები იყო დაფუძნებული. გვარდიას გააჩნდა ქვეითი, საკავალერიო და საარტილერიო ნაწილები, მის შემადგენლობაში შედიოდა აგრეთვე ჯარების ტექნიკური

გვარეობა – ჯავშანმატარებლების პარკი. 1918 წლის განმავლობაში გვარდიამ არაერთი საბრძოლო ამოცანას გაართვა თავი, რაც მცირე მასშტაბის კონფლიქტებისა და ბოლშევიკთა გამოსვლების ჩახშობაში გამოიხატებოდა.

გვარდიაში უცხო ხილი არ იყო უდისციპლინობა, არაორგანიზებულობა, თვით დაუმორჩილებლობაც კი. „გვარდიამ არ იცოდა რაა თავდაცვა, რაა ბრძოლა, ომში არ ყოფილან უმეტესობა. დაზვერვა არ არსებობდა... აბა შეიძლება ჯარი გყავდეს და დაზვერვა არ იყოს? დაზვერვისათვის თანხა არ არსებობდა. ორად ორი კაცი იყო დაზვერვის მთელი უწყებისათვის – ალექსანდრე ბაგრატიონი, პოლკოვნიკი და ვალიკო თევზაძე. მე იმას ვერ ვიტყვი, რომ გვარდია ბრძოლის ველზე არ გამოდიოდა თქო, მაგრამ რა ძალა იყო, ეს სხვა ამბავია. როგორც სამხედრო ძალა, გვარდია გამოუსადეგარი იყო“.[6] გვარდიის ნაწილების არაორგანიზებულობამ და უდისციპლინობამ მასშტაბურად სწორედ სომხეთ-საქართველოს ომის მიმდინარეობისას იჩინა თავი პირველად. ორ უმნიშვნელოვანეს ბრძოლაში, ეკატერინენფელდთან და განსაკუთრებით შულავერთან, გვარდიის ქვედანაყოფების ყოვლად უპასუხისმგებლო მოქმედებებმა სასწორზე შეაგდო შულავერის ბრძოლების ბედი და უმძიმეს მდგომარეობაში ჩააგდო სხვა ქვედანაყოფები. უსფრო მეტიც, გვარდიელთა ამ საქციელმა გარკვეულწილად განსაზღვრა კიდევ ომის საბოლოო შედეგები. გვარდიის სწორედ ამგვარი მოქმედებები უნდა გამხდარიყო საყოველთაო განგაშის წინაპირობა, რომლის გაუთვალისწინებლობამაც 1921 წლის თებერვალში სრული კატასტროფის წინაშე დააყენა საქართველოს შეიარაღებული ძალები და მთლიანად ქართული სახელმწიფო. ამის ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზი ისიც იყო, რომ გვარდიის ხელმძღვანელობასა და სამეთაურო რგოლში თითქმის არ იყვნენ პროფესიონალები. „სახალხო გვარდიაში ოფიცრების ხარისხები არ იყო. გვარდიას უმეტესად შეადგენდნენ უმთავრესად პარტიის წევრები, მენშევიკები. მხოლოდ ერთი ათასეული იყო შედგენილი სოციალისტ-ფედერალისტების მიერ გენ. იოსებ გედევანიშვილის უფროსობით, რომელიც პირველი ომის წინ, პოლიტიკური საქმიანობისათვის ჯარიდან იყო განთავისუფლებული. ჯარსა და გვარდიას შორის ურთიერთობა ვერ იყო იდეალური. გვარდიის ოფიცრებს ჰქონდათ ზოგიერთი პრივილეგია, რაც მუდმივ ჯარს აღიზიანებდა.“[7] ის ფაქტიც, რომ გვარდიასა და რეგულარულ ჯარს შორის პრივილეგიებში სხვაობა იყო, წარმოადგენდა სწორედ ქართული შეიარაღებული

ძალების ერთ_ერთ უდიდეს დამანგრეველ ფაქტორს. მთავარი კი ისაა, რომ გვარდია პოლიტიზირებული, ერთპარტიულობის პრინციპზე აგებული პრეტორიანული შენაერთი იყო და მისი იდეოლოგიაც, გასაგები მიზეზების გამო, სოციალისტური და ინტერნაციონალისტური უფრო იყო, ვიდრე ეროვნული და პატრიოტუ-ლი. „მთავრობამ ჩამოაყალიბა წითელი გვარდია, რომლის სათავეში დააყენა ვალერიან ჯუღელი. გვარდია იყო უფრო საეგზეკუციო ნაწილი, ხალხში თავიდანვე გაუტყდა სახელი, როგორც დამსჯელ შენაერთს“.[8]

საწყის ეტაპზე საქართველოს პირველი, ორგანიზებული საჯარისო შენაერთი შედგებოდა „ერთი ქვეითი ბატალიონის, ერთი გვარდიის ბატალიონის, ერთი ბატარეის, გვარდიის ერთი ცხენოსანი დივიზიის, ერთი გერმანული – ბავარიელ ეგერთა – ბატალიონისაგან“.[9] დამატებით ჯავშანმატარებლების პარკი, აგრეთვე საავიაციო რაზმები თბილისსა და ქუთაისში. ჯარების იმჟამინდელი საორგანიზაციო_საშტატო სტრუქტურით ეს საბრძოლო შენაერთი ფაქტიურად ერთ გაშლილ ბრიგადას წარმოადგენდა. ამონარიდში აშკარად შეცდომაა დაშვებული საკავალერიო დივიზიასთან დაკავშირებით. ქართული საკავალერიო დივიზია არასოდეს არ არსებობდა. ქართული კორპუსის სტრუქტურის შესახებ გარკვეულ ინფორმაციას გვაწვდის პოლკოვნიკ ვ. თევზაძის მემუარიც.[10]

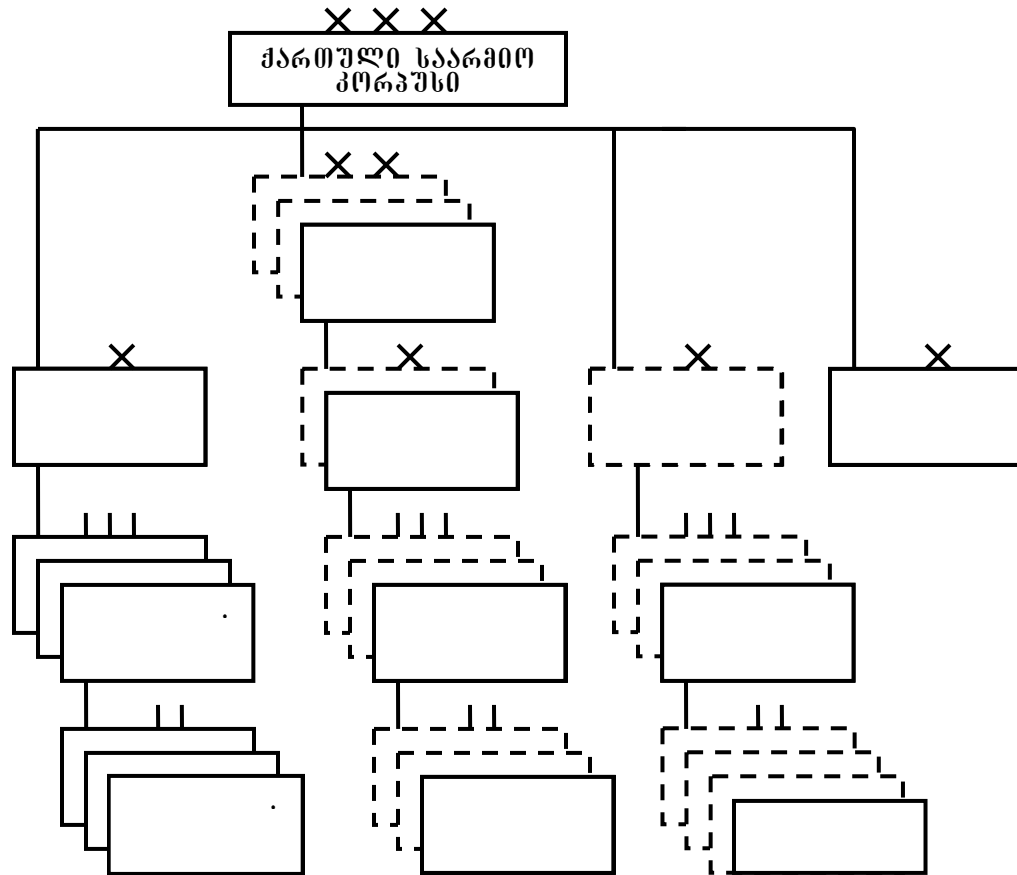
რეალურად დასახული ამოცანა ვერ შესრულდა და დაგეგმილი ნაწილები და შენაერთები ვერ ჩამოყალიბდა. აქ ცალსახად უნდა დავაფიქსიროთ ჩვენი პოზიცია – ქართული მაღალორგანიზებული და ბრძოლისუნარიანი შეიარაღებული ძალების არშექმნის მთავარი მიზეზი საქართველოს სოციალ_დემოკრატიული მთავრობის პოზიცია და შეიარაღებული ძალების დანაშაულებრივი გაპარტიულების პრინციპი იყო. სწორედ ამის გამო არ იქნა მიღებული ამიერკავკასიაში გერმანელთა საიმპერატორო ჯარების სარდლის, გენერალ კრეს ფონ კრეზენშტაინის რჩევა ქართული ჯარის სტრუქტურისა და კომპლექტაციის საკითხების შესახებ. „გერმანელების დროს მიღებული სამხედრო პროექტები – ორი ქვეითთა და ერთი ცხენოსანი დივიზიის შექმნა მოხდა ნაწილობრივ და არა სრული შემადგენლობით და ცხენოსანი დივიზიის სრული გამოკლებით. ამის მიზეზი განმარტა ცნობილმა მენშევიკმა ზაქარია გურულმა: ცხენოსანი დივიზია გადაიქცევა თავად_აზნაურთა საჯირითო სარბიელად და ჩვენ არ გვესაჭიროებაო“.[11] კავალერიის არშექმნის გამოგნებელი არგუმენტია წარმოდგენილი მემუარში. ერთმნიშვნელოვნად

ვეთანხმებით დავით ვაჩნაძის მოსაზრებებს ხსენებულ საკითხთან დაკავშირებით, მით უმეტეს, რომ იგი პროფესიონალი სამხედრო პირი იყო".[12] გენერალი კვინიტაძეც ქართული რეგულარული ჯარის ჩამოყალიბების საკითხისადმი არასწორი მიდგომის მთავარ მიზეზად მთავრობის პარტიულ_იდეოლოგიურ შეხედულებებს ასახელებს.[13]

სომხეთ_საქართველოს ომის დროს, ფრონტებზე შექმნილი უმძიმესი მდგომარეობიდან გამომდინარე, ინტენსიურად დაიწყო მოხალისეთა რაზმების ჩამოყალიბებაც, რომლებსაც გამოცდილი ოფიცრები ჩაუდგნენ სათავეში, მაგრამ საერთო სამხედრო დისციპლინისა და საბრძოლო მომზადების მხრივ ეს რაზმები პრაქტიკულად არაბრძოლისუნარიანი ქვედანაყოფები აღმოჩნდნენ და მათ წინაშე დასმულ ამოცანას ვერ გაართვეს თავი. ამ რაზმებში არსებული მდგომარეობა თითქმის ყველა პარამეტრით ანალოგიური აღმოჩნდა სახალხო გვარდიაში არსებული მდგომარეობისა".[14] სულ მალე ნათელი გახდა მოხალისეთა რაზმების ლიკვიდაციის აუცილებლობაც, რაც საქართველოს სამხედრო მინისტრის შესაბამის ბრძანებაში აისახა.[15] ლიკვიდაციის ბრძანება 1918 წლის 28 დეკემბერსაა გამოცემული, იმ დროს, როცა საომარი მოქმედებები თავის გადამწყვეტ ფაზაშია შესული და ქართული ჯარი წარმატებულ შეტევით ოპერაციას ავითარებდა. ასეთ დროს მოხალისეთა რაზმების დაშლის ბრძანება სამხედრო სამინისტროს პირველი პირის მიერ ჯარების არაორგანიზებული მართვის კიდევ ერთი თვალსაჩინო მაგალითია.

საბრძოლო ორგანიზაციის მხრივ საქართველოს შეიარაღებულ ძალებში იგივე სისტემა იყო, რაც მეფის რუსეთის არმიაში და იგი პოლკურ_დივიზიურ წყობაზე იყო აგებული.

ქართული საარმიო კორპუსის სტრუქტურა 1918 წლისათვის სქემატურად შემდეგი სახით შეიძლება წარმოვადგინოთ:

უცხოური წყაროები საქართველოს შეიარაღებული ძალების საერთო რიცხოვნობაზე შემდეგ ინფორმაციას გვაწვდიან: „ქართველებს ჰყავდათ მხოლოდ არასტაბილური ნაციონალური არმია (არაუმეტეს 10000 კაცისა)“.[16]. 1918 წლის ბოლოსათვის მოხერხდა ქართული რეგულარული ჯარის ორ დივიზიამდე აყვანა, მაგრამ არასდროს მას სრულ საარმიო კორპუსამდე და მით უმეტეს არმიამდე არ მიუღწევია. საქართველოს რეგულარული ჯარის შემადგენლობის შესახებ გარკვეულ ინფორმაციას გვაწვდის გაზეთი „საქართველო“.[17]

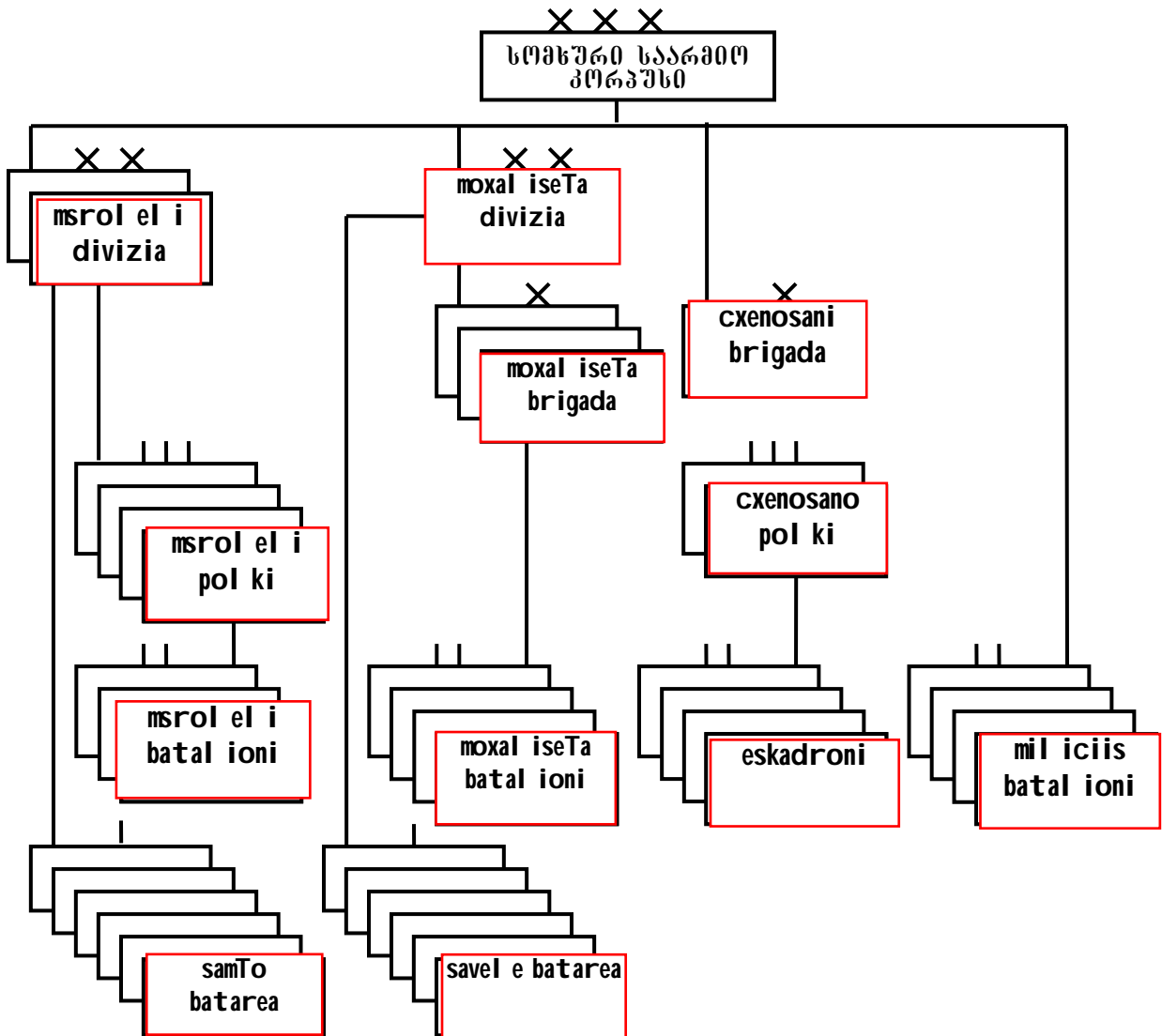
სომხეთის ეროვნული შეიარაღებული ძალების ჩამოყალიბებასაც იგივე სარჩული დაედო, რაც ქართულისას. კერძოდ, „სომხური ტერიტორიების“ დაცვა. გენერალი გულბეგიანი წერდა: „სომეხი ჯარისკაცები აცნობიერებდნენ, რომ კავკასიის ფრონტის მორღვევა მათი საუკუნოვანი, დაუძინებელი მტრის შემოჭრას მოასწავებდა მათ მშობლიურ, სისხლით მორწყულ „ჰაიასტანში““. ისინი გრძნობდნენ, რომ კავკასიის ფრონტის ლიკვიდაცია ტოლფასი იყო სომეხი ერის დაღუპვისა“.[18] აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ახლადფორმირებული სომხური შენაერთის საბრძოლო მოქმედებების პერსპექტივაში სულ სხვა რამ იყო ჩადებული – დაშნაკთა ექსპანსიონისტურ იდეოლოგიაზე დაფუძნებული

შეიარაღებული აგრესია და ამიერკავკასიისა და ანატოლიის მიწების ოკუპაცია, რაც ისტორიის შემდგომმა მსვლელობამაც დაადასტურა. მართალია, სომხური ნაციონალური საარმიო კორპუსის ჩამოყალიბება 1917 წლიდან დაიწყო, მაგრამ პირველი სომხური ნაწილების სტრუქტურა, როგორც ჩვენთვის უკვე ცნობილია, I მსოფლიო ომის საწყის ეტაპზე, 1914 წელს ჩაისახა.[19]

ჯარების ორგანიზაციის მხრივ აქაც რუსული სისტემა იყო დატოვებული და ცხადია ქართულის ანალოგიური იყო. ქართველი მენშევიკებისაგან განსხვავებით, სომეხ დაშნაკთა პოლიტიკური ხედვა და მიზნები აბსოლუტურად ჯდებოდა თითოეული სომეხის ნაციონალისტურ მისწრაფებებთან. და ეს ეხება არა მარტო საკუთრივ სომხეთსა ან თურქეთში მაცხოვრებელ სომეხებს, არამედ რუსეთის არმიაში მოსამსახურე სომეხი ეროვნების თითქმის ყველა გენერალსა და ოფიცერს.

საერთო ჯამში, სომხებმა ქართველებთან შედარებით, გაცილებით უფრო დიდი არმიის შექმნა შეძლეს. 1917 წლის ბოლოსათვის ფაქტობრივად უკვე ჩამოყალიბებული იყო სომეხთა ნაციონალური საარმიო კორპუსი გენერალ_ლეიტენანტ თომა ნაზარბეგოვის სარდლობით, რომელიც მანამდე რუსეთის კავკასიის არმიის მე_2 მსროლელ დივიზიას მეთაურობდა.[20] საერთო ჯამში, სომხური საარმიო კორპუსის პირადი შემადგენლობა 1918 წლის დასაწყისისათვის 40000 კაცამდე შეადგენდა, რომელიც სამ _ დასავლეთის, აღმოსავლეთისა და სამხრეთის დაჯგუფად დაიყო. სომხური ნაწილები თვით თბილისშიც კი იქმნებოდა.[21] სომხური კორპუსის სტრუქტურის შესახებ საინტერესო ცნობებს გვაწვდის უ. ალენი.[22] ხოლო სტეფან ჯონსი სომხური კორპუსის ნაწილების დისლოკაციას აღწერს: „კავშირგაბმულობის სისტემის მოუწყობლობა, რუსეთისა და თურქეთის სომეხებს შორის არსებული გარკვეული უთანხმოებები, გამოცდილი რეგულარული ჯარის უქონლობა და უდისციპლინობა ძალიან ზღუდავდა ნაზარბეგოვის ძალების სიმძლიერეს. *ამავე დროს, რამდენიმე ათასი გაწვრთნილი სომეხი ჯარისკაცი ბაქოში იყო თავმოყრილი, ხოლო დამატებით ათასობით ბრძოლისუნარიანი მამაკაცი ერევანის, ტფილისის, ელიზავეტპოლისა და ბაქოს გუბერნიებში იმყოფებოდა, სადაც მუსულმანურ_სომხური დაპირისპირება საშიშ მდგომარეობამდე მიდიოდა.*“[23] (ხაზგასმა ჩემია _ ა. ჩ.) ჩვენთვის უკვე კარგადაა ცნობილი, თუ რით იყვნენ დაკავებულნი ბაქოში სომხური ნაწილები და საბრძოლო რაზმები. მალე კი ისიც გაცხადდება, თუ რისთვის იყო თავმოყრილი თბილისის,

ელისავეტპოლისა და ერევნის გუბერნიებში სომეხი ეროვნების „ათასობით ბრძოლისუნარიანი მამაკაცი“. სომხური ნაციონალური საარმიო კორპუსის სტრუქტურა 1918 წლის დასაწყისისათვის სქემატურად ასე შეგვიძლია წარმოვადგინოთ:

უცხოელი ავტორები სომხეთის შეიარაღებული ძალების ნაწილებისა და პირადი შემადგენლობის რიცხოვნობის შესახებ შემდეგ ინფორმაციას იძლევიან: „სომხური ნაწილები სუსტი და ნაკლებად ეფექტური იყო. ბატალიონების პირადი შემადგენლობა 400-დან 600 კაცამდე მერყეობდა. ამის გათვალისწინებით, ოცდაოთხი მსროლელი ბატალიონისა და რვა მოხალისეთა ბატალიონის საერთო რიცხოვნობით, სომეხთა ნაციონალური არმია არ აღემატებოდა 16000 მსროლელს, 1000 ცხენოსანსა და 4000 სახალხო მოლაშქრეს (მილიციას)“.[24]

1918 წლის 26 ივლისიდან გენერალ ნაზარბეგოვის №99 ბრძანებით ცალკეული სომხური კორპუსის დივიზიამდე დაყვანა მოხდა”.[25] სომხური მხარის ეს იძულებითი ნაბიჯი იმით იყო გამოწვეული, რომ 1918 წლის 4 ივნისის ბათუმის საზავო პირობებით, სომხურმა მხარემ თავისი შეიარაღებული ძალების დივიზიამდე დაყვანა ივალდებულა. სომხებმა ამ ვალდებულების ფაქტობრივი იგნორირება მარტივი და მეტად ეფექტური გზით მოახდინეს. კერძოდ, ცალკეული სომხური კორპუსის შემადგენლობაში მათ თავიდანვე არ შეიყვანეს გენერალ ანდრანიკ ოზანიანის მოხალისეთა ბრიგადა და შესაბამისად, სომხეთის მთავრობამ მასზე პასუხისმგებლობა მოიხსნა. ასეთი დასკვნის საფუძველს ქვემოთ მოყვანილი დოკუმენტიც იძლევა, სადაც სომხეთის რესპუბლიკის წარმომადგენელი საქართველოში, ბატონი არშაკ ჯამალიანი შემდეგ „ახსნა_ განმარტებას” ამლევს საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრს: „საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის საგარეო საქმეთა მინისტრს. 10. 10. 1918. თქვენი ამა წლის 25 ივლისის №2325 მომართვაზე ჩემი მთავრობის დავალებით პატივი მაქვს მოგახსენოთ შემდეგი: გენერალ ანდრანიკის რაზმის მოქმედებებზე, რომელსაც ადგილი ჰქონდა მაისის შუა რიცხვებში, ანუ, ამიერკავკასიის რესპუბლიკის ცალკეულ სახელმწიფოებად დაშლამდე, პასუხისმგებლობის აღება სომხეთის მთავრობას არ შეუძლია, რადგან გენერალ ანდრანიკის რაზმი ცალკეული სომხური კორპუსის შემადგენლობაში არ შედიოდა და იგი მოქმედებდა სომხეთის ფარგლებს გარეთ. ჯამალიანი”.[26] ნიშანდობლივია, რომ საქართველოს მთავრობის საპროტესტო ნოტა ანდრანიკის რაზმის მიერ ქართველი თავადის ადგილ_მამულის გაპარტახების გამო იყო წარდგენილი.

ბატონ ჯამალიანის პასუხიდან ნათლად ჩანს, თუ რა მარტივად მოახერხა სომხეთის მთავრობამ ამ მნიშვნელოვანი პრობლემის გადაჭრა. მან თავიდან აიცილა პასუხისმგებლობა. აიცილა ფორმალურად, რეალურად კი ანდრანიკის ბრიგადა დაშნაკური აგრესიის ძირითად დამრტყმელ შენაერთს წარმოადგენდა სამხრეთის მიმართულებაზე, ზანგეზურსა და ყარაბაღში.[27] ცალკეულ დივიზიამდე დაყვანილი კორპუსის შემადგენლობასა და ნაწილების დისლოკაციაზე საინტერესო ცნობებს იძლევა ედუარდ აბრამიანი.[28]

1918 წელს ქართულ რეგულარულ ჯარში იგივე სამხედრო წოდებები იყო, რაც მეფის რუსეთის არმიაში. უმაღლესი ოფიცრებისათვის არსებობდა წოდებრივი რანგირება _

გენერალ_მაიორი და გენერალ_ლეიტენანტი. მოგვიანებით, უმაღლეს ოფიცერთა შემადგენლობისათვის მხოლოდ ერთი სამხედრო წოდება – გენერალი დამტკიცდა. სამხედრო წოდებების მხრივ ანალოგიური მდგომარეობა იყო სომხეთის რეგულარულ ჯარშიც, ხოლო სომეხ გენერალიტეტში 1918 წლისათვის უმაღლესი სამხედრო წოდების მატარებელი მხოლოდ ერთი პიროვნება – გენერალ_ლეიტენანტი თომა ნაზარბეგოვი იყო. 1919 წლის გაზაფხულისათვის კი გენერალ_ლეიტენანტის მაღალი წოდება სომხეთის სამხედრო მინისტრმა ივანე ახვერდოვმაც მიიღო.

როგორც ზემოთ წარმოდგენილი მასალებიდან ჩანს, 1918 წლისათვის სომხეთის შეიარაღებული ძალები პირადი შემადგენლობის რიცხოვნობით საკმაოდ მძლავრ საჯარისო შენაერთს წარმოადგენდა და ამ მაჩვენებლით იგი რამდენჯერმე აღემატებოდა საქართველოს საბრძოლო მწყობრში მდგომ რეგულარულ შეიარაღებულ ძალებს.

§2.2. სომხეთ_საქართველო და მათი მოკავშირეები 1918 წელს.

მოკავშირის პრობლემა და ხელსაყრელი სტრატეგიული პარტნიორის შერჩევა ყოველთვის წარმოადგენდა უმნიშვნელოვანეს საკითხს ნებისმიერი სახელმწიფოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში. პატარა სახელმწიფოებისათვის კი ეს საკითხი ორმაგად საპასუხისმგებლო პრობლემას წარმოადგენდა. საქართველოსა და სომხეთთან მიმართებაში სტრატეგიული პარტნიორის შერჩევა განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენდა ოდითგან, როგორც ევროპა_აზიის შესაყარი და მუსულმანური სამყაროს ბუფერი დანარჩენ სამყაროსთან.

დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდგომ ორივე რესპუბლიკის წინაშე მწვავედ დაისვა სტრატეგიული სამხედრო_პოლიტიკური მოკავშირის სწორად განსაზღვრისა და შერჩევის პრობლემა. თუ ისტორიულად აქამდე საქართველოსა და სომხეთის სახელმწიფოებრივ_სტრატეგიული გეგმები ასე თუ ისე ემთხვეოდა ერთმანეთს, ახლა მათი პოლიტიკური გეზი მკვეთრად იყო შეცვლილი. რა თქმა უნდა, ორივე სახელმწიფოს წინაშე ისევ მათი საუკუნოვანი პრობლემა – სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის შენარჩუნება და ეროვნული თვითგადარჩენა იდგა, მაგრამ ამ ეტაპზე საქართველოსა და სომხეთის ახალგაზრდა რესპუბლიკების თანაარსებობის საკითხი უკვე ამოვარდნილი იყო

ურთიერთინტერესებიდან. მათი მიზნები და ამ მიზნების განხორციელების გზებიც განსხვავდებოდა ერთმანეთისაგან. მეტიც, ამ ეტაპზე სომხეთისა და საქართველოს სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკურ ინტერესთა ვექტორები მკვეთრად დაუპირისპირდნენ ერთმანეთს.

ქართველთათვის ქართული სახელმწიფოებრივი ყოფის ეროვნული მეხსიერება ჯერ კიდევ ცოცხლობდა, ანუ, მათ საკმაოდ ნათლად ესახებოდათ ქართული სახელმწიფოებრივი ორგანიზმი ძირითადი ასპექტების ჩათვლით, თუნდაც 1801 წლის მდგომარეობით. სომხებისათვის კი ეროვნული სახელმწიფოს ცნება მხოლოდ ღრმად მივიწყებული იდეის დონეზე იყო მოაზრებული. რვაასწლიანმა უცხოურმა ბატონობამ სომეხთა ახლად გამოჩეკილ ეროვნულ აზროვნებას რეალიზმის გრძნობა დაუკარგა და იგი მძიმე დილემის წინაშე დააყენა – ან „რუსეთის სომხეთი“ და ეროვნული თვითმყოფადობის შენარჩუნებისათვის ბრძოლა, ან ავტონომიური „თურქეთის სომხეთი“ და მასზე მიბმული ე.წ. „დიადი არმენიის“ ეფემერული იდეის გამოცოცხლება. დაშნაკმა იდეოლოგებმა მეორე, ავანტიურისტული არჩევანი მიიღეს.

დიდმა პოლიტიკამ ისე იხეზა, რომ სომხეთი და საქართველო დამოუკიდებლობის მოპოვებისთანავე ფაქტიურად ერთმანეთს დაპირისპირებულ ბანაკებში აღმოჩნდნენ ჩართულნი. „დიადი არმენიის“ დაშნაკმა აპოლეგეტებმა ანტანტის – ანტიოსმალური ალიანსის მხარე დაიჭირეს, ხოლო საქართველოს მენშევიკურმა მთავრობამ იძულებითი პროგრესული კურსი დაიკავა.

სომეხთა მიერ პროანტანტური კურსის არჩევა თავისთავად გულისხმობდა პროცარისტულ კურსსაც, რაც თავის მხრივ „სამხრეთ რუსეთის შეიარაღებული ძალების მთავარსარდალ“ გენერალ ანტონ დენიკინთან მჭიდრო კონტაქტების დამყარებაში გამოიხატებოდა. სომეხი ავტორები, რა თქმა უნდა, ჯიუტად ამტკიცებენ პროანტანტური და პროდენიკინური ფაქტორების არარსებობას, მაგრამ ისტორიული ფაქტები თავისთავად მეტყველებენ ამაზე. ი. შახდინი: „დაშნაკელები ყოველმხრივ იყვნენ დაკავშირებულნი რუს თეთრგვარდი- ელებთან, დაწყებული მთავრობის წევრებიდან და დამთავრებული ცნობილი ანდრანიკით“.[29]

დაშნაკთა გათვლა გენერალ დენიკინსა და მის მხარდაჭერაზე შემდეგში მდგომარეობდა: „პოლკოვნიკ ვლასოვის აზრით, დახმარება, რაზეც შეიძლება დაშნაკელებს

გაეკეთებინათ მოხალისეთა არმიაზე ანგარიში მენშევიკურ საქართველოსთან საბრძოლველად, შემდეგში მდგომარეობდა: ა) საბრძოლო რაზმების ჩამოყალიბება და მათი გაგზავნა ბათუმის გავლით სომხეთში, რომლებიც შეძლებდნენ დამოუკიდებელი ამოცანების გადაჭრას. ბ) საბრძოლო მასალებისა და სურსათის გაგზავნა. გ) სოჭის დაკავება და ამით საქართველოზე ზეწოლის განხორციელება სოხუმის შემდგომი დაკავების მუქარით. დ) გერმანიიდან და ავსტრიიდან წამოსული ტყვეების შეიარაღება და მათი გაგზავნა სომხეთში სომხური ნაციონალური ნაწილების შესავსებად”.[30] შემდგომში განვითარებულმა სამხედრო_პოლიტიკურმა მოვლენებმა ცალსახად დაგვანახა, რომ საქართველოსთან მიმართებაში ამ გათვლის ყველა პუნქტი ზუსტად შესრულდა.

ხაზგასმით აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ სომხეთის შეიარაღებული ძალების სამეთაურო და რიგით შემადგენლობაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავათ კავკასიის არმიის ეროვნებით რუს სამხედრო მოსამსახურეებს.[31] ისინი მთელ ნაწილებსა და მიმართულებებსაც კი მეთაურობდნენ, ხოლო საშტაბო თანამდებობები ფაქტობრივად მთლიანად ცარისტი ოფიცრებით იყო დაკომპლექტებული. გენერალ კვინიტაძის თქმით: „ჩვენმა ოფიცრობამ სომხურ ჯარს „დენიკინის მე_7 კორპუსი“ შეარქვა.”[32] მართლაც, 1918 წლის 1 ნოემბერს გამართულ ყუბანის სამხარეო რადის საზეიმო სხდომაზე გენერალი დენიკინი აცხადებდა: „მიუხედავად ცალკეული განსხვავებისა, მაინც შესაძლებელია ჩვენი გაერთიანება დონთან, ყირიმთან, თერგთან, სომხეთთან, კასპისპირა ოლქთან”.[33] იგივე ავტორთან: „სომხეთის არმიაში უმაღლესი სამეთაურო თანამდებობების დიდი ნაწილი დენიკინელ ოფიცრებს ეკავათ. სომხეთის ჯარის შარურის რაიონის სამხედრო უფროსად სომხეთის მთავრობის მიერ დენიკინელი პოლკოვნიკი _ სპიცინი დაინიშნა, ხოლო სომხური შეიარაღებული ძალების შტაბი ფაქტიურად მთლიანად დენიკინელების ხელში იყო”.[34] ჩვენის მხრივ დავამატებდით, რომ სომხეთ_საქართველოს ომის მსვლელობისას სომხეთის შეიარაღებული ძალების მთავარი საველე შტაბის უფროსის თანამდებობაც მეფის ყოფილ ოფიცერს, რუს პოდპოლკოვნიკ შნეურს ეკავა, ხოლო სომეხთა სამი დამრტყმელი პოლკიდან ორს _ რუსი ოფიცრები, პოდპოლკოვნიკი კოროლკოვი და პოლკოვნიკი ნესტოროვსკი მეთაურობდნენ.

დაშნაკურ_დენიკინურ სამთავრობო ალიანსზე საუბარს კი ისევ სომხური წყაროს წარმოჩენით დავასრულებთ. ესაა, ერევანში, 1991 წელს დაბეჭდილი ენციკლოპედიური

გამოცემა უკვე ბანალურად ცნობილი სათაურით – „Армянский вопрос. Энциклопедия”.

მასში ვკითხულობთ: „სიმონ ვრაციანი (გრუზიანი, გრუზინიანი. 1882_1969.) – სომხეთის სახელმწიფო და საზოგადო მოღვაწე... სომხეთის დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ (1918), რესპუბლიკის წარმომადგენლად დაინიშნა სამხრეთ რუსეთის მოხალისეთა არმიაში”.[35] როგორც ვხედავთ, არარატის რესპუბლიკის მთავრობას 1918_1919 წლებში თავისი ოფიციალური წარმომადგენელიც ჰყავდა წარგზავნილი გენერალ დენიკინის ე.წ. „სამხრეთ რუსეთის მთავრობაში”. ერთობ საინტერესოა ის ფაქტიც, რომ ბატონი ვრაციანი, დაშნაკური იდეოლოგიის ერთ_ერთი ლიდერი, 1917 წლიდან თბილისში გამომავალი დაშნაკური გაზეთის „ორიზონის” მთავარი რედაქტორი იყო, ხოლო 1920 წლის ნოემბრიდან – თვით სომხეთის რესპუბლიკის მთავრობის თავმჯდომარე. დაშნაკთა კავშირებზე ბრიტანელებთან აღარ გავამახვილებთ ყურადღებას, რამეთუ U ბაქოს მოვლენების განხილვისას გარკვეულწილად შევეხეთ მას, უფრო დაწვრილებით კი მასზე ნაშრომის შესაბამის თავში გვექნება საუბარი.

საქართველოს სამხედრო_პოლიტიკურ მოკავშირეებზე საუბრისას კი პირველ რიგში ის უნდა აღინიშნოს, რომ მთავრობასა და სამხედრო სამინისტროს საომარი მოქმედებების შემთხვევაში საერთო_სამოხილიზაციო გეგმა და პოტენციური მოკავშირეების როლი და ადგილი განსაზღვრული არ ჰქონდა. არ ჰქონდა იმიტომ, რომ საქართველოს პირველი რესპუბლიკის მთავრობა, „ზოგადკაცობრიული ღირებულებებისა და დემოკრატიის” პრინციპებიდან" გამომდინარე, არ თვლიდა საჭიროდ სამხედრო დოქტრინის შემუშავებას, არ ჰქონდა განსაზღვრული მოსალოდნელი საფრთხეები, გამოცხადებული ჰქონდა საგარეო ნეიტრალიტეტის პოლიტიკა და კავკასიაში განვითარებულ უმძიმეს სამხედრო_პოლიტიკურ მოვლენებს ვარდისფერი სათვალით აკვირდებოდა. საქართველოს მენშევიკური მთავრობა თავის ერთადერთ მოკავშირედ და საიმედო დასაყრდენ ძალად პირველ რიგში „მსოფლიოს ინტერნაციონალურ დემოკრატias” მიიჩნევდა და არა რეალურ სამხედრო ძალას. სახელმწიფოებრივი ძლიერებისა და დამოუკიდებლობის შენარჩუნების პანაცეად კი ცივილიზებული მსოფლიოს მიერ საქართველოს ფორმალურად ცნობასა და ერთა ლიგაში გაერთიანებას თვლიდა. და ეს იყო პირველი ქართული რესპუბლიკის მთავრობისა და მთლიანად ქართველი ხალხის უდიდესი ტრაგედია. გრიგოლ

ლორთქიფანიძე: „ერთადერთი ჩვენი მოკავშირე, რასაკვირველია, მორალური მოკავშირე იყო ინტერნაციონალური სოციალ_დემოკრატია“.[36]

ამ მიმართებით, ცალსახად და გადაჭრით უნდა აღვნიშნოთ, რომ საქართველოს მთავრობის მიერ გატარებული იძულებითი პროგრესული კურსი იყო ერთადერთი სწორი გადაწყვეტილება და გამოსავალი. სწორედ გერმანული საოკუპაციო ჯარების სარდლობისა და პირადად გენერალ კრეს ფონ კრეზენშტაინის დიდი დამსახურების წყალობით გადაურჩა ქართული მიწების მნიშვნელოვანი ნაწილი თურქულ ოკუპაციას. ფაქტია, რომ ქართულ_გერმანულმა მეგობრულმა ურთიერთობებმა ისეთ დონეს მიაღწია, რომ საქართველოში დისლოცირებული გერმანული საოკუპაციო ჯარების გარკვეული ქვედანაყოფები ქართული რეგულარული ჯარის შემადგენელ ნაწილადაც კი იქცა, ხოლო ე.წ. „ქართულ_გერმანული ლეგიონი“ რეგიონის საუკეთესო სამხედრო ნაწილს წარმოადგენდა.

პირველი გერმანული საჯარისო ნაწილები საქართველოში 1918 წლის ივნისის დასაწყისში გამოჩნდნენ. საერთო ჯამში, გერმანული ჯარების პირადად შემადგენლობამ 15000_ს მიაღწია.[37] დოკუმენტ_ ბის იგივე კრებულში მოყვანილია გაზეთ „ბორბას“ ინფორმაცია, სადაც გერმანული მხარის სარდლობაცაა დაფიქსირებული ამიერკავკასიაში.[38]

აღსანიშნავია, რომ გერმანულ სამხედრო ნაწილებს სომხეთ_საქართველოს ომში მონაწილეობა არ მიუღიათ, ყოველ შემთხვევაში მის გადაწყვეტ ფაზაში, დეკემბრის ბრძოლების დროს, თუმცა პირველ ეტაპზე, სწორედ გერმანული სასაზღვრო ქვედანაყოფები აღმოჩნდნენ დაპირისპირებული სომხურ ავანგარდებთან. სწორედ გერმანული სასაზღვრო რაზმების მეთაურთა პროფესიონალურმა ქმედებებმა ითამაშეს უმნიშვნელოვანესი როლი დაწყებული კონფლიქტის მოგვარებაში. უნდა ითქვას, რომ საერთო ჯამში, საიმპერატორო ჯარების სარდლობამ და მთლიანად გერმანულმა სამხედრო კონტინგენტმა მეტად დადებითი როლი ითამაშა იმდროინდელი საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

§2.3. დაპირისპირებულ მხარეთა შეიარაღება

საქართველოსა და სომხეთის პირველი რესპუბლიკების შეიარაღებულ ძალებში შეიარაღების სისტემებით აღჭურვის მხრივ განსხვავებული სურათი იყო. ეს განსხვავება განსაკუთრებით შეიარაღების ტექნიკურ სახეებს შეეხება. საქართველოს შეიარაღებულ ძალებში ძირითად ინდივიდუალურ სასროლ იარაღად 1918 წლის ბოლოსათვის რუსული წარმოების მოსინის სისტემის, ე.წ. სამხაზიანი, 7,62 მმ-იანი კალიბრის შაშხანა იყო მიღებული, რომელიც ერთ-ერთი საუკეთესო ბალისტიკური მაჩვენებლებით გამოირჩეოდა, თუმცა წითელი გვარდია ჩამოყალიბების საწყის ეტაპზე ძირითადად მოძველებული შვეიცარული შაშხანებით იქნა აღჭურვილი.[39] კავალერიისათვის შეიარაღებაში მიღებული იყო კარაბინი (დამოკლებული შაშხანა), ხოლო ოფიცერთა შემადგენლობისათვის დამატებით რევოლვერი და პისტოლეტი. საგრძნობლად გაუმჯობესდა წითელი გვარდიის პირადი შემადგენლობის თანამედროვე ტიპის იარაღით აღჭურვის საქმე გვარდიის მიერ არსენალის ალებით 1917 წლის 12 დეკემბერიდან. წითელი გვარდიის ამ წარმატებულ ოპერაციას სიცოცხლეშივე ლეგენდად ქცეული მეთაური, მეფის არმიის ყოფილი პორუჩიკი, ვლადიმერ გოგუაძე ხელმძღვანელობდა. სწორედ მას მიენიჭა პირველად ფედერაციის უმაღლესი საბრძოლო წოდება – „რევოლუციის პირველი რაინდი“.

სომხეთის არმიის შეიარაღებაშიც, რა თქმა უნდა, ძირითად სასროლ იარაღს ასევე რუსული წარმოების სამხაზიანი შაშხანა წარმოადგენდა, მაგრამ ამავე დროს, გასაგები მიზეზების გამო, დიდი რაოდენობით იყო აგრეთვე უცხოური წარმოების იარაღი – ბრიტანული, ფრანგული, თურქული, თვით ე.წ. „ბერდანკებიც“ კი. ძლიერი საცეცხლე საშუალებებით ორივე მხარე შეიარაღებული იყო მაქსიმის ტიპის დაზვის ტვიამფრქვევებითა და მცირე რაოდენობით, მსუბუქი – ლუისის ტიპის ტყვიამფრქვევებით. საარტილერიო სისტემების ტიპების მხრივაც იდენტური მდგომარეობა იყო. შეიარაღებაში იყო რუსული წარმოების 1909 წლის ნიმუშის სამთო ქვემეხი, 1900 წლის საველე და 1902 წლის ნიმუშის მსუბუქი ქვემეხები. მძიმე საალყო არტილერიით არც ერთი მხარე არ იყო აღჭურვილი, რადგან რუსეთის კავკასიის არმიის მთელი საალყო არტილერია არზრუმისა და ყარსის სტრატეგიულ სიმაგრეებში იყო თავმოყრილი და იგი თურქებს დარჩათ ალაფად, სომეხთა სამარცხვინო უკანდახევის შემდეგ.

ერთი შეხედვით არაორდინარულად ჟღერს, მაგრამ სასროლი იარაღის, საბრძოლო მასალებისა და აღჭურვილობის, აგრეთვე არტილერიის რაოდენობის მხრივ, სომხურ მხარეს

ქართულთან შედარებით უპირატესობა გააჩნდა. საქმე იმაშია, რომ 1917 წლის ზაფხულისათვის კავკასიის არმიის სარდლობის მიერ დიდი შეტევითი ოპერაცია იგეგმებოდა მესოპოტამიაში დისლოცირებული დიდი ბრიტანეთის საექსპედიციო ძალებთან ალიანსში. ამის გამო, კავკასიის არმიის თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიების მთელი სამხედრო სასაწყობო რესურსები ფრონტთან ახლოს, თურქეთისა და ირანის ტერიტორიებზე იქნა გადატანილი, რითაც ფაქტობრივად საქართველოში არსებული არსენალები და საწყობები დაცლილი აღმოჩნდა.[40] 1917 წლის ბოლოდან მთელი ეს აუარებელი მარაგი ფაქტობრივად სომხურ კორპუსს ჩაუვარდა ხელში. მოცემულ საკითხთან დაკავშირებით მართებულად აღნიშნავს სტეფან ჯონსი: „ალბათ ირონიის მომგვრელია ის მდგომარეობა, რომ ბევრ რაიონში, სადაც თავმოყრილი იყო რუსეთის არმიის სასურსათო, საბრძოლო მასალების, კავშირგაბმულობისა და სატრანსპორტო საშუალებების, აგრეთვე სავაჭრო სამედიცინო აღჭურვილობის აურაცხელი მარაგები, მათი დაცვისათვის (სომხურ _ ა. ჩ.) კორპუსს ჯარისკაცები არ ჰყოფნიდა“.[41] ამ საკითხთან მიმართებაში აუცილებლად აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ „დამოუკიდებლობის მთელი სამი წლის განმავლობაში საქართველოს დახმარების სახით დასავლეთიდან არ მიუღია არც ერთი ერთეული თოფი, ქვემეხი და საბრძოლო მასალა“.[42] ეს ინფორმაცია 1955 წელს გამოცემული ამერიკის შეერთებული შტატების ოფიციალური სამთავრობო მემორანდუმიდანაა მოტანილი. ასე, რომ სომეხი და პროსომეხი ავტორების ტენდენციური მსჯელობა სომეხთა არასათანადოდ შეიარაღებასა და აღჭურვის შესახებ, მორიგი დეზინფორმაცია და სიცრუეა.

უდიდესი განსხვავება იყო საქართველოსა და სომხეთის ეროვნული შეიარაღებული ძალების ბრძოლის ტექნიკური საშუალებებით – ჯავშნოსანი მატარებლებით აღჭურვის საქმეში. საქართველოს წითელი გვარდის ხელმძღვანელობამ და პირადად ვლადიმერ გოგუაძემ ამ მხრივ ჯეროვანი ინიციატივა გამოიჩინა და ქართული შეიარაღებული ძალები შესაბამისად აღჭურვა ჯავშანმატარებლებით. რუსეთის კავკასიის არმიის ჯავშანმატარებლების მთელი პარკი ფაქტიურად საქართველოს რესპუბლიკის შეიარაღებული ძალების საკუთრებაში აღმოჩნდა. ასე რომ, ამ მაჩვენებლით ქართულ მხარეს აბსოლუტური უპირატესობა გააჩნდა სომხებთან შედარებით. ეს „შიათან მაშინა“, როგორც მას ადგილობრივი თათრები უწოდებდნენ, ბრძოლის წარმოებისა და ქვეითთა მხარდაჭერის მაღალეფექტურ საშუალებას წარმოადგენდა, რომელიც ცეცხლის წარმოების

მძლავრი საშუალებებითა (დაზვის ტყვიამფრქვევი) და საარტილერიო დანადგარებით (სამთო ქვემეხი) იყო აღჭურვილი. სრულყოფილად აღწერს თვით ვ. გოგუაძე ჯავშნოსანი მატარებლის საბრძოლო შესაძლებლობებსა და ეკიპაჟის ფუნქციებს.[43]

აღსანიშნავია, რომ მთელი 1918 წლის განმავლობაში ქართულმა ჯავშანმატარებლებმა დიდი როლი შეასრულეს ამა თუ იმ საბრძოლო ამოცანის წარმატებით გადაწყვეტის საქმეში. უდიდესი იყო ჯავშანმატარებლების როლი სომხეთ-საქართველოს ომშიც, ოქტომბრის ბრძოლების დროს. 1918 წლისათვის ქართული შეიარაღებული ძალების განკარგულებაში 6 ჯავშანმატარებელი ირიცხებოდა. წლის დასაწყისი-სათვის „ჯავშნოსნები ასე იყო განაწილებული: ორი იყო ბორჩალოს მაზრაში, ერთი იყო კახეთში, ორი ნატანებში და ერთი განჯაში“.[44]

ქართული მხარის ჯავშანმატარებლებით უზრუნველყოფის ანალოგიური მდგომარეობა იყო აგრეთვე ჯარების ყველაზე ახალგაზრდა და პერსპექტიული სახეობის – ავიაციით უზრუნველყოფის საქმეშიც. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ავიაცია, როგორც ასეთი, ჯარების ცალკეულ სახეობას არ მიეკუთვნებოდა და სტრუქტურულად იგი საინჟინრო-ტექნიკურ ჯარებში იყო ჩართული. ოსმალეთის ფრონტის ლიკვიდაციის შემდეგ რუსეთის კავკასიის არმიის მთელი საავიაციო პარკიც საქართველოს რესპუბლიკის შეიარაღებული ძალების საკუთრებაში დარჩა. შეიარაღებაში იყო რუსეთის კავკასიის არმიის კუთვნილი მონოპლანები. გარდა ამისა, საქართველოში გერმანელთა შემოსვლის შემდეგ ბაზირებულ იქნა აგრეთვე გერმანული თვითმფრინავები თავისი ეკიპაჟებითურთ.[45],46] ჩვენთვის უცნობია, ზუსტად რა მოდელის თვითმფრინავები შეადგენდნენ გერმანული საოკუპაციო ჯარების საავიაციო პარკს, მაგრამ სავარაუდოდ ისინი „ავიატიკისა“ და „ფოკეს“ მოდელის ბიპლანები უნდა ყოფილიყო.

1918 წლისათვის საქართველოს შეიარაღებულ ძალებში არსებული თვითმფრინავების ზუსტი რაოდენობა უცნობია. სავარაუდოდ, იგი სამ ათეულამდე უნდა ყოფილიყო. „საავიაციო ფორმირებების პირადი შემადგენლობა მთლიანობაში (საავიაციო სკოლის გარდა) მოიცავდა 34 ოფიცერს, 496 ჯარისკაცს და 9 მოსამსახურეს“.[47] თუ თვითმფრინავების აღნიშნულ რაოდენობას გერმანულსაც დავუმატებთ, მაშინ უნდა დავასკვნათ, რომ 1918 წლისათვის ქართულ-გერმანულ კოალიციას იმ დროისათვის საკმაოდ ძლიერი ავიაცია ჰყავდა. დოკუმენტურად არ მტკიცდება, მონაწილეობდა თუ არა

გერმანული ავიაცია და გერმანული ეკიპაჟები სომხეთ-საქართველოს ომში. მაგრამ გერმანული თვითმფრინავების საბრძოლო გამოყენების ფაქტი ბოლშევიკთა წინააღმდეგ დუმეთის მაზრაში ეჭვს არ იწვევს.[48] სომხეთ-საქართველოს ომის ისტორიის შემსწავლელი კომისიის ერთ-ერთ მიმართვაში საინჟინრო-ტექნიკური სექციის უფროსისადმი, (პოლკოვნიკი თაყაიშვილი) სწორედ ქართული ავიაციის საბრძოლო გამოყენების ანგარიშის წარმოდგენაზეა საუბარი.[49]

ისევე, როგორც ზოგადად ეროვნული შეიარაღებული ძალების აღმშენებლობის საქმეში, ავიაციასთან დამოკიდებულებაშიც არ იჩენდა საქართველოს მთავრობა ჯეროვან ყურადღებას. ამ საკითხებისადმი არასახელმწიფოებრივი მიდგომა გახდა სწორედ იმის მიზეზი, რომ ამიერკავკასიის ერთადერთმა რესპუბლიკამ, რომელსაც საკმაოდ მძლავრი საავიაციო პარკი გააჩნდა, თავისი არსებობის მთელი სამწლიანი პერიოდის განმავლობაში ჯეროვნად ვერ გამოიყენა ეს დიდი უპირატესობა. „მხოლოდ 1918 წელს ფრენისას დაიმსხვრა 18 აპარატი (აქედან 4 თვითმფრინავი მთლიანად გამოვიდა მწყობრიდან)... მაგრამ რაც ყველაზე მძიმე და აუნაზღაურებელია იყო, ამ კატასტროფებს ქართველი მფრინავები ეწირებოდნენ“.[50]

სომხურ მხარეს ჯავშანმატარებლების პარკი და ავიაცია საერთოდ არ გააჩნდა. უფრო მეტიც, მას არ გააჩნდა არც სპეციალური სარკინიგზო შემადგენლობა (სანიტარული მატარებელი). და საერთოდ, სომხეთის რესპუბლიკის საკუთრებაში 1918 წლისათვის სამგზავრო მატარებლის ერთადერთი შემადგენლობა იყო, რომელიც ძირითადად სამთავრობო გადაზიდვებით იყო დაკავებული. მიუხედავად ამისა, სომეხი ავტორები ჯიუტად ამტკიცებენ 1918-1920 წლებში სომხური ჯავშანმატარებლებისა და ავიაციის არსებობის ფაქტს, თუმცა გაუგებარია ამ არაარგუმენტირებულ მტკიცებულებათა მიზანი. მითიური სომხური პოლკებისა არ იყოს, სომხური ავიაციისა და ჯავშანტექნიკის არსებობით ისინი სომხური საარმიო კორპუსის სიძლიერისა და მთლიანად არარატის რესპუბლიკის ინსტიტუციური სტრუქტურების დასრულებული სახის სისტემად წარმოჩენას ცდილობენ ალბათ. ისტორიული რეალობა კი დიამეტრალურად საწინააღმდეგო იყო.

ქვემოთ მოყვანილია იმ ძირითადი სასროლი იარაღისა და საარტილერიო შეიარაღების ტექტიკურ_ ტექნიკური მონაცემები, რომლითაც აღჭურვილნი იყვნენ

საარტილერიო სისტემა	კალიბრი (მმ)	ჭურვის მასა (კგ)	ზღვრული მანძილი (კმ)
1902 წლის ნიმუშის საველე ზარბაზანი	76,2	6,5	8,5
1909 წლის ნიმუშის საველე ჰაუზიცა	122	23,3	7,7
1910 წლის ნიმუშის სწრაფმსროლი ქვემეხი	107	16,4	10,7
1910 წლის ნიმუშის მძიმე ჰაუზიცა	152	40,9	7,7

საქართველოსა და სომხეთის შეიარაღებული ძალები 1918 წლის ბოლოსათვის:

სასროლი იარაღის სისტემა	კალიბრი (მმ)	ზღვრული მანძილი (მ)
მოსინის სისტემის 1891 წლის ნიმუშის შაშხანა	7,65	3000
მაქსიმის სისტემის დაზგის ტყვიამფრქვევი	7,65	3000

საქართველოსა და სომხეთის მხარე ინდივიდუალური სასროლი იარაღისა და საარტილერიო შეიარაღების ტიპებით დაახლოებით ერთნაირად იყო უზრუნველყოფილი. რაც შეეხება საბრძოლო მხარდაჭერის ისეთ მძლავრ ტექნიკურ საშუალებებს, როგორცაა ჯავშნოსანი მატარებლები და მით უმეტეს ავიაცია, აქ ქართული მხარის უპირატესობა აშკარა იყო.

§2.4. დაპირისპირებულ მხარეთა სამზადისი ომისათვის

დაპირისპირებულ მხარეთა ომისათვის სამზადისის საკითხში დიამეტრალურად განსხვავებული მდგომარეობაა. ჩვენს მიერ მოპოვებული საარქივო და სხვა დოკუმენტური მასალების შეჯერების საფუძველზე ერთმნიშვნელოვნად შეიძლება იმ დასკვნის გაკეთება, რომ სომხური მხარე ომისათვის მის დაწყებამდე დიდი ხნით ადრე, გამალებით და საგულდაგულოდ ემზადებოდა, და ეს მაშინ, როცა საქართველოს მთავრობა არა თუ ომის პირველ ეტაპზე, არამედ სრულმასშტაბიანი საომარი მოქმედებების გამლის დროსაც კი არ აღიარებდა დაშნაკური სომხეთის მხრიდან შეიარაღებული აგრესიის ფაქტს და 1918 წლის 16 დეკემბრამდე მას ცალკეული ბანდების გამოხდომებად აღიქვამდა მხოლოდ.

სომხეთის რესპუბლიკის გამოცხადებისთანავე დაშნაკებმა მყის შეიცვალეს თავისი შეურიგებელი პოზიციები თურქებისადმი და მათთან სეპარატისტული მორიგებების გზას დადგნენ. ეს სეპარატისტული შეხვედრები 1918 წლის ივნისში შედგა თურქეთის მმართველი ტრიუმვირატის წევრებთან, ისმაილ ენვერ ფაშასა და მეჰმედ თალაათ ფაშასთან და იგი ბათუმის საზავო პირობების შერბილების თხოვნების სერიას მოიცავდა. რიჩარდ ოვანესიანის მიხედვით, აჰარონიან_ხატისოვის მისია ოტომანთა მაღალჩინოსნებთან შეხვედრებში შემდეგ გეგმებს ისახავდა მიზნად:

„1. ოტომანთა მთავრობასა და გავლენიან წრეებში კეთილგანწყობისა და მხარდაჭერის მოპოვება.

2. თურქთაგან პამბაკ_ლორის (ლორე_ბამბაკის გადასომხურებული ვარიანტი _ ა. ჩ.) დაცლაზე ზეგავლენის მოხდენა.

3. სომეხი ლტოლვილების დაბრუნების პროცესის ფორსირება ბათუმის საზავო პირობებით თურქეთის გადაცემულ ტერიტორიებზე.

4. დაერწმუნებინათ თურქი ლიდერები იმაში, რომ *სიცოცხლისუნარიანი სომხეთის გარეშე, ამიერკავკასიაში შეუძლებელი იქნებოდა მშვიდობისა და სამართლიანობის დამყარება. ამიტომ საქართველოსთან და აზერბაიჯანთან საკამათო ამიერკავკასიური მიწების სომხებისათვის მიკუთვნება.* (ხაზგასმა ჩემია _ ა. ჩ.)

5. გერმანიის მიერ რესპუბლიკის (სომხეთის _ ა. ჩ.) ცნობა „დიდებულ პორტაზე“ შემდგომი ზეგავლენის მოსახდენად”.[51]

ჯონ კირაკოსიანის მიხედვით კი: „ახალქალაქის თურქეთთან მიერთება, სადაც მოსახლეობის 76%-ს სომხები წარმოადგენენ _ ძალადობაა, რაც გუბერნიის მოსახლეობის აბსოლუტური უმრავლესობის მოთხოვნებს არ შეესაბამება... ახალქალაქის გუბერნიის სომხურ მოსახლეობას თურქეთიდან გამოყოფა და თავისი ბედის სომხეთის რესპუბლიკის ბედთან დაკავშირება სურს”.[52]

აი, ასეთი იყო სომეხ დაშნაკთა პოლიტიკურ_იდეოლოგიური აქტივობის სტრატეგია ჯერ კიდევ 1918 წლის ივნისის თვეში და კიდევ უფრო გამოგნებელია ამ ოდიოზური მიზნების მისაღწევად თურქებთან ალიანსში შესვლა. კირაკოსიანთან წარმოდგენილი მასალების მიხედვით ცოტა გაურკვეველია, საერთოდ რა კატეგორიებით აზროვნებდნენ ბატონები აჰარონიანი და ხატისოვი. რომელ „ძალადობასა“ და რომელი „სომხური

მოსახლეობის სურვილების" შესახებ შეიძლებოდა ომში გამარჯვებულ თურქულ მხარესთან საუბარი. რიჩარდ ოვანესიანთან წარმოდგენილი მოთხოვნების მე-4 პუნქტში კი ცალსახად იყო ჩამოყალიბებული ის შენიღბული ულტიმატუმი, რომ „სიცოცხლისუნარიანი სომხეთის“, ე.ი. „დიადი არმენის“ შექმნის გარეშე ყოველგვარი მშვიდობის დამყარებაზე ლაპარაკიც კი ზედმეტი იყო. ამავე პუნქტში, ამჯერად ყოველგვარი შენიღბვის გარეშე, დაშნაკები საქართველოსა და აზერბაიჯანთან ე.წ. „სადავო მიწების“ სომხეთისათვის გადაცემასა და თურქთა მხარდაჭერას ითხოვდნენ.(?!)

როგორც ვხედავთ, ამიერკავკასიის ფედერაციის დაშლიდან სულ რამდენიმე დღეში სომხეთის სამთავრობო დელეგაციის წევრები აშკარა სეპარატისტულ ალიანსში შევიდნენ ოტომანთა იმპერიის მმართველ წრეებთან და საქართველოსა და აზერბაიჯანის წინააღმდეგ ინტრიგების ხლართვა დაიწყო. რიჩარდ ოვანესიანის შემდეგი პასაჟი კი ყოველგვარ საღ აზრს ცილდება და იგი ფანტასტიკის სფეროში გადადის: „ივლისის ბოლოსათვის ხატისიანის შეტყობინებით თურქები ბოლოსდაბოლოს დათანხმდნენ ორი რეგიონის (ალბათ ლორე და ახალქალაქი – ა. ჩ.) დაცლას და ნება დართეს სომხურ ნაწილებს მოეხდინათ მათი ოკუპაცია“.[53] მართლაც რომ გამოგონებელია ისტორიული ფაქტებით, სივრცით, დროით, სახელმწიფო ინტერესებითა და სხვა ფუნდამენტური ცნებებით მსგავსი ჟონგლიორობა. სხვა შეფასება წარმოდგენილ სტრიქონებს ნამდვილად არ მოეძებნება.

უკვე 1918 წლის შემოდგომისათვის სომხეთის დაშნაკური მთავრობის წინაშე ჩრდილოეთისაკენ შეიარაღებული აგრესიის განხორციელების შესაძლებლობაც დადგა, რამაც სომხური შენაერთების საომარ მზადყოფნის რეჟიმში გადაყვანა გამოიწვია. დაშნაკები კომპლექსური გზით დაადგნენ დასახული გეგმის განხორციელებას. ეს გეგმა მოიცავდა არა მარტო საკუთრივ საჯარისო ნაწილების საბრძოლო მზადყოფნის დონის ამაღლებას, არამედ საქართველოს სომეხი მოსახლეობის შესაბამის მომზადებას, რაც უპირველეს ყოვლისა, ადგილობრივი შტაბების ჩამოყალიბებას, მოსახლეობის შეიარაღებას, საბოტაჟს, ტერორისტული აქტების დაგეგმვასა და განხორციელებას, მოქმედებების საერთო კოორდინაციასა და სხვა ღონისძიებების გატარებას ისახავდა მიზნად. ეს პროცესები აშკარად 1918 წლის სექტემბრიდან დაიწყო და ომის წარმოების მთელი პერიოდის განმავლობაში გაგრძელდა.

გენერალი კვინიტაძე, ამ ომის ისტორიის შემსწავლელი სახელმწიფო კომისიის თავმჯდომარე, სამხედრო სამინისტროს საერთო განყოფილების უფროსს შემდეგი სახის მოთხოვნას უგზავნის: „პოლკოვნიკ თულაევის მოხსენებითი ბარათის თანახმად, მან თქვენ წარმოგიდგინათ სომხეთის მთავრობის 1918 წლის 10 სექტემბრის ბრძანება ბორჩალოს მაზრის ქვედა ნაწილის საომარ მდგომარეობაზე გადაყვანის შესახებ, აგრეთვე საქართველო_სომხეთს შორის ომის წარმოებისას ამ ბრძანებით გათვალისწინებული მოსახლეობის მოქმედებების ინსტრუქციები“.[54] სამწუხაროდ, სომხეთის მთავრობის ეს ბრძანება ქართულ არქივებში დაცული არ აღმოჩნდა, ამიტომ უშუალოდ მისი წარმოდგენა არ ხერხდება. მიუხედავად ამისა, სხვა მრავალი პირდაპირი თუ ირიბი მტკიცებულების საფუძველზე აშკარაა ის ფაქტი, რომ სომხური მხარე საომარი მოქმედებებისათვის საგულდაგულოდ ემზადებოდა. რა თქმა უნდა, სომხური მხარე ყოველივე ამას ჯიუტად უარყოფდა. საქართველოს მთავრობის პროტესტზე სომხეთის მთავრობის მიერ საყოველთაო მობილიზაციის გამოცხადების შესახებ ბატონი არშაკ ჯამალიანი ასეთ პასუხს სცემს საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრს: „თქვენი 28 ოქტომბრის №4503 წერილის პასუხად გაცნობებთ, რომ არავითარი ბრძანება ჯარების მობილიზაციის შესახებ სომხეთის მთავრობას არ გაუცია. გაზეთებში გაჟღერებული ცნობა კი ალბათ ეხება სომხეთის მთავრობის მიერ გამოცხადებულ ჩვეულებრივ, მორიგ გაწვევას, რომელსაც არავითარი კავშირი არა აქვს არსებულ კონფლიქტთან და იგი თვენახევრის წინ გაიცა“.[55]

მოსალოდნელი შეიარაღებული აგრესიის შესახებ საქართველოს სამხედრო სამინისტრო არავითარ ინფორმაციას არ ფლობდა. პოლკოვნიკ ვ. თევზაძის მოგონებიდან: „სომხეთის ჯარი შემოიჭრა ბორჩალოს მაზრაში და დაგვიწყო ომი. ჩვენთვის ეს დიდი მოულოდნელობა იყო. საზღვრებიც სუსტად იყო დაცული...“.[56]

რუს ბოლშევიკებსა და ბრიტანელებთან ალიანსში შესვლის შემდეგ ალბათ ძნელია იმის წარმოდგენაც კი, რომ ქართველების წინააღმდეგ ბრძოლაში სომხები თავის „საუკუნეობრივ დაუძინებელ მტერს“ – ოსმალებს დაუკავშირდებოდნენ. მართლაც გამოაგნებელია ის იდეოლოგიური მეტამორფოზები, რასაც „დიადი მიზნის“ მისაღწევად განიცდიდნენ დაშნაკი ლიდერები. ამ ეტაპზე სომეხი ნაციონალისტები საქართველოს წინააღმდეგ გაჩაღებულ ბრძოლაში თურქებთან და ამიერკავკასიის მუსულმან ბეგებთან შევიდნენ ალიანსში.[57] ახალციხე_ახალქალაქის სომეხთა და ადგილობრივ ბეგთა ალიანსს

საქართველოს მთავრობის წინააღმდეგ, გაზეთ „სახალხო საქმის“ შემდეგი პუბლიკაციაც ადასტურებს: „დღეს მესამე დღეა, რაც სომხების მეთაურობით კერძო კრებები იმართება ქალაქის თვითმმართველობაში ბეგებთან ერთად. რა თქმა უნდა, სომეხთა მიზანია შეერთდნენ მაჰმადიანებთან და არ შემოუშვან ახალციხეში ქართველები.“[58] საქართველოს დამფუძნებელი კრების ახალციხის საგანგებო კომისიის თავმჯდომარის, ბატონ გ. ანჯაფარიძის მიერ სრულყოფილად შეფასებული შექმნილი სიტუაცია.[59] მაშ ასე. როსტომი და კომპანია. როსტომი და დაშნაკები ერთის მხრივ და ჟორდანიას და სოციალ_დემოკრატები მეორეს მხრივ. სომეხი ერის ეს „მხსნელები“ ამჯერად უკვე სამცხე_ჯავახეთში აქტიურობენ საქართველოს სახელმწიფოებრივი ინტერესების საზიანოდ.

1918 წლის 25 ოქტომბერს ბატონ ჯამალიანის მიერ ჟორდანიასადმი გაგზავნილ №1403 წერილში ვკითხულობთ: „მოწყალე ხელმწიფეო, ნოე ბესარიონის ძევ, გ. გვარჯალაძემ (საგარეო საქმეთა მინისტრის მოადგილე – ა. ჩ.) განმიცხადა, რომ მას ხელთა აქვს დოკუმენტები, სადაც თურქეთის წარმომადგენელი საქართველოში – აბდულ ქერიმ ფაშა სთავაზობს ქართულ მხარეს თურქთა წასვლის გამო დაიკავოს ლორეს რაიონი. ჩვენი მხრივ, მეც ასეთივე წარმატებით ვაცხადებ, რომ სომხურ მხარესაც აქვს ანალოგიური შემოთავაზება იმავე თურქეთის წარმომადგენლისაგან სომხეთში – მამედ ალი ფაშასგან. როგორც ხედავთ, თვით ის ფაქტი, რომ ერთი და იმავე ტერიტორიებს აქ სთავაზობენ ქართველებს და იქ, ერევანში სომხებს, იმაზე მეტყველებს, რომ ეს საკითხი უნდა გადაიჭრას მხოლოდ ჩვენი ორი მხარის უშუალო მოლაპარაკებების გზით. ბატონო მინისტრო, მიიღეთ ჩემი გულწრფელი პატივისცემა. ჯამალიანი“.[60]

ბატონი ჯამალიანი არ უარყოფს, რომ თურქთა მიერ მართლაც ჰქონდა ადგილი შეთავაზებას. ჰქონდა თუ არა თურქული მხრიდან საქართველოს მთავრობას ამგვარი შეთავაზება, წარმოდგენილის გარდა სხვა დოკუმენტით არ დასტურდება. მკვლევარის ეტიკა მოითხოვს, რომ ხსენებულ დოკუმენტს ვენდოთ, მაგრამ მოვლენების ფაქტოლოგია ცალსახად მეტყველებს იმაზე, რომ სომეხთა მიერ ლორესა და ახალქალაქის რეგიონების ოკუპაციის დასაწყისი 1918 წლის 18 ოქტომბერსა და 6 დეკემბერს, ქართული მხარისათვის სრულიად მოულოდნელი იყო. არ არის გამორიცხული, რომ თურქთა მიერ ქართულ მხარეს მართლაც ჰქონდა ასეთი შეთავაზება გაკეთებული, მაგრამ ერთი საკითხია შეთავაზება და

სულ სხვაა მისი რეალიზაცია. თურქების გადასაწყვეტი ნამდვილად აღარ იყო პოსტოკუპირებული ქართული მიწების შემდგომი ბედი. ფაქტი ისაა, რომ ქართველებმა ამ წინადადებაზე რეაგირება არ მოახდინეს, სომხებმა კი ამ „შეთავაზებებით“ ისარგებლეს და ალიანსი შეკრეს თურქებთან. თურქებმა კარგად იცოდნენ, თუ ვისთან ჰქონდათ საქმე. რიჩარდ ოვანესიანი: „5 ოქტომბერს, როდესაც ოტომანთა იმპერია კაპიტულაციისათვის ემზადებოდა, ჰალილმა მოიწვია რამდენიმე (სომეხი – ა. ჩ.) ოფიცერი და მათ ლორისა და პამბაკის სომხეთისათვის გადაცემის საკითხები გააცნო“.[61]

ბატონი სვიმონ მდივანი კი, საქართველოს წარმომადგენელი სომხეთში, საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრს შემდეგი შინაარსის შიფროგრამას უგზავნის: „შიფროგრამა №63. საგარეო საქმეთა მინისტრს. 30. 11. 1918. საპარლამენტო წრებიდან მომდინარე ინფორმაციაზე დაყრდნობით, თურქეთის სარდლობამ შესთავაზა სომხეთის მთავრობას ახალქალაქის მაზრის დაკავება. მდივანი“.[62]

ეს ფაქტი კიდევ ერთხელ დასტურდება შემდეგი შიფროგრამით, რომელიც 2 დეკემბერსაა გაგზავნილი ერევანში საქართველოს რწმუნებულთან: „ახლა მივიღეთ დადასტურება თქვენს შეტყობინებაზე თურქთა მიერ სომხებისათვის გაკეთებულ შეთავაზებაზე ახალქალაქის მაზრის დაკავების შესახებ. როგორც ჩანს, ეს სომხეთის მთავრობასა და თურქთა სარდლობას შორის არსებული შეთანხმების შედეგია. შეეცადეთ ეს საკითხი გამოარკვიოთ ტიგრანიანთან. გეგეჰკორი“.[63] ამ საკითხთან დაკავშირებით დოქტორი კაზიმზადე წერს: „დეკემბრის დასაწყისში თურქებმა ამიერკავკასიიდან ევაკუაცია დაიწყეს, მაგრამ წასვლამდე მათ ბოროტი ტრიუკი შესთავაზეს საქართველოსა და სომხეთს. მათ ინფორმაცია მიაწოდეს ამ უკანასკნელს, რომ 6 დეკემბრის შემდეგ სომხებს შეუძლიათ დაიკავონ ოტომანთა იმპერიის მიერ დაცლილი ტერიტორიები. ანალოგიური შეტყობინება ჩაუვიდათ ქართველებსაც, მაგრამ ამ ნოტაში თურქთა ევაკუაციის დღედ 4 დეკემბერი იყო დასახელებული. ამის გამო, როდესაც სომხური ნაწილები ლორისა და ბორჩალოს რაიონებში შევიდნენ, მათ ქართული ქვედანაყოფები აღმოაჩინეს იქ, რომლებმაც სომხების წინსვლა აღკვეთეს“.[64]

იმ საკითხზე, რომ სომხებმა „ლორისა და ბორჩალოს რაიონებში“ შესვლისას იქ ქართველები „აღმოაჩინეს“ კომენტარების გაკეთება უხერხულადაც გვეჩვენება. ერთადერთი არგუმენტი, რითაც შეიძლება აიხსნას დოქტორ კაზიმზადეს ეს ცნობები, ისაა,

რომ მოყვანილი ციტატა გენერალ დენიკინის მემუარებზეა დაფუძნებული. დენიკინის პროსომხური ორიენტაცია ჩვენთვის უკვე ცნობილია, ხოლო მისი „დობროარმიის“ სამტაბო დოკუმენტაციების ობიექტურობაზე ქვემოთ გვექნება უფრო არსებითი საუბარი.

დამნაკურ_ოსმალური ალიანსის სპექტრი მხოლოდ საქართველოს ტერიტორიების სომეხთათვის შეთავაზებით არ ამოიწურებოდა. რაც არ უნდა გასაკვირი და ერთი შეხედვით დაუჯერებელიც იყოს, მოპოვებული საარქივო დოკუმენტებით მტკიცდება, რომ თურქული მხარე სომეხებს შეიარაღებითა და საბრძოლო მასალებითაც ეხმარებოდა. პორუჩიკ გოგუაძესა და მთავარი საბაჟოს რევიზორს, ალშიბაიას შორის გამართული პირდაპირი საუბრის სტენოგრაფიული ჩანაწერი: „(გოგუაძე) – აი რა. აქ, ჩვენთან, სადგურ სანაინზე ტყვია_წამლითა და საბრძოლო მასალებით დატვირთული თურქული მატარებელი დგას, რომელსაც გეზი ალექსანდროპოლისკენ უჭირავს. უნდა გავატაროთ თუ არა ეს მატარებელი, თუ უკან დავაბრუნოთ? და საერთოდ, გავატაროთ თუ არა თურქული მატარებლები სომხეთისაკენ? გაცნობებთ, რომ იქიდან, ე.ი. სომხეთიდან აღარაფერი აღარ ბრუნდება უკან. მოახსენეთ მას, ვისაც ხელეწიფება გადაწყვეტილების მიღება. ველი სასწრაფო განკარგულებებს“.[65] დოკუმენტი დათარიღებული არაა, მაგრამ იმის გათვალისწინებით, რომ თურქულმა ქვედანაყოფებმა ალექსანდროპოლისი ნოემბრის ბოლოსათვის დატოვეს, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ გოგუაძესა და ალშიბაიას შორის საუბარი ნოემბრის ბოლოს – დეკემბრის დასაწყისში გაიმართა, უფრო ზუსტად 24 ნოემბრიდან 6 დეკემბრამდე. თურქულ ქვედანაყოფებს ალექსანდროპოლისი 24 ნოემბრისთვის უკვე დატოვებული ჰქონდათ.[66] 6 დეკემბერიდან კი სომხურმა ქვედანაყოფებმა ახალქალაქის მაზრის გარკვეული ნაწილის ოკუპაცია დაიწყეს. ჩვენთვის უცნობია თუ რა ბედი ეწია ხსენებულ ეშელონს, ერთი რამ კი ცხადია – მსგავსი ეშელონი რამდენიმე იყო.

ყოვლად თავზეხელაღებული მუშაობა გააჩაღა სომხურმა მხარემ ომის სამზადისათვის თვით საქართველოს დედაქალაქში. აშკარად თუ საიდუმლოდ დაიწყო სომეხი ეროვნების მოქალაქეების შეიარაღება და სათანადო მომზადება. თბილისში დამნაკთა მესვეურებმა მთელი არსენალების დაგროვება შეძლეს, მალე კი მათ სომხეთში გადაგზავნაზეც დაიწყეს ზრუნვა. მასალა უამრავია. მათი აქ მოტანა შორს წავგიყვანს. მხოლოდ რამდენიმე – „აირუმიდან – სამხედრო მინისტრს. დღეს გაიარეს მატარებლებმა

№593 და №655, გადიდებული შემადგენლობით, ორი ორთქლმავლით. შიგ სომეხთა ემელონები ისხდნენ სხვადასვაგვარი ნაწილისა და მოწყალების დები. ესენი ლტოლვილთა სახით მიემგზავრებოდნენ, ყველანი მტრულ და საომარ გუნებაზე და განწყობილებაზე არიან. მოაქვთ იარაღი და კონტრაბანდა. ვაგონები დახურულია და დაბეჭდილია დიპლომატიური ბეჭდებით. გთხოვთ მაცნობოთ, ამნაირი მატარებლები გავატაროთ თუ არა. კაპიტანი დიდებულნიქე”.[67], [68], [69], [70].

ის უცილო ფაქტი, რომ სომეხი დაშნაკები ომისათვის გამალებით ემზადებოდნენ, აიარალებდნენ და წვრთნიდნენ თვით საქართველოს სომხურ მოსახლეობას, ქვემოთ წარმოდგენილი საარქივო მასალიდანაც ჩანს. აქაც, ოტომანთა იმპერიის ანალოგიით ჯერ კიდევ ღია საომარი მოქმედებების დაწყებამდე სომხეთთან მოსაზღვრე რაიონებში დაშნაკური იდეოლოგიით მოწამლული სომეხი მოსახლეობის მიერ ადგილი ჰქონდა ქართველ სამხედრო მოსამსახურეებზე თავდასხმებსა და მათი მკვლელობის ფაქტებს.[71]

სომხეთის რეგულარული ჯარის ოფიცრების მიერ მთელი რიგი საველე სწავლებებისა და სამხედრო წვრთნების გამართვა დაიგეგმა საზღვრისპირა საქართველოს სომხურ მოსახლეობაშიც.[72] ამ ფონზე გაკვირვებას იწვევს ის ფაქტი, რომ ქართული მხარე არა თუ ომის წინა პერიოდში და მისი მსვლელობის პირველ ეტაპზე, არამედ მოგვიანებითაც არ ფლობდა შესაბამის ინფორმაციას. არ ჯეროდა, თუ არ უნდოდა დაეჯერებინა, რომ მას არა ხელისუფლებით უკმაყოფილო ცალკეული ჯგუფების შეიარაღებულ ბანდიტურ თავდასხმებთან, არამედ სომხეთის რეგულარულ ჯართან და ღია საომარ მოქმედებებთან ჰქონდა საქმე.[73] მიუხედავად იმისა, რომ სომხეთის რეგულარული ჯარის ნაწილებისა და საბრძოლო რაზმების მიერ სრულმასშტაბიანი საომარი მოქმედებები 1918 წლის 6 და 9 დეკემბერს დაიწყო, საქართველოს მთავრობა და სამხედრო მინისტრი მხოლოდ 16 დეკემბერს აღიარებს პირველად, რომ ეს იყო არა ცალკეული შეიარაღებული ჯგუფების მოქმედებები, არამედ ომი, სომხეთ_საქართველოს ომი.[74]

ქართული მხარის ომისათვის სამზადისის საკითხის შესწავლა და ანალიზის ჩატარება მარტივია იმ უბრალო მიზეზის გამო, რომ ომისათვის მზადება არც არავის მოსვლია აზრად და იგი არც მიმდინარეობდა. ამ საკითხთან დაკავშირებული უამრავი დოკუმენტური და ფაქტობრივი მასალის შესწავლის საფუძველზე ცალსახად დასტურდება გენერალ კვინიტაძის მოსაზრება: „რაც შეეხება საქართველოს მხრიდან ომისათვის

მზადებას, ასეთი რამ საერთოდ არ ყოფილა, არც საგარეო პოლიტიკაში და არც სამხედრო თვალსაზრისით. სომხებმა ეს კარგად იცოდნენ და ომისათვის უკვე მზად იყვნენ, იმედი ჰქონდათ, რომ უეცრად მიიტაცებდნენ სასურველ რაიონებს".[75] უამრავი დოკუმენტური და ფაქტობრივი მასალის მიუხედავად, სრულმასშტაბიანი საომარი მოქმედებების გაშლის ეტაპზეც საქართველოს მთავრობის განწყობები არაადეკვატური იყო. [„საქართველოს ლმობიერმა სოციალისტურმა უმაღლესმა კრებამ დიდი ხმის უპირატესობით დაადგინა: საქართველოს სამხრეთ საზღვარზე უბრალო ბრბოები გადმოსულა, ეგრეთ წოდებული ბანდები და ამათ წინააღმდეგ ჯარის გაგზავნა რესპუბლიკის დამცირება იქნებაო.“][76]

§2.5. საომარ მოქმედებათა თეატრის სტრატეგიული მიმოხილვა და დაპირისპირებულ მხარეთა გეგმები.

ის ფაქტი, რომ ლორე_ბამბაკი ოდითგანვე წარმოადგენდა ქართული სახელმწიფოს სამხრეთის სტრატეგიულ რეგიონს, უდავოა. ეს კარგად ესმოდათ ჩვენს წინაპრებსაც და შესაბამისად, ამ რაიონის შესაფერის დაცვა_გამლიერებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა. რელიეფისა და ლანდშაფტის მხრივ, ბამბაკისა და ბაზუმის ქედები წარმოადგენდნენ ჩვენს ქვეყანაში სამხრეთიდან მომავალი მტრისათვის ბუნებრივ ბარიერს. ისტორიული ფაქტია, რომ სწორედ სამხრეთიდან ხორციელდებოდა ათასწლეულების განმავლობაში ათასი ჯურის მტრის შემოსვლა. როდესაც ქართულ სახელმწიფოს მკვიდრად ეპყრა სამხრეთის ეს ბუნებრივი კარიბჭე, იგი ღირსეულად აღუდგებოდა წინ მტრის შემოსევებსაც, ხოლო როცა სამხრეთის ზღუდეები მორღვეული იყო, მტერი დაუბრკოლებლად აღწევდა საქართველოს გულს. ამ ქედების ჩრდილოეთით, თავდაცვისა და ხანგრძლივი ბრძოლების საწარმოებლად სტრატეგიულად ხელსაყრელი ადგილმდებარეობა და ლანდშაფტური პირობები აღარ მოიძებნებოდა.

საომარ მოქმედებათა თეატრის სამხედრო_გეოგრაფიული შესწავლისა და სტრატეგიული მიმოხილვის პროცესს გარკვეულწილად ართულებდა ის ფაქტი, რომ ჩვენთვის საინტერესო არეალში სოფლებს, ქალაქებს, სხვა გეოგრაფიული ობიექტებს მხოლოდ XX საუკუნეში რამდენჯერმე შეეცვალა სახელი. ეს მოვლენები გარკვეულწილად ახსნადიცაა, რადგან რეგიონში მიმდინარე პოლიტიკურმა პროცესებმა, მოსახლეობის

ეთნიკური შემადგენლობისა და თანაფარდობების პერმანენტულმა ცვლილებებმა მნიშვნელოვანი დადი დაასვა რეგიონის ტოპონომიკას. ზოგ დასახლებულ პუნქტს თავისი ისტორიული სახელი დაუბრუნდა, ზოგს პირიქით, გადაერქვა, ზოგიერთს სხვა სახელი ჩაენაცვლა და ა. შ. ჩვენი კვლევისას, თხრობის სიცხადისა და დინამიურობისათვის უმჯობესად ჩავთვალეთ, რომ კონკრეტულ შემთხვევაში მოვახდინოთ ამა თუ იმ დასახლებული პუნქტისა და გეოგრაფიული ობიექტის მოხსენიება იმ დასახელებით, რითაც დაფიქსირებულია იგი დოკუმენტში, იქვე მოვიტანოთ მისი დღევანდელი დასახელება და ასე მოვახდინოთ მათი იდენტიფიცირება.

გეოგრაფიულად, 1918_1919 წლების სომხეთსა და საქართველოს შორის წარმოებულ საომარ მოქმედებათა თეატრი საკმაოდ დიდ ტერიტორიას მოიცავს და იგი ყოფილი თბილისის გუბერნიის ბორჩალოს მაზრის მნიშვნელოვან ნაწილსა და ახალქალაქის მაზრის სამხრეთ ნაწილზეა განფენილი. საომარ მოქმედებათა ეს არეალი დღევანდელი საქართველოსა და სომხეთის სახელმწიფოთა ტერიტორიებზეა განთავსებული.

საერთო ჯამში, სომხეთ_საქართველოს 1918 წლის საომარ მოქმედებათა თეატრის საზღვრები შემდეგი წირებით შეიძლება შემოისაზღვროს. ჩრდილოეთიდან: ახალქალაქი _ აღბულახი (ბელიკლიუჩი, თეთრიწყარო), _ ეკატერინენფელდი (ქალაქი ბოლნისი) _ რკინიგზის სადგური სანდარი (მარნეული). აღმოსავლეთიდან: სადგური სანდარი _ სადახლო _ სანაინი _ ქორინჯი. სამხრეთიდან და სამხრეთ_დასავლეთიდან: ქორინჯი _ მდ. კამენკა (მორაგეთი) _ ტროიცკოე _ ახალქალაქი.

როგორც ვხედავთ, ამიერკავკასიის მასშტაბებით სომხეთ_საქართველოს საომარ მოქმედებათა თეატრის ტერიტორია უზარმაზარია და იგი 7000 კვადრატულ კილომეტრს აღწევს. ამ რაიონში უხვადაა მთის მასივები და ქედები, რომლებიც სხვადასხვა მიმართულებით მიემართებიან და ზოგან მაღალ პლატოებს ქმნიან, ზოგან კი შედარებით დაბალ ზეგნებს. ქედების ფერდობები მკვეთრად დახრამული და დანაწევრებულია, ზოგან კანიონისებური. ამ ქედებს შორის ყველაზე მნიშვნელოვანია ე.წ. „სველი“ მთები” (იგივე ჯავახეთის, ბაზუმის ქედი), რომელიც საომარ მოქმედებათა თეატრს ორ, ერთმანეთისაგან პრაქტიკულად დამოუკიდებელ, დასავლეთისა და აღმოსავლეთის რაიონებად ყოფს. დასავლეთის რაიონი მოიცავს ახალქალაქის, წალკისა და გომარეთის მთიან პლატოს, რომელიც თავის მხრივ ჯავახეთის ქედის განშტოებებითაა დაქსელილი. აღმოსავლეთის

რაიონი მოიცავს ლორე-ტაშირის დაბლობს, ანუ, ისტორიულ „ქართველთა ველს“, რომელიც ამავე დროს, მდინარე კამენკას გაშლილ ხეობას წარმოადგენს, აგრეთვე ლოქის ქედს, მდინარეების დებედას (ბერდუჯი), მაშავერასა და ხრამის ხეობებს. ჯავახეთის ქედი თავისი საშუალო სიმაღლითა და რელიეფის სირთულით, განსაკუთრებით ზამთრის პირობებში გაუვალაია ჯარების დიდი მასების, კავალერიისა და არტილერიის გადაადგილებისათვის, ამიტომ საომარი მოქმედებები ახალქალაქისა და ბორჩალოს საბრძოლო მოქმედებების რაიონებში ოპერატიული თვალსაზრისით ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად მიმდინარეობდა.

1918 წლის მდგომარეობით საომარ მოქმედებათა რაიონები მაგისტრალური გზებით ცუდად იყო უზრუნველყოფილი. ისინი ძირითადადში მდინარეთა ხეობებს მიუყვებიან. ესენია: რკინიგზის ხაზი თბილისი – ალექსანდროპოლისი (გუმბრი, შემდეგ ლენინაკანი, დღეს გიუმრი). რკინიგზა ერთლიანდაგია და მიუყვება მდინარეების – დებედასა და ბამბაკის ხეობებს. აირუმიდან დაწყებული ხეობა საკმაოდ ღრმაა, მაგალითად, ახტალა-სანაინის უბანზე მისი სიღრმე 10-15 მეტრს აღწევს. რკინიგზის ლიანდაგი საკმაოდ მკვეთრ მოსახვევებსა (სიმრუდე – 250 მ და ნაკლები) და ჰორიზონტალური დახრილობის უბნებს შეიცავს (ქანობი – 15%-მდე). ამ ფაქტორების გამო, მატარებლის დიდი სიჩქარით მოძრაობა შეზღუდულია. აღსანიშნავია, რომ რელიეფისა და რკინიგზის მახასიათებელი სწორედ ეს ფაქტორები გახდა ქართული ჯარის ურთულეს მდგომარეობაში ჩავარდნის ერთ-ერთ მიზეზად სანაინი-აირუმის უბანზე დეკემბრის თვეში. აირუმი-უზუნლარის რკინიგზის მონაკვეთზე 20-დე დიდ-პატარა ხიდი და რამდენიმე გვირაბია, რომელთა მწყობრიდან გამოყვანაც დიდი ხნით იწვევს რეგიონის სრულ სარკინიგზო იზოლაციას, რაც რეალურად განხორციელდა კიდევ სომეხთა მიერ დეკემბრის თვეში მიმდინარე საბრძოლო მოქმედებების დროს.

საავტომობილო გზებით რეგიონი 1918 წლისათვის მეტ-ნაკლებად უზრუნველყოფილი იყო და ისინი ძირითადადში დღევანდელ მდგომარეობას შეესაბამება. თუმცა ნათელია, რომ 1918 წლის მდგომარეობით, რეგიონის საავტომობილო გზების ქსელი ნამდვილად არ წარმოადგენდა შეტყობინების სტრატეგიულ ინფრასტრუქტურას და ჯარებისა და არტილერიის ოპერატიული გადაადგილებისათვის ისინი ნაკლებად მოხერხებული იყო.

კავშირგაბმულობის საკომუნიკაციო საშუალებებითა და ხაზებით რეგიონი ცუდად იყო უზრუნველყოფილი და სატელეგრაფო შეტყობინება ლორეს უბანზე მხოლოდ ძირითად სარკინიგზო სადგურებზე – ალავერდსა და სანაინში, აგრეთვე ვორონცოვკაში იყო. ეკატერინენფელდის უბანზე – ეკატერინენფელდში, ხოლო ახალქალაქის უბანზე – თვითონ ახალქალაქში. დეკემბრის თვის პირველივე რიცხვებიდან, ვორონცოვკის უბანზე, სომეხთა მხრიდან დივერსიული აქტების განხორციელების გამო, სატელეგრაფო შეტყობინება ფაქტობრივად შეწყდა. ამ ფაქტმა ერთობ რთულ ვითარებაში ჩააგდო ვორონცოვკაში დისლოცირებული ქართული ქვედანაყოფები.

ერთობ საინტერესოა და მნიშვნელოვანი საომარ მოქმედებათა თეატრის მოსახლეობის იმ ეთნიკური შემადგენლობის სურათის დადგენა, რომელიც დაფიქსირებული იყო 1918 წლის მდგომარეობით. ამ საკითხთან მიმართებაში აღვნიშნავთ, რომ ბორჩალოს მაზრის ქვედა ზონის ლორეს საბრძოლო მოქმედებათა რაიონი მთლიანობაში 1918 წლისათვის უკვე პრაქტიკულად სომხური მოსახლეობით იყო დასახლებული. ეს მდგომარეობა შეადგენდა სწორედ სომეხ დაშნაკთა აგრესიული იდეოლოგიის მძლავრი მხარდაჭერის ფაქტორსა და ანტიქართული პროვოკაციების განხორციელების უტყუარ იარაღს. შედარებით მცირე იყო რუსი სექტანტების, აზერბაიჯანელებისა და სხვა ხალხების რიცხვი. საომარ მოქმედებათა თეატრის მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობაზე საინტერესო მასალებია დაცული სომხეთ-საქართველოს ომის ისტორიის შემსწავლელი სახელმწიფო კომისიის დოკუმენტაციაში.[77]

1918 წლის 19 დეკემბრის გაზეთ „საქართველოში“ საქართველოს ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის ლიდერის, ბატონ სპირიდონ კედიას წერილი გამოქვეყნდა, სადაც იგი სომხეთ-საქართველოს მიმდინარე ომს აძლევდა შეფასებას და მისი შედეგების გარკვეულ პროგნოზსაც აკეთებდა: „ეს პირველი ომია ქართველისა და სომხისა. მხოლოდ ღალატს და უთაურობას შეუძლია შეცვალოს ისტორიის განაჩენი. გამარჯვება უნდა ეკუთვნოდეს მამაც და სამართლიანობის მატარებელ ხალხს, ორივე ეს თვისება აქვს საქართველოს. უმადურობა და მუხანათობა უნდა დაისაჯოს – და თუ არასდროს არ ყოფილა გამარჯვებული სომხეთის ხმალი, მოღალატე დაშნაკელების ხელში მაინც ვერასდროს ვერ გაიმარჯვებს. ქართველ ხალხს ეს ომი დაუკარგავს ილუზიების რწმენას

სომხების კეთილმეზობლობაზე და მეტ ენერგიას მისცემს სახელმწიფო შემოქმედებას. აგრეთვე, ერთხელ და სამუდამოდ შემოიხაზება მისი სახელმწიფო საზღვრები, რომ შემდეგისათვის ადგილი არ ჰქონდეს შხამიან ირინდენტიზმს".[78]

მართალი აღმოჩნდა ბატონი სპირიდონი. *დაიხ, მხოლოდ ღალატსა და უთაურობას შეეძლო შეეცვალა ისტორიის განაჩენი, რაც სამწუხაროდ, ასეც მოხდა.* საქართველოს სოციალ_დემოკრატიული მთავრობა არ აღმოჩნდა ის ეროვნული ძალა, რომელიც საქართველოსა და ქართველ ხალხს გაამარჯვე_ბინებდა, რომლის იდეოლოგიის ამოსავალი წერტილი ეროვნული იდეა იქნებოდა და არა ინფანტილური დემოკრატია და ქიმერული ინტერნაციონალიზმი. საქართველოსა და სომხეთის მარადიული კეთილმეზობ_ლობისა და მათ შორის ომების არარსებობის დეკლარირების საკითხში კი ცდებოდა ბატონი სპირიდონი. ისტორიული სიმართლე ისაა, რომ როგორც კი სომხები სახელმწიფოებრივი ძლიერების შესაბამის დონეს მიაღწევდნენ, უმალ იწყებდნენ შეიარაღებულ აგრესიას მეზობლების, მათ შორის ქართველების წინააღმდეგ.

რა თქმა უნდა, დღეს შეიძლება არასერიოზულად ჟღერდეს ის მოსაზრება, რომ XX საუკუნის 10_იანი წლების ბოლოსათვის დაშნაკთა მიერ ახალი სომხური სახელმწიფოს დედაქალაქის თბილისში გადმოტანის საშიშროება იდგა დღის წესრიგში. ამაზე ოფიციალურ გამოსვლებშიც რომ მსჯელობდნენ _ ესეც ფაქტია. სპირიდონ კედიას საპარლამენტო გამოსვლიდან: „აქ მარტო ბორჩალო_ახალქალაქის საკითხი არ არის. აქ ტფილისის საკითხია. მეტიც, რასიული იდეის ბატონობის საკითხია. საქართველოში ერთმზრძანებლობა ვის უნდა ეპყრას შეუცილებლად, საქართველოს იდეას თუ სომხეთის იდეას? ეროვნული არსობისა, ეროვნული ყოფნა_არყოფნის საკითხია, ამიტომ შეუბრალებელი და შეუდრეკელი უნდა იყოს საქართველოს მახვილის მრისხანება".[79] საზოგადოდ, სომხურ_ქართული ურთიერთობების შეფასებაში, მართალია ცოტა გადაჭარბე_ბული, მაგრამ ყველაზე უფრო რეალისტური და პატრიოტული პოზიციები ქართველ ეროვნულ_დემოკრატებს ეჭირათ და ეპოქის მაჯისცემასაც ყველაზე სწორად ისინი აღიქვამდნენ.

ჩვენ მხოლოდ დასაბუთებულ მსჯელობას გავმართავთ 1918 წლის ბოლოსათვის არსებული სომხების სამხედრო_სტრატეგიული გეგმების შესახებ საქართველოსთან მიმართებაში. დაშნაკური იდეოლოგიისა და პოლიტიკის ამოსავალი წერტილი სხვა

სახელმწიფოთა მიწების ათვისება იყო – ვისთან შეიარაღებული აგრესიის გზით, ვისთან ხიზანთა სახითა და ეთნიკური უმრავლესობის შექმნის ხელოვნური მანიპულაციებით, შემდგომ კი სეპარატიზმის ფონზე ამ ტერიტორიების სომხურ სახელმწიფოსთან მიერთების მოთხოვნით. სომეხთა აგრესიული ექსპანსიონიზმის სქემა ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ: ლტოლვილთა შესახლება → მშვიდობიანი ექსპანსია → დემოგრაფიული დისბალანსი → აგრესიული სეპარატიზმი → ტერორისტული აქტები → შეიარაღებული ექსპანსია → ღია საომარი მოქმედებები, შემდეგ კი ე.წ. „სომხური მიწების“⁸⁰ გაერთიანება და „დიადი არმენიის“⁸¹ შეკოწიწება. ამ საკითხთან დაკავშირებით ერთობ საინტერესოა ჩვენთვის ნაკლებად ცნობილი შემდეგი ისტორიული ფაქტიც – „როდესაც 1918 წლის ივლისში სომეხები შეეცადნენ 15 ათასი ლტოლვილი ჩაესახლებინათ ლაგოდებში, ისინი ქართველების მკვეთრ წინააღმდეგობას წააწყდნენ, რომლებმაც საჯაროსო ნაწილების მეშვეობით ყოველგვარი ზედმეტი ცერემონიების გარეშე გარეკეს ისინი“... თუ წარსულის მწარე გამოცდილებას გავითვალისწინებთ, ეჭვს გარეშეა, რომ ქართველები სწორად მოიქცნენ, წინააღმდეგ შემთხვევაში, დღეს სომეხთა მიერ ლაგოდებიც „ძირძველ სომხურ მიწად“⁸² იქნებოდა გამოცხადებული და იგი მეორე ყარაბაღად გადაიქცეოდა“⁸³.

დამნაკური სომხეთის პრეტენზიები და მისი სტრატეგიული გეგმები საქართველოსთან მიმართებაში სრულადაა გადმოცემული ქვემოთ მოყვანილ დოკუმენტში, სადაც სომხეთის რესპუბლიკის პრემიერ-მინისტრი, ბატონი ოვანეს კაჩაზუნნი (იგი თხანანი) პარლამენტარ მანასიანს და გენერლებს – სილიკოვსა და დროს, ბრიტანელი კაპიტანი გრინისათვის წარსადგენად შემდეგი ხასიათის ინსტრუქციებს აძლევს. აქ მხოლოდ ჩვენთვის საინტერესო მეორე პუნქტს მოვიყვანთ: „ერივანიდან. ყარაქილისაში. 15. 12. 1918. 24 საათი და 00 წუთი. მანასიანს, ასლი გენერალ სილიკოვს. დაუყოვნებლივ გადაეცით დროს შემდეგი ტელეგრამა: პარლამენტში მოხსენების გასაკეთებლად აუცილებელია კაპიტანი გრინისათვის გაკეთდეს შემდეგი ახსნა-განმარტება. **ხალხთა თვითგამორკვევისა და ეთნიკური პრინციპის თანახმად, ახალქალაქის მაზრას მთლიანად და ბორჩალოს მაზრის სომხურ ნაწილს ყოველგვარი ეჭვის გარეშე მივიჩნევთ სომხეთის კუთვნილებად, სადავოდ ვთვლით მხოლოდ მდინარე ხრამის ჩრდილოეთით მდებარე ტერიტორიებს.** (ხაზგასმა ჩემია – ა. ჩ.) მინისტრი-თავმჯდომარე კაჩაზუნნი“⁸⁴].

ამ დოკუმენტის მიხედვით ე.წ. „სადავო მიწებად“ დაშნაკთა იდეოლოგიური მამები მხოლოდ მდინარე ხრამის ჩრდილოეთით მდებარე მიწებს, ანუ, მთელ თრიალეთსა და საქართველოს დედაქალაქის შემოგარენს თვლიდნენ. თუ გავითვალისწინებთ იმ ფაქტსაც, რომ ქალაქ თბილისშიც დიდი იყო სომხური მოსახლეობის წილი, მაშინ ბატონ კედიას მიერ ზემოთ მოყვანილი მსჯელობა სულაც აღარ მოგვეჩვენება არარეალურად. ასე, რომ 1918 წლის ოქტომბერ-დეკემბერში საქართველო დიდი საშიშროების წინაშე იდგა. ყოველ შემთხვევაში, დაბეჯითებით უნდა ითქვას, რომ სომეხთა სტრატეგიულ მიზანს საქართველოს ახალქალაქის მაზრისა (მთლიანად) და ბორჩალოს მაზრის ნაწილის (მდინარე ხრამამდე) დაპყრობა შეადგენდა, ხოლო ქართლის დანარჩენი ნაწილის კუთვნილების საკითხი, ან მოლაპარაკებების ან ომის გზით უნდა გადაწყვეტილიყო.

აი, ასეთი იყო ჩვენი „კეთილი და ქრისტიანი“ მეზობლების სტრატეგიული გეგმები საქართველოსთან მიმართებაში. სომეხი ატორი ჰამლეტ გევორქიანი წერს: „აუცილებელი იყო კიდევ ერთი აღმაფრენა, ერთი გადამწყვეტი გამარჯვება და *საქართველოს დედაქალაქისკენ მიმავალი მთავარი გზა გახსნილი იქნებოდა...* რის შემდეგაც უკვე გაიხსნებოდა *თიფლისისაკენ მიმავალი გზა...* და ა.შ.” (ხაზგასმა ჩემია _ ა. ჩ.)[82] იმავე გვერდზე სომეხი ავტორი ფერებს უფრო ამაფრებს.[83] დიახ, ნატრობდნენ და ალბათ დღესაც ნატრობენ გარკვეული სომხური წრეები „თბილისის აღებასა“ და მისი ალბათ „დიადი არმენიის“ დედაქალაქად ხილვას. წარმოდგენილი მასალების საერთო ანალიზის საფუძველზე სრული უფლება გვაქვს ვამტკიცოთ, რომ დაშნაკთა დიდ სტრატეგიულ გეგმებში 1918 წლის ბოლოსათვის თბილისის დაპყრობა ნამდვილად შედიოდა. კიდევ უფრო შორს მიდის ბატონი ვიქტორ ნოზაძე სომხური აგრესიის საბოლოო მიზნის შეფასებაში.[84]

რაც შეეხება ქრთული მხარის სტრატეგიულ გეგმებს, აქ საქმე გაცილებით მარტივადაა. მარტივადაა იმდენად, რამდენადაც რაიმე გეგმა, როგორც ასეთი, ქართულ მხარეს უბრალოდ არ გააჩნდა. ჩვენს მიერ არქივში მოძიებულ იქნა ხელნაწერი დოკუმენტი (ფანქრით შესრულებული მოკლე ჩანაწერი), რომელიც უდავოდ საქართველოს გენერალურ შტაბშია შესრულებული და შინაარსით იმ ოპერატიული მიმართულე-ბების მეტად ზოგად პროგნოზს წარმოადგენს, საიდანაც სტრატეგიული და ტექნიკური თვალსაზრისით დასაშვები იყო სომხური აგრესია. ჩვენის აზრით, იგი პოლკოვნიკ ალექსანდრე ზაქარიადის

მიერ უნდა იყოს შესრულებული. აი, ეს დოკუმენტიც: „სომხეთის შეიარაღებულ ძალებს საქართველოს საზღვრებში შემოჭრისას შეეძლოთ ესარგებლათ შემდეგი ოპერატიული მიმართულებებით:

1. ალექსანდროპოლი_ახალქალაქი, საიდანაც: ა) ახალქალაქი_ახალციხე_აბასთუმანი_ქუთაისი. ბ) ახალქალაქი_ბორჯომი_გორი. გ) ახალქალაქი_ხრამი (გომარეთი ან ბაშკიჩეტი)_ტფილისი.

2. ალექსანდროპოლი_ვორონცოვკა_ეკატერინენფელდი_ტფილისი.

3. ყარაქილისა_შულავერი_ტფილისი.

4. ელენოვკა_დილიჟანი_წითელი ხიდი_ტფილისი".[85]

წარმოდგენილი საარქივო დოკუმენტი დაუთარიღებელია. ჩვენ გვესმის, რომ ამგვარი ჩანაწერი უტყუარ პირველწყაროდ არ გამოდგება, მაგრამ განსჯისათვის მაინც საინტერესო ინფორმაციას იძლევა. ჩანაწერი წარსულ დროში მომხდარ ფაქტს აღწერს. (იგი ცხადია რუსულ ენაზეა შედგენილი და ასე იწყება: „Вооружённые силы Армении для своего вторжения в пределы Грузии могли воспользоваться...” და შემდეგ როგორც ტექსტშია). ტექსტის გაანალიზებით საინტერესო დასკვნების გაკეთებაა შესაძლებელი. კერძოდ: 1. დაშნაკური აგრესიის ოპერატიული მიმართულებების გათვლა ჩატარებულია post factum. ჩანაწერში წარმოდგენილი დაშნაკური აგრესიის შესაძლო მარშრუტების მრავალფეროვნებიდან გამომდინარე, ქართულ მხარეს არ ჰქონდა გამოკვეთილი და შეფასებული საფრთხის დონეები და აგრესიის ყველაზე უფრო ალბათური მიმართულებები. აქედან დასკვნა – ქართულ მხარეს არც პრევენციის შესაბამისი გეგმა გააჩნდა. 2. თითოეულ სქემაში აგრესიის საბოლოო მიზნად ძირითადად თბილისია დასახული და ზემოთ მოყვანილი მსჯელობაც თბილისის შესახებ, სულაც არ არის საფუძველს მოკლებული. 3. წარმოდგენილი მარშრუტები მრავალფეროვანია, მაგრამ აქ არ არის უფრო დაწვრილებით გათვალისწინებული სომხური შეიარაღებული ძალების შემოჭრისა და გადაადგილების ერთ_ერთი ძირითადი ოპერატიული მიმართულება: ყარაქილისა – ჯალალ_ოღლი – ვორონცოვკა – ეკატერინენფელდი – თბილისი, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ საქართველოს შეიარაღებული ძალების გენერალურ შტაბში სამხრეთის მიმართულება არ მოიაზრებოდა შესაძლო აგრესიების პოტენციურ მიმართულებად.

წარმოდგენილი საარქივო დოკუმენტი კიდევ ერთხელ ადასტურებს ქართული მხრიდან არა თუ რაიმე სტრატეგიული გეგმის არსებობას, არამედ, შესაძლო საფრთხეების შეფასებისა და ამ საფრთხეების თავიდან აცილების პრევენციული ღონისძიებების არარსებობასაც.

§2.6. დაპირისპირებულ მხარეთა საომარი მობილიზაცია და შეიარაღებული ძალების სტრატეგიული გაშლა.

ჩვენს მიერ მოპოვებული საარქივო მასალების მხრივ დაპირისპირებულ მხარეთა მიერ ჯარების სამობილიზაციო ღონისძიებებისა და შესაბამისი ზომების შესწავლა_ანალიზისათვის შედარებით უკეთესი მდგომარეობაა. საქმე იმაშია, რომ სომხეთ_საქართველოს ომის ისტორიის შემსწავლელ სახელმწიფო კომისიას გენშტაბის საარტილერიო სექციის უფროსის, გენერალ_ლეიტენანტ კირილე ქუთათელაძისა (14. 02. 1919. №625)[86] და პირადი შემადგენლობის განყოფილების უფროსის, გენერალ_მაიორ ვარდენ წულუკიძის 07. 02. 1919. №404 მიერ ხელმოწერილი დოკუმენტები წარედგინა, რაც ფასდაუდებელ ინფორმაციას იძლევა საქართველოს შეიარაღებული ძალების პირად შემადგენლობაზე გაცემული იარაღისა და საბრძოლო მასალების რაოდენობრივი მონაცემების შესახებ, რაც ამავდროულად სრულ წარმოდგენას გვიქმნის ჩატარებულ სამობილიზაციო ღონისძიებათა მასშტაბებზე.

შექმნილი მდგომარეობის გათვალისწინებით, საქართველოს მენშევიკური მთავრობის სამხედრო_ პოლიტიკური აქტივობის თითქმის ნებისმიერი გამოვლინება, რბილად რომ ვთქვათ დიდ გაკვირვებას იწვევს, იმდენად არაადეკვატური და შეუსაბამო იყო იგი. მობილიზაციის საკითხიც ერთ_ერთი ასეთთგანია. საქართველოს მთავრობამ სრულმასშტაბიანი საომარი მოქმედებების დაწყებიდან მხოლოდ მეთექვსმეტე დღეს, 1918 წლის 18 დეკემბერს გამოაცხადა თავისი პრეტორიანული შენაერთის _ სახალხო გვარდიის ქვედანაყოფების რესპუბლიკური მობილიზაცია და მოხალისეთა საყოველთაო გაწვევის კამპანია, რაც ოფიციალურად 1919 წლის 6 იანვარს დასრულდა. ამის შესახებ ცალსახად მეტყველებს საარქივო დოკუმენტებში დაცული სამხედრო სამინისტროს „პიროვნული შემადგენლობის" განყოფილების” გაწვევის უწყისები და იმდროინდელი პერიოდიკა.[87

სამობილიზაციო სამუშაოების მასშტაბებზე სრულ წარმოდგენას გვიქმნის გენერალ ვარდენ წულუკიძის ზემოთ ხსენებული პატაკიც.[88] გენერალ_მაიორი ვარდენ წულუკიძე, რომელიც მოგვიანებით, 1923 წელს იქნა დახვერტილი ანტიბოლშევიკური შეთქმულების ორგანიზებისათვის სხვა პატრიოტებთან ერთად, არ უნდა ავურიოთ გენერალ_მაიორ გიორგი წულუკიძეში, რომელიც სომხეთ_საქართველოს ომამდე მე_2 ქვეითი დივიზიის ბრიგადის მეთაური იყო, ხოლო ომის პირველ ეტაპზე – ბორჩალოს მაზრის გენერალ_გუბერნატორი და რეგიონში დისლოცირებული ქართული საჯარისო კონტინგენტის სარდალი.

საქართველოს სამხედრო სამინისტროს მიერ ოფიცერთა თადარიგიდან გაწვევა 1918 წლის 21 დეკემბერს დაიწყო. ჩვენს მიერ მოპოვებული საარქივო დოკუმენტის მიხედვით საომარ მოქმედებათა ბორჩალოს მაზრის თეატრზე სულ გაწვეულ იქნა თადარიგის 261 ოფიცერი და საომარი დროის ჩინოვნიკი. აქ ქუთაისის გუბერნიის მონაცემები გათვალისწინებული არ არის და იგი მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს მონაცემებს მოიცავს. წოდების მიხედვით გაწვეულნი იყვნენ ოფიცრები პრაპორშიკიდან როტმისტრის ჩათვლით, კერძოდ: პრაპორშიკი – 134, კორნეტი – 8, პოდპორუჩიკი – 57, პორუჩიკი – 30, შტაბის კაპიტანი – 8, შტაბის როტმისტრი – 2, კაპიტანი – 3, როტმისტრი – 1, საომარი დროის ჩინოვნიკი – 3. კიდევ 15 ოფიცრის სამხედრო წოდება დაკონკრეტებული არ არის. სამხედრო შენაერთებში, ნაწილებსა და ქვედნაყოფებში თადარიგიდან გაწვეულ ოფიცერთა განაწილებაზე სრულ წარმოდგენას გვიქმნის იგივე დოკუმენტი.

ერთმნიშვნელოვნად უნდა აღვნიშნოთ, რომ მთავრობის მოწოდებას მობილიზაციასა და მოხალისეთა რაზმების შედგენის შესახებ სრულიად საქართველო გამოეხმაურა. 1918 წლის დეკემბერი – 1919 წლის იანვრის პრესა სავსეა საქართველოს სხვადასხვა რეგიონებისა თუ რაიონების მოსახლეობის მოწოდებებითა და გამომახილებით ამ მეტად მნიშვნელოვანი ღონისძიების მხარდასაჭერად. უფრო მეტიც, ბაქოს ქართველი მოსახლეობისაგან მოხალისეთა რაზმი ჩამოყალიბდა, რომელიც სრულ მზადყოფნაში იყო ფრონტზე გამოსამგზავრებლად. ქართველმა ხალხმა ბოლომდე გაიაზრა შექმნილი უმძიმესი მდგომარეობა და დაუფიქრებლად ჩადგა სამშობლოს სამსახურში. უდიდესი იყო მთელი ქართული საზოგადოების საბრძოლო აღმაფრენა. „აღსანიშნავია, რომ ბათუმის ეპოპეისას ამ ქალაქის დაცვას უმთავრესად დასავლეთ საქართველო გამოეხმაურა. სომხებთან ომს კი –

მთელი საქართველო. ომი ერთობ პოპულარული გამოდგა, თბილისთან მტრის სიახლოვე და ჩვენი ხელმოცარვა მხოლოდ ალაგზნებდა და გულს უნათებდა ხალხს”.[89] – იგონებს თავის მემუარში გენერალი კვინიტაძე. საყოველთაო მობილიზაციასთან დაკავშირებით კი, მხოლოდ ერთ მნიშვნელოვან მოწოდებას მოვიტანთ, რომელიც ჩვენის აზრით, ყველაზე კარგად გამოხატავს იმ განწყობასა და საბრძოლო შემართებას, რასაც მოცული ჰყავდა სრულიად საქართველო, სრულიად ქართველობა. ეს მოწოდება მუსულმან ქართველთა განმათავისუფლებელ კომიტეტს და აჭარელ ხალხს ეკუთვნოდა.[90] გენერალ მაყაშვილის დაქვემდებარებაში უკვე ნოემბრის პირველი რიცხვებში გაერთიანდა აჭარელთა 500 კაციანი რაზმი პოლკოვნიკ მემედ ბეგ აბაშიძის მეთაურობით, რომელიც პატრიოტული განწყობებით აღსავსე ჩადგა სრულიად საქართველოს დამცველთა რიგებში.

ქართულთან შედარებით, სომხური მხარის მიერ განხორციელებულ სამობილიზაციო საკითხებზე საუბარი გაცილებით მარტივია. მარტივია იმდენად, რამდენადაც სომხეთ_საქართველოს ომში მობილიზებულ იქნა და დასაწყისიდანვე მონაწილეობდა სომხეთის რეგულარული ჯარის ძირითადი კონტინგენტი, დამატებით ე.წ. მოხალისეთა რაზმები, აგრეთვე საომარ მოქმედებათა რაიონებში მოსახლე იარაღის ტარების უნარის მქონე საქართველოს მოქალაქე თითქმის ყველა სომეხი.

1918 წლის 28 მაისს, ამიერკავკასიის ფედერაციის რესპუბლიკებად დაშლისთანავე, დაფიქსირდა დე ფაქტო საქართველოს საზღვრებიც. ჩვენი მტკიცება ქვემოთ მოყვანილი უტყუარი საარქივო დოკუმენტით დასტურდება, სადაც სომეხთა ნაციონალური საარმიო კორპუსის სარდალი, გენერალ_ლეიტენანტი თომა ნაზარბეგოვი, ამიერკავკასიის ფედერაციის შინაგან საქმეთა მინისტრს შემდეგი შინაარსის ტელეგრამას უგზავნის: „ყარაკლისიდან. 28. 05. 1918. ჩემს მიერ მიღებული სარწმუნო ცნობებით დღეს ყარაკლისში თბილისიდან მოვიდა ორთქლმავალი ერთი სამგზავრო ვაგონით, რომლითაც ჩამოვიდა გერმანელი ოფიცერი 12 გერმანელი ჯარისკაცით სამხედრო ტყვეებთან სადგურ ყარაკლისისა და რკინიგზის ხაზის დასაცავად. სხვა გერმანელი ჯარისკაცები ორმოცი კაცის რაოდენობით იმყოფებიან სადგურ სანაინში და მათაც მინდობილი აქვთ სადგურის დაცვა. გთხოვთ მაცნობოთ, რას მოასწავებს ასეთი დაცვა და როგორ მოვექცეთ ასეთ რაზმს. ნაზარბეგოვი”.[91]

ამ მომენტიდან დაწყებული, ლორეს რეგიონში ფაქტობრივი ქართული იურისდიქცია აღდგა. 1918 წლის გაზაფხულზე თურქთა მიერ საქართველოს გარკვეული ნაწილი იქნა ოკუპირებული[92, მაგრამ ლორეს რაიონის თურქთა მიერ პყრობა არ არის მართებული. ოტომანთა იმპერიის და საქართველო_სომხეთ_ აზერბაიჯანის რესპუბლიკების მთავრობებს შორის 1918 წლის 4 ივნისს ბათუმში საზავო შეთანხმება დაიდო. ამ შეთანხმებით განისაზღვრა ოსმალთა იმპერიასა და მთლიანად ამიერკავკასიის ფედერაციას (რესპუბლიკებს) შორის არსებული ახალი საზღვარი.[93 შეთანხმების III სტატიაში კი ნათქვამი იყო: „საქართველოს, აზერბაიჯანის და სომხეთის რესპუბლიკებს შორის სახელმწიფო საზღვრების დადგენისთანავე ეცნობება ოტომანთა საიმპერატორო მთავრობას და შედგენილი ოქმები ჩართული იქნება ამ შეთანხმების ტექსტში“.[94] მესამე მხარედ გერმანული სარდლობა იყო წარმოდგენილი. ამიერკავკასიის რესპუბლიკებს შორის სასაზღვრო საკითხებზე მოლაპარაკებები მთელი 1918 წლის განმავლობაში აღარც გამართულა. ასე, რომ მთელი 1918 წლის განმავლობაში მათ შორის მხოლოდ დე ფაქტო საზღვრები იყო დაფიქსირებული.

აღნიშნული ხელშეკრულების დადებიდან სულ რაღაც ორ დღეში თურქულ მხარეს საქართველოს წინააღმდეგ ახალი პრეტენზიები გაუჩნდა. თურქული შენაერთების ელისავეტპოლისაკენ (საბჭოთა პერიოდის კიროვაბადი, დღევანდელი განჯა) შემდგომი წინსვლის უზრუნველსაყოფად და რკინიგზით სარგებლობის საბაზით, თურქულმა მხარემ საქართველოს მთავრობას დამატებითი მოთხოვნები წამოუყენა ბორჩალოს მაზრის სამხრეთ ნაწილისა და ე.წ. „გატეხილი“ (წითელი) ხიდის” დროებითი ოკუპაციის თაობაზე. ამ საკითხის გადაწყვეტისა და თურქული ექსპანსიის შემდგომი აღკვეთის საქმეში საქართველოს მთავრობამ შეძლო გერმანული მხარის მიმხრობა. გერმანული სარდლობისა და პირადად გენერალ ფონ კრეზენშტაინის მიერ თურქთა ეს მოთხოვნები გაზიარებულ არ იქნა. ისტორიული ფაქტია, რომ ქართულ_გერმანულ ნაწილებსა და სახალხო გვარდიის რაზმებს გააფთრებულ ბრძოლაში ჩაბმა მოუწიათ თურქთა ახალი აგრესიის აღსაკვეთად ბორჩალოს მაზრის ქვედა ზონაში. უ. ალენის მიხედვით: „თურქთა შენაერთის მეთაურმა ვეჰიფ ფაშამ 10 ივნისს ალექსანდროპოლისში განლაგებულ თურქეთის მე_9 ქვეით დივიზიას საბრძოლო ბრძანება გასცა შეტევითი ოპერაციის დასაწყებად თბილისის მიმართულებით. 10 ივნისს თურქთა მეწინავე ნაწილები საომარ მოქმედებებში ჩაერთვნენ

ქართულ-გერმანულ ნაწილებთან ვორონცოვკასთან და ბორჩალოსკენ მიმავალი რკინიგზის ხაზის გასწვრივ. გერმანელთა ორი ასეული და კრესის მოხალისეები ქართველ გვარდიელებთან (Militiamen – ა. ჩ.) ერთად წინ აღუდგნენ თურქთა შეტევას”.[95] ამის შემდეგ ავტორი მეტად ორიგინალურად აგრძელებს თხრობას: „ხანმოკლე შეტაკებების შემდეგ თურქებმა უკან დაახევინეს გერმანულ-ქართულ ქვედანაყოფებს და გარკვეული რაოდენობის ტყვეებიც აიყვანეს. მომდევნო დღეს ამ „სკანდალურ ინციდენტს“ გერმანიის საიმპერატორო ჯარების გენერალური შტაბის ტელეგრამა მოჰყვა, სადაც ყველა გერმანული ქვედანაყოფისა და გერმანელი წარმომადგენლის თურქეთიდან გაწვევის შესახებ იყო ლაპარაკი. თურქებს უნდა შეეწყვიტათ თავიანთი შეტევა და დაუყოვნებლივ გაეთავისუფლებიათ საბრძოლო მოქმედებების დროს აყვანილი ტყვეები”.[96] აქ ავტორი აშკარად ტენდენციურად მსჯელობს, თუმცა იმ პუნქტში, რომელიც გერმანელთა პროტესტს ეხება, იგი სიმართლეს წერს. მართლაც, გერმანელებმა ოფიციალური მოთხოვნა წაუყენეს თურქეთის მმართველ ტრიუმვირატს, ვეკიფ ფაშას, ამ არაპროგნოზირებადი გენერლის სასწრაფოდ გადაყენების შესახებ. გერმანულმა სარდლობამ მას არ აპატია ბათუმის საზავო კონფერენციის მოთხოვნათა იგნორირება. გენერალი მეჰმედ ვეკიფ ფაშა სასწრაფოდ გაიწვიეს კონსტანტინოპოლში, ხოლო იგი გენერალმა იაყუბ შევქი ფაშამ შეცვალა.

წითელ ხიდთან გამართული საბრძოლო მოქმედებების შესახებ სიმართლე ისაა, რომ ამ ბრძოლების შედეგად ქართულ-გერმანული საჯარისო ფორმირებების მიერ წარმატებით იქნა აღკვეთილი თურქული ნაწილების წინსვლა და ისინი სამხრეთისაკენ იქნენ გადასროლილი. ეს ეპიზოდი ამ ბრძოლების უშუალო მონაწილესა და გმირს, პორუჩიკ ვ. გოგუაძესა აქვს აღწერილი თავის მემუარში.[97 სხვათა შორის, თურქთა წინაღმდეგ წითელი ხიდის რაიონში გამართულ ამ ბრძოლაში გერმანელი ჯარისკაცებიც დაიღუპნენ, რომლებიც სრული მხედრული პატივით იქნენ მიბარებულნი ქართულ მიწას.

რა თქმა უნდა, საბრძოლო მოქმედებების შეფასებაში ჩვენ სრულიად ვიზიარებთ ვ. გოგუაძის მონაცემებს, მაგრამ არა იმიტომ, რომ იგი ქართველი და ამ ბატალიის უშუალო მონაწილე იყო, არამედ უპირველეს ყოვლისა იმიტომ, რომ წითელი ხიდი-სანაინის ბრძოლის შედეგები თავისთავად მეტყველებენ ამაზე. ისტორიული ფაქტია, რომ სწორედ ამ მარცხის გამო, თურქულმა ნაწილებმა უკან დაიხიეს და საბოლოო ჯამში მდინარე კამენკას მარჯვენა სანაპირო დაიკავეს, სახელდობრ სოფლები: ნოვო-პოკროვკა, ჯალალ-ოღლი,

ნიკოლაევი, გერგერი, ვართაბლური, კურტანი, დარა_ქენდი, შემდეგ ალექსანდროპოლისის რკინიგზის 117-ე ვერსი ქობერსა და ქოლაგერანს შორის, სოფელ მარცამდე და ლორუთამდე. ამ ხაზის ჩრდილოეთით მდებარე მიწებზე თურქთა აგრესია აღკვეთილ იქნა და შესაბამისად იგი ქართულ_გერმანულმა საჯარისო ქვედანაყოფებმა დაიკავეს, რომლებიც შემდეგ პუნქტებში განლაგდნენ: ვორონცოვკა, ალექსანდროვკა, აიდარბეკი, მდართი, ქობერის ასაქცევი, წათერი და ქორინჯი".[98] ქართული გარნიზონის საერთო_საჯარისო მეთაურად პოლკოვნიკი ალექსანდრე ჩხეიძე იქნა დანიშნული, ხოლო მესაზღვრეთა რაზმის უფროსად პოდპოლკოვნიკი რამაზაშვილი.

საერთო ჯამში, 1918 წლის ივნისიდან საქართველო_სომხეთის ფაქტობრივი საზღვარი თბილისი_ალექსანდროპოლისის რკინიგზის უბანზე, სადგურ ყარაქილისასა და შაღალის შუა მდებარე მეორე გვირაბთან დაფიქსირდა. „საქართველოს მთავრობამ გერმანიის მისიის უფროსს აცნობა, რომ მან განკარგულება გასცა ამიერკავკასიის ლიანდაგზე ტერიტორიის დაჭერისათვის, ბაქოსკენ, მტკვრის ხიდამდე სადგურ ფოილოს პირდაპირ და გუმბრის ლიანდაგზე გვირაბის შუამდე სადგურ კარაკლის და სადგურ შაღალის შუა. ყოფილი საქართველოს საზღვრებს რომ დავემყაროთ, აღმოსავლეთ მხრივ, რუსეთსა და საქართველოს შორის 1783 წელს დადებული ტრაქტატის ძალით საქართველოს საზღვრებს შეადგენს ის ადგილიც, რომელიც ზემოთ დასახელებულ ადგილებს იქით არის“.[99] რიჩარდ ოვანესიანის მიხედვით კი: „შერეული ქართულ_გერმანული სასაზღვრო საგუშაგოები განლაგდნენ შემდეგ სოფლებსა და დასახლებულ პუნქტებში: ვორონცოვკა, ჰაიდარბეკი, ალექსანდროვკა, წათერი, ქობერი და ქორინჯი. თურქთა მიერ დაკავებული ზოლი ფაქტობრივად მდინარე კამენკას მარჯვენა ნაპირს მიჰყვებოდა და მოიცავდა სოფლებს: ნოვო_პოკროვკა, ჯალალ_ოღლი, ნიკოლაევი, გერგერი, ვართაბლური, კურტანი და დარა_ქენდი, შემდეგ კი დასავლეთისაკენ სადგური ქობერი და დასახლებები _ მარცი და ლორუთი“.[100

აი, ასეთი მდგომარეობა დამყარდა 1918 წლის ივნისიდან ბორჩალოს მაზრის ქვედა ზონაში, რომელიც ცხადია, დროებით ხასიათს ატარებდა და იგი რაიმე ფორმალური შეთანხმებით არ იყო განმტკიცებული. გამოკვეთილად აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ დამოუკიდებელი რესპუბლიკების გამოცხადების მომენტიდან საქართველოს სომხეთთან უშუალო სახელმწიფო საზღვარი არ გააჩნდა და იგი სომხეთისაგან იმ ვიწრო ზოლით იყო

გამოყოფილი, რომელიც თურქთა მიერ იქნა ოკუპირებული „ომის უფლებებით“. ასეთი სურათი ოქტომბრის ბოლომდე შენარჩუნდა, ე.ი. სანამ თურქულმა მხარემ აღნიშნული რაიონის დაცლა არ დაიწყო საკუთარი სამხედრო ნაწილებისაგან. სწორედ ამ პროცესებმა ითამაშეს გარკვეული კატალიზატორის როლი სომხური საჯარისო ნაწილების შემდგომი აქტიურობის ზრდაზე. საქართველოს მთავრობისა და სამხედრო უწყების დიდი შეცდომა იყო ის, რომ სომხურმა ნაწილებმა თურქების გასვლისთანავე ყოველგვარი დაბრკოლების გარეშე დაიკავეს ის ზოლი, რომელიც ადრე თურქებს ჰქონდათ ოკუპირებული. შედეგად, სომხური საჯარისო ნაწილები უშუალოდ მდინარე კამენკას მარჯვენა სანაპიროზე განლაგდნენ, ხოლო დაბა ჯალალ_ოღლი, ისტორიული ქართული ლორე, დღევანდელი სტეფანავანი, დაშნაკთა აგრესიის ერთ_ერთ ძირითად საყრდენ პუნქტად იქცა ჩრდილოეთის მიმართულეზაზე.

სომხეთისა და საქართველოს შეიარაღებული ძალების საჯარისო ნაწილების სტრატეგიული გაშლის კუთხითაც, ფაქტიურად იგივე მდგომარეობა შეიქმნა, რაც საომარი მოქმედებების დაგეგმვის ან სამზადისის თვალსაზრისით. ჯარების საბრძოლო გაშლის საკითხი პირდაპირ მიზეზ_შედეგობრივ კავშირშია ზემოთ დასახელებულ საკითხებთან. სომხეთ_საქართველოს ომის მიმდინარეობისას დაშნაკთა მთავარი საველე შტაბი ყარაქილისაში (საბჭოთა პერიოდის კიროვაკანი, დღევანდელი ვანაძორი) იყო მოწყობილი. სწორედ ყარაქილისასა და მოგვიანებით ჯალალ_ოღლიში დაიწყეს სომხებმა თავისი შეიარაღებული ძალების გადმოჯგუფებაც, რომელიც ძირითადად მაღალორგანიზებული მე_2 მსროლელი დივიზიის ნაწილებით იყო წარმოდგენილი. მთავარსარდლის მოვალეობას სომხეთის ნაციონალური საარმიო კორპუსის კომისარი, გენერალი დრასთამატ კანაიანი (მეტსახელად დრო) ასრულებდა, თუმცა, ნომინალურად ამ სამხედრო ოპერაციას მე_2 მსროლელი დივიზიის მეთაური, გენერალ_მაიორი მოვსეს სილიკოვი ხელმძღვანელობდა. ბორჩალოს საომარ მოქმედებათა თეატრზე ქართველთა ზურგში შექმნილი იქნა ძლიერი საყრდენი პუნქტები შემდეგ სოფლებში: მარჯვენა ფრთაზე _ უზუნლარი (დღევანდელი ოძუნი), ახპატი, შულავერი (ყოფილი შაუმიანი, დღევანდელი ნაღვარევი). მარცხენა ფრთაზე _ ჯალალ_ოღლი, ბოლნის_ხაჩინი (დღევანდელი სოფელი ბოლნისი), დაღეთ_ხაჩინი.

ძალების სტრატეგიული გაშლის კონტექსტში ქართველებს გაცილებით უარესი და შეიძლება ითქვას უიმედო მდგომარეობა ჰქონდათ, ვიდრე სომხებს.[101 ფაქტია, რომ ქართული მცირერიცხოვანი საჯარისო ფორმირებების ამ რაიონში თავმოყრასა და დისპოზიციას სიმბოლური დატვირთვა უფრო ჰქონდა და ისინი ყოველმხრივ მოკლებული იყვნენ მათ წინაშე დასმული სამხედრო_პოლიტიკური ამოცანის რეალიზაციის შესაძლებლობას. ქართული მხარის მიერ დიდი შეცდომა იქნა დაშვებული აგრეთვე, როცა ქართული საჯარისო ქვედანაყოფები არა ყაზარმებსა და სპეციალურ სადგომებში, არამედ პირდაპირ სომხურ სოფლებში განთავსდა, რითაც სომხურ მხარეს დიდი პროვოკაციების დაგეგმვის შესაძლებლობა მიეცა. [„მთავრობას ჯარიც კი გაუგზავნია საზღვარზე, მაგრამ ბ_ნ აკაკი ჩხენკელს, _ დიპლომატობის გარდა სტრატეგობაც უკეთესად რომ ეხერხებოდა, _ მთავარსარდლის განკარგულება: „ერთ მუშტად“ ჯარის ყოლა“, დაურღვევინებია: „სოფელ_სოფელ ჩააყენეთ პატარ_პატარა ნაწილები, აჯანყება არ მოხდეს სადაო(?) ზონაში“_ო. თუმცა მთავარსარდალი ღენერალი ოდიშელიძე იყო, აკაკის, ამხანაგურად დაურწმუნებია „რევოლუციონერი ღენერალი“, დუშეთის გმირი, იოსებ გედევანიშვილი და ჯარი გაუფანტიათ".102

ქართული ქვედანაყოფები რკინიგზის სადგურ სანაინსა და სოფელ ვორონცოვკაში (ისტორიული ტაშირი, საბჭოთა პერიოდის კალინინო, დღეს ისევ ტაშირი) განლაგდნენ, საგუშაგოებით მდინარე კამენკას მარცხენა ნაპირის მხარეს, აგრეთვე გერმანელთა უმნიშვნელო, მაგრამ მაღალორგანიზებული სასაზღვრო საგუშაგოები თბილისი_ალექსანდროპოლისის რკინიგზის ხაზის 117_ე ვერსზე ქობერი_ქოლაგერანის უბანზე. ქართული საჯარისო კონტინგენტის რეგიონალური შტაბი სადგურ სანაინში იქნა მოწყობილი, ხოლო მესაზღვრეებისა _ სოფელ ვორონცოვკაში.

1918 წლის ოქტომბერ_ნოემბრის მდგომარეობით, უტყუარ დოკუმენტებზე დაყრდნობით, ქართული ქვედანაყოფების რიცხოვნობა ბორჩალოს მაზრის ქვედა ზონაში ცნობილია _ *ფაქტიურად ერთი გაშლილი ასეული სანაინის უბანზე და ორი სრული ოცეული ვორონცოვკაში*. აი, ასეთი იყო რეალურად დაპირისპირებულ მხარეთა ძალების სტრატეგიული გაშლა ბორჩალოს მაზრის ქვედა ზონაში, უზუნლარი_სანაინი_ვორონცოვკის უბანზე.

თავი III

საბრძოლო მოქმედებების დასაწყისი და გამოუცხადებელი ომის ქრონიკა

§3.1. საბრძოლო მოქმედებები ოქტომბრის თვეში

არა თუ საზოგადოების ფართო ფენებში, არამედ ისტორიის სპეციალისტთა წრეებშიც დამკვიდრებულია აზრი, რომ სომხეთ-საქართველოს ომის დაწყების თარიღი _ 1918 წლის 9 დეკემბერია. თარიღი, როცა სომხეთის რეგულარული ჯარის ნაწილებმა და დაშნაკურმა საბრძოლო რაზმებმა მასირებული იერიში მიიტანეს უზუნლარი-სანაინის რაიონში განლაგებულ ქართულ ქვედანაყოფებზე. ამ საკითხთან დაკავშირებით ისიც აღსანიშნავია, რომ თვით ომის უშუალო მონაწილე ქართველ ოფიცერთა მემუარებშიც იმდენად არასწორადაა წარმოდგენილი ისტორიული თარიღები, რომ ისინი ძნელად ასახსნელთა კატეგორიას მიეკუთვნება. პორუჩიკი ვალოდია გოგუაძე: „**1919 წელს, ქრისტეშობისთვეში**, სომხებმა ომის გამოუცხადებლად შემოგვიტყეს და რუს თეთრგვარდიელთა დახმარებით ჩვენს მცირერიცხოვან ძალებს სძლიეს და ბორჩალოს მაზრა დაიკავეს...”[1] პოლკოვნიკი ვალიკო თევზაძე: „**1918 წლის დამდეგს (თარიღი არ მახსოვს)** სრულიად მოულოდნელად სომხეთის ჯარი შემოიჭრა ბორჩალოს მაზრაში და დაგვიწყო ომი”.[2] გენერალი ალექსანდრე ზაქარიაძე: „**თხუთმეტ დეკემბერს ღამე**, სომხები მოულოდნელად თავს დაესხნენ ღენ. წულუკიძის მცირე რაზმებს”.[3]

მოყვანილ ავტორებთან ომის დაწყების თარიღთან დაკავშირებით სულ სხვადასხვა ცნობებია წარმოდგენილი. არც 1918 წლის 9 დეკემბრის მითითებაა მართებული ომის დაწყების თარიღად, რამეთუ, სომხეთ-საქართველოს ომი გაცილებით უფრო ადრე, კერძოდ, 1918 წლის ოქტომბერში, უფრო ზუსტად კი 18 ოქტომბერს, ე.ი. ზემოთ ხსენებულ თარიღზე თითქმის თვენახევრით ადრე დაიწყო. დაიწყო მაშინ, როცა სომხეთის რეგულარული ჯარის ქვედანაყოფებმა პირველად გადმოლახეს საქართველოს ფაქტობრივი საზღვრები და მისი გარკვეული ტერიტორიების ანექსია მოახდინეს. ომის დასრულების თარიღადაც 1918 წლის 31 დეკემბრის 24 საათია მიჩნეული. თარიღი, როდესაც სომხეთ-საქართველოს საომარ მოქმედებათა ფრონტებზე ცეცხლი შეწყდა. აქაც არსებითი შეცდომაა დაშვებული. ომი არ გულისხმობს მხოლოდ შეიარაღებულ დაპირისპირებას საომარ მოქმედებათა ფრონტებზე.

ომი სახელმწიფოებს შორის არსებული რთული, მრავალასპექტიანი მტრული დამოკიდებულებაა, რომელიც შეიარაღებული აგრესიის ფონზე ამა თუ იმ სახელმწიფოს ტერიტორიების ფაქტობრივი ანექსიით, ან ომის ოფიციალური გამოცხადებით იწყება და საბოლოოდ ამ სახელმწიფოთა შორის გარკვეული იურიდიული შეთანხმების გაფორმებით სრულდება. ასე, რომ ცეცხლის შეწყვეტა სულაც არ ნიშნავს ომის დასრულებას. ომის დასრულების იურიდიული დასტური შეიძლება იყოს დროებითი ზავი, თუნდაც კაპიტულაციაზე ხელის მოწერა. ამ მიმართებით, მართალია ღია საომარი მოქმედებები მართლაც 1918 წლის 31 დეკემბრის 24 საათზე შეწყდა, მაგრამ სომხეთისა და საქართველოს სამთავრობო დელეგაციების მიერ სამშვიდობო ხელშეკრულებას მხოლოდ 1919 წლის 17 იანვარს მოეწერა ხელი. სწორედ ეს თარიღია სომხეთ-საქართველოს ომის დასრულების თარიღი. მაშასადამე, სომხეთ-საქართველოს შორის წარმოებული ომის პერიოდია _ „1918 წლის 18 ოქტომბერი _ 1919 წლის 17 იანვარი“.

სომხეთ-საქართველოს ომის დაწყების თარიღი ზუსტად არის დაფიქსირებული საარქივო მასალებში. ამ დროს კი, 18 ოქტომბერს, საქართველოს დედაქალაქში, ისევე როგორც მთელ საქართველოში, მსგავსს არაფერს ელიან და ყოველდღიურობას მოუცავს არა მარტო სამოქალაქო საზოგადოება, არამედ ქართული პოლიტიკური ელიტა და სამხედრო უწყებაც კი. დაშნაკთა მიერ კი დეტალებშია დაგეგმილი სამხედრო- პოლიტიკური ურთიერთობების მთელი სტრატეგია საქართველოსთან მიმართებაში.

ვერაფრით ვერ მივაწერთ შემთხვევეითობას იმ ფაქტს, რომ ზუსტად ამ დღეს, 1918 წლის 18 ოქტომბერს, თბილისში, სომეხთა ეროვნული საბჭოსა და სომხეთის რესპუბლიკის წარმომადგენლობის ინიციატივით იმართება „სომხის მოღვაწის, ტიგრან ნაზარიანის სალიტერატურო-საესტეტიკო სალონი, რომელსაც შეუსრულდა მე-12 წლისთავი დაარსებიდან“. რომელი მესროპ მაშტოცი, ანდა კირაკოს განძაკეცი იყო ვინმე ტიგრან ნაზარიანი, ან 12 წლისთავი რომელი მრგვალი, საიუბილეო თარიღია, რომ ისეთი წარმომადგენლობითი სადამოს გამართვის საფუძველს იძლეოდა, რის შესახებაც იმდროინდელი ცენტრალური პრესა წერდა _ „სადამოზე მოწვეულ იყვნენ გარდა სალიტერატურო-საესტეტიკო სალონის მუდმივ წევრებისა, საქართველოს პარლამენტის ფრაქციები, მინისტრები, მთავრობის თავმჯდომარე, ქართული უნივერსიტეტის პროფესორები, საქართველოს სომეხთა ეროვნული საბჭო მთელი შემადგენლობით,

დიპლომატიის წარმომადგენლები, მეცნიერები, ქართულ და სომხურ კულტურულ-საზოგადოებრივ დაწესებულებათა წარმომადგენელი, ქალაქის თავი, ფრაქციები და სხვა. ...სომხეთის დიპლომატიური რწმუნე-ბული ა. ჯამალიანი სომხეთისა და მისი დიპლომატიური წარმომადგენლების მხრით მიესალმა საქართველოს და იმედი გამოთქვა, რომ საქართველო და სომხეთი, რომლებსაც 20 საუკუნის განმავლობაში ერთმანეთთან ომები არ ჰქონდათ, რაც იშვიათი მოვლენაა ერების ისტორიაში, ამიერიდანაც თანხმობით იცხოვრებენ”.[4]

ძნელია მშვიდად გაეცნოს კაცი ამ ინფორმაციას. აქ ფარული ირონია და ნიშნის მოგება უფრო იგრძნობა, ვიდრე გულწრფელი სურვილები. და თუ საქართველო-სომხეთს შორის 20 საუკუნის განმავლობაში ომები არ ყოფილა, ეს უპირველეს ყოვლისა ქართველი კაცის დიდბუნებოვნების შედეგია. მთავარი მიზეზი კი ისაა, რომ დაწყებული არაბთა ბატონობიდან სომხებს თავისი ერთიანი სახელმწიფოებრიობა, როგორც ასეთი, 1918 წლამდე აღარც ჰქონიათ. კიდევ უფრო გამოგნებელია იმ მაღლიერების გამომხატველი წერილის ტონი, რომლითაც ბატონი ჯამალიანი მიმართავს საქართველოს პარლამენტის თავმჯდომარეს, ბატონ აკაკი ჩხენკელს ომის დაწყებამდე ორი დღით ადრე.[5]

იმ დიდი სისხლიანი წარმოდგენისათვის, რასაც მალე სომხეთ-საქართველოს ომი დაერქმევა სახელად, შექმნილი პრელუდია შესანიშნავია. საარქივო მასალების წარმოდგენით, ჩვენ ქრონოლოგიურად, წუთების სიზუსტით აღვადგენთ და გავაანალიზებთ სანაინის რაიონში განვითარებულ მოვლენებს და აქ შექმნილ ოპერატიულ ვითარებას.

პირველი მოკლე, ოფიციალური შეტყობინება ქობერის ასაქცევზე სომხური ქვედანაყოფების თავდასხმის შესახებ საქართველოს მთავრობამ რკინიგზის სადგურ სანაინის უფროსის, ყიასოვის (ყიასაშვილი) ხელმოწერით მიიღო 1918 წლის 18 ოქტომბერს.[6] არქივში დაცულ და ჩვენს მიერ მოპოვებულ სომეხთა აგრესიის შეტყობინების პირველ დოკუმენტს კი რაიონის მილიციის უფროსის, კრავჩენკოს ხელმოწერით შემდეგი სახე ჰქონდა: „შიფროგრამა №496. სანაინიდან. 19. 10. 1918. 6 საათი და 30 წუთი. სამხედრო. ექსტრენული. თურქეთის შეიარაღებულმა ძალებმა დაცალეს საქართველოს ტერიტორიები ქობერიდან შალალიმდე და აღნიშნულ ტერიტორიებს სომხეთის ჯარები იკავებენ, კერძოდ, 1-ლი და მე-4 მსროლელი პოლკები. გერმანელებმა

მოსთხოვეს მათ საქართველოს ტერიტორიების დაცლა, მაგრამ ეს მოთხოვნები არ სრულდება. გთხოვთ მიიღოთ სასწრაფო ზომები საქართველოს საზღვრების დაცვისათვის შესაბამისი შეიარაღებული ძალებით. აგრეთვე უნდა მოხდეს მილიციის შტატების გაძლიერება. დამატებით საჭიროა რკინიგზის უბნის მიმღები კომისიის დანიშვნა. კრავჩენკო".[7]

სანაინში კი, თავისთავად ცხადია, განთავსებული იყო ქართული საბაჟო, რაც აღნიშნული ტერიტორიების ქართული სახელმწიფოსადმი კუთვნილების კიდევ ერთი დასტურია. სანაინის საბაჟოს უფროსად ბატონი ზაქარია თუშაბრამიშვილი სულ რაღაც ორი კვირის დანიშნული იყო, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ინფორმაციული უზრუნველყოფის მხრივ, მან მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ამ დაპირისპირების პირველ ეტაპზე.[8] 19 ოქტომბერს სანაინიდან კვლავ იგზავნება შიფროგრამა: „შიფროგრამა №493. 19. 10. 1918. საიდუმლო. უაღრესად სასწრაფო. სანაინიდან. ტფილისი. მთავარი საბაჟოს მმართველს. გადაცემის დრო 10 საათი და 10 წუთი. მიღების დრო 10 საათი და 45 წუთი. მდგომარეობა სერიოზულია. 18 ოქტომბერს, ჩვენი ტერიტორიები ქობერის რაზიეზდიდან სასაზღვრო ხიდამდე და სანაინის მიმდებარე მიდამოები დაკავებულია სომხეთის რეგულარული ჯარის მიერ, კერძოდ 1_ლი და მე_4 მსროლელი პოლკების ძალებით. გუშინ ადგილობრივმა გერმანულმა ხელისუფლებამ ულტიმატიური ფორმით მოთხოვა მათ საქართველოს ტერიტორიების დაცლა 19 ოქტომბრის საღამოს 7 საათამდე. მიუხედავად ამისა, თურქების წასვლის გამო მიმდინარეობს სომხური ქვედანაყოფების გადმოჯგუფება როგორც საზღვრის იქეთა მხარეს, ასევე საზღვრის აქეთა მხარეს. ალექსანდროპოლისამდე ტერიტორია თითქმის დაცლილია თურქებისაგან. შექმნილი სიტუაციით აღშფოთებული გერმანული რაზმის უფროსი და სადგურ სანაინის კომენდანტი საკმარისი ძალების არქონის გამო მოთხოვენ მე, რათა მათი უფროსობის წინაშე დავაყენო შუამდგომლობის საკითხი სასაზღვრო ძალების ან რაიმე სხვა რეალური ძალების სასწრაფოდ გამოგზავნის შესახებ ჩვენი ტერიტორიების დასაცავად. სასწრაფოდ გადმომეცით პასუხი პირდაპირი ხაზით ადგილობრივი გერმანული ხელისუფლებისათვის მოსახსენებლად“. თუშაბრამიშვილი. დაცვის უფროსი, ლეიტენანტი გიუნტერი. სადგურ სანაინის კომენდანტი, ლეიტენანტი შეინი".[9]

როგორც ვხედავთ, სომხეთის შეიარაღებული ძალების რეგულარული ჯარის ნაწილებმა, კერძოდ, 1_ლი და მე_4 მსროლელი პოლკების ქვედანაყოფებმა 1918 წლის 18 ოქტომბერს ყოველგვარი გაფრთხილების გარეშე დაარღვიეს საქართველოს დე ფაქტო სახელმწიფო საზღვრები და მისი გარკვეული ტერიტორიების ოკუპაცია მოახდინეს. 19 ოქტომბერსვე სომხეთის საქმეთა რწმუნებულს საქართველოში, ჯამალიანს საქართველოს საგარეო საქმეთა სამინისტროს №4303 საპროტესტო ნოტა გადაეცა.[10]

სანაინიდან გამოგზავნილ შიფროგრამებში აქ უკვე გარკვეულ წყვეტასა აქვს ადგილი, რამეთუ ქრონოლოგიურად არსებული შემდეგი შიფროგრამა №512_ის შინაარსიდან ჩანს, რომ მის გაგზავნამდე, ე.ი. 19 ოქტომბრის 22 საათსა და 15 წუთამდე, უკვე იყო გაგზავნილი თბილისიდან სანაინში გენერალური შტაბის მოთხოვნა შექმნილ სიტუაციაზე უფრო დაწვრილებითი ანგარიშის შესახებ.[11] ფაქტიურად ერთი დღე_ღამის განმავლობაში სომხურმა ქვედანაყოფებმა ყოველგვარი წინააღმდეგობის გარეშე დაიკავეს ზონა შაღალიდან ქობერამდე. ეს კი არც მეტი, არც ნაკლები, 20 კილომეტრიანი ზოლია.

20 ოქტომბრის დილას სამხედრო სამინისტროს საერთო განყოფილების უფროსის, პოლკოვნიკ გედევანიშვილის ხელმოწერით სანაინში შემდეგი სახის შიფროგრამა იგზავნება: „შიფროგრამა №7. სანაინში. 20. 10. 1918. სამხედრო. ლეიტენანტ შეინს, ასლი ლეიტენანტ გიუნტერს, თუშაბრამიშვილს. სამხედრო წესით მომახსენეთ რა მდგომარეობაა სანაინის რაიონში. მართალია თუ არა, რომ სომხურმა ქვედანაყოფებმა წინ წამოიწიეს და კვლავ დაიკავეს ქობერი. რა რაოდენობისაა სომხური შეიარაღებული ძალები? ძალიან მნიშვნელოვანია, რომ ვორონცოვკაში განლაგებული გერმანული რაზმი არსად არ წავიდეს იქიდან. გთხოვთ, დროდადრო მოახსენოთ შექმნილი სიტუაციის შესახებ გენერალური შტაბის უფროსს“.[12]

გენერალურ შტაბში გაგზავნილ საპასუხო შიფროგრამას შემდეგი სახე ჰქონდა: „შიფროგრამა №522. სანაინიდან. 20. 10. 1918. 2 საათი და 48 წუთი. გენერალური შტაბის უფროსს. ასლი საერთო განყოფილების უფროსს, პოლკოვნიკ გედევანოვს. ახლახანს მოსულმა ქოლაგერანის რაზმის უფროსმა, კაპიტანმა გებლიშმა განმიცხადა, რომ დღეს, 20 ოქტომბერს ხსნის თავის საგუმაგოებს ქობერიდან და წათერიდან. სომხური ქვედანაყოფები შესაბამისად დაიხვეწენ შემდეგ ხაზზე: მდინარე კამენკა _ ქობერსა და ქოლაგერანს შორის არსებული ხიდი _ სოფელი მარცი. შესრულებისთანავე მოგახსენებთ. შეინი“.[13]

რა თქმა უნდა, ეს ტაქტიკური უკანდახევა სომეხთა მორიგი მანევრი იყო გადაწყვეტილების საბოლოოდ მიღებამდე. ამ შემთხვევაშიც კი, სომხების მიერ უკვე მიტაცებული იყო ქართული მიწების დაახლოებით 20 კილომეტრიანი ზოლი. გარდა ამისა, ფრონტალურად, სანაინამდე, ამას ემატებოდა დაუცველი ტერიტორიის კიდევ 20 კილომეტრამდე ზოლი.

მიუხედავად იმისა, რომ სომხების მიერ ტაქტიკური უკანდახევა მოხდა, შექმნილი მდგომარეობიდან გამომდინარე, პოლკოვნიკ გედევანიშვილის მიერ მაინც იქნა გატარებული გადაუდებელი ღონისძიებები. კერძოდ, „ჯავშანმატარებლების უფროსს“, გოგუაძეს სასწრაფო განკარგულება გაეცა დაუყოვნებლივ გამგზავრებულიყო კონფლიქტის ზონაში. პორუჩიკ გოგუაძის მიერ შესაშური ოპერატიულობით იქნა შესრულებული ბრძანება და 20 ოქტომბრის დილისათვის ერთი ჯანშანმატარებელი, №4, უკვე სანაინშია, ხოლო მეორე – №1, 20 ოქტომბრის გამთენიისას გავიდა კონფლიქტის ზონაში პირადად გოგუაძის მეთაურობით.[14]

და აქვე, სადგურ ქობერში, პორუჩიკი გოგუაძე პირველ საბრძოლო დავალებას იღებს პოლკოვნიკ გედევანიშვილისაგან. „შიფროგრამა №672. პოლკოვნიკი გედევანოვი – ჯავშანმატარებლების უფროსს, გოგუაძეს. 20. 10. 1918. სამხედრო. რიგარეშე. სადგური ქობერი. დღეს 15 საათზე თქვენთან იგზავნება მე_4 პოლკის მზვერავთა რაზმი. სამხედრო მინისტრი გიბრძანებთ, რომ მოითხოვოთ სომხური ნაწილებისაგან ჩვენი ტერიტორიების სასწრაფოდ დაცლა და უკან დახევა სადგურ შალალიმდე, რომლის დაკავებაც გევალებათ თქვენ“.[15] პორუჩიკ გოგუაძის მიერ დასახული ამოცანა წარმატებით იქნა შესრულებული. 20 ოქტომბერს, სულ რაღაც 5_6 საათის განმავლობაში მე_4 ქართული პოლკის მზვერავთა რაზმი ჯავშანმატარებლის თანხლებით ჩადის ქობერში და სომხებს შესაბამისი ულტიმატუმი გადაეცემათ, რასაც ისინი ოპერატიულად ასრულებენ – 21 საათისათვის სადგური ქობერი დაცლილია. ამ ეტაპზე სომხურმა ქვედანაყოფებმა ჯავშანმატარებლისათვის აშკარა წინააღმდეგობის გაწევა ვერ გაბედეს და დროებით უკან დაიხიეს. იმავე ქართული სადაზვერვო ჯგუფისა და გერმანული საგუშაგოს მიერ ისიც დადგინდა, რომ ვორონცოვკა_პრივოლნოეს მიმართულებით გადაადგილება დაიწყო სომხურმა რაზმმა.[16]

თვითონ გოგუაძე კი სამხედრო მინისტრს საბრძოლო ანგარიშს უგზავნის.[17] წარმოდგენილ პატაკში აშკარად გამოსჭვივის ამ მართლაც დაუმარცხებელი მეთაურის ზედმეტად თავდაჯერებული ტონი და ამალღებული პათოსი. მაგრამ საქართველოს პოლიტიკური ელიტის საომარი მოქმედებებისათვის ყოვლად უსუსური და არაადეკვატური მოქმედებები სულ მალე ჩააგდებენ „რევოლუციის პირველ რაინდს“ გამოუვალ მდგომარეობაში და მისთვის ესოდენ უჩვეულო მარცხის სიმწარესაც აზიარებს.

საქართველოს შეიარაღებული ძალების ოფიცერთა კორპუსის მაღალ პროფესიონალიზმზე ისიც მეტყველებს, რომ თუნდაც ამ მომენტში, ერთი შეხედვით დასრულებული ინცინდენტისას, პოლკოვნიკი გედევანიშვილი ოპერატიული თვალსაზრისით სწორ გადაწყვეტილებას იღებს და თბილისის საგუბერნიო ბატალიონის ქვედანაყოფების სასწრაფოდ გადასროლას ახდენს ქობერის მიმართულებით, ხოლო ვორონცოვკის რაიონში დამატებითი ძალები იგზავნება ქვეითებისა და არტილერიის შემადგენლობით გენერალ-მაიორ გიორგი ციციშვილის მეთაურობით.[18] ადგილზე შექმნილი მდგომარეობის შესწავლისა და პრობლემების ოპერატიულად გადაჭრისათვის სანაინში სასწრაფოდ იგზავნება აგრეთვე გენერალური შტაბის „საოპერაციო“ სექციის უფროსი, პოლკოვნიკი ალექსანდრე ზაქარიაძე (შემდგომში გენერალი, საქართველოს შეიარაღებული ძალების გენერალური შტაბის უფროსი). სანაინის ფრონტზე შექმნილ მდგომარეობაზე სრულ სურათს იძლევა ლეიტენანტ კუშელისა და ზაქარია თუშაბრამიშვილის 22 ოქტომბრის პირდაპირი საუბრის სტენოგრაფიული ჩანაწერი მთავარი საბაჟო სამმართველოს უფროს ალშიბაიასთან.[19]

22 ოქტომბრის შიფროგრამა – „სამხედრო მინისტრისა და გენერალური შტაბის უფროსისათვის მოსახსენებლად გადმოგცემთ შემდეგ ინფორმაციას. მდგომარეობა 12 საათისათვის შემდეგია: ...ამჟამად ქორინჯში სულ იმყოფება 1 ოფიცერი, 20 ქართველი და 12 გერმანელი ჯარისკაცი. ჩვენი ამოცანაა, რადაც არ უნდა დაგვიჯდეს შევინარჩუნოთ მდგომარეობა, თუნდაც ხვალ დილამდე, დამატებითი ძალების ჩამოსვლამდე. გადაუდებლად გვესახება აგრეთვე ვორონცოვკაში არსებული მდგომარეობის გაგება, ერთობლივი შეთანხმებული მოქმედებების საწარმოებლად. ლეიტენანტი კუშელი, თუშაბრამიშვილი“.[20]

ვიღებთ გამოგნებელ სიტუაციას. 1918 წლის 22 ოქტომბრის დილის 12 საათისათვის ორი სომხური მსროლელი პოლკის პირისპირ (სავარაუდო რიცხოვნობით 3000_3500 კაცი) ქორინჯში დგას ერთი, გერმანულ_ქართული ოცეული 33 კაცის შემადგენლობით. და კიდევ უფრო გამოგნებელია ის ფაქტი, რომ ოცეული პოზიციების დათმობას არ აპირებს. 22 ოქტომბერს სანაინისაკენ გაგზავნილი დამატებითი ძალები მეორე დღის გამთენიისას უკვე დანიშნულების ადგილზეა _ „შიფროგრამა №627. სანაინიდან. 23. 10. 1918. 8 საათი და 32 წუთი. სასწრაფო. სამხედრო მინისტრს. დღეს, 23_ში პოლკოვნიკ ზაქარიადესა და საგუბერნიო ბატალიონის რაზმთან ერთად ჩამოვედით სანაინში. დავალებული გვაქვს ადგილზე შევისწავლოთ შექმნილი მდგომარეობა და მივიღოთ შესაბამისი ზომები. პოლკოვნიკ ჩხეიძის ადგილზე არყოფნის გამო, მე, როგორც წოდებით უფროსს დამევალა რაზმის მეთაურობა. დღეს ვიწყებთ ქობერისაკენ გადაადგილებას, სადაც განვათავსებ კიდევ ჩემს შტაბს. რაზმის უფროსი, კაპიტანი გუგუშვილი”.[21]

ბატონი ჯამალიანი საქართველოს სამხედრო მინისტრის სახელზე მხოლოდ 23 ოქტომბერს აგზავნის მობოდიშების №1352 შეტყობინებას საქართველოს საგარეო საქმეთა სამინისტროს მიერ 19 ოქტომბერს წარდგენილ №4303 ნოტაზე პასუხის დაგვიანებისათვის და მიზეზად ერევნის რადიოსადგურის გაუმართავ მუშაობას ასახელებს.[22] 23 ოქტომბერსვე თბილისში სომხეთის მთავრობის პირველი ოფიციალური შიფროგრამა იგზავნება ალსტაფიდან. (შეტყობინება №1352_ის შემდეგ.) „შიფროგრამა №101. ალსტაფიდან. სამთავრობო. 23. 10. 1918. 7 საათი და 55 წუთი. ტფილისი. მინისტრ_თავმჯდომარე ჟორდანიას, ასლი სომხეთის რწმუნებულს საქართველოში ჯამალიანს. დილიჯანის რაზმის მეთაურმა მომახსენა, რომ ქართულმა სარდლობამ მას ულტიმატუმი წაუყენა სადგურ შაღალის დაცლის შესახებ. სომხურ მხარეს ჩემს მიერ გაცემული აქვს ბრძანება არ დაცალონ სადგური, ქართველების შეტევაზე გადმოსვლის შემთხვევაში კი წარმართონ თავდაცვითი ბრძოლა. შესაძლო ახალი უბედურებების თავიდან აცილებისათვის, მრავალტანჯული საქართველოსა და სომხეთის სახელით, სიმართლისა და სამართლიანობის სახელით, გთხოვთ თავი შეიკავოთ აგრესიული ქმედებებისაგან და შეაჩეროთ ქართული ჯარები არსებულ ხაზზე, *ყოველგვარი საკითხები საზღვრების შესახებ კი გადაწყვიტოთ მოლაპარაკებების გზით. გაგახსენებთ, თქვენივე საჯარო, საზეიმო განცხადებას შეხვერაზე რამიშვილის, აპრონიანისა და ხატისოვის თანდასწრებით, რომ საქართველო ლორეზე*

პრეტენზიებს არ აცხადებს და იგი დაკავებული აქვს მხოლოდ დროებით, მესამე მხარის მიერ მისი დაკავების თავიდან ასაცილებლად. (ხაზგასმა ჩემია – ა. ჩ.) ველი თქვენს პასუხს. მინისტრი_თავმჯდომარე კაჩაზუნნი".[23]

აღსტავიდან თბილისში გამოგზავნილი სამთავრობო შიფროგრამა უმნიშვნელოვანეს დოკუმენტს წარმოადგენს, რომელიც დაწვრილებით განხილვას, ანალიზსა და შესაბამისი დასკვნების გამოტანას მოითხოვს, რაც არ უნდა მწარე იყოს იგი ორივე მხარისათვის. შიფროგრამა კიდევ ერთხელ ადასტურებს ჩვენს იმ დასკვნას, რომ სომხურ მხარეს დიდი ხნის წინათ ჰქონდა დაგეგმილი საომარი მოქმედებების დაწყება ქართული მიწების სომხეთთან მისაერთებლად. ქართული სახელმწიფოს ამ ისტორიული მიწების ანექსია უნდა გამხდარიყო სწორედ „დიადი არმენიის“ ბოდვითი იდეის ფრთაშესხმისათვის გადადგმულ რეალურ ნაბიჯად. დაშნაკები მხოლოდ შესაბამისი მომენტის დადგომას ელოდებოდნენ. ელოდებოდნენ თითქმის ნახევარი წლის განმავლობაში. და ეს მომენტიც დადგა. ღია აგრესიის დაწყებისათვის, კერძოდ 1918 წლის ოქტომბრის ბოლოს, სომხეთის მთავრობა მისი თავმჯდომარის, ოვანეს კაჩაზუნის მეტაურობით ერევნიდან ფრონტთან ახლოს, აღსტავაში გადმობარგდა და ქართული მიწების ოკუპაციის ბრძანებაც დაშნაკთა პარტიის მთავარი ბიუროსა და სომხეთის მთავრობის მიერ სწორედ აქედან იქნა გაცემული. თამაშობს რა საქართველოს ხელისუფლების ჰუმანურ გრძნობებზე იგი პირდაპირ თხოვს და მოითხოვს კიდევ ჟორდანიასგან ძირძველი ქართული მიწების დათმობას სომხეთის სასარგებლოდ. ქართველ მენშევიკთა ზღვარს გადასული ჰუმანიზმი, ინტერნაციონალიზმი და ყბადაღებული დემოკრატიულობა იმდენად გამოგნებელია, რომ ამ საკითხზე კომენტარების გაკეთება საკმაოდ რთულია. ცალსახადაა დადასტურებული, რომ ამხანაგ ნოე ჟორდანიას რამდენჯერმე, დაწყებული 1912 წლიდან და უფრო ადრეც, მართლაც ჰქონდა გაკეთებული ოფიციალური განცხადებები დაშნაკ ლიდერებთან მომავალში ქართული მიწების მათთვის გადაცემის შესახებ, რისი გაბათილებაც ვერავითარი არგუმენტებით ვერაა შესაძლებელი. გაკვირვებას მხოლოდ ის იწვევს, თუ რომელი სამართლებრივი, პოლიტიკური თუ ზნეობრივ_მორალური კოდექსი აძლევდა უფლებას საქართველოს მთავრობასა და მის თავმჯდომარეს მსგავსი ქმედებების განსახორცი_ელებლად. „ერი“, „მამული“, „სამშობლო“ ის სიტყვები იყო, რომელსაც ყველაზე იშვიათად ხმარობდა საქართველოს „ინტერნაციონალისტი“ მთავრობა. ყოველივე ამას კი

წარმატებით ცვლიდა სიტყვები „დემოკრატია“, „დემოკრატია“ და... ისევ „დემოკრატია“, აქა_იქ „დამოუკიდებლობაც“.

თვით ვალიკო ჯუღელიც კი, სახალხო გვარდიის სარდალი, რომლის თავზეც გადაიარა საქართველოს პირველი რესპუბლიკის მიერ დამოუკიდებლობისა და ტერიტორიული მთლიანობისათვის წარმოებული დიდ_პატარა ომებისა თუ ბრძოლების ყველა ქარიშხალმა, „დემოკრატის“ სიყვარულსა და მისთვის თავდადებაში, თვით „დიდ ნოესაც“ კი აჭარბებს: „ახლა ჩვენს ორგანიზებულ დემოკრატიას ჰყავს ის შეიარაღებული ძალები, ჭკმარიტად დემოკრატიული ძალები, რომელიც წუთითაც არ უშვებს ხელს დემოკრატის წითელ დროშას და არ გაუშვებს მას უკანასკნელ ამოსუნთქვამდე“.[24] პირველი ქართული რესპუბლიკის სინამდვილეში, როგორც ჩანს, პაპზე უფრო დიდი კათოლიკეებიც არსებობდნენ. კიდევ უარესი, იგივე ვალიკო ჯუღელი: „მე მზადა ვარ უარი ვთქვა ბამბაკსა და ლორეზე. დაე, ფლობდნენ ყოველივე ამას სომხები, თუ ეს ჩვენს ნამდვილ მეგობრობას წაადგება. მათ უნდა გაიგონ, რომ მათი საუკეთესო მოკავშირე _ ახალგაზრდა ქართული დემოკრატიაა“.[25]

ბატონ კაჩაზნუნის ტელეგრამა იმიტაც არის აღსანიშნავი, რომ დარწმუნდა თუ არა დაშნაკთა თავკაცი ქართველთა მტკიცე გადაწყვეტილებაში და იგრძნო კონტრსაშიშროება, სასწრაფო იდეოლოგიურ კაპიტულაციას იწყებს, რაც ასე დამახასიათებელი იყო დაშნაკთათვის. ბატონი კაჩაზნუნი მწარე და გულისამაჩუყებელი სიტყვებით ცდილობს ქართველთა სიმტკიცის მოდუნებას და სატყუარას უგდებს ჟორდანას. დიახ, „სამშვიდობო მოლაპარაკებები“ იყო სწორედ ის სატყუარა, რომელსაც აუცილებლად წამოეგებოდა საქართველოს „დემოკრატიული“ მთავრობა. აკი, წამოეგო კიდევ. რაც შეეხება ბატონ არშაკ ჯამალიანის ფარისევლობასა და ლეგენდებს რადიოსადგურის გაუმართავი მუშაობის შესახებ, რატომღაც რადიოსადგურები ყველაზე გადამწყვეტ მომენტებში ზიანდებოდნენ და ისიც მხოლოდ სომხებისათვის. სიმართლე კი ისაა, რომ ჯამალიანს არაფრით არ უნდოდა იმის გაცხადება, რომ ოქტომბრის ბოლოსათვის სომხეთის მთავრობის წევრები აღსტაფაში იმყოფებოდნენ და ისინი საომარი მოქმედებების დაგეგმარებით იყვნენ დაკავებულნი. 23 ოქტომბრისათვის ქორინჯთან ჰქონდათ რა ქართველებთან შედარებით საბრძოლო მწყობრში მყოფი ცოცხალი ძალის სულ მცირე ასმაგი(!), დიახ ასმაგი უპირატესობა, მათ მაინც ვერ გაბედეს ღია საომარი მოქმედებების დაწყება და ზემოქმედებისათვის

დიპლომატიურ_პოლიტიკური ბერკეტების გამოყენება სცადეს. ვერ გაბედეს, მაგრამ ჯერ_ჯერობით...

23 ოქტომბერსვე პოლკოვნიკ ზაქარიადეს საქართველოს სამხედრო მინისტრის მიერ ხელმოწერილი შიფროგრამა ეგზავნება.[26] იმავე დღეს პოლკოვნიკი ზაქარიადე მოლაპარაკებებზე მოსულ სომხეთის არმიის ოფიცერს ხვდება და შესაბამის ახსნა_განმარტებებს სთხოვს მას, სამხედრო მინისტრს კი შემდეგი ხასიათის რეკომენდაციებს უგზავნის: „...და საერთოდ, საჭიროა უფრო სერიოზული მხარდაჭერა. უკიდურესად საჭიროა რომელიმე ცხენოსანი ნაწილი და არტილერია. მოგახსენებთ, რომ მოვლენებს ძალიან სერიოზული შეფასება ჭირდება. ჩემის აზრით, სომხეთის მთავრობა გულწრფელი არაა. მე ვრჩები სანაინში. გთხოვთ გამოაგზავნოთ აეროპლანი წათერისა და ქორინჯის რაიონების დასაზვერად. პოლკოვნიკი ზაქარიადე“.[27]

პოლკოვნიკ ზაქარიადის მიერ ზუსტად იქნა შეფასებული შექმნილი სიტუაცია. მისი მოთხოვნა კავალერიის, არტილერიისა და ავიაციის მხარდაჭერაზე ადეკვატურად შეესაბამებოდა შექმნილ მდგომარეობას. აირუმთან სადაზვერვო ჯგუფებისა და სომხური ქვედანაყოფების გამოჩენა კი მართლაც საგანგაშო მდგომარეობას ქმნიდა. აქ კიდევ ერთხელ ჩნდება ქართველ ოფიცერთა კორპუსის მაღალი პროფესიონალიზმი. ამ შემთხვევაში, ეს შეფასება ორ კონკრეტულ პიროვნებას _ პოლკოვნიკებს, გედევანიშვილსა და ზაქარიადეს ეკუთვნით. ამ მომენტიდან დაწყებული, ომის წარმოების პირველ ეტაპზე ქართველ ოფიცერთა კორპუსის ქმედებებში პრაქტიკულად ვერ აღმოვაჩინეთ ერთი ისეთი დეტალიც კი, რაც გარკვეულწილად შებღალავდა მათ ღირსებას პროფესიული მომზადებისა და ეროვნული თვითშეგნების მხრივ. მათი მოქმედებები, დაწყებული საბრძოლო ვითარებაში გარკვევიდან, დამთავრებული საბრძოლო ბრძანების გაცემითა და უშუალოდ საბრძოლო მოქმედებებში მონაწილეობით, მხოლოდ და მხოლოდ დადებით შეფასებას იმსახურებს ყველა ასპექტში.

პოლკოვნიკ ზაქარიადის პროგნოზები გამართლდა. საქართველოს „დემოკრატიული“ მთავრობის მომრიგებლური და დამთმობი პოზიციით შეგულიანებულმა სომხურმა ქვედანაყოფებმა იმავე დღეს, 23 ოქტომბრის ნაშუადღევს იერიში მიიტანეს ქორინჯის გერმანულ საგუშაგოებზე. „შიფროგრამა №629. სანაინიდან. 23. 10. 1918. 15 საათი და 45 წუთი. უაღრესად სასწრაფო. სამხედრო. სამხედრო მინისტრს, გენერალური შტაბის

უფროსს. 2 საათზე სომხეთის შეიარაღებული ძალების დაახლოებით სამმა ასეულმა იერიში მიიტანა ქორინჯის გერმანულ საგუშაგოზე. გერმანელებმა ბრძოლით დაიწყეს უკან დახევა. საგუშაგოს მხარდასაჭერად სასწრაფოდ ვაგზავნი საგუბერნიო ბატალიონის ასეულს და მეც გოგუაძესთან ერთად ჯავშანმატარებლით მივემგზავრები ქორინჯისაკენ. პოლკოვნიკი ზაქარიამე”.[28]

ეს უკვე ღია საომარი მოქმედებების დაწყებას ნიშნავდა. იმავე დღეს პოლკოვნიკი ზაქარიამე სამხედრო მინისტრის სახელზე შემდეგი შინაარსის შიფროგრამას აგზავნის (ნომრის გარეშე): „ადგილზე ჩასვლით გავარკვიე, რომ გერმანულმა საგუშაგომ ბრძოლის გარეშე დაიხია უკან სომეხთა აღმატებული ძალების წინაშე. გერმანელების მტკიცებით ქორინჯში იმყოფება სომეხთა არა ნაკლებ ერთი ბატალიონისა, რომელმაც საბრძოლო პოზიციები დაიკავა ახლომდებარე მაღლობებზე. ადგილობრივი მოსახლეობის უდიდესი ნაწილი შეიარაღებულია. ქორინჯის მიმართულებით ვაგზავნი სადაზვერვო ჯგუფს”.[29] და აქვე ქორინჯში შექმნილი სიტუაცია _ ტელეფონოგრამა №3:

„სომხები მოითხოვენ ქორინჯის დაცლას. როგორც ჩანს, წათერი მათ ხელშია. მათ დაუყოვნებლივ უნდა დაცალონ იგი, წინააღმდეგ შემთხვევაში, ხვალ ამ სოფელს იარაღის ძალით დავიკავებთ... ჩვენს წინააღმდეგ 1_ლი და მე_4 სომხური პოლკები მოქმედებენ დროს მეთაურობით. ხიდზე ყველგან ტყვიამფრქვევები აქვთ განლაგებული. *სომეხი ოფიცრების თქმით, მათ ნაბრძანები აქვთ მდინარე ხრამამდე გასვლა. ისინი მხოლოდ მაშველ ძალებს ელიან. თუ სამათავრობო მოლაპარაკებები არ შედეგება, მაშინ სოლიდური ძალების თავმოყრა დაგეგმირდება*” (ხაზგასმა ჩემია _ ა. ჩ.)”.[30] აქ უკვე დოკუმენტურადაა დაფიქსირებული და გაცხადებული სომხური აგრესიის პირველი სტრატეგიული სამიზნე _ მდინარე ხრამი. ნათლად იკვეთება, რომ არავითარი სამშვიდობო მოლაპარაკებები, ცხადია, სომხებს არ აინტერესებდათ. ამ ეტაპზე ისინი დროის გაყვანის ტაქტიკით მოქმედებდნენ და დამატებითი ძალების მოსვლას ელოდებოდნენ. გასაკვირია ის გაბედულება, რასაც პოლკოვნიკი ზაქარიამე იჩენს ამ მომენტში. მეორე დღეს გაგზავნილი შიფროგრამა გვიჩვენებს, რომ ზაქარიამე სომხური კორპუსის სამეთაურო შემადგენლობას შეხვდა.[31]

23 ოქტომბერს გამოგზავნილ შიფროგრამაში პირველად გაცხადდა სომეხთა შორს მიმავალი აგრესიული ზრახვები ხრამის ხიდის დაკავების შესახებ. თუმცა, რიჩარდ ოვანესიანი ამ ფაქტის რეალობას ეჭვს ქვეშ აყენებს იმ მიზეზით, თითქოს ასეთი სრულიად

საიდუმლო ინფორმაციის გამჟღავნებას სომეხთა რაზმის მეთაურის მხრიდან არ უნდა ჰქონოდა ადგილი. მაგრამ ფაქტი ფაქტად რჩება, უტყუარი საარქივო პირველწყაროები ცალსახად მეტყველებენ ამაზე. სომეხთა აგრესიას საქართველოს აზერბაიჯანული მოსახლეობაც შიშით ეკიდება, რადგან მათ კარგად იციან თუ რა შედეგები სდევს თან მსგავს მოვლენებს: „განჯის გუბერნატორის დეპუტის თანახმად ანდრანიკას გამარჯვება და მისი ქ. შუშასთან მიახლოება დიდ საფრთხეს წარმოადგენს და დალუპვას უქადის ამ ქალაქის მაჰმადიან მოსახლეობას“.[32]

ქობერის მიმართულებით წასული ქართული რაზმი, კაპიტან გუგუშვილის მეთაურობით, მის წინაშე დასმულ საბრძოლო ამოცანას წარმატებით ართმევს თავს და მცირე შეტაკების შემდეგ იკავებს სადგურ ქობერსა და მის შემოგარენს.[33] მძიმე ოპერატიული მდგომარეობიდან გამომდინარე, 24 ოქტომბერს ბორჩალოს მაზრაში საგანგებო მდგომარეობა ცხადდება. მაზრის გენერალ-გუბერნატორად და აქ დისლოცირებული ქართული გარნიზონის საერთო საჯარისო მეთაურად გენერალ-მაიორი გიორგი წულუკიძე ინიშნება.[34]

აქ კი მივაღებთ ცოტა აუხსნელ მომენტს. „Изъ истории Армяно_Грузинскихъ отношеній“_ში მოყვანილი დოკუმენტის თანახმად 1918 წლის 25 ოქტომბერს გენერალი წულუკიძე სანაინიდან სამხედრო მინისტრის სახელზე ტელეგრამას აგზავნის.[35] ამ მომენტიდან დაწყებული ხსენებულ დოკუმენტთა კრებულში წარმოდგენილი მასალები მხოლოდ გენერალ წულუკიძის ხელმოწერით იგზავნება, რომელთა შინაარსიც გარკვეულწილად არ ემთხვევა ჩვენს მიერ არქივიდან ამოღებულ მასალებს. კაპიტან გუგუშვილის საბრძოლო რაზმის აქტივობა ხსენებულ დოკუმენტთა კრებულში კი საერთოდ არაა დაფიქსირებული. 25 ოქტომბერს კაპიტანი გუგუშვილი ქობერის რაიონში მიმდინარე მოვლენების შესახებ საქმის კურსში აყენებს თავის უშუალო მეთაურებს.[36] არ გასულა ერთი საათიც ამ შეტყობინების გაგზავნიდან, რომ წათერთან განლაგებულ გუგუშვილის რაზმს სომხებმა ცეცხლი გაუხსნეს. „შიფროგრამა №708. სანაინიდან. 25. 10. 1918. 14 საათი და 35 წუთი. სამხედრო მინისტრს, გენერალური შტაბის უფროსს. დღეს, დაახლოებით 11 საათზე, ჩვენი წათერის საჯგუშაგოზე იერიში მიიტანეს სომხურმა ქვედანაყოფებმა... გვყავს დაჭრილები. საპასუხო ცეცხლის გახსნის შემდეგ, სომხებმა უკან დაიხიეს. გენერალი წულუკიძე“.[37]

25 და 26 ოქტომბერს პოზიციური ბრძოლები გაგრძელდა. საარქივო მასალებიდან ჩანს, რომ სოფლები წათერი და ქორინჯი 25_27 ოქტომბრის განმავლობაში რამდენჯერმე გადავიდა ხელიდან ხელში. ამ ეტაპზე, ქართული ჯავშნოსანი მატარებლების დროულად საქმეში ჩართვამ გადამწყვეტი როლი ითამაშა მდგომარეობის დარეგულირებაზე. თავდაცვის მინისტრის ბრძანებისა და გენერალ წულუკიძის განკარგულებით, შენიხთან აღმოჩენილი სომხური რაზმის წინააღმდეგ ჯავშანმატარებელი იგზავნება, რომელიც წარმატებით ართმევს თავს დასახული ამოცანის შესრულებას.[38] შეტყობინება გენერალ წულუკიძის ხელმოწერილ-თაა დამოწმებული, თუმცა, ტექსტის შინაარსიდან გამომდინარე, იგი აშკარად გოგუაძეს უნდა ეკუთვნოდეს.

26 ოქტომბერს საქართველოს მთავრობის სახელზე ერევნიდან ოვანეს კაჩაზუნის ხელმოწერით ოფიციალური რადიოგრამა იგზავნება: „რადიოგრამა №539. ერევნიდან. 26. 10. 1918. 18 საათი და 35 წუთი. სამხედრო მინისტრს. საგარეო საქმეთა მინისტრს. ნოე რამიშვილს. ჩვენს ჯარებს მიღებული აქვთ ბრძანება დაიკავონ თურქების მიერ დატოვებული საგუშაგოები. ბრძანების გაცემას ვადასტურებთ. ამჟამად გაცემულია ბრძანება ქორინჯი_წათერის დაცლის თაობაზე, რომელთა დაკავება, როგორც ჩანს, გაუგებრობის შედეგად მოხდა. გაეცით განკარგულება თქვენს მხარეს, რომ შეწყვიტონ გამომწვევი მოქმედებანი და შეწყდეს ქართული ჯარების გადაადგილება. საზღვრების საკითხის მშვიდობიანი გადაჭრის მიზნით კი გთავაზობთ მოწვეულ იქნას სომხურ_ქართული კონფერენცია. პრეზიდენტი_თავმჯდომარე კაჩაზუნის. გადასცა: რადიოსადგურის უფროსი მარქარიანი“.[39]

აქ ბატონი კაჩაზუნის ორჯერ ტყუის. პირველად ტყუის მაშინ, როცა აცხადებს, რომ სომხურ ქვედნაყოფებს გაეცათ ქორინჯი_წათერის დაცლის ბრძანება, ხოლო მეორედ მაშინ ტყუის, როცა სომეხთა მიერ ქორინჯი_წათერის დაკავების საკითხს გაუგებრობას მიაწერს. ტელეგრამაში კიდევ ერთხელაა კაჩაზუნის მიერ გამოთქმული სამშვიდობო კონფერენციის გამართვის სურვილი. მის მიერ „საზღვრების საკითხის მშვიდობიანი გადაჭრის“ ორმხრივი „სომხურ_ქართული კონფერენციის“ მოწვევის სურვილი კი გარკვეულ გარემოებებზე იყო გათვლილი და ჩვენი ეს დასკვნები ძალიან მალე დადასტურდება.

რადიოგრამის გამოგზავნიდან მეორე დღეს, 27 ოქტომბრის გამთენიისას სომხურმა ქვედნაყოფებმა ისევ მიიტანეს იერიში ქართულ საგუშაგოებზე, მაგრამ №4

ჯავშანმატარებლის საქმეში ჩართვამ აქაც გადამწყვეტი როლი ითამაშა – „შიფროგრამა №120. სანაინიდან. 27. 10. 1918. 9 საათი და 30 წუთი. სამხედრო მინისტრს, ასლი – სახალხო გვარდიის მთავარ შტაბს. 27_ში, დილის 5 საათზე, გენერალ წულუკიძის განკარგულებით გაგზავნილ ვიყავი სომხური ქვედანაყოფების შესაჩერებლად, რომლებმაც შეტევა წამოიწყეს ქორინჯი_წათერის მიმართულებით. ადგილზე მისვლისთანავე ჯავშნოსანი მატარებელი ბრძოლაში ჩაება. ბრძოლა რამდენიმე საათს მიმდინარეობდა. მოწინააღმდეგის შეტევა მოგერიებულ იქნა და მტრის ქვედანაყოფებმა უკან დაიხიეს. წათერი და ქორინჯი ისევ ჩვენ ხელში გადმოვიდა. სომხური ქვედანაყოფები გვევდრებიან, (ზუსტად ეს სიტყვებია ტექსტში – Умоляют – ა. ჩ.) რომ ჯავშნოსანი მატარებელი კვლავ არ გამოვიდეს ხაზზე. ჯავშანმატარებელში გვყავს ერთი დაჭრილი არტილერისტი. ამჟამად სიმშვიდეა. ჯავშანმატარებლების უფროსი და ხაზის კომენდანტი გოგუაძე“.[40]

იმ დღესვე გენერალ წულუკიძეს სომეხთა პოლკის მეთაურთან ჰქონდა შეხვედრა, რომელმაც გენერალ დროს ხელმოწერილი წერილი გადასცა მას, წათერისა და ქორინჯის დაცლის თაობაზე.[41] სოფლები წათერი და ქორინჯი ისევ დაბრუნებულ იქნა, თუმცა სასაზღვრო სადგურ შალალიმდე ჯერ კიდევ შორსაა...

ასე დასრულდა სომხეთ_საქართველოს გამოუცხადებელი ომის პირველი ეტაპი. მიუხედავად პირადი შემადგენლობის მნიშვნელოვანი სიმცირისა, სამხედრო_ოპერატიული თვალსაზრისით პირწმინდა გამარჯვება საქართველოს შეიარაღებულმა ძალებმა მოიპოვეს საკუთარი პროფესიონალიზმისა და საბრძოლო_ ტექნიკური საშუალებების ეფექტური გამოყენების წყალობით. თუმცა, პოლიტიკური თვალსაზრისით, ქართულმა მხარემ სრული გამარჯვების მოპოვება მაინც ვერ შეძლო. 1918 წლის 18 ოქტომბრამდე არსებული სტატუსქვოს აღდგენა მსოფლიოში და კერძოდ ამიერკავკასიაში შექმნილი სამხედრო_პოლიტიკური გარემოებების გამო ვეღარ მოხერხდა.

ვეთანხმებით რამაზ ცუხიშვილს შემდეგ მოსაზრებას: „სომხეთის მიერ 1918 წლის 18 ოქტომბერს ბორჩალოს მაზრაში წამოწყებული საომარი ოპერაციები ერთგვარად პროინგლისურ ხასიათს ატარებდა და შეიძლება ინგლისის პოლიტიკის ნაყოფად მივიჩნიოთ. არაა გამორიცხული, რომ იმ დროისათვის სომხეთის ხელისუფლების მოქმედება ინგლისის მიერ იყო წაქეზებული, რადგანაც, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ებრძოდა რა საქართველოს, სომხეთი ფაქტობრივად ამ ქვეყნებში მყოფ გერმანელებს

უპირისპირდებოდა და ასე ინგლისის წისქვილზე ასხამდა წყალს”.[42] შენიშვნის სახით დავამატებდით, რომ სომხური აგრესიის მთავარ გამომწვევ მიზეზს დაშნაკთა ექსპანსიონისტურ იდეოლოგიაზე აგებული „დიადი მიზნის” – „დიადი არმენის” რეალიზაცია წარმოადგენდა. ოქტომბრის მოვლენები და განსაკუთრებით სრულმასშტაბიანი საომარი მოქმედებების გაშლა დეკემბერის თვეში, დიახაც, რომ ბრიტანელთა მიერ იყო მოწონებული და ვიზირებული. ამისათვის მათ თავიანთი შორს მიმავალი და კარგად გათვლილი მიზნები ამოძრავებდათ.

სამხედრო ტაქტიკის თვალსაზრისით, არარატის რესპუბლიკის შეიარაღებული ძალების მიერ 1918 წლის ოქტომბერში განხორციელებულ ოპერაციას შემდეგი კვალიფიკაცია შეიძლება მიეცეს. საერთო ჯამში, ეს იყო სამხედრო ხელოვნების თეორიაში საბრძოლო მოქმედების კარგად ცნობილი სახეობა – „დაზვერვა ბრძოლით”. რიჩარდ ოვანესიანის შეფასებით: „სომეხთა სტრატეგია ქართველთა პოზიციების მოსინჯვა იყო იმ გათვლით, რომ წინააღმდეგობის გაუწევლობის შემთხვევაში, ისინი უფრო ღრმად წაიწვედნენ ჩრდილოეთისაკენ. მაგრამ გერმანულმა და ქართულმა ქვედანაყოფებმა უახლოესი სადგურიდან უმაღლეს საქმის კურსში თბილისი და სომეხთა წინსვლას მედგარი წინააღმდეგობა გაუწიეს”.[43] და აქვე: „სომეხთ_საქართველოს კონფლიქტის პირველი რაუნდი სომეხთათვის წარმატებით დასრულდა. მან ნათლად აჩვენა, რომ სომეხები არც ისე სუსტები ყოფილან, როგორც ეს ბევრს ეჩვენებოდა”.[44]

ცალსახად ვეთანხმებით ავტორის მოსაზრებას სომეხთა ძლიერებაზე პირადი შემადგენლობის რაოდენობისა და შეიარაღების თვალსაზრისით, თუმცა მათ საბრძოლო სულისკვეთებაზე რა მოგახსენოთ. ფაქტი კი ისაა, რომ როგორც კი სომეხები ქართველთა ურყევ გადაწყვეტილებაში დარწმუნდნენ და საპასუხო დარტყმებიც იგემეს, მათ მყის დათმეს პოზიციები და უკან დაიხიეს. ბახტიარ ნაჯაფოვი ასეთ რეზიუმეს უკეთებს სომეხთა კაპიტულანტურ პოლიტიკას: „(სომეხთა უკან დახევის – ა. ჩ.) ერთ_ერთ მთავარ ფაქტორს ის წარმოადგენდა, რომ ქართველებმა კრიტიკულ მომენტში შეძლეს ორგანიზება და შეტევაზე გადმოსულ სომეხეთის ჯარს ძალა დაუპირისპირეს. ეს მაგალითი ნათლად გვიჩვენებს, რომ სომხური ნაციონალიზმის წინააღმდეგ მხოლოდ რეალურ ძალაზე დამყარებული ტაქტიკა მოქმედებს ყველაზე ეფექტურად. ნებისმიერ კომპრომისებს,

დიალოგებს, მოლაპარაკებებს სომეხი ნაციონალისტები ცალსახად აღიქვამენ – სისუსტის ნიშნად და ასეთი მიდგომა მათ პრეტენზიებს კიდევ უფრო ზრდის”.[45]

ისტორიის შემდგომმა მსვლელობამ დაგვანახა, რომ უკვე 1918 წლის დეკემბერში, ამიერკავკასიაში ბრიტანელთა საოკუპაციო ჯარების გადმოსხდომის შემდეგ, დაშნაკმა ულტრანაციონალისტებმა ჩათვალეს, რომ ქართული მხარე შესაბამის წინააღმდეგობას ვეღარ გაწევდა და სრულმასშტაბიანი საომარი მოქმედებები დაიწყო.

3.2. რეგიონში შექმნილი ახალი სამხედრო_პოლიტიკური ვითარება და სომხეთ_საქართველოს დიპლომატიური ომი.

1918 წლის შემოდგომიდან I მსოფლიო ომის საომარ მოქმედებათა თეატრებზე მდგომარეობა მკვეთრად შეიცვალა. კაიზერის გერმანიის არმიებმა საომარ მოქმედებათა ევროპულ და აზიურ თეატრებზე მძიმე მარცხების სერია განიცადეს და სექტემბრისათვის ისინი სრული კატასტროფის პირას აღმოჩნდნენ. 29 სექტემბერს ბულგარეთი აცხადებს კაპიტულაციას. 27 ოქტომბრისათვის კი თურქეთი წყვეტს საომარ მოქმედებებს და ითხოვს ზავს. 27 ოქტომბერსვე საქართველოს მთავრობა აზერბაიჯანის, სომხეთისა და მთიულ ხალხთა რესპუბლიკის მთავრობებს საერთო კავკასიური სამშვიდობო კონფერენციის მოწვევას სთავაზობს მთელი რიგი, პირველ რიგში კი, სასაზღვრო საკითხების გადასაჭრელად.[46]

ანტანტის ქვეყნების შეთანხმებით მთელი ამიერკავკასია დიდი ბრიტანეთის ერთპიროვნული გავლენის სფეროდ გამოცხადდა, სადაც სამივე რესპუბლიკის დედაქალაქში ბრიტანული საოკუპაციო ნაწილები უნდა შესულიყვნენ. ამ ჯარების საერთო ხელმძღვანელი, სპარსეთში დისლოცირებული ბრიტანული საექსპედიციო კონტინგენტის სარდალი, გენერალ_მაიორი უილიამ მონტგომერ ტომსონი (William Montgouimer Thomson) ნოემბრის პირველ რიცხვებში ენზელიდან ბაქოში გამოგზავნილ ტელეგრამაში მკაცრად მოითხოვდა, რომ თურქებს ორ კვირაში დაეცალათ ბაქო, ხოლო ერთ თვეში – მთელი ამიერკავკასია. ბრიტანელთა მიერ წაყენებული ულტიმატუმის საფუძველზე თურქულმა და გერმანულმა შენაერთებმა იძულების წესით დაიწყეს ამიერკავკასიის ოკუპირებული ტერიტორიების დატოვება. დადგა დაშნაკთათვის ნანატრი მომენტი. როგორც იქნა ეღირსათ

უკვე გამარჯვებული „დიდი მოკავშირის“ ტრიუმფალური შემობრძანება ამიერკავკასიაში.[47]

დოქტორი ერდალ ილტერი 1915 წლის ვანის ამბებთან დაკავშირებით წერს: „რუსული ჯარების ვანთან მოახლოებისთანავე, ამ და მეზობელ პროვინციებში მცხოვრებ სომხებში მტრულმა განწყობებმა იმატა და მათ ოტომანთა ადმინისტრაციის წინააღმდეგ დაიწყო აჯანყება“.[48] მსგავსი სურათი დაიხატა საქართველოსთან მიმართებაშიც 1918 წლის მიწურულს. აქ, რუსების ნაცვლად ბრიტანელები უნდა ვიგულისხმოთ, ხოლო ოტომანთა იმპერიის მაგივრად – საქართველო. მაგრამ საწყის ეტაპზე გარკვეული პროპაგანდისტული სამუშაოების ჩატარება იყო საჭირო, რაშიც დაშნაკთა ლიდერები ნამდვილად არ საჭიროებდნენ სწავლებასა და დახმარებას.[49]

საქართველოს წინააღმდეგ აღვირახსნილი ცილისმწამების კამპანა აგორდა. ის, რომ ქართველები ნაციონალისტები არიან, რომ საწყალ სომეხ დევნილებს არ ეხმარებიან, რომ არ ეთანხმებიან ერთა თვითგამორკვევის დემოკრატიულ პრინციპებს, რომ საქართველოს მთავრობა გერმანულ სარდლობასთან არის ალიანსში, რომ ისინი ახალქალაქსა და ლორეზე, ამ „უდავოდ სომხურ ტერიტორიებზე“ აცხადებენ პრეტენზიებს, რომ ბლოკადასა და იზოლაციაში ჰყავთ მოქცეული არარატის რესპუბლიკა და ა.შ. და ა.შ. ამ საქმეში თბილისში გამომავალი სომხური გაზეთები, დაშნაკური იდეოლოგიის რუპორები „ორიზონი“ და „აშხატავორი“ ჩაებნენ. მაგალითად, „ორიზონი“: „ენვერ_ფაშა სპობს სომხის ხალხს ოსმალეთში, ხან ხოელი ამავე დანაშაულს ჩადის ადერბეიჯანში და ნ. ჟორდანიას მთავრობა საქართველოში“.[50] იგივე „ორიზონი“: „გერმანიის მფარველობის ქვეშ მყოფ თავისუფალ საქართველოში იმგვარადვე იჟლიტება სომხის ხალხი, როგორც იჟლიტება სისხლიანი სულთნის სამშობლოში, დახვრეტა_ჩამოხრჩობის, ჟლეტისა და დარბევის ნაცვლად სომხის ხალხს განადგურების ახალი სასჯელი და ფორმა არგუნეს. მესოპოტამია, ერზერუმი, ბაკურიანი, წალკა, მე_300 ვერსის სადგური, აი, ის გადასასახლებელი ადგილები, სადაც გარეკეს საწყალი სომხის ხალხი და დაუხვრეტავად ასობით და ათასობით საფლავისაკენ ისტუმრებენ“.[51]

სწორედ მსგავს სტატიებში გამოთქმული აზრების შემდგომი ევოლუცია იყო მსოფლიო სამშვიდობო კონფერენციაზე წარსადგენ „სომხურ საკითხში“ ჩართული ის დიდი ბრალდებები მეზობელი ხალხებისა და ქართველებისადმი, რომლებიც თურმე

დღენიადაგ მხოლოდ იმის ცდაში იყვნენ, თუ როგორ გაეჟლიტათ სომხები, ხოლო ბორჩალო და ახალქალაქი მიეთვისებინათ.[52] პეტრე გელიშვილი (ყარიბი): „და აი, ამ ბედნიერი დღის მოლოდინში სომეხი ლიდერები პრესასა და შეკრებებზე ანტიქართული იდეის პოპულარიზაციას შეუდგნენ. დაიწყო ძმათამკვლელი აგიტაცია, რომელიც სომხეთიდან მალე გადმოვიდა საქართველოშიც. ყველგან დაიწყო ფულის შეგროვება საქართველოს წინააღმდეგ ომის საწარმოებლად. განსაკუთრებულ გულმოდგინებას იჩენდნენ სომხებით დასახლებულ სოფლებში ადგილობრივი მღვდლები. ისინი საქართველოს წინააღმდეგ ჯვაროსნულ ომს ქადაგებდნენ და გლეხებს ფიცს ადებინებდნენ, ამასთან ერთად, ჯვრის ნაცვლად ამბორისათვის ხანჯალს აძლევდნენ, იმის ნიშნად, რომ იარაღით ხელში იბრძოლებდნენ ქართველთა წინააღმდეგ“.[53]

შექმნილ სიტუაციას სრულად ასახავს გაზეთი „საქართველო“ 10 ნოემბრის მოწინავე სტატიაში, აანალიზებს რა საქართველოს პარლამენტში აღნიშნულ საკითხთან მიმართებაში გამართულ დებატებს – „გუშინდელ დღეს პარლამენტში სამახსოვრო დღე იყო. უკანასკნელ დღეებში სომხები ძალიან გათამამდნენ: დაიწყეს პროვოკაციის ცეცხლის დანთება, მოიმიზეზეს ზამთრის მოახლოვება და ლტოლვილებისათვის მოსალოდნელი სიცივის სიმწვავე. მაგრამ საჭირო არ იყო პოლიტიკური შორსმჭვრეტელობა, რომ ქართველებს გამოეკვლიათ, თუ რით იყო გამოწვეული დაშნაკების წკმუტუნი. საერთაშორისო ატმოსფერაში იყნოსეს ზამთარში გაზაფხულის დაწყება და დაგუბებული ნაღველი უნდათ ერთად დაანთხიონ, რომ საქართველოს წინააღმდეგ შექმნან ისეთი განწყობა, როგორც მათ მოახერხეს შეექმნათ ოსმალებისა და კავკასიის მაჰმადიანების წინააღმდეგ.... სად არის გარანტია, რომ დაშნაკელებს გამზადებული არა აქვთ ნაღმები სწორედ ქართული პარლამენტის ქვეშ ჩასაწყობად. ჩვენ ვიცით, როგორი გეგმები აქვთ სომხებს ხიდების ასაფეთქებლად, როგორ სცდილობენ ისინი ქართველების დამხობას. რატომ არ გააძევენს ქართული მთავრობა ბატონ არშაკ ჯამალიანს, რომლის პროვოკატორულ საქმიანობასაც დღეს თვითონ „ერთობაც“ ამხელს. სანამდის უნდა ვითმინოთ ჩვენ ჯამალიანისა და მისი მსგავსი აგენტების თავხედობა?... უკანასკნელ დღეებში სომხები ძალიან გათამამდნენ. ეს სითამამე უკვე გადადის კადნიერებაში, და ისეთ კადნიერებაში, რომელიც ამ მშინარა ხალხს არას დროს არ გამოუჩენია“.[54 ამავე გაზეთის ამავე ნომერში იბეჭდება ინფორმაცია თბილისში სამხედრო მდგომარეობის გამოცხადების შესახებ.[55] ვიქტორ ნოზაძე კი

აღნიშნავს, რომ დაშნაკმა სოციალისტებმა „ქართველი იმპერიალისტების“ საკითხი სოცინტერნშიც კი დასვეს.[56]

რაც შეეხება სომეხი ლტოლვილების საკითხს. ცალსახად უნდა ითქვას, რომ საქართველოს მთავრობა გამოდიოდა რა თავისი ზღვარს გადასული დემოკრატიისა და ინტერნაციონალიზმის პრინციპებიდან, სომეხ ლტოლვილებს უფრო დიდ ყურადღებასა და თანადგომას უწევდა, ვიდრე თანამემამულე ქართველებს.[57] ზოგიერთი სომხური გაზეთიც კი ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ საქართველოს მთავრობა უფრო დიდ დახმარებას უწევდა სომხეთიდან გადმოხვეწილ ლტოლვილებს, ვიდრე თბილისის მდიდარი სომხობა.[58] ქართველების მხრიდან საუკუნეების განმავლობაში სომეხთათვის თითქოს უკვე კანონად ქცეული დახმარებისა და თანადგომის, საკუთარ მიწებზე შეფარებისა და ზღვარს გადასული ლოიალობის ტრადიცია 1918 წელსაც ისეთივე წარმატებით გრძელდებოდა, როგორც არაბთა ბატონობის დროიდან დაწყებული. დაშნაკები ამას უკვე დაკანონებულ წესად აღიქვამდნენ და კი არ ითხოვდნენ, არამედ უკვე ძალიან ამაღლებულ ტონებში მოითხოვდნენ ქართველების მხრიდან ამგვარ მოპყრობას. შალვა ნუცუბიძე: „ის ერი, რომლის მიმართ ქართველ ერს უდიდესი დამსახურება აქვს, რომლისთვისაც ქართველ ერს არ შეჰშურდა უკანასკნელი ლუკმა _ ის ერი, რომლის მიმართ საქართველო ასეთ ძველისძველ თავაზიანობას, ძველ სტუმართმოყვარეობას იჩენდა, ამ ერმა, ან ყოველ შემთხვევაში, მისმა გაბატონებულმა ნაწილმა, მათმა პოლიტიკოსებმა სავსებით დაივიწყეს ის ელემენტარული გრძნობა, რომელსაც მაღლიერების გრძნობა ეწოდება“.[59] იგივე აზრს ავითარებს ბატონი გ. გვაზავა.[60]

სომხეთ_საქართველოს დიპლომატიური დაპირისპირების ფრონტზე კი დიდი პოლიტიკური თამაში დაიწყო, თამაში, რომელიც თითქმის თვენახევარს გაგრძელდა. სომეხთა მთავარ საველე შტაბში ჩასული სომეხთა ეროვნული საბჭოს თავმჯდომარე 1918 წლის 2 ნოემბერს საქართველოს პარლამენტის თავმჯდომარის სახელზე შემდეგი შინაარსის ტელეგრამას აგზავნის: „ტელეგრამა №20. ყარა_ქილისადან. 02. 11. 1918. 19 საათი და 20 წუთი. საქართველოს პარლამენტის თავმჯდომარეს. სომეხთა საბჭომ 29 ოქტომბრის სხდომაზე დიდი გულისყურით მოისმინა მინისტრი თავმჯდომარის მოხსენება იმის შესახებ, რომ კონფლიქტი რომელიც წარმოიშვა, გადაჭრილ იქნება ერთობლივი შეთანხმების საფუძველზე. მისცა რა შესაბამისი მითითებანი თავის მთავრობას, სომეხთა

საბჭომ დაადგინა, რომ მიმართოს საქართველოს პარლამენტს იმ ღრმა რწმენით, რომ არავითარ გაუგებრობას არ შეუძლია შეარყიოს ორი მოძმე ხალხის საუკუნეობრივი, ურყევი კავშირი. საბჭოს სჯერა, რომ საქართველოს პარლამენტიც მიიღებს ყოველგვარ ზომებს მომავალი მოლაპარაკებების მოსაწყობად. სომეხთა საბჭოს თავმჯდომარე _ სააკიანი”.[61]

ტელეგრამის ტექსტიდან ჩანს, რომ ბატონი კაჩაზნუნი 29 ოქტომბრისათვის უკვე ყარაქილისაში, სომეხთა მთავარ საველე შტაბშია. მთელი ოქტომბრის განმავლობაში ბატონი კაჩაზნუნი და მთავრობის სხვა წევრები ინტენსიურ ვოიაჟებს მართავდნენ აღსტაფასა და ყარაქილისას შორის სწორედ საომარი მოქმედებების გააქტიურების დროს. დიპლომატიურ ფრონტზე გამართული დიდი პოლიტიკური თამაშის ტაქტიკა კი სომეხთათვის დროის მოგება იყო. იმ დროისა, რომელიც მათ სასარგებლოდ მუშაობდა.

ოთხმხრივი კონფერენციის გახსნა 10 ნოემბრისათვის დაინიშნა, მაგრამ ამ თარიღისათვის სომხური დელეგაცია თბილისში არ ჩამოსულა. არდასწრების მიზეზად სომხური ოფიციალური წარმომადგენლობა ისევ ტექნიკურ მხარეს ასახელებს. რიჩარდ ოვანესიანს კი სომეხთა კონფერენციაზე არ დასწრების მიზეზად შემდეგი არგუმენტი მოჰყავს. თურმე ქართველების მიერ სამშვიდობო კონფერენციის მოწვევის ინიციატივამ ერთობ გაანაწყენა სომხური მხარე: „ყოველგვარი წინასწარი კონსულტაციების გარეშე საქართველო კარნახობდა კონფერენციის მოწვევის დროს, ადგილს, მონაწილეებსა და ფორმატს... და ამით ხაზს უსვამდა კავკასიაში თავის დომინანტურ მდგომარეობას”.[62] სერიოზული ავტორისათვის მეტად არასერიოზული დასკვნაა. კონფერენცია სამი დღით გადაიდო.[63] შემდეგ კიდევ ორი კვირით.[64]

უაღრესად საინტერესო და მნიშვნელოვანია ბატონ სვიმონ მდივანის 13 ნოემბრის შეტყობინება, სადაც სომხეთის პოლიტიკური წრეები ბოლოსდაბოლოს ოფიციალურად ახმოვანებენ საქართველოს მთავრობისადმი წაყენებული ტერიტორიული პრეტენზიების ყველა წვრილმანს: „შიფროგრამა ერივანიდან №24. 13. 11. 1918. საგარეო საქმეთა მინისტრს. დღეს პირველად მოხდა აზრთა გაცვლა_გამოცვლა სომხეთის საგარეო საქმეთა მინისტრ ტიგრანიანთან, რომელსაც გიორგი ხატისოვიც ესწრებოდა. *მათ მოითხოვეს ახალქალაქის მაზრა და გორის მაზრის ნაწილი, რომელიც ესაზღვრება ახალქალაქს, აგრეთვე ბორჩალოს მაზრის ნაწილი მდინარე ხრამამდე. ამ მოთხოვნების საფუძველს წარმოადგენს იმ თათბირებზე გაკეთებული განცხადებები, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ჩვენს პარტიებს*

შორის რევოლუციის პერიოდში. მე გადაჭრით უარყავი მათი მოთხოვნები ახალქალაქისა და ბორჩალოს მაზრების სომხეთისათვის გადაცემის თაობაზე. სომხების მხრიდან არის იმედები დათმობებზე, მაგრამ ჩვენ ალბათ მოგვიწევს გარკვეული მსხვერპლის გაღება ბორჩალოს მაზრის ხარჯზე. გარდა ამისა, ისინი ალბათ მოითხოვენ კომპენსაციის სახით ჩვენს მხარდაჭერას იმაში, რომ მათ მიეკუთვნოთ ის ტერიტორიები, რომლებიც ამჟამად აზერბაიჯანისა და თურქეთის საზღვრებშია მოქცეული. ვითხოვ მითითებებს. (ხაზგასმა ჩემია _ ა. ჩ.) მდივანი”. [65]

ესეც ასე. დაშნაკი ულტრანაციონალისტების ექსპანსიონისტური მისწრაფებების სრული მასშტაბები ოფიციალურად პირველად 1918 წლის 13 ნოემბერს გაცხადდა და ბოლოსდაბოლოს დღის წესრიგშიც დადგა. ბორჩალოს მაზრასთან დაკავშირებით სასაზღვრო მიჯნაც გამოიკვეთა _ მდინარე ხრამი. დამატებით _ ახალქალაქის მაზრა მთლიანად და გორის მაზრის ნაწილიც. ისტორიულად დადასტურებული ფაქტია ქართველი ორთოდოქსი მარქსისტების მიერ ძირძველი ქართული მიწების გასხვისების დაპირებები სომხებისა და არა მარტო მათ მიმართ. [66] აი, ასეთი იყო მენშევიკებისათვის ხელისუფლებაში მოსვლის საზღაური. „დიდი ნოე“ და ქართველი სოციალ_დემოკრატები” ქართული მიწებით ევაჭრებოდნენ საქართველოში მცხოვრებ ეროვნულ უმცირესობებსა და სხვა „რევოლუციურ“ პარტიებს”. ისტორიულად დადასტურებული ფაქტია, რომ „დიდი ნოე” და ძმანნი მისნი, 1912 წელსაც და უფრო ადრეც, მართლაც რომ ქართული ხელგაშლილობით პირდებოდნენ აღნიშნულ მიწებს დაშნაკ ლიდერებს, მაგრამ არც ისე დიდი იყო „დიდი ნოე”, რომ მართლაც ბიბლიური ნოესავით გაენაწილებინა და გაეჩუქებინა ქართული მიწები. ამ საკითხთან დაკავშირებით ზუსტად აღნიშნავს ფ. ჟიჟიაშვილი: „პოლიტიკური დივიდენდების მოსაპოვებლად არც ქართველი მენშევიკები ერიდებოდნენ არაფერს და ვაჭრობის საგნად თვლიდნენ ისეთ წმიდათა_წმიდა ფენომენს, როგორც ეროვნული ტერიტორიაა. ხალხთა თვითგამორკვევის უფლება, მსოფლიო ცივილიზაციის ეს უდიდესი მონაპოვარი, იმხანად მრავალი ბინძური ავანტიურის შირმა იყო მხოლოდ” [67]

თბილისიდან 14 ნოემბერს ერევანში გაგზავნილ შიფროგრამაში ვკითხულობთ: **„საიდუმლო:** _ კონფერენციის გადადება ისედაც რთულ ვითარებას კიდევ უფრო ართულებს. აუცილებელია სომხების კონფერენციაში მონაწილეობა, რისთვისაც

ყოველგვარი ზომები უნდა მივიღოთ. კონფერენციის გადაწევა შესაძლებელია უკიდურეს შემთხვევაში 20 ნოემბრის საღამოს 8 საათამდე. *აქედან ოფიციალურად:* – გაეცნო რა მათ პასუხს, გთხოვთ გადასცეთ სომხეთის მთავრობას, რომ საქართველოს მთავრობა გაგებით ეკიდება ამ საკითხს და სთხოვს მას უმოკლეს დროში გამოაგზავნოს თავისი წარმომადგენლები. *ისევ საიდუმლო:* – ამავე დროს, თქვენ გევალებათ შეატყობინოთ სომხეთის მთავრობას, რომ წარმომადგენლების გამოუცხადებ_ლობის შემთხვევაში, აუცილებლობიდან გამომდინარე, ქართულ მხარეს მოუწევს კონფერენციის მათ გარეშე გახსნა. საგარეო საქმეთა მინისტრი გეგეჭკორი”.[68]

ძნელი არის გულგრილად ამ მასალების გაცნობა. ცოტა ბუნდოვანი და გაუგებარია, რა წარმოადგენდა საქართველოს მთავრობის უპირველეს ინტერესს, საკუთარი ტერიტორიების დასაცავად რეალური ქმედებების განხორციელება თუ კონფერენციის მოწვევა. სომხური მხარე აქ უკვე გარკვეულ ტაქტიკურ სვლას აკეთებს კონფერენციის ფორმატთან დაკავშირებით და არა საერთო_კავკასიური კონფერენციის, არამედ მხოლოდ ქართულ_სომხური კონფერენციის მოწვევის მოთხოვნას უყენებს ქართულ მხარეს.[69] ქართულმა მხარემ უშუალოდ ქართულ_სომხურ კონფერენციის მოწვევასა და „სადავო ტერიტორიების” გამიჯვნის საკითხების განხილვას თავი აარიდა.

რატომ არ უნდოდა ქართულ მხარეს თუნდაც ქართულ_სომხური ორმხრივი მოლაპარაკებების გამართვა სხვა მონაწილეების გარეშე? ნუთუ ჟორდანია დაშნაკი ლიდერებისათვის მიცემული სიტყვის გატეხვას გაურბოდა? რა თქმა უნდა, ეს არგუმენტი ჟორდანიასა და რამიშვილის მაღალ პიროვნულ თვისებებს უსვავს ხაზს ერთი შეხედვით, მაგრამ სამშობლო? ერი? მოვალეობა? რამ აიძულა ისინი ამიერკავკასიის ფედერაციის დაშლისთანავე, კიდევ ერთხელ, ასეთი ყოვლად უპასუხისმგებლო და უგუნური დაპირებები მიეცათ კაჩაზუნისა და ხატისოვისათვის? ის კი იყო ღირსეული საქციელი, რომ საერთო კავკასიურ კონფერენციაზე იწვევდნენ სომხებს? მათ ხომ მშვენივრად იცოდნენ, რომ ამ კონფერენციაზე სომეხთა პრეტენზიები და მოთხოვნები განწირული იქნებოდა? ანდა სეპარატისტული გარიგებები საქართველოს პარლამენტის, აზერბაიჯანისა და თურქეთის ზურგსუკან, სომეხთათვის აზერბაიჯან_თურქეთის წინააღმდეგ ტერიტორიულ პრეტენზიებზე მხარის დაჭერა, იყო კი ღირსეული საქციელი? ქართველ მენშევიკთა იდეოლოგიურ თანაპარტიელებს, მარქსისტ დაშნაკებს კი ამ ეტაპზე ეყოთ

ქკუაც, გამოცდილებაც, (ის გამოცდილება, თუ რას ნიშნავს ერისათვის სახელმწიფოებრიობის დაკარგვა) ეშმაკობაც და კედელთან მიაყენეს ქართული „დემოკრატიის მამები“ ისე, რომ გამოსავალი აღარ დაუტოვეს. ამ საკითხს ზუსტად აანალიზებს დოქტორი კაზიმზადე.[70]

გაუთავებელი დიპლომატიური მიმოწერების მართონი გრძელდებოდა. აშკარად ჩანს, რომ სომხები დროის მოგებას ცდილობდნენ და ქართულ მხარეს ახალ_ახალ პირობებს კარნახობდნენ. ანტანტის მხარდაჭერით გათამამებული სომხური მხარე ნამდვილად აღარ აპირებდა უკან დახევას. რიჩარდ ოვანესიანი წერს: „საერთაშორისო მდგომარეობის უეცარმა ცვლილებამ შესაბამისი ეფექტი და ზეგავლენა იქონია სომხეთში შექმნილ პოლიტიკურ სიტუაციაზე. ბევრი მათგანი, რომლებიც სიტყვებს „რესპუბლიკა“, „დამოუკიდებლობა“ ადრე დაუფარავი სკეპტიციზმით წარმოთქვამდა, ახლა გრძნობდნენ, რომ დამოუკიდებელ რესპუბლიკას უფრო მეტის გაკეთება შეეძლო“.[71] თუ რა იგულისხმება სიტყვებში – „დამოუკიდებელ რესპუბლიკას უფრო მეტის გაკეთება შეეძლო“ – კარგადაა ცნობილი. სხვა სახელმწიფოთა ტერიტორიებზე ლტოლვილების, ხიზნებისა და დარბეულთა სახით სომხური ეთნოსის სიჭარბის ხელოვნურად შექმნის ისტორიულად უწყვეტი პროცესის შედეგები განსაზღვრავდა სწორედ იმ მძლავრ ბაზისს, რაზეც იყო დაფუძნებული დაშნაკათავის მეტად ხელსაყრელი ლოზუნგი – „რეალური მოსახლეობისა და ერთა თვითგამორკვევის დემოკრატიული პრინციპი“. ამ საკითხთან დაკავშირებით ზუსტად აღნიშნავდა ბატონი თედო ღლონტი: „ტენდენცია სომხის ერის განვითარებისა არის ტენდენცია სპარსეთის და ოსმალეთის მიტოვებისა, ტენდენცია ადერბეიჯანსა და საქართველოში შემოსევისა. ამისდა მიხედვით სომხობის კავკასიური ცენტრი გადმოდის ჩვენს ქვეყნებში. დაშნაკუტუნს სურს ამ შემოსვლას, საქართველოს ყოფილ და არსებულ მთლიანობას პოლიტიკური საფუძველი მოურყიოს, შეებრძოლოს და არად აქციოს საქართველოს დამოუკიდებლობა. ...პირდაპირ საოცარია დაშნაკუტუნის პლანი: სომხობა დაიფანტა თავისი ნებით და ეხლა ამ დევნილ ერს სურს უმრავლესობის როლი ითამაშოს ოსმალეთშიც, სპარსეთშიც, ადერბეიჯანშიც და საქართველოშიც. საკვირველია, რომ დაშნაკუტუნის დონ კიხოტები რუმინის ან ამერიკის სომხებს არ ურჩევენ რუმინიაში და ამერიკაში პოლიტიკურად გაბატონებას“.[72] მაგრამ არ ხუმრობდნენ „დაშნაკუტუნის

დონ_კიხოტები””, მათ კარგად ჰქონდათ გათვლილი თავიანთი მოქმედებების თითოეული წვრილმანი.

1918 წლის 17 ნოემბერს, გენერალ დანსტერვილის ბაქოში შესვლიდან ზუსტად სამ თვეში, ხოლო მისი იქიდან ევაკუაციიდან ორ თვეში, ბაქოში ისევ ენზელიდან და ისევ ზღვით, მეორედ შემოდის ბრიტანელთა საექსპედიციო კონტინგენტი, კერძოდ, 39_ე ქვეითი ბრიგადის რამდენიმე ასეული. მაგრამ წინანდელისაგან განსხვავებით, ამჯერად ბრიტანელები ამიერკავკასიაში ტრიუმფატორებად შემოვიდნენ და ბაქოში პირდაპირი ბრიტანული მმართველობაც დაამყარეს. ბრიტანელებს ბაქოში უკვე გენერალმდე გაზრდილი ლაზარ ბიჩერახოვიც შემოჰყვა ჩრდილო კავკასიიდან, თავისი და თავისი ძმის გაერთიანებული რუსულ_სომხური ძალებით. თავისი შენაერთი მან ბაქოს გუბერნიის ერთადერთ ადგილობრივ კანონიერ სამხედრო ფორმირებად გამოაცხადა.

ბრიტანელთა ბაქოში შემოსვლიდან ორ დღეში, საქართველოს მთავრობის თავმჯდომარე შემდეგი შინაარსის შიფროგრამას გზავნის ერევანში ბატონ სვიმონ მდივანთან: „გუშინ მთავრობის მიერ მოსმენილი იქნა ჩემი განცხადება სომხეთთან დაკავშირებულ საკითხებში. ჩემი აზრი გაზიარებულ იქნა და ის ითვალისწინებს ჩვენი პოზიციების დაახლოებას. **ტერიტორიებთან დაკავშირებით, ჩვენი პოზიციები გამოკვეთილია. ახალქალაქის მაზრის სრულად დატოვების სანაცვლოდ, ჩვენ გარკვეულ დათმობებზე უნდა წავიდეთ ლორეს უბანზე. თუ რა დონის დათმობები იქნება ეს, გადაწყდება მოლაპარაკებების პროცესში. ჩვენ ენერგიულად დავუჭერთ მხარს სომხების მოთხოვნას ტერიტორიების გაფართოების შესახებ თურქეთის ტერიტორიებისა და სადაც ეს შესაძლებელი იქნება, აზერბაიჯანის ტერიტორიების ხარჯზე.** (ხაზგასმა ჩემია _ ა. ჩ.)...”[73] როგორც ვხედავთ, საქართველოს მთავრობა 1918 წლის ნოემბრის შუა რიცხვებშიც ადასტურებს სომხებისათვის ლორე_ტაშირის რეგიონის დათმობის გადაწყვეტილებას, ისევე როგორც 1912 წელს და 1918 წლის ზაფხულის პერიოდში.

აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე მეორედ შემოსულმა გენერალმა ბიჩერახოვმა და მისმა რუსულ_სომხურმა რაზმმა კი სულ მალე მიჰყო ხელი ადგილობრივი მუსულმანური მოსახლეობის ხოცვა_ჟლეტას და თავისი ნამდვილი ზრახვებიც გამოაჩინა. ბრიტანელებიც მიხვდნენ თუ ვისთან ჰქონდათ საქმე. უშუალოდ გენერალ ტომსონის ბრძანებით ბიჩერახოვის რაზმი განაიარაღეს და დაშალეს.[74]

ამ პერიოდში კი გენერალ წულუკიძის დაქვემდებარებაში მყოფი სანაინი-ვორონცოვკის რაზმი სანივთე ქონებისა და შეიარაღებით მომარაგების მხრივ უაღრესად მძიმე მდგომარეობაში იმყოფება, რაზედაც სრულ წარმოდგენას გვიქმნის 2 ნოემბერს სამხედრო მინისტრისადმი გამოგზავნილი მოხსენებითი ბარათები [75],[76], რომლიდანაც ვგებულობთ, რომ 1918 წლის 2 ნოემბრისათვის საქართველო-სომხეთის საზღვარზე მდგარი ქართული სამხედრო გარნიზონი ერთ გაშლილ ასეულს წარმოადგენდა, სულ _ ორას კაცს. დოკუმენტების მიხედვით ჩანს, რომ ამ მომენტისათვის ქართული გარნიზონის მდგომარეობა მძიმე იყო, ძალიან მძიმე. მაგრამ ეს კიდევ არაა ყველაფერი. მთავარი უბედურება ის იყო, რომ ზოგიერთ ქვედანაყოფში უკვე შეპარული იყო იმ დამანგრეველი სენის სიმპტომები, რასაც ბოლშევიზმი და ანარქია ერქვა. გენერალი წულუკიძე აბსოლუტურად გამართლებული ზომების გატარებას იწყებს. იგი კატეგორიულად მოითხოვს თავის დაქვემდებარებაში მყოფი ასეთი ქვედანაყოფების თბილისში გაწვევას და განიარაღებას.[77] ჩვენს მიერ დადგენილ იქნა, თუ რაზმის რა ნაწილი გაიგზავნა თბილისში. ეს იყო 100 კაცი, ე.ი. მთელი რაზმის ნახევარი. დაუჯერებელია, მაგრამ ფაქტია, რომ სომხური პოლკების პირისპირ ნოემბრის დასაწყისიდან, მთელი ერთი კვირის განმავლობაში, სულ ერთი ქართული ასეული იყო დაპირისპირებული. ამ ეტაპზე საქართველოს სამხედრო ხელმძღვანელობა იღებს ტაქტიკურად სწორ, მაგრამ ოპერატიულად არასრულ გადაწყვეტილებას და პოზიციებიდან მოხსნილი ქვედანაყოფის ჩასანაცვლებლად გენერალ ციციშვილის განკარგულებაში საგუბერნიო ბატალიონის მხოლოდ ერთ, მე-4 ასეულს აგზავნის.[78]

1918 წლის ნოემბრისათვის ყველა წინაპირობა შეიქმნა იმისათვის, რომ ყოველთა ქართველთა სანუკვარი ოცნება _ მესხეთ-ჯავახეთი ოსმალთა ბატონობის საუკუნეობრივი უღლისაგან განთავისუფლებუ-ლიყო და ისევ დედა სამშობლოს დაბრუნებოდა. სიტუაცია კრიტიკული იყო. დაშნაკური სომხეთი უკვე აშკარად მზად იყო რეგიონში შეეყვანა თავისი ჯარები და ადგილობრივი სომხური მოსახლეობის მხარდაჭერით საომარი მოქმედებები დაეწყო. ამ ვითარებაში საქართველოს მთავრობა ერთადერთ სწორ გადაწყვეტილებას იღებს და გადაუდებელ ზომებს ატარებს სამცხე-ჯავახეთის ქართული ჯარებით დასაკავებლად. მთავრობა მიმართულების სარდლად და მხარის გენერალ-გუბერნატორად გენერალ-მაიორ აბელ (ბალო) მაყაშვილს ნიშნავს, რომელიც თავის მცირერიცხოვან რაზმთან ერთად

ახალციხეში შევიდა – „გენერალი მაცაშვილი და მისი შტაბი ახალციხეში იმყოფებოდნენ. ახალციხის კომენდანტი პოდპოლკოვნიკი ხოსიტაშვილი იყო, იროდიონ ევდოშვილის ძმა“.[79]

მთელი ერთი თვის განმავლობაში გენერალი მაცაშვილი და მისი შტაბი პრაქტიკულად იზოლირებულნი იყვნენ საქართველოს დანარჩენი ნაწილისაგან და ქართული სახელმწიფოს ფაქტობრივი იურისდიქცია მხოლოდ ქალაქ ახალციხეზე ვრცელდებოდა. საქართველოს მთავრობის გადაწყვეტილებით ბორჯომში ქართული ჯარების კონცენტრაცია იწყება ახალციხე-ახალქალაქის მაზრების სრულად დაკავების მიზნით. ბორჯომის რაიონში კონცენტრირებული ძირითადი სამხედრო ნაწილები იყო: 1-ლი ქვეითი დივიზიის ორი ქვეითი პოლკი, პოლკოვნიკების – გელოვანისა და ყანჩაველის მეთაურობით, მოხალისეთა რაზმები – „ფხაკაძის“, „კერესელიძისა“, აგრეთვე ოზურგეთისა და აჭარელ მოხალისეთა 500 კაციანი ე.წ. „ქართველ მუსულმანთა ბატალიონი“ პოლკოვნიკ მემედ ბეგ აბაშიძის მეთაურობით.[80] ქართული ჯარების გადაჯგუფებამ 1918 წლის 4 დეკემბერს სომხეთის მთავრობის ოფიციალური პროტესტი გამოიწვია, რომელსაც ამ რეგიონზე პრეტენზიები სამთავრობო დონეზე ჰქონდა გაცხადებული.[81]

ნოტის გადმოცემიდან მეორე დღესვე, 1918 წლის 5 დეკემბერს, ქართული ჯარის ნაწილები ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრებში შედიან: „სამხედრო მინისტრის სახელზე ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრების გენერალ-გუბერნატორისაგან მივიღეთ შემდეგი დეკრეტი: 5 დეკემბერს, 14 საათზე საქართველოს რესპუბლიკის ჯარი შევიდა ახალციხეში. მცხოვრებნი დიდი სიხარულითა და ენთუზიაზმით შეეგება ჯარს. ლოცავდნენ და კოცნიდნენ ერთმანეთს. ...5 დეკემბრის 10 საათზე ჩვენმა ჯარმა დაიჭირა ახალქალაქი. ჯარში სულიერი განწყობილება საუკეთესოა. მაცაშვილი“.[82] მსგავს სურათს ხატავს ნიკო კეცხოველიც, რომელმაც ამ დროს მეკავშირე ოფიცრის მეტად საპასუხისმგებლო როლი შეასრულა გენშტაბსა და მაცაშვილის შტაბს შორის.[83] ამ სამხედრო-პოლიტიკური აქტით საქართველოს მთავრობამ პოლიტიკური გაბედულება გამოიჩინა, რითაც რეგიონის სომხეთის ჯარების მიერ გარდაუვალი დაკავების საშიშროება დროული პრევენციული ზომების გატარებით აღკვეთა.

სომხეთის საპროტესტო ნოტაზე საქართველოს მთავრობის მიერ გაცემულ ოფიციალურ პასუხს შემდეგი სახე ჰქონდა: „შიფროგრამა №5447. ტფილისიდან ერივანში. 07. 12. 1918. თქვენი №68 ტელეგრამის პასუხად გაცნობებთ, რომ ახალქალაქი ჩვენი ჯარების მიერ დაკავებულია 5 დეკემბრის დილის 10 საათისათვის. ჩვენი მთავრობის ასეთი ნაბიჯი გამოწვეულია ადგილობრივი მოსახლეობის ინტერესებიდან გამომდინარე იმ ძალადობების აღსაკვეთად, რომელთაც ჰქონდა ადგილი როგორც მაზრაში დარჩენილი თურქული ქვედანაყოფების, ასევე უპასუხისმგებლო პირთა და შეიარაღებული ბანდების მხრიდან“.[84]

პრაქტიკულად 1918 წლის 7 დეკემბრის №5447 შიფროგრამით დასრულდა სომხეთ-საქართველოს შორის წარმოებული დიპლომატიური ომი. ეს იყო ბოლო გაჟღერებული აკორდი „დროებითი ზავის“ თითქმის თვენახევრიანი პერიოდის განმავლობაში. ქართულმა მხარემ ისტორიულად გამართლებული და მეტად ეფექტური ნაბიჯი გადადგა ახალციხე-ახალქალაქის რეგიონში თავისი საჯარისო ნაწილების შეყვანით. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ქართულმა მხარემ საერთოდ არ გაითვალისწინა ის შედეგები, რაც უცილობლად უნდა მოჰყოლოდა მსგავსი ზომების გატარებას. ამ რაკურსში კი საქართველოს მთავრობამ აშკარად წააგო ლოკალური დიპლომატიური ომი დაშნაკებთან, რადგან მათი საპასუხო ნაბიჯის – ღია საომარი მოქმედებების აღკვეთისათვის საქართველოს ხელისუფლება და ქართული შეიარაღებული ძალები აბსოლუტურად მოუმზადებლები აღმოჩნდნენ.

დაშნაკური სომხეთის მიერ ღია აგრესიული მოქმედებების დაწყებაც 1918 წლის 6 დეკემბერს, სწორედ ახალქალაქის მაზრას უკავშირდება, რომელსაც 9 დეკემბრიდან ორგანულად მოჰყვა სრულ- მასშტაბიანი საომარი მოქმედებების გაშლა ბორჩალოს მაზრის უზუნლარი-სანაინის უბანზე.

§3.3. სრულმასშტაბიანი საომარი მოქმედებების დასაწყისი და უზუნლარი-სანაინის ბრძოლა.

სომხეთ-საქართველოს ომში სრულმასშტაბიანი საბრძოლო მოქმედებების განახლება დეკემბრის თვეს უკავშირდება. დაშნაკთა ექსპანსიონისტური, ანტიქართული იდეოლოგიის

გავრცელებისა და სომხეთის შეიარაღებული ძალების მძლავრ საყრდენ პუნქტებს ბორჩალოს მაზრის ქვედა ზონაში, სოფლები ჯალალ_ოღლი და უზუნლარი წარმოადგენდნენ. სომხური რეგულარული ნაწილებისა და ბანდების თავმოყრისათვის სწორედ ჯალალ_ოღლი იქცა მძლავრ პლაცდარმად. მართალია, რეგიონის მეორე დიდ სოფელზე, უზუნლარზე ფაქტობრივად ქართული იურისდიქცია ვრცელდებოდა, მაგრამ სწორედ ამ სოფელთანაა დაკავშირებული სომხურ_ქართული ურთიერთობების ესკალაციის ახალი ტალღის აგორება და ღია საომარი მოქმედებების განახლება ბორჩალოს მაზრაში.

სომხური და პროსომხური ისტორიოგრაფია სრულმასშტაბიანი საომარი მოქმედებების დაწყების მიზეზად შემდეგ ვერსიას ავითარებს. რიჩარდ ოვანესიანი: „ქართული ჯარები სომხურ სოფლებში განთავსდა და მათი სურსათით მომარაგებაც ამ სოფლებს დაევაღათ. მათი ქედმაღლური (Contemptuous – ა. ჩ.) და უღირსი დამოკიდებულება ქალების მიმართ ადგილობრივი მოსახლეობის დიდ პროტესტს იწვევდა... როდესაც ერთ_ერთი ასეთი შემთხვევის დროს სოფელ უზუნლარის მოსახლეობამ წინააღმდეგობა გაწია, სოფლის კომისარი სცემეს, ხოლო მეორე წარმომადგენელი ქართველთა მიერ იქნა მოკლული... დეკემბრის დასაწყისისათვის ჩრდილოეთ ლორი გარდაუვალი აჯანყების წინაშე დადგა. როდესაც სოფელ უზუნლარის ემისრებმა ძალადობებზე პროტესტის ნიშნად სანაინში მიაკითხეს რაიონის გუბერნატორს, გენერალ წულუკიძეს, მან ისინი დააპატიმრა და თავის რაზმს უბრძანა სოფლისათვის ალყა შემოერთყა“.[85] რა თქმა უნდა, ქართული საჯარისო ქვედანაყოფები სულაც არ წარმოადგენდნენ მაღალდისციპლინირებულ ერთეულებს, ამიტომ, ცხადია, მათი სომხურ სოფლებში მათი განთავსებით ანტიქართული პროვოკაციების_ თვისაც ნოყიერი ნიადაგი შეიქმნებოდა. „ახლადფორმირებული გვარდიის რიგებში სამხედრო დისციპლინის დარღვევის ფაქტები მოსალოდნელი იყო და სოფელში მდგომი ჯარის ნაწილებთან მოსახლეობის დაპირისპირება სავსებით შესაძლებელი“.[86] ვეთანხმებით ავტორის მიერ გამოთქმულ მოსაზრებას, მაგრამ აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ მოცემულ შემთხვევაში გვარდიელთა მოხსენიება შეცდომაა. ბორჩალოს მაზრის ქვედა ზონაში, სანაინსა და უზუნლარში, უშუალოდ გენერალ წულუკიძის დაქვემდებარებაში მხოლოდ თბილისის საგუბერნიო ბატალიონის ასეულები და მესაზღვრეთა მცირერიცხოვანი რაზმი იყო

დისლოცირებული. უზუნლარი_სანაინის უბანზე არც ერთი გვარდიელი არ იმყოფებოდა. გვარდიელთა ერთი დივიზიონი მხოლოდ გენერალ ციციშვილის რაზმში იყო ჩართული ვორონცოვკა_პრივოლნოეს უბანზე, რომლებმაც იგი 12 დეკემბრისათვის დატოვეს. მიზეზებზე ქვემოთ გვექნება საუბარი.

გარკვეული ინტერპრეტაციებით სრულმასშტაბიანი საომარი მოქმედებების დაწყების მიზეზების დაახლოებით ასეთივე ვერსიაა წარმოდგენილი რუსულ ჟურნალ „Отечественный Архив“_შიც, სადაც „სამხრეთ რუსეთის შეიარაღებული ძალების მთავარსარდლის“ გენერალ ანტონ დენიკინის შტაბის ოპერატიული მასალებია წარმოდგენილი. ჟურნალის მიხედვით, ეს მასალები ჰარვარდის უნივერსიტეტის სტენფორდის ინსტიტუტის ჰუვერის „ომის, მშვიდობისა და რევოლუციის“ არქივიდანაა ამოღებული. აქ საუბარია იმაზე, რომ ქართველები თურმე, რატომღაც შეგნებულ ბლოკადას უწყობდნენ სომხებს, რომ საქართველოს კარები დახშული იყო სომეხი ლტოლვილებისათვის, რომ თბილისიდან ერევნისაკენ მიმავალი მატარებლები იგვიანებდნენ და საზღვარზეც მგზავრების საბაჟო დათვალიერება და ცალკეული ნივთების ჩამორთმევა ხდებოდა და ა.შ. და ა.შ. და შემდეგ: „ბუნებრივია, ყოველივე ზემოთქმულის გათვალისწინებით სულ აღარ არის გასაკვირი, რომ როგორც სომხეთის მოსახლეობას, ასევე მთავრობის წარმომადგენლებს ნერვები უკიდურესად დამაბული ჰქონდათ. ახალქალაქსა და შემდეგ სანაინში მომხდარი მოვლენები აღმოჩნდა ის საბოლოო წვეთები, რამაც მოთმინების ფიალა აავსო და გარდაუვალი შეიარაღებული კონფლიქტი გამოიწვია. რომ არ შევჩერდეთ სანაინის ინციდენტის წვრილმანებზე, აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ ქართველ ჯარისკაცთა და ზოგჯერ ოფიცერთა შეურაცხყოფამ ადგილობრივი სომეხი მოსახლეობის მიმართ ზღვარს მიაღწია, როდესაც ქართველების მიერ სოფელ უზუნლარის კომისარი იქნა მოკლული... უზუნლარის მოსახლეობამ მეზობელი სოფლების მოსახლეობაც აიყოლია, მათ ერევანის მთავრობას რეაგირება მოსთხოვეს და _ მივიღეთ ორ მთავრობას შორის კონფლიქტი...“[87] აი, ასე კოხტად და სხარტადაა ჩამორაკრავებული გენერალ დენიკინის საშტაბო დოკუმენტში სომხეთ_საქართველოს შორის ღია საომარი მოქმედებების დაწყების მიზეზები. მაინც რა სუსტი ნერვები ჰქონია არარატის რესპუბლიკის მთავრობას და რა მამაცები ყოფილან ეს უზუნლარელი გლეხები, რომ ქართული რეგულარული ჯარის ქვედანაყოფებს გამოუცხადეს საომარი გამოწვევა.

ჰუვერის „ომის, მშვიდობისა და რევოლუციის“ არქივი მსოფლიოში ალბათ ერთ-ერთი უდიდესი და თემატურადაც მრავალფეროვანი არქივია, სადაც მეტად საინტერესო დოკუმენტებია დაცული. რა თქმა უნდა, ჩვენ ეჭვი არ შეგვაქვს მოტანილი დოკუმენტის წარმომავლობაში, ვიმეორებთ – წარმომავლობაში და არა დოკუმენტში გადმოცემული ინფორმაციის ჭეშმარიტებაში. ძაღლის თავი კი სულ სხვაგანაა დამარხული. ობიექტურობა მოითხოვს, რომ აქედანვე აღვნიშნოთ – წარმოდგენილ „დოკუმენტში“ არც ერთი წინადადება და დასკვნა სიმართლეს არ შეესაბამება. იგი თხრობის საერთო სტილისა და მანერის მიხედვით უნიჭო დრამის ფაბულას უფრო წააგავს, ვიდრე ფრონტის შტაბის სადაზვერვო სამსახურის ანალიტიკურ ანგარიშს. ძალიან საეჭვოა, რომ დენიკინის მთავარ შტაბში მსგავსი დონის დოკუმენტაციები მზადდებოდა. და თუ ეს მართლა ასე იყო, მაშინ სულაც აღარ არის გასაკვირი, რომ ამ უზარმაზარმა „დობროარმიამ“ სამარცხვინო კრახით დაასრულა თავისი არსებობა ბოლშევიკური ბრბოების წინააღმდეგ ბრძოლაში.

სრულად რომ გავაქარწყლოთ №2 დოკუმენტი, ჩვენ არ დავიწყებთ შესაბამისი ქართული წყაროების ძიებასა და კონტრარგუმენტების მოშველიებას. ეს პროცესი მეტად არასერიოზულად გვესახება არსებულ საქმესთან მიმართებაში. ჩვენ ამ „უტყუარ საარქივო მასალას“ ისევ ჰუვერის მასალებით და იგივე დენიკინის „დობროარმიის“ საშტაბო დოკუმენტების წარმოდგენით გავაქარწყლებთ. შორს წასვლაც არ დაგვჭირდება. ესენია №1 და №3 დოკუმენტები, რომლებიც საქართველოსა და ე.წ. „სამხრეთ“ და „ჩრდილოეთ“ ოსეთებში" შექმნილი ზოგადი მდგომარეობის ანალიზს წარმოადგენს და იგივე ჟურნალ „Отечественный Архив“ – შია მოცემული.

დოკუმენტი №1 – „აგენტურული მონაცემებით დადგინდა რომ თბილისში ჩამოვიდა და აქ იმყოფება კერენსკი. მოსალოდნელია მისი სოხუმში ჩასვლაც...“[88] კიდევ კარგი, კაიზერი ვილჰელმი არ აღმოაჩინეს დენიკინის შტაბის დაზვერვის ოფიცრებმა თბილისში ან სოხუმში. – „კახეთში მიმდინარეობს გლეხთა აჯანყება ქართველების წინააღმდეგ მიწის გადასახადებთან დაკავშირებით...“[89] როგორც ჩანს, დენიკინელთათვის ან „Крестьян“ ები იყვნენ ცალკე რაღაც ეთნიკური ჯგუფი, ან „Грузин“ ები – განსაკუთრებული სოციალური კლასი.

დოკუმენტი №3 – „მართლაც, რკინიგზის ხაზი, ბათუმი-ბაქო, ის ერთადერთი საკომუნიკაციო საშუალებაა ამიერკავკასიაში, რომელიც ინგლისელების ხელშია და იგი

ოსეთის ტერიტორიაზე გადის, რომელიც რკინიგზის ჩრდილოეთით და სამხრეთით მდებარეობს და ოსთა ამბოხების შემთხვევაში რკინიგზის შეტყობინება ბაქო_ბათუმი, პარალიზებული აღმოჩნდება...”[90] აქამდე რატომღაც გვეგონა, რომ ე.წ. „ჩრდილოეთ და სამხრეთ ოსეთები” კავკასიონის ქედის ჩრდილოეთით და სამხრეთით მდებარეობდნენ და არა ბაქო_თბილისი_ბათუმის რკინიგზის ხაზის ჩრდილოეთით და სამხრეთით. „დოკუმენტის” მიხედვით კი გამოდის, რომ ბაქო_თბილისი_ბათუმის რკინიგზის მაგისტრალი ზუსტად კავკასიონის მთავარ ქედზე გადის.

აი, ასე მარტივად მოხდა №2 „დოკუმენტის” ამოხსნა №1 და №3 „დოკუმენტებით”. მართლაც არაკის დონისაა განხილული „საარქივო მასალები”, რომელიც მართლაც რუსული „სიმკაცრითაა” წარმოდგენილი „მეტად სერიოზულ” რუსულ ჟურნალ „Отечественный архив”-ში. სამწუხარო ისაა, რომ თითქმის ყველა რუსული და მით უმეტეს სომხური „დოკუმენტი” მსგავსი მეცნიერული დონითა და აკადემიურობით გამოირჩევა. სხვათა შორის, იმავე გვერდზე, სადაც სომხეთ_საქართველოს ომის მიზეზების თავისებური ვერსია აქვს წარმოდგენილი ოვანესიანს, უფრო სერიოზულ მსჯელობასაც ვაწყდებით. როგორც ჩანს, ავტორმა მაინც ვერ უღალატა მკვლევარის ეთიკას და ერთ წინადადებაში გადმოსცა ობიექტურად არსებული რეალობა: „ომი დასრულებული იყო, (აქ I მსოფლიო ომზეა საუბარი _ ა. ჩ.) მაგრამ ლორის გლეხობა ვერ გრძნობდა ქართული მმართველობიდან სარგებელს და მათ ხმაური ატეხეს (began to clamor _ ა. ჩ.) სომხეთთან შესაერთებლად”. [91] აქ კი, ნამდვილად ვეთანხმებით ავტორისეულ დასკვნას, ოღონდ იმ შესწორებით, რომ გლეხობამ კი არ ატეხა ხმაური, არამედ ისინი კარგად გათვლილ დაშნაკურ პროვოკაციებს აყვნენ. იგივე დასკვნას აკეთებს დოქტორი კაზიმზადეც. [92]

ნაშრომის შესაბამის თავში ვაჩვენეთ, რომ დაშნაკ პროვოკატორთა მიერ უკვე დიდი ხანია მიმდინარეობდა საქართველოს სომეხი მოსახლეობის შეიარაღება და გაწვრთნა, ხოლო მას შემდეგ რაც სომხეთსა და საქართველოს ბორჩალოს მაზრის სომხებით დასახლებულ რაიონებს შორის თურქთა გასვლის გამო უშუალო კონტაქტები დამყარდა, ეს პროცესები თვისობრივად ახალ ფაზაში შევიდა. დაშნაკთა პარტბიუროს მითითებით დაშნაკური ბანდებისა და „რევოლუციური რაზმების” შეგზავნა დაიწყო საქართველოს სომხურ სოფლებში. ანტისახელმწიფოებრივ ქმედებებში აქტიურად ჩაერთვნენ საქართველოს სომეხი ეროვნების მილიციონერებიც. [93] გაზეთ „სახალხო საქმის” საკუთარი კორესპონდენტი კი

გვამცნობს: „ბორჩალოში ყოფნისას ჯერ კიდევ 5_ში (დეკემბერს _ ა. ჩ.) ღამით შევიტყვე სარწმუნო წყაროებიდან, რომ ოცდაათ შეიარაღებულ კაცამდე სომეხი ყაჩაღების სახით თავს დაეცნენ სოფელ უზუნლიარს, აჰყარეს იარაღი სოფლის კომისარს, მოგვიკლეს ერთი ჯარისკაცი, დაგვიჭრეს ერთი, ხოლო ხუთი ჯარისკაცი და ერთი ოფიცერი დაგვიტყვევეს. ამ ვითომდა ყაჩაღებს ძალიან გახარებიათ ოფიცრის ხელში ჩაგდება, რადგანაც იგი რკინის გზების კომენდანტი ბ_ნ. გოგუაძე ჰგონებიათ. ეს სისხლით გაუწმენდელნი გოგუაძეს ეძებდნენ, თურმე მოსაკლავად...“[94] გენერალ წულუკიძის სტენოგრამა კი ზუსტად აღწერს ნოემბერ_დეკემბერში დაშნაკი პროვოკატორების საქმიანობას უზუნლარის რაიონში.[95]

საქართველოს სომხებით დასახლებულ რაიონებში დაშნაკური ბანდების მოქმედებები წყლის ორი წვეთივით ჰგავდა ოტომანტა იმპერიასა და აზერბაიჯანის სომხებით დასახლებულ რაიონებში წარმოებულ პროვოკაციულ მოქმედებებს. აქაც და იქაც, მთავარი იყო ეროვნებათაშორისი ინცინდენტის ინსცენირება, რაც შეიძლება მეტი სისხლის დაღვრა და შემდეგ ამ დაპირისპირების მასშტაბების უზომოდ გაბერვა, საერთაშორისო ხმაურის ატეხვა და ქართველებისაკენ, როგორც ყველა ბოროტების სათავისაკენ თითის გაშვერა. ხელწერა, მეთოდები და მიზნები იქაც და აქაც, მაშინაც და ახლაც, ერთნაირი იყო. უკვე ომის მსვლელობისას ქართული სარდლობის მიერ ზუსტად იქნა გაანალიზებული სომეხთა პროვოკაციული და შეთანხმებული მოქმედებების ყველა წვრილმანი.[96]

კარგად აპრობირებულმა მეთოდებმა საქართველოსთან მიმართებაშიც გამართულად იმუშავა. დაშნაკთა მიერ დაგეგმილი პროვოკაცია შესდგა. ქართული მხარე ადვილად წამოეგო მას (სხვანაირად ვერც იქნებოდა) და მდგომარეობა უკიდურესად გამწვავდა. გენერალ წულუკიძის გადაწყვეტილებით 9 დეკემბერს უწესრიგობების აღსაკვეთად შესაბამისი რაზმი გამოიყო. რაზმი ორ კოლონად გაიყო და მათ სათავეში პოლკოვნიკი ჩხეიძე და პოდპოლკოვნიკი რამაზაშვილი ჩაუდგნენ. რაზმის მიზანს უზუნლარში ჩაბუდებული დაშნაკური ბანდების ლიკვიდაცია წარმოადგენდა. 9 დეკემბერის ტელეგრამა: „მრავალრიცხოვანი შეიარა_ღებული სომხის გამო, რომლებმაც უზუნლარში მოიყარეს თავი, დაგეგმილი ოპერაცია გადავდე. რაზმს ვუბრძანე უკან, სანაინისაკენ დახევა. სამწუხაროდ, გვყავს დაჭრილები და მოკლულები. არტილერიაში ბევრი ცხენია დაჭრილი. დანაკარგების შესახებ მოგვიანებით შეგატყობინებთ“.[97] დაშნაკებმა ჩათვალეს, რომ

დაგეგმილმა პროვოკაციებმა კარგად იმუშავეს, ფარული თამაშების დრო დამთავრდა და 1918 წლის 9 დეკემბრისათვის უზუნლარი_სანაინის უბანზე ფართომასშტაბიანი სამხედრო მოქმედებები დაიწყო.

10 დეკემბრის სტენოგრამაში გენერალი წულუკიძე ქართული კოლონების მარცხისა და დანაკარგების შესახებ ახსენებს სამხედრო მინისტრს _ „მოგახსენებთ, რომ 9 დეკემბრის 19 საათისათვის უზუნლარის წინააღმდეგ გაგზავნილი რაზმები უკან, სადგურ სანაინში იქნა დაბრუნებული. ორივე რაზმის მეთაურთა მოხსენებებიდან გამოირკვა, რომ ჩხეიძის რაზმის წინააღმდეგ იყო არა ნაკლებ 250 კაცისა, რომლებიც მიუვალ კლდეებში იყვნენ ჩამსხდარნი. სროლის გარდა, ისინი მთებიდან უზარმაზარ ქვებს აგორებდნენ, რამაც რამდენიმე ოფიცერი და მხედარი შეიწირა. სომხები კარგად არიან ჩაცმულნი და შეიარაღებულნი. ბრძანებები სუფთა რუსულზე გაიცემოდა. პოდპოლკოვნიკ რამაზაშვილის რაზმის წინააღმდეგ მოქმედებდა 100_ზე მეტი კარგად შეიარაღებული სომეხი, რომლებიც ასევე კარგად იყვნენ ჩაცმულნი და შეიარაღებულნი. 13 საათზე წათერის მაცხოვრებელნიც გამოვიდნენ უზუნლარელთა დასახმარებლად. ჩემს ხელთ არსებული ცნობებით აგვის გარკვეული მოსახლეობაც მონაწილეობდა ორმხრივ სროლებში. 15 საათისათვის ლიანდაგის მარჯვენა მხარეს მდებარე სიმაღლეებიდანაც იქნა ცეცხლი გახსნილი ჩვენი ჯაჭვისა და სადგურის მიმართულებით. ყველა მონაცემებით, ჩვენს წინააღმდეგ მოქმედებენ ძველი ჯარისკაცები და აგრეთვე სომხეთის ნამდვილ სამხედრო სამსახურში მყოფი სამხედრო მოსამსახურეები. სროლისას მოკლულია ცხენოსანი ასეულის კორნეტი ლუკა თეიმურაზის ძე აბულაძე და მოვლინებული ოფიცერი, პორუჩიკი გიორგი ფარსადანის ძე მიქელაძე... (შემდეგ ჩამოთვლილია დაღუპული ჯარისკაცები). მესაზღვრეებთან ერთად სანაინში მყავს 60 მეომარი. გადაუდებლად მიმაჩნია სულ მცირე კიდევ ერთი ასეულის გამოგზავნა”.[98

უზუნლართან გამართულ ბრძოლებში №1 ჯავშანმატარებელიც ჩაება.[99] აშკარად გამოიკვეთა, რომ ქართველთა წინააღმდეგ სომხეთის რეგულარული ჯარის ნაწილები მოქმედებდნენ. ამ ეტაპისათვის დაპირისპირებული მხარეების ძალთა თანაფარდობა შემდეგი იყო: ქართული ჯავშანმატარებლის, სანაინის 60 კაციანი რაზმისა და მცირერიცხოვანი მესაზღვრეების პირისპირ _ სულ 200 კაცამდე, დგას კარგად მომზადებული და შეიარაღებული ორი სომხური პოლკი და რაიონის მთელი სომხური

მოსახლეობა, საერთო რიცხოვნობით სულ მცირე – 4000 კაცი. სომხური მხარის ოცმაგი უპირატესობა. ერთადერთ უპირატესობას, რასაც ქართველები ფლობდნენ სომხებთან შედარებით – ჯავშანმატარებელი იყო, მაგრამ 1918 წლის 9 დეკემბერს წარმოებული 12 საათიანი ბრძოლის შემდეგ მან საბრძოლო ამოცანა ვერ შეასრულა და უკან დაიხია. სომხეთ-საქართველოს ორთვიანი დაპირისპირების ფონზე ქართული ჯავშანმატარებელი პირველად დამარცხდა. გენერალ წულუკიძეს ამ მომენტისათვის ჯერ კიდევ არ ჰქონდა ბოლომდე გაცნობიერებული თუ რასთან ჰქონდა საქმე. მას იმედი ჰქონდა, რომ მის ხელთ არსებული ძალებით შეძლებდა სადგურ სანაინის შენარჩუნებას და საბრძოლო მხარდაჭერისათვის მხოლოდ ერთი ასეულის გაგზავნას ითხოვდა.

საომარი მოქმედებების განახლებასთან დაკავშირებით, საქართველოს მხრიდან გახმოვანებული პირველი ოფიციალური საპროტესტო სამთავრობო ნოტაც №5497, 1918 წლის 9 დეკემბერს წარედგინა სომხურ მხარეს: „...ტელეგრამა №5447-ის დამატებად გაცნობებთ, რომ ახლახანს სამხედრო სამინისტროდან შემოვიდა შეტყობინება, რომ სანაინის მახლობლად პოლკოვნიკ ტერ-ნიკოგოსოვის მეთაურობით გამოჩნდნენ მე_4 სომხური მსროლელი პოლკის ნაწილები, რომლებიც აღიზიანებენ ადგილობრივ მოსახლეობას, ქმნიან უწყესრიგობებს, რომლებმაც დღეს სადგურ სანაინის მიმართულებით გახსნეს ცეცხლი... გატყობინებთ ამას და იმედი გვაქვს, რომ მიიღებთ ზომებს არასასურველი ინციდენტის თავიდან ასაცილებლად... გეგეჭკორი“.[100] აქ აშკარად შეცდომითაა მოხსენიებული პოლკოვნიკი ტერ-ნიკოგოსოვი მე_4 პოლკის მეთაურად. იგი მე_5 მსროლელ პოლკს მეთაურობდა.

სანაინის მიმართულებით ოპერატიულად იქნა გადასროლილი მე_5 ქართული ქვეითი პოლკის ერთი ასეული კაპიტან ამაშუკელის მეთაურობით. გენერალ წულუკიძის 10 დეკემბრის პირდაპირი საუბრის სტენოგრაფიული ჩანაწერი სრულ წარმოდგენას გვიქმნის სანაინთან შექმნილ ოპერატიულ მდგომარეო_ ბაზე.[101] აქ გენერალი წულუკიძე უკვე ხვდება რეალურად არსებული საქმის ვითარებას, თუმცა სომხეთის რეგულარული ჯარის სრულმასშტაბიან შეტევით ოპერაციას ჯერ-ჯერობით ისევ ბანდების მოქმედებად თვლის და განვითარებულ მოვლენებსაც „ანარქიად“ აფასებს. იმისათვის, რომ შექმნილ მდგომარეობას ომის კვალიფიკაცია არ მისცემოდა, მან სასაზღვრო საგუშაგოები წათერში, ქორინჯსა და ყაჩაღანში ადგილებზე დატოვა, რითაც ისინი ფაქტიურად განწირულნი

აღმოჩნდნენ. ისევე, როგორც ოქტომბრის მოვლენების დროს, ახლაც, ქართული საჯარისო ქვედანაყოფების ზურგში, ამჯერად ალავერდის მიდამოებში, სომხური ქვედანაყოფები გამოჩნდნენ. ეს კი მეტად საგანგაშო მდგომარეობას ქმნიდა. სწორედ ამის გამო, გენერალ წულუკიძის ბრძანებით, თბილისიდან გაგზავნილ №3 ჯავშანმატარებელსა და კაპიტან ამაშუკელის მხარდაჭერის ასეულს სანაინამდე არ ჩაულწევიათ და მათ სტრატეგიულ პუნქტ ალავერდში ებრძანათ თავდაცვითი პოზიციების დაკავება. პოდპოლკოვნიკ მიქაბერიძის პატაკიდან: „კაპიტან ამაშუკელის ასეული 150 კაცისა და ორი ტყვიამფრქვევის შემადგენლობით 1918 წლის 9 დეკემბრის დილის 3 საათზე ეშელონით გაემგზავრა სადგურ სანაინში, ბორჩალოს მაზრის გენერალ-გუბერნატორის, გენერალ წულუკიძის განკარგულებაში. შეცვლილი ვითარების გამო, წულუკიძის პირადი ბრძანების საფუძველზე ასეული სადგურ ალავერდში იქნა გაჩერებული. სადგურ ალავერდში კაპიტანმა ამაშუკელმა თავისი ასეულით გაბატონებული სიმაღლეები დაიკავა. სანაინსა და ალავერდს შორის რკინიგზის ხაზი ქვებით იყო ჩახერგილი“.[102]

1918 წლის 10 დეკემბერს, 13 საათზე გენერალ წულუკიძის მიერ სომეხთა შეიარაღებულ აგრესიას ბოლოსდაბოლოს შესაბამისი კვალიფიკაცია ეძლევა.[103] ხოლო 11 დეკემბრის ტელეგრამაში პორუჩიკი გოგუაძე სამხედრო მინისტრს ატყობინებს: „დღეს დილაადრიან, სადგურ ალავერდსა და სადგურ სანაინს შორის 102-ე ვერსზე სომეხების მიერ რკინიგზის ლიანდაგია აყრილი. №3 ჯავშნოსანი ბრძოლაშია ჩაბმული. ჩემს მიერ გაცემულია განკარგულება რკინიგზის აღდგენის შესახებ“.[104] ოქტომბრის მწარე გამოცდილებიდან გამომდინარე, სომეხებმა სწორი დასკვნები გამოიტანეს და ჯავშანმატარებლების წინააღმდეგ ბრძოლის მარტივ და ძალზე ეფექტურ გზას მიაგნეს. ეს გზა ლიანდაგების აყრას, სარკინიგზო ხიდების აფეთქებასა და სხვა დივერსიული აქტების განხორციელებაში გამოიხატებოდა. ბრძოლის ასეთმა ტაქტიკამ სანაინი-ალავერდის რაიონში მყოფი ქართული ქვედანაყოფები უკიდურესად მძიმე მდგომარეობაში ჩააგდო. ასეთი მოქმედებები ჯავშანმატარებლების საბრძოლო შესაძლებლობების შეზღუდვასა და ქართული ნაწილების ალყას მოასწავებდა ყველა თანმდევი შედეგით.

11 დეკემბრის დილას თბილისიდან სანაინისაკენ დამატებით იგზავნება მე-5 ბატალიონის ორი ასეული, ორი საველე ქვემეხითა და მორტირების ორი ოცეულით, კაპიტან კავკასიძისა და შტაბის კაპიტან ავალიანის მეთაურობით.[105] უმძიმეს

მდგომარეობაში აღმოჩნდნენ ეს ქვედანაყოფები ალავერდის მისადგომებთან, როცა მათ პირდაპირ ეშელონებიდან მოუწიათ ბრძოლაში ჩაბმა.

ერთობ საინტერესოა ამ ბრძოლების უშუალო მონაწილის, ბატონ ნიკო კეცხოველის მემუარების გაცნობაც, სწორედ ამ ეპიზოდში. იმჟამად ბატონი ნიკო მე_5 ქვეითი პოლკის 1_ლ საარტილერიო ბატარეაში მსახურობდა ფელდფეხელად:

– „1918 წლის დეკემბერს, ვგონებ 10_ში, საღამოს ყაზარმაში მოვიდა ბატარეის უფროსი, სასწრაფოდ შევამზადეთ ბატარეა, უფრო სწორად 2 ზარბაზანი. _ ფრონტზე მივდივართ _ ბრძანა კაპიტანმა. არ კი უთქვამს რა ფრონტზე... გავმართეთ ეშელონი და მეორე დღეს საღამოთი უკვე ვიყავით სადგურ ალავერდთან, ბორჩალოში. აქ გავიგეთ მხოლოდ: სომხის ჯარი წამოსულიყო იერიშით. ვორონცოვკაში ამოეხოცათ ჩვენი მესაზღვრეები, დაეჭირათ სანაინი და ალავერდი. მატარებელი არც კი დამდგარიყო, რომ ატყდა სროლა. გავჩერდით. მოდის ტყვიები წუწუნით და წივილით. გაიწვრიალა ღია ვაგონზე დამაგრებული ზარბაზნის ფარმა ერთხელ, ორჯელ, დაეცა ჯარისკაცი, ქვემო ქალელი მჭედლიშვილი, ლამაზი, ქოჩორა ბიჭი. მაშასადამე, მოვედით პირდაპირ მოწინააღმდეგის პირისპირ. ასე ვთქვათ, პირში ჩავუვარდით”[.106] აქ მცირე უზუსტობას უშვებს ბატონი ნიკო. 1918 წლის 11 დეკემბრისათვის სომხებს ჯერ კიდევ არ ჰქონდათ დაკავებუ_ ლი ალავერდი. გენერალ ციციშვილის ვორონცოვკის ქართული რაზმიც ჯერ კიდევ არ იყო განადგურებული.

11 დეკემბრის შუადღისათვის სომხური ქვედანაყოფები უკვე უშუალოდ ალავერდთანაც გამოჩნდნენ.[107] მხოლოდ ამ მომენტისათვის დატოვა ქართულმა სარდლობამ სადგური სანაინი და ბრძოლებით დაიწყო უკანდახევა სადგურ ალავერდისაკენ. 11 დეკემბრის საღამოსათვის გენერალმა წულუკიძემ და მისმა შტაბმა სადგურ ალავერდში ჩამოაღწია.[108] ხოლო მცირერიცხოვანი რაზმი პოდპოლკოვნიკ რამაზაშვილის მეთაურობით, №1 ჯავშანმატარებელთან ერთად სადგურ სანაინში დარჩა მტრისგან ალყაშემორტყმული და ფაქტობრივად განწირული.

იმავე საღამოს, გენერალ წულუკიძეს სადგურ ალავერდიდან უკვე პირდაპირი ხაზით ჰქონდა საუბარი სამხედრო მინისტრთან, სადაც იგი ფრონტზე შექმნილ ოპერატიულ ვითარებას აცნობს მას.[109] ხოლო ქართული ჯავშნოსნების თავგანწირულ ბრძოლას სრულად ასახავს პორუჩიკ გოგუაძის თანაშემწის, კვინიკაძის 12 დეკემბრის №44 საბრძოლო

პატაკი.[110] 12 დეკემბერს, გენერალ წულუკიძის განკარგულებაში გაგზავნილი მე_5 ქვეითი პოლკის ცალკეული ქვედანაყოფებისაგან შერეული ბატალიონი ფორმირდება, რომლის მეთაურად პოდპოლკოვნიკი მიქაბერიძე ინიშნება. ბატალიონის ქვედანაყოფებს ალავერდის გარშემო მდებარე ტაქტიკურად ხელსაყრელი სიმაღლეების დაკავებისა და თავდაცვითი ბრძოლების მიღების განკარგულება გაეცათ – „ეს მძიმე ამოცანა, სომეხთა განუწყვეტელი ცეცხლის ქვეშ შტაბის კაპიტან ავალიანის 60 კაციანი ასეულისა და შტაბის კაპიტან ჩაჩავას მეტყვიამფრქვევითა ჯგუფის მამაცი მეომრების მიერ წარმატებით იქნა გადაწყვეტილი. 11 და 12 დეკემბერს სომეხებს სადგურ ალავერდსა და ჩვენს მიერ დაკავებულ სიმაღლეებზე განუწყვეტელი იერიშები მოჰქონდათ. 13_ში ბატალიონის ძალებით სანაინისაკენ გაჭრის მცდელობა განხორციელდა ჯავშანმატარებლის გამოყენებით, ალყაში მოქცეული რაზმისა და ჯავშანმატარებლის გამოსახსნელად. იმის გამო, რომ გზა ჩახერგილი იყო, ხოლო ერთ ადგილას ხიდი აფეთქებული, დასმული ამოცანა ვერ შესრულდა“.[111] ამ თავგანწირულ ქმედებას შედეგად ის მოჰყვა, რომ დიდი სიჩქარით მიმავალმა ჯავშანმატარებელმა აფეთქებულ ხიდთან დროულად ვეღარ დაამუხრუჭა და იგი რელსებიდან გადავიდა სანაინსა და ალავერდს შორის.[112]

წარმოდგენა რომ შეგვექმნას, თუ რა მდგომარეობაში აღმოჩნდნენ სანაინი_ალავერდის მიდამოებში გამაგრებული ქართული საჯარისო ქვედანაყოფები, გავანალიზოთ, თუ როგორი იყო დაპირისპირებულ ძალთა თანაფარდობა ამ მომენტისათვის: სომეხების მხრიდან სანაინი_ალავერდის მიმართულებაზე მოქმედებდნენ კბილებამდე შეიარაღებული სომხეთის მე_2 მსროლელი დივიზიის მე_4 და მე_6 პოლკები, 1_ლი მსროლელი დივიზიის 1_ლი პოლკის ბატალიონები, საკავალერიო ბრიგადის 3 ესკადრონი, ადგილობრივი სომხური მოსახლეობის, ე.წ. „ოპოლჩენის“ რაზმები, არტილერია (დაახლოებით 20 ქვემეხი). საერთო რიცხოვნობა – 4500_5000 კაცი. ქართველების მხრიდან – საგუბერნიო ბატალიონის სანაინის რაზმის 60 კაცი და ერთი ჯავშანმატარებელი №1. ალავერდთან – მე_5 ქვეითი პოლკის 3 ასეული, მე_6 ქვეითი პოლკის ერთი ასეული, საარტილერიო ბატარეა, მორტირების ორი ოცეული და ჯავშანმატარებელი №3. საერთო რიცხოვნობა – დაახლოებით 600 კაცი.

დიახ, დაახლოებით ასეთი იყო დაპირისპირებულ ძალთა თანაფარდობა სანაინი_ალავერდის მიმართულებაზე 1918 წლის 14_15 დეკემბრისათვის – თითქმის ათმაგი

უპირატესობა. ალბათ ისტორიული ბედისწერაა, რომ თითებზე ჩამოსათვლელია ისეთი შემთხვევები, როცა ქართველები მტერთან შედარებით რიცხობრივ უპირატესობას ფლობდნენ. ბედის ირონიაა, რომ აქაც, სომხებთან ომში, უზუნლარი_სანაინი_ალავერდის უბანზე ქართულ ქვედანაყოფებს 9 დეკემბრისათვის ჯერ ოც, 14 დეკემბრისათვის კი ათჯერ აღმატებულ მტრის ძალებთან მოუწიათ საბრძოლო მოქმედებებში ჩართვა. სამხედრო ხელოვნების თეორიიდან კარგადაა ცნობილი ის დებულება, რომ თავდაცვაში მყოფ მხარეს წარმატებით შეუძლია აწარმოოს საბრძოლო მოქმედებები იმ შემთხვევაშიც, როცა ძალთა ტაქტიკური თანაფარდობა 1/4_თანაა, მაგრამ ეს იმ შემთხვევაში, როცა თავდაცვაში მყოფი მხარე შესაბამისად მომზადებულ პოზიციებს ფლობს. აბსოლუტურად საპირისპირო უნდა ითქვას სომხურ ნაწილებზე. ცოცხალი ძალის, საბრძოლო მზადყოფნის და ყველა სახის უზრუნველყოფის გათვალისწინებით, სომხური მხარის უპირატესობა არა ათმაგი, არამედ შეუდარებლად დიდი იყო. საქართველოს ომების ისტორიიდან ამ შემთხვევაშიც გაჭირდება ისეთი მაგალითების მოყვანა, სადაც მტერი ქართველებთან შედარებით ათმაგ და მეტ უპირატესობას ფლობდა.

გენერალ დრასთამატ კანაიანის მიერ სწორედ ამ დროსაა გაკეთებული პირველი ულტიმატიური ხასიათის შეტყობინება ქართულ სარდლობას: „ქართულ სამხედრო სარდლობას. თქვენდამი დაქვემდებარე_ ბული ნაწილების ჯარისკაცების დამოკიდებულება სომხური მოსახლეობისადმი ყოველგვარ საზღვრებს ცილდება, რის გამოც არსებობს სომხეთის მთავრობის ბრძანება, იარაღის ძალით დაუსვას წერტილი თქვენს ძალადობას სომეხი მშრომელი გლეხობისადმი. გონს მოდით, ნუ გავიწყდებათ, რომ თქვენ დემოკრატიული რესპუბლიკის ჯარები ხართ, რომლის სათავეში მდგარმა პირებმა აღიარეს ერთა თვითგამორკვევის იდეა და დაუყოვნებლივ დაცალეთ ჩვენი ტერიტორიები, თუ არ გსურთ შემდგომი სისხლის ღვრის გაგრძელება. დილიჩან_ლორის რაზმის უფროსი, დრო”.”[113] დიახ, გენერალი დრო საქართველოს „სომეხი მშრომელი გლეხობის“ (ერთობ ნიშანდობლივი ფრაზაა) ინტერესების დასაცავად ომს უცხადებდა საქართველოს და ქართველი პოლიტიკოსების მიერ აღიარებულ ერთა თვითგამორკვევის დემოკრატიული პრინციპების დაცვაზე აკეთებდა აპელირებას. ამ კონტექსტში კი ნამდვილად მართალი იყო იგი. სწორედ ქართველი ორთოდოქსი მარქსისტების მიერ ღიად აფიშირებული რეალური მოსახლეობისა და ერთა თვითგამორკვევის ყბადაღებული პრინციპებისადმი ერთგულების

გამოხატულებამაც ითამაშა იმ კატალიზატორის როლი, რამაც ასეთ დონემდე მიიყვანა სომხურ_ქართული დაპირისპირება.

სომხეთის შეიარაღებული ძალების რიცხოვნობისა და შეიარაღების შესახებ ცნობები ჩვენ რიჩარდ ოვანესიანის მონაცემებზე დაყრდნობით მოვიყვანეთ: „14 დეკემბრის ყინვიან დილას, სომეხთა მე_4, მე_5 და მე_6 პოლკების ქვედანაყოფებმა პოლკოვნიკების – ტერ_ნიკოგოსოვის, ნესტოროვსკის და კოროლკოვის მეთაურობით სამ კოლონად დაიწყეს შეტევა, რომლის მიზანსაც ვორონცოვკა_პრივოლნოე_ოფრეთი_ აირუმის ხაზის დაკავება შეადგენდა. დროს არმიის სრულ ძალას 28 ქვეითი ასეული და ცხენოსანთა ოთხი ესკადრონი შეადგენდა, აღჭურვილი 26 ზარბაზნითა და 7 სამთო ქვემეხით. სომხებს უფრო მცირე პირადი შემადგენლობა, სურსათი და საბრძოლო მასალები ჰქონდათ, ვიდრე ქართველებს, მაგრამ მათი დიდი უპირატესობა იმაში გამოიხატებოდა, რომ წინსვლა კეთილგანწყობილ ტერიტორიებზე მიმდინარეობდა“.[114] დავამატებდით, რომ ხსენებული პოლკების გარდა, საომარ მოქმედებებში სომეხთა 1_ლი პოლკის ქვედანაყოფებიც მონაწილეობდნენ. ხოლო ცნობები სომეხთა მცირერიცხოვნებასა და არასაკმარისი საბრძოლო უზრუნველყოფის შესახებ აშკარად დეზინფორმაციულია.

ამ ეტაპისათვის ქართველთა ორი იზოლირებული საბრძოლო უბანი გამოიკვეთა – სანაინი და ალავერდი. კრიტიკული სიტუაციიდან გამომდინარე, გენერალ წულუკიძის მიერ მალე სადგურ სანაინის დატოვების ბრძანებაც იქნა გაცემული.[115] არსებულ სიტუაციაში სულაც არ არის გასაკვირი, რომ ქართული ქვედანაყოფები 9 დეკემბრიდან დაწყებული გააფთრებულ ბრძოლებში დიდ დანაკლისს განიცდიდნენ. ხაზგასმითაა აღსანიშნავი ის ფაქტი, რომ ისინი პოზიციურად იხევდნენ უკან და არა უსისტემოდ და პანიკით, როგორადაც ხატავს ამას სომხური და პროსომხური ისტორიოგრაფია. უფრო გასაკვირი კი ისაა, თუ მთელი ერთი კვირის განმავლობაში კიდევ როგორ აიტანა სამმა ასეულმა და ორმა ჯავშანმატარებელმა სამი სრული პოლკის დაწოლა. წარმოდგენილ საარქივო მასალებში ბატალური სცენების აღწერისას, სტრიქონებს შორის ძალიან კარგად იკითხება ქართველ სამხედროთა მეზრძოლი სული, მიუხედავად იმისა, რომ ეს დოკუმენტაცია მეთაურთა საბრძოლო პატაკებს წარმოადგენს და ცხადია, ყოველგვარი ემოციებისაგან დაცლილია.[116] საქართველოს სამხედრო მინისტრის მიერ სათანადოდ

დაფასდა ქართველ ოფიცერთა საბრძოლო სულისკვეთება, რისთვისაც მათ ვადამდე მიენიჭათ მორიგი სამხედრო წოდებაც.[117]

ახლა კი ამონარიდები სომეხი ავტორის, ვინმე ჰამლეტ გევორქიანის წიგნიდან, სახელწოდებით – „დრო“. წიგნი 90-იან წლებშია გამოცემული ერევანში და მისი ტირაჟიც 30000-ს(!) შეადგენს: „არ შეუშინდა რა ქართველთა სამხედრო ძალების აშკარა სიჭარბეს, მიუხედავად ყველაფრისა, დრომ გადაწყვიტა მის ხელთ არსებული რაზმებით თავს დასხმოდა და გაენადგურებინა გენერალ წულუკიძის არმია... ქართული არმიისაგან განსხვავებით, რომელიც განუწყვეტლივ იღებდა შევსებას ზურგში მყოფი შენაერთებისაგან, სომხურ პოლკებს იმ ხანებში არც ერთხელ არ მიუღიათ შევსება“.[118] იგივე აზრს გამოხატავს ავტორის მეორე ციტატაც.[119]

აი, ასეთი, ან დაახლოებით ასეთია თითქმის ყველა სომეხი და პროსომეხი ავტორის მონაცემები სომხეთ-საქართველოს ომის პერიპეტიების შესახებ. სომხური პოლკების მოწინააღმდეგე მხარედ აქ გენერალ წულუკიძის მითიური „არმიაა“ წარმოდგენილი. ამ „არმიის“ პირადი შემადგენლობა კი მთლიანობაში 600_700 კაცს არ აღემატებოდა. როგორც ვხედავთ, სომეხ ავტორთა „ნაშრომებში“ ყველაფერი თავდაყირაა დაყენებული. ყველაფერი ეს იმ დიდი დაშნაკურ-ნაციონალისტური იდეოლოგიის პროდუქტი და კარგად გააზრებული დეზინფორმაციაა, რაც მრავალათასიანი ტირაჟებით ვრცელდება სომხეთშიც და მთელ მსოფლიოშიც. სხვათა შორის, ქართული დამხმარე რაზმების შესახებ ერთ-ერთ ქართველ ავტორთან დიამეტრალურად საწინააღმდეგო ინფორმაციაა წარმოდგენილი. „ქართული ჯარები წულუკიძის მეთაურობით მარცხს მარცხზე განიცდიდნენ და ეს გასაკვირიც არ იყო – არავითარი დამხმარე ძალა, გარდა პოლიტიზებული სახალხო გვარდიის მცირერიცხოვანი რაზმისა, არ გაგზავნილა“.[120] აქაც შეცდომაა დაშვებული. გვარდიელთა მოხსენიება მხარდაჭერისა და შეშველებულ ქვედანაყოფებში – არასწორია. გენერალ წულუკიძის რაზმში მხოლოდ რეგულარული ჯარის ქვედანაყოფები იყო ჩართული.

ჩვენ დოკუმენტურად ვაჩვენეთ, რომ 9 დეკემბერს უზუნლარი-სანაინის მიმართულებაზე სომხებს ქართველებთან შედარებით ცოცხალ ძალაში სულ მცირე ოცმაგი, ხოლო 14_15 დეკემბრისათვის ათმაგი უპირატესობა ჰქონდათ. დამხმარე ძალა, რაც გენერალმა წულუკიძემ მიიღო ამ ხნის განმავლობაში, სულ ოთხი ასეული და ორი

ჯავშანმატარებელი იყო. სომხები კი არავითარი დამხმარე ძალის მიღების საჭიროებასაც არ განიცდიდნენ, რადგან ისინი საქართველოს სომხებით დასახლებულ რეგიონში აწარმოებდნენ ბრძოლებს. ასე რომ, იარაღის ტარების უნარის მქონე ყველა სომეხი თავისთავად წარმოადგენდა სომხეთის რეგულარული ჯარის ნაწილების უწყვეტ შევსებასა და დიდ საბრძოლო მხარდაჭერას. გარდა ამისა, გენერალ წულუკიძის მიერ 14 დეკემბერს გაგზავნილი ტელეგრამის ტექსტი აშკარად მოწმობს, რომ 13 დეკემბერს სომხებმა ზურგიდან შევსების სახით კიდევ ერთი ბატალიონი მიიღეს. ასე, რომ ბატონი ჰ. გევორქიანი ცრუობს, ან, უკეთეს შემთხვევაში, ცდება.

§3.4. საბრძოლო მოქმედებები ახალქალაქის მაზრასა და ვორონცოვკის მიმართულებაზე

საბრძოლო მოქმედებები ახალქალაქის მაზრასა და ვორონცოვკის მიმართულებაზე სომხეთ_ საქართველოს ომის ერთ_ერთი საინტერესო ეპიზოდებია. მიუხედავად იმისა, რომ ეს საბრძოლო მოქმედებები განსხვავებულ რაიონებში მიმდინარეობდა და განსხვავებული იყო მათი ქრონოლოგია და შედეგები, მათ მაინც აკავშირებთ საერთო რამ. როგორც ახალქალაქის მაზრა, ასევე ვორონცოვკა_ პრივოლნოეს მიმართულება საომარ მოქმედებათა მეორეხარისხოვან უბნებს წარმოადგენდნენ და სტრატეგიული თვალსაზრისით მათ შედეგებს, განსაკუთრებით ახალქალაქის მიმართულებაზე, ომის საერთო მსვლელობაზე დიდი გავლენა არ მოუხდენია.

ახალქალაქის მაზრის ოკუპაციის პირველი მცდელობა 1918 წლის 6 დეკემბერს განხორციელდა. ამ მიმართულებაზე შეიარაღებულ აგრესიაში მხოლოდ და მხოლოდ სომხეთის რეგულარული ჯარის ნაწილები მონაწილეობდნენ, განსხვავებით უზუნლარი_სანაინის ან თუნდაც ვორონცოვკა_პრივოლნოეს მიმართულებისაგან, სადაც რეგულარული ჯარის ნაწილების მხარდამხარ აქტიურ საბრძოლო მოქმედებებში თავიდანვე იყო ჩართული რეგიონების სომხური მოსახლეობაც. „როგორც კი გენერალმა მაკაევმა წარმატებული სამხედრო მანევრი დაასრულა (აქ ქართული ნაწილების რეგიონში შესვლაზეა საუბარი _ ა. ჩ.), მცირე სომხურმა ნაწილმა წინ წაიწია ახალქალაქის მაზრაში და

რუს სექტანტთა სოფლები – ტროიცკოე, ეფრემოვკა, გორელოვკა და ბოგდანოვკა დაიკავა”.[121]

სამცხე-ჯავახეთის საომარ მოქმედებათა თეატრზე, საერთო ჯამში, შემდეგი ქართული საჯარისო ნაწილები და ქვედანაყოფები იქნა კონცენტრირებული: 1-ლი ქვეითი პოლკი – 1850 კაცი; მე-2 ქვეითი პოლკი – 1900 კაცი; მე-3 ქვეითი პოლკი – 1200 კაცი; ქართველ მუსულმანთა ბატალიონი – 500 კაცი; ფხაკაძის რაზმი – 300 კაცი; ახალციხის ცხენოსანი რაზმი – 400 კაცი. სულ – 6150 კაცი.

ქართული სარდლობისა და პირადად გენერალ მაყაშვილის სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ მან მყის გაატარა ოპერატიული ღონისძიებები სომეხთა აგრესიის საწყის ეტაპზევე აღსაკვეთად. მან სასწრაფოდ მოახდინა შესაბამისი ქვედანაყოფების კონცენტრაცია და სომეხთა მიერ ოკუპირებული ზონისაკენ გაგზავნა. უკვე 8 დეკემბრისათვის ქართული ნაწილის მეწინავე ქვედანაყოფების მიერ სომეხებისადმი წაყენებულ იქნა მკაცრი ულტიმატუმი საქართველოს ტერიტორიების სასწრაფოდ დატოვების შესახებ. გატარებული ღონისძიებების შესახებ გენერალ მაყაშვილისაგან სამხედრო მინისტრს 1918 წლის 11 დეკემბერს მოხსენდა[.122]

დოკუმენტთა კრებულში „Изъ истории Армяно_Грузинскихъ отношеній”-ში ხაზგასმულია, რომ „შემდეგში, რამდენადმე მნიშვნელოვან სამხედრო ოპერაციას ახალქალაქის რაიონში ადგილი აღარ ჰქონია”.[123] მაგრამ ეს სტრიქონები ისე არ უნდა გავიგოთ, თითქოს ამით ამოიწურა საბრძოლო მოქმედებები ახალქალაქის მაზრაში. რეალურად საბრძოლო მოქმედებებს რამდენჯერმე ჰქონდა ადგილი და ქართული მხედრობის სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ თითოეულ შემთხვევაში მათ ღირსეულად გაართვეს თავი დასმული ამოცანის წარმატებით გადაწყვეტას.

სანაინი-ალავერდისა და მოგვიანებით სადახლოს რაიონში მიმდინარე ბრძოლების პარალელურად, სომხურმა ქვედანაყოფებმა კიდევ ორჯერ დაარღვიეს საქართველოს საზღვრები და იერიში მიიტანეს ქართულ ქვედანაყოფებზე: „16 ქრისტეშობისთვის, დაახლოებით სადამოს 5 საათზე, სომხები ორ ესკადრონამდე უცბად თავს დაესხა ჩვენს საველე დარაჯებს ახალქალაქის მაზრის საზღვარზე. მცირე ბრძოლის შემდეგ თავდასხმა მოგერიებულ იქნა. მალე სომხებმა შეტევა განაახლეს, მაგრამ მოსულმა ჩვენმა რაზმმა ხელახლა უკუაგდო იგი. ახალი ძალების მიღების შემდეგ სომხებმა კვლავ განაახლეს

შემოტევა სადამოს 8 საათზე და შეავიწროვეს ჩვენი ჯარები სოფელ ტროიცკოესთან. ჩვენმა ნაწილებმა კონტრ_იერიშით მტერი განდევნეს სოფელ ტროიცკოედან და დადევნების შემდეგ ისინი საზღვრებს იქით უკუაგდეს. ბრძოლის ველზე სომხებს დარჩათ 20 მოკლული და 40 დაჭრილი. ჩვენი ზარალი უმნიშვნელოა”.[124] „დეკემბრის 20_ში, დაახლოებით დილის 7 საათზე, ახალქალაქის მაზრაში მტერმა ზარბაზნები დაგვიშინა და ჩვენს პოზიციებს შემოუტია. ბრძოლამ 12 საათამდე გასტანა. ბრძოლა მოწინააღმდეგის სრული დამარცხებით დასრულდა. მტერმა ბრძოლის ველზე დატოვა 3 ოფიცერი და 100_ზე მეტი ჯარისკაცი მოკლული. ტყვედ წამოვიყვანეთ 1 ოფიცერი და 50 ჯარისკაცი. ხელთ ვიგდეთ 2 ტყვიის მფრქვეველი, მრავალი თოფი და ტყვია. თავი გამოიჩინეს პოდპ. ხერხეულიძემ და კაპ. მაღალაშვილმა”.[125]

როგორც წარმოდგენილი მასალებიდან ჩანს, მართალია ახალქალაქის მაზრაში არ ჰქონდა ადგილი საფრონტო ოპერაციებს, მაგრამ საბრძოლო მოქმედებებმა აქ მაინც საკმაოდ სერიოზული ხასიათი მიიღო. საზოგადოდ, საბრძოლო მოქმედებებმა და ქართული მხარის დანაკარგებმა ცოცხალ ძალაში, დეკემბრის შუა რიცხვებიდან ისეთ მასშტაბებს მიაღწია, რომ საქართველოს მთავრობას ახალქალაქის ფრონტისათვის დამატებითი ღონისძიებების გატარება მოუხდა. ეს ღონისძიებები საბრძოლო მოქმედებების ზურგის მხარდაჭერისა და სამედიცინო უზრუნველყოფის ზომების გაძლიერებაში გამოიხატებოდა.

ახალქალაქის საბრძოლო მოქმედებათა რაიონში მებრძოლმა 1_ლი ქვეითი დივიზიის ნაწილებმა და მოხალისეთა საბრძოლო რაზმებმა დიდი წარმატებით გაართვეს თავი მათ წინაშე დასმული საბრძოლო ამოცანის გადაწყვეტას. მათ სწრაფად და ეფექტურად აღკვეთეს სომხური ნაწილების მიერ ქართული მიწების ოკუპაციის ყოველგვარი მცდელობა. ქართული მხედრობის მოქმედებებისაგან განსხვავებით სრულიად გაუგებარია საქართველოს მთავრობის ის კურსი და პოლიტიკური გადაწყვეტილებები, რომელსაც იგი მიმდინარე პროცესებთან დაკავშირებით ატარებდა. ძნელია, სხვა რამ ეწოდოს საქართველოს მთავრობის მკაცრ მითითებებს გენერალ მაყაშვილისადმი ქართული ნაწილების მიერ სომეხი ოკუპანტების დევნისა და მათი სრული განადგურების აკრძალვაზე, თუ არა პოლიტიკური სიბეცე. დოკუმენტურად დადასტურებულია, რომ ქართული ნაწილები სომხური ქვედანაყოფების დევნას მხოლოდ საქართველოს ტერიტორიაზე ახორციელებდნენ და ერთი მეტრითაც არ გადადიოდნენ

ალექსანდროპოლისის მაზრის ტერიტორიებს. გაუგებარია, რატომ, რას, ან ვის ელოლიავებოდნენ ასე სათუთად „ქართული დემოკრატიის მამები“.

– „გენ. მაყაშვილი უფრო წინ წაიწევდა ერევნისაკენ, – ასეთი იყო მისი შურისძიების გეგმა, – რესპუბლიკის მთავრობის საჩქარო ბრძანება რომ არ მიეღო – შეჩერდი! წინ ნუღარ წახვალ, ნურც სომეხთა ჯარს გადმოუშვებო!..“[126]

ვორონცოვკის ბრძოლა ერთ_ერთი ყველაზე უფრო სისხლიანი ფურცელია სომხეთ_საქართველოს ომის ისტორიიდან. როგორც უკვე ჩვენთვის ცნობილია, ვორონცოვკის ქართულმა რაზმმა გერმანელებთან ალიანსში წარმატებით აღკვეთა სომეხთა პირველი შეიარაღებული აგრესია 1918 წლის ოქტომბერში. აქ დისლოცირებული ქართული ქვედანაყოფები გენერალ გიორგი ციციშვილის მეთაურობით ერთობ მცირერიცხოვანი იყო და იგი საგუბერნიო ბატალიონის მე_4 ასეულის, სახალხო გვარდიის საარტილერიო დივიზიონის ქვედანაყოფისა და მესაზღვრეებისაგან შედგებოდა – სულ 300 კაცამდე. რაზმს მდინარე კამენკას გასწვრივ ეკავა სასაზღვრო საგუშაგოები, ხოლო თავად შტაბი სოფელ ვორონცოვკაში იყო მოწყობილი, საგუშაგოებიდან მთელი 15_20 კილომეტრის მოშორებით. რა თქმა უნდა, ასეთი მცირერიცხოვანი ძალებით პრაქტიკულად შეუძლებელი იყო სომხეთ_საქართველოს დე ფაქტო სასაზღვრო პერიმეტრის სრული გაკონტროლება. ამ ამოცანის შესრულებას ყველაფერთან ერთად ისიც ართულებდა, რომ ადგილობრივი სომხური მოსახლეობის მრიდან საბოტაჟისა და დივერსიული მოქმედებების გამო, სატელეგრაფო კავშირი სანაინის რეგიონალურ შტაბთან პერიოდულად წყდებოდა.

საარქივო მასალებში დაცული გენერალ ციციშვილის პირველი შეტყობინება (№219 ტელეგრამა) ვორონცოვკიდან სომეხთა აშკარა საომარი სამზადისის შესახებ, 1918 წლის 4 დეკემბრითაა დათარიღებული: „ჯალალ_ოღლიდან ჩრდილოეთით, ჩვენს ტერიტორიაზე, 4771 სიმაღლესთან სომეხებმა სანგრები გათხარეს. სომხური რაზმის უფროსს ამ სანგრების სასწრაფო განადგურების წინადადება მივეცი. თუ ჩემი მოთხოვნა არ შესრულდება, მაშინ მათ მე თვითონ გავანადგურებ“.[127] ხოლო სომეხთა აშკარა სადაზვერვო_ძირგამომთხრელი საქმიანობის შესახებ გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ვორონცოვკის რაზმის რიგითის, ა. ადუაშვილის მოხსენებითი ბარათი.[128]

ჩვენ ზემოთაც წარმოვაჩინეთ საქართველოს მთავრობის არაადეკვატური და დანაშაულებრივი ქმედებები ზოგადად ქართულ ჯარის აღმშენებლობასთან დაკავშირებით.

მაგრამ ის, რაც მოხდა გენერალ ციციშვილის რაზმთან მიმართებაში, ადამიანური წარმოდგენის ყოველგვარ ფარგლებს ცილდება. საქართველოს მთავრობისა და პირადად მისი თავმჯდომარის, ამხანაგ ნოე ჟორდანიას (სხვანაირად ეს ვერც იქნებოდა) განკარგულებით, 12 დეკემბრისათვის ვორონცოვკის ქართული რაზმიდან თბილისში სასწრაფოდ გამოიწვიეს გვარდიის საარტილერიო ქვედანაყოფები სახალხო გვარდიის ერთ წლისთავთან დაკავშირებულ სადღესასწაულო აღლუმში მონაწილეობის მისაღებად. და ეს მაშინ, როცა უზუნლარი_სანაინის მიმართულებით უკვე დაწყებული იყო სომეხთა სრულმასშტაბიანი საომარი მოქმედებები და თავისთავად ცხადია, ოპერატიული თვალსაზრისით ვორონცოვკის მიმართულებაც უნდა გადაქცეულიყო სულ მალე სომხეთ_საქართველოს ომის საბრძოლო მოქმედებების ერთ_ერთ ფრონტალურ უბნად, რასაც გენერალ კვინიტაძის მემუარიც ადასტურებს.[129] გამოგნებელია, რა ედღესასწაულებოდათ და ეაღლუმებოდათ ქართველ მარქსისტებს მაშინ, როცა საქართველოს სამხრეთის საზღვრებზე უკვე სრულმასშტაბიანი საომარი მოქმედებები იყო დაწყებული.

ზუსტად ამ დღეს, 1918 წლის 12 დეკემბერს კი ვორონცოვკის რაიონში მოვლენები შემდეგნაირად განვითარდა. გენერალ ციციშვილის საუბრის სტენოგრაფიული ჩანაწერი სამხედრო მინისტრის მოადგილესთან, გენერალ_მაიორ ზაქარია მდივანთან. 1918 წლის 12 დეკემბერი:

– „გუშინ კოლოსთან მოკლულია ჩემი ორი ჯარისკაცი, გადაუმოწმებელი ინფორმაციით სოფელ უზუნლარში მიმდინარეობს სროლები. ერთ_ერთმა ჯარისკაცმა მომახსენა, რომ ისინი სომეხთა მიერ არიან მოკლულები. მინდა შემოვლა გავაკეთო საზღვრის გასწვრივ, რადგანაც სომეხმა მზვერავებმა არაერთხელ მოითარეშეს ჩვენი ტერიტორიები. სომხური მოსახლეობა მათდამი თანაგრძნობითაა განწყობილი და იფარავენ მათ. ვფიქრობ გავიდე სოფელ კოლოსამდე და თუ საჭირო შეიქმნა უზუნლარამდე.“[130]

გენერალ ციციშვილს მიეცა ნათელი და მკაცრი მითითება: „გამოიძიეთ კოლოსის ინცინდენტი და დამნაშავეები დასაჯეთ მთელი სიმკაცრით. მტკიცედ დაიცავით საზღვარი და აღკვეთეთ სომეხ მზვერავთა მოქმედებები. ახლა ჩვენს დროებით პირობით საზღვარს წარმოადგენს _ მდინარე კამენკას მარცხენა ნაპირი, ხოლო ამოცანას _ დავიცვათ სწორედ ეს საზღვარი და მასთან მიმდებარე ჩვენი ტერიტორიები.“[131]

ციციშვილი – ზაქარიადეს: „აუცილებელია კარაკლისიდან ბერიოზოვი ბალკაზე, კატურბულახზე, კამენკაზე მანევრების განხორციელება, ჩვენი ზურგის უშიშროების უზრუნველსაყოფად. ჩვენი მთავრობის მხრიდან მივიღე კატეგორიული გაფრთხილება, არ გადავიდე კამენკაზე. როგორც შესაძლებელია დაზვერვას ვატარებ, მაგრამ შტაბიდან რამდენჯერმე მიღებული კატეგორიული გაფრთხილების გამო, არაკეთილმოსურ-ნე ტერიტორიებზე დაზვერვითი სამუშაოების ჩატარება შეუძლებელი ხდება”.[132]

გენერალ ციციშვილისა და პოლკოვნიკ ზაქარიადის საუბრის ეს სტენოგრაფიული ჩანაწერი გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის იმ მდგომარეობაზე, რაც 1918 წლის 13 დეკემბრამდე არსებობდა ვორონცოვკის მიმართულებაზე. აქაც, ახალქალაქის მსგავსად, გენერალ ციციშვილს მკაცრი მითითება მიეცა, რომ არ გადასულიყო მდინარე კამენკაზე და მხოლოდ ამ ხაზის დაცვით შემოფარგულიყო. ხოლო ის ფაქტი, რომ გენერალი ციციშვილი მხოლოდ ორი ასეულის მხარდაჭერას ითხოვდა, კიდევ ერთხელ მიუთითებს იმაზე, რომ მას (ისევე, როგორც გენერალ წულუკიძეს) კიდევ არ ჰქონდა გაცნობიერებული, თუ რასთან ჰქონდა საქმე.

სომეხთა მთავარ დამრტყმელ ძალას ვორონცოვკა-პრივოლნოეს მიმართულებაზე მე-5 მსროლელი პოლკი წარმოადგენდა, პოლკოვნიკ ტერ-ნიკოგოსოვის მეთაურობით. გარდა ამისა, ადგილობრივ სომეხ მოხალისეთა რაზმები. თუ რას წარმოადგენდა საბრძოლო მომზადების დონითა და შეიარაღებით სომეხთა ეს პოლკი, კარგად ჩანს საბრძოლო ბრძანებიდან.[133]

1918 წლის 13 დეკემბრის ღამით სომხეთის შეიარაღებული ძალების მე-5 მსროლელი პოლკის ავანგარდები დაბა ჯალალ-ოღლისთან შეტევის საწყის ზღუდეზე გავიდნენ და 14 დეკემბრის გამთენიისას ვორონცოვკა-პრივოლნოეს ხაზზე იერიში მიიტანეს ქართულ საჯარისო ქვედანაყოფზე. გენერალ ციციშვილის 1918 წლის 15 დეკემბრის შეტყობინება: „**13-ში გამთენიისას** (ხაზგასმა ჩემია – ა. ჩ.) სომხეთის რეგულარული ჯარის ნაწილი, რიცხვით 500-600 კაცი შეიჭრა ვორონცოვკაში. ბატარეა ოთხნახევარი საათის განმავლობაში მუშაობდა კარტეზზე. 9 საათისათვის მცირერიცხოვან დამცველთა წინააღმდეგობა გატეხილ იქნა. ჩვენ დავიწყეთ ნოვო-მიხაილოვკისაკენ დახევა, იქიდან კი ნოვო-ხარაბას ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე სიმაღლისაკენ. სომეხთა ახალი რაზმებისა და კავალერიის გამოჩენის გამო, ჩემი რაზმის ნარჩენებმა შუშის ქრხნისაკენ დაიხიეს. ჩვენი

დანაკარგები უზარმაზარია. დამრჩა 40 ქვეითი და დაახლოებით ამდენივე კაცი არტილერიაში. ჩვენს მიერ მწობრიდანაა გამოყვანილი 3 ქვემეხი. დადგენილია, რომ შეტევას ხელმძღვანელობდნენ ის ოფიცრები და ჯარისკაცები, რომლებიც ადრე ჩვენს მიერ ტყვედ იყვნენ აყვანილნი და განთავისუფლებულნი. ჩვენი დანაკარგებია: 3 ოფიცერი, დაახლოებით 100 ჯარისკაცი. დაღუპულები და დაჭრილები მტრის ხელში დარჩნენ. საბრძოლო მასალები ჩვენს მიერ გადამალულია. ველოდები დამხმარე ძალებს. ციციანოვი”.[134]

ქართველთათვის ასეთი სავალალო შედეგებით დასრულდა ვორონცოვკის ბრძოლა. ის ფაქტი, რომ მთელი ოთხნახევარი საათის განმავლობაში ქართული არტილერია კარტეზზე მუშაობდა, კიდევ ერთხელ მიუთითებს ამ ბრძოლის მთელ სიმძიმესა და სომეხთა დიდ უპირატესობაზე ცოცხალ ძალაში. საჯარისო ტაქტიკის თვალსაზრისით, ეს ბატალია ქართული ქვედანაყოფების განწირულ თავდაცვით ბრძოლას წარმოადგენდა, რომელიც მათი განადგურებით დასრულდა, ხოლო თავად გენერალმა ციციშვილმა მცირე ჯგუფთან ერთად შეძლო ჩრდილოეთისაკენ უკანდახევა.

შენიშვნის სახით დავამატებთ, რომ ზემოთ წარმოდგენილ ტელეგრამაში აშკარად შეცდომითაა დასახელებული ვორონცოვკის ბრძოლის თარიღი – 13 დეკემბერი. უდავოა, რომ შეტევის დაწყების თარიღად 14 დეკემბერი უნდა იყოს აღნიშნული, რადგან სომეხთა გენერალური შეტევის ბრძანება 13 დეკემბრით თარიღდება, ხოლო პოლკის მეთაურის საბრძოლო ბრძანებაში ვორონცოვკაზე შეტევის დაწყების ზუსტი დროცაა დაფიქსირებული – 13 დეკემბრის 22 საათი. ამიტომ სომეხთა პოლკის იერიში ვორონცოვკა – პრივოლნოეზე და გენერალ წულუკიძის რაზმის განადგურება მხოლოდ და მხოლოდ 14 დეკემბრის დილისათვის იყო შესაძლებელი. ხოლო ის ფაქტი, რომ ქართული მხარე თითქმის მთელი 10 საათის განმავლობაში უწევდა წინააღმდეგობას მტრის აღმატებულ ძალებს, ცალსახად მეტყველებს ამ ბრძოლის მთელ დრამატულობაზე.

§3.5. ალავერდი_ახტალის ბრძოლები და ქართული ჯავშანმატარებლის მანევრი

ათწლეულების განმავლობაში სომხური ისტორიოგრაფია სომხეთ_საქართველოს ომის შესახებ არაკების შეთხზვითა და სომეხთა საბრძოლო წარმატებების უზომო გაბერვით არის დაკავებული. მათი მონაცემებით, ცუდად მომზადებულმა და შეიარაღებულმა

სომხურმა ნაწილებმა ომის საწყის ეტაპზე, თურმე, კუდიტ ქვა ასროლინეს გენერალ წულუკიძეს, რომლის ქვედანაყოფებმა თავქუდმოგლეჯილებმა მიატოვეს საბრძოლო პოზიციები და პანიკური გაქცევით უშველეს თავს. ცნობილია, თუ როგორი შემართებით იბრძოდნენ ქართული ქვედანაყოფები უზუნლარი_სანაინი_ალავერდის უბანზე, სადაც მათ მტრის მრავალჯერ აღმატებულ ძალებთან უხდებოდათ უმძიმესი თავდაცვითი ბრძოლების წარმოება. ამ პერიოდში გენერალ წულუკიძის დამხმარე ძალად მე_5 და მე_6 პოლკების ქვედანაყოფები იგზავნებოდნენ, რომლებსაც ფაქტობრივად პირდაპირ ეშელონებიდან უხდებოდათ ბრძოლებში ჩაბმა.

დროისა და ფორმატის დაზოგვის მიზნით ჩვენ მხოლოდ ერთ ნიშანდობლივ ნაწყვეტს მოვიყვანთ დოკუმენტიდან, სადაც ნათლად ჩანს სომხური მხარის მიერ თეთრის შავად წარმოდგენის აშკარა მცდელობა. ნაწყვეტი ბატონ სიმონ მდივანის 1918 წლის 20 დეკემბრის მოხსენებითი ბარათიდან საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრს: „1918 წლის 10 დეკემბრის საღამოსათვის ჩვენ სადგურ კარაკლისში ჩამოვადწიეთ. აქ მე მივიღე ცნობები, თითქოს ჩვენი ჯარები სანაინის რაიონში მოსახლეობის ძარცვითა და ძალადობით არიან დაკავებული. მათ (ქართული ჯარის) მიერ რკინიგზის ლიანდაგი აყრილია და სატელეგრაფო შეტყობინებაც შეწყვეტილი...“[135] ბოლოსდაბოლოს, 13 დეკემბერს „დაახლოებით 12 საათზე დროს №894 მოწერილობით სომხური დივიზიის უფროსის გენერალ სილიკოვის შემდეგი შინაარსის ტელეგრამის ასლი გადმომეცა: კარაკლისი. რაზმის მეთაურ დროს. ქართული ჯარის მოქმედებებმა საქართველოს მიერ ძალადობით დაპყრობილი ბორჩალოს მაზრის სომხურ ნაწილში ისეთი მდგომარეობა შექმნა, რომლის შემდგომი ატანაც შეუძლებელია. აღნიშნული რაიონიდან მხოლოდ ქართული ჯარის დაუყოვნებლივ გაყვანას შეუძლია თავიდან აგვაცილოს შემდგომი სისხლის ღვრა და დაამყაროს საქართველოსა და სომხეთს შორის მჭიდრო მეგობრული ურთიერთობები. ამასთან დაკავშირებით სომხეთის მთარობას აქვს პატივი აცნობოს საქართველოს მთავრობას, რომ დაუყოვნებლივ გაიყვანოს თავისი ჯარები ბორჩალოს მაზრის სომხური ნაწილიდან. უარის თქმის, ან დაყოვნების შემთხვევაში, სომხეთის მთავრობა იძულებული იქნება მიიღოს ყოველგვარი ზომები სომხეთის საზღვრების დასაცავად ქართული ჯარის ძალადობისა და განუკითხაობისაგან. მინისტრი თავმჯდომარე კაჩაზუნნი. იმის გამო, რომ არა ვართ დარწმუნებულნი ტელეგრამის დანიშნულებისამებრ გადაცემაში, გადაეცით ეს

ტელეგრამა ქართულ სარდლობას ტფილისში გადასაგზავნად. 12 დეკემბერი. 24 საათი. №00263. გენერალი სილიკოვი”.[136]

ასეთი იყო სომხეთის მთავრობისა და გენერალ სილიკოვის ის ულტიმატუმი, რომელიც სვიმონ მდივანს გადაეცა ყარაქილისაში 1918 წლის 13 დეკემბერს, სრულმასშტაბიანი საომარი მოქმედებების გაშლიდან მხოლოდ მეხუთე დღეს. ამავე დროს, სრულ იზოლაციაში მოქცეულ საქართველოს დიპლომატიურ წარმომადგენელს შესაძლებლობა არ მისცეს, რომ საქმის კურსში ჩაეყენებინა ან საქართველოს მთავრობა ან სანაინის ქართული გარნიზონის სარდლობა. ულტიმატუმის წარდგენის ფაქტით სომხურმა მხარემ დიპლომატიური ეტიკეტის ფორმალური მხარე დაიცვა, რეალურად კი მოქმედებების სრული თავისუფლება მიიღო. მსგავსი შინაარსისა იყო სომხეთის საგარეო საქმეთა მინისტრის, ბატონ სირაკან ტიგრანიანის მიერ საქართველოს მთავრობისადმი, მხოლოდ 1918 წლის 15 დეკემბერს გადაცემული №912 ოფიციალური რადიოგრამაც, რომლის სრული ტექსტიც იმდროინდელ პრესაში გამოქვეყნდა.[137] გამოუვალ მდგომარეობაში მყოფმა სვიმონ მდივანმა მხოლოდ 16 დეკემბრისათვის მოახერხა დილიჯან_ყაზახ_ალსტაფის შემოვლითი გზით თბილისში დაბრუნება, ისე რომ, სომხურმა მხარემ მას განვითარებულ მოვლენებში გარკვევისა და გენერალ წულუკიძესთან შეხვედრის საშუალებაც არ მისცა. ამ ხნის განმავლობაში კი საომარ მოქმედებათა რაიონში ქართული მხარის ოპერატიული მდგომარეობა ნელ_ნელა დამძიმდა.

14 დეკემბრისათვის, შექმნილი კრიტიკული მდგომარეობიდან გამომდინარე, გენერალი წულუკიძე იღებს გადაწყვეტილებას დატოვოს სადგური ალავერდი, გაარღვიოს ალყა და დაიხიოს უკან, სადგურ სადახლოსაკენ. გენერალ წულუკიძის გადაწყვეტილებით ალავერდის დატოვება ორგანიზებულად, ორ საბრძოლო კოლონად უნდა მომხდარიყო _ ქვეითი მწყობრითა და რკინიგზის ხაზით. ალავერდიდან ახპატიკენ ალყის გარღვევის დროს საბრძოლო კოლონების დაფარვა პრაპორშიკ კანდელაკის ოცეულს დაევალა. ამონარიდი პატაკიდან: „სიმაღლეები უკან დახვევის მომენტამდე ჩვენს ხელში იყო. 14_ში მდგომარეობა დამძიმდა. სადგურ ალავერდის თავზე და ახპატისაკენ რკინიგზის გასწვრივ არსებული ყველა სიმაღლის, აგრეთვე მდინარის მარჯვენა ნაპირის დაკავება სომხებმა დაიწყეს. მე გამომეგზავნა ბრძანება, რომ დავრჩენილიყავი პოზიციებზე, სანამ უკანასკნელი ემელონი არ გავიდოდა და მხოლოდ ამის შემდეგ დამეხია უკან და შევერთებოდი

როტმისტრ დოლიძის კოლონას, რომელსაც ჩემს მარჯვნივ ეკავა სიმაღლეები ალავერდთან. ღამის ორ საათზე მე დავიწყე მთებიდან ჩამოსვლა შოსეზე მოსახვედრათ, მაგრამ სადგურიდან ცეცხლი გამიხსნეს. სადგური უკვე სომხების მიერ იყო დაკავებული. მე დავიწყე ხევით გასვლა, რომ ხელში არ ჩავვარდნოდი მტერს და ალავერდიდან 7 ვერსზე დავიწყე როტმისტრ დოლიძის კოლონას. რაზმში იმყოფებოდა აგრეთვე 2 ტყვიამფრქვევი პოდპორუჩიკ ჩაჩავას მეთაურობით. მოძრაობა სრულიად ორგანიზებული იყო სოფელ შამბურდის გავლით. ავანგარდად ჩვენი ცხენოსანი პოლკის ოცეული და ჩემი ოცეული მიემართებოდა ტყვიამფრქვევებით. 15 დეკემბრის საღამოს 8 საათზე მივაღწიეთ სადგურ სადახლოს”.[138] როგორც ვხედავთ, ქართული ნაწილების უკანდახევა, დაწყებული სანაინიდან არა არაორგანიზებული გაქცევა, არამედ კარგად მოფიქრებული და ორგანიზებული საბრძოლო მანევრი იყო. 15 დეკემბრის საღამოს 8 საათისათვის გენერალ წულუკიძის შტაბმა და მისი რაზმის მცირე ნაწილმა როტმისტრ დოლიძის კოლონაში სადგურ სადახლომდე ჩამოაღწია. მაგრამ სადახლო_ახტალის უბანზე დარჩენილი ქართული ქვედანაყოფების ძირითადი ნაწილი სრულიად გარშემორტყმული აღმოჩნდა მტრის აღმატებული ძალებით და მათი მდგომარეობაც უკიდურესად დამძიმდა.

ტაქტიკური თვალსაზრისით ერთობ საინტერესოა ამ ქართული ნაწილების მიერ განხორციელებული უკანდახევის სამხედრო მანევრი ალავერდიდან სადახლოსაკენ. პოდპოლკოვნიკ მიქაბერიძის პატაკიდან: „გენერალმა ბრძანა ღამით გავჭრილიყავით სადგურ ახპატისაკენ, თვითონ კი გაეშურა ალავერდის ქარხნისაკენ როტმისტრ დოლიძის რაზმში. ორი ეშელონი შედგა. პირველი ჩემი მეთაურობით, მეორე კი პოდპოლკოვნიკ რამაზოვის ხელმძღვანელობით. დავიძარით 11 საათზე. მე და პოლკოვნიკი ჩხეიძე ორთქლმავალში ვისხედით. რადაც არ უნდა დაგვეჯდომოდა, ბრძოლებით უნდა გავჭრილიყავით სადგურ ახპატისაკენ. ახპატამდე ჩვენი დანაკარგები რამდენიმე მოკლული და დაჭრილი იყო. ჩამოვაღწიეთ სადგურ ახპატში, მაგრამ აქ გაჩერების საშუალება არ იყო. აქაც, ისევე როგორც ალავერდში, პოდპოლკოვნიკ ფურცელაძის ქვედანაყოფები ძლივს იკავებდნენ პოზიციებს. ჩვენ დიდი სიჩქარით გავიჭერით წინ და შევეჯახეთ ჯავშანმატარებელს, რომელიც რელსებს ასცდა. ჩვენმა ეშელონმა კატასტროფა განიცადა. დაცვა დავტოვეთ და ჩვენ ქვეითი მწყობრით გავემურეთ სადგურ ახტალასაკენ. ისეთივე ალყა, სროლები, გზებისა და ტელეფონების მწყობრიდან გამოყვანა. ახტალაში რაზმს სამი

დღე ეკავა პოზიციები. ჩვენ შემოგვიერთ_ დნენ ადგილობრივი მოსახლეობა _ სადგურების სანაინის, ალავერდის, ახპატის მოსამსახურე პერსონალი ოჯახებით. სარკინიგზო ხაზი გვირავის ორივე მხარეს მწყობრიდან იყო გამოყვანილი. მარჯვენა ან მარცხენა ნაპირზე გარღვევა ასეთი ტვირთით შეუძლებელი აღმოჩნდა, რადგან მიღებული ცნობებით სომხებს ჩასაფრებები ჰქონდათ მომზადებული. ერთადერთ თავშესაფარს ჩვენთვის და სამოქალაქოებისათვის ჯავშნოსანი შეადგენდა, რომელიც მოხერხებულად მანევრირებდა და ცეცხლს უხსნიდა მოწინააღმდეგეს”.[139]

ახტალასთან გამართული ბრძოლების შესახებ კი იგივე პატაკში ვკითხულობთ: „15 დეკემბრის დილიდან მე_5 პოლკის ქვედანაყოფები გააფთრებულ ბრძოლებს აწარმოებდნენ ახტალასთან მდინარე დებედა_ჩაის ორივე სანაპიროზე. მიუხედავად მოწინააღმდეგის მიერ ყოველი მხრიდან წარმოებული ძლიერი ცეცხლისა, თავისი ქვედანაყოფის საბრძოლო მწყობრის მოხერხებული მანევრირებით კაპიტანი კავკასიძე ინარჩუნებს მდინარის მარჯვენა ნაპირს. სიმაღლეებზე შეტევის დროს კაპიტანი კავკასიძე კლდიდან ჩამოვარდნის გამო ძლიერ დაშავდა ფეხსა და გულმკერდის არეში, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ის საღამომდე მაინც დარჩა მწყობრში და არ მისცა მოწინააღმდეგეს ძირს ჩამოსვლის საშუალება... 16 დეკემბრის გამთენიისას მე_5 პოლკის ქვედანაყოფები კაპიტან ამაშუკელის მეთაურობით სწრაფად იკავებენ სადგურ ახტალას თავზე მდებარე პლატოს მდინარის მარცხენა ნაპირზე. მიუხედავად ყოველმხრივი ძლიერი ცეცხლისა, იგი მთელი დღის განმავლობაში ინარჩუნებს მდინარის ამ მხარეს და მოწინააღმდეგეს არ აძლევს საშუალებას მიუახლოვდეს სადგურ ახტალას. ტყვიამფრქვევების ზუსტი ცეცხლის, კაპიტან ამაშუკელის, შტაბის კაპიტან ავალიანის, პორუჩიკ ჩაჩავას, პოდპორუჩიკ ჩხენკელის და პრაპორშიკ სანებლიძის მოქმედებებისა და სიმამაცის წყალობით ორი დღის განმავლობაში პლატო შენარჩუნებულ იქნა”.[140] ასეთ პირობებში გამოაღწია გენერალ წულუკიძის რაზმის ძირითადმა ნაწილმა სადგურ ალავერდიდან სადგურ ახტალაში და შემდეგ სადახლოში სარკინიგზო მარშრუტით, სადაც უკვე ჩამოედწიათ სომხური ძალების ავანგარდსა და საბრძოლო_დივერსიულ ჯგუფებს.

ერთობ საინტერესოა გოგუაძისა და მისი ჯავშანმატარებლის მიერ განხორციელებული ალყის გარღვევის ტაქტიკური საბრძოლო მანევრი სანაინიდან სადახლოსაკენ უკან დახვეისას. ამონარიდი მემუარი_ დან: „14 დეკემბერს ჩვენ უკან

დასახევი გზა უკვე მოჭრილი გვექონდა. დახმარება ჯარით და სასროლი იარაღით არ მოგვივიდა. 14 დეკემბერს შევკრიბე ჩემი მცირედი მეომრები და მდგომარეობა ავუხსენი. დავადგინეთ სანაინის მიტოვება და იმავე ღამეს უკან წასვლა. ამ საქმის ასრულება მომანდევს მე. აქ მე მყავდა შეპყრობილი ხუთი სომხის შპიონი, რომელთაც სიკვდილი მოელოდათ. მოვავყვანიე ისინი ჩემთან და მოვაგონე მათ, თუ რა მოელოდათ დანაშაულისათვის. მე მათ აღუთქვი პატიება, თუ ისინი ჩემს დავალებას შემისრულებდნენ. ავუხსენი მათ, რომ ამაღამ სანაინს ვტოვებდით და ალავერდის გზით თბილისისაკენ მივდიოდით და ისინი ჩვენ უნდა დაგვხმარებოდნენ მეგზურობაში (აქ საუბარია იმაზე, რომ თითქოს გოგუაძის რაზმს სოფელ ალავერდის გავლით უნდა დაეხია ქვეითი მწყობრით და არა სადგურ ალავერდის გავლით სარკინიგზო ეშელონზე _ ა. ჩ.) ჯაშუშები სიხარულით დამთანხმდნენ. მე მათ ფული ვაჩუქე და დიდი ჯილდო აღვუთქვი. დარწმუნებულ ვიყავი, როცა მე მათ გავუშვებდი, მიღალატებდნენ და სომხებს აცნობებდნენ ჩემს განზრახვას. მეც ეს მინდოდა. ჩვენ სამზადისს შევუდექით. დახოცილები მიწას მივაბარეთ, დაჭრილები საიმედო სახლებში მოვათავსეთ. ერთი ჯავშნოსანი ავაფეთქეთ, მეორე დავაზიანეთ..."[141]

გოგუაძის მემუარისა და ზემოთ მოყვანილი საარქივო მასალების შეჯერებით ქართული ჯავშნოსანი მატარებლების საბრძოლო აქტივობის შესახებ გარკვეული ანალიზის ჩატარებაა შესაძლებელი: ღია საომარი მოქმედებების საწყის ეტაპზე სადგურ სანაინზე იმყოფებოდა ერთი ქართული ჯავშანმატარებელი _ №1. გენერალ წულუკიძის მოთხოვნისთანავე იქ გაიგზავნა კიდევ ერთი ჯავშნოსანი _ №3, რომელმაც მძიმე ოპერატიული მდგომარეობის გამო სადგურ სანაინამდე ჩასვლა ვერ მოახერხა და კურსირებდა სანაინი_ალავერდის ხაზზე. ერთ_ერთი ასეთი საბრძოლო მანევრის დროს, სანაინთან ახლოს, ეს ჯავშანმატარებელი რელსებს აცდა და ალყაში აღმოჩნდა მოქცეული. როგორც გენერალ წულუკიძის პატაკიდან ჩანს, პოდპოლკოვნიკ რამაზაშვილის სანაინის რაზმის ნარჩენების სანაინიდან ალავერდში ევაკუაციისას, ეშელონს კონვოირებას ჯავშნოსანი უკეთებდა, ეს უკვე თბილისიდან ფრონტზე გაგზავნილი კიდევ ერთი, მესამე ჯავშანმატარებელი უნდა ყოფილიყო. როგორც ჩანს, სანაინის ქართულმა გარნიზონმა ფეხით გამოაღწია სადგურ სანაინიდან დაზიანებულ ადგილებზე, შემდეგ ალავერდიდან სანაინისკენ გაგზავნილ მატარებელში მოხდა მათი განთავსება, ხოლო ახლადჩასული ჯავშნოსანი აწარმოებდა ამ ევაკუირებული რაზმის კონვოირებას ალავერდამდე. წინასწარ

მოხდა როგორც №1, ასევე №3 ჯავშნოსნების მწყობრიდან გამოყვანა. თუმცა, ცოტა ბუნდოვანია ვ. გოგუაძის ეს ფორმულირება – „ერთი ჯავშნოსანი ავაფეთქეთ, მეორე დავაზიანეთ“. სავარაუდოა, რომ სადგურ სანაინში მყოფი №1 ჯავშნოსანი აფეთქების გარეშე იქნა მართლაც მწყობრიდან გამოყვანილი, ღამით სანაინიდან ქართული რაზმის მალულად გამოსვლის მომენტში, ზედმეტი ყურადღების თავიდან ასაცილებლად, ხოლო – №3 აფეთქებული, რადგან იგი ქართველთათვის შედარებით უსაფრთხო, სანაინი_ალავერდის უბანზე იდგა რელსებს აცდენილი, სანაინიდან ორ ვერსზე ალავერდისაკენ. სწორედ მესამე ჯავშნოსნით მოხდა პორუჩიკ გოგუაძისა და მისი ეკიპაჟის მიერ ალყიდან თავის დაღწევა უკვე ალავერდიდან სადახლოსაკენ, რომელიც ამავე დროს გენერალი წულუკიძის რაზმის სარკინიგზო ეშელონების ავანგარდს წარმოადგენდა, რაც ზემოთ გვქონდა განხილული.

უტყუარ პირველწყაროზე დაყრდნობით (პოდპოლკოვნიკ მიქაბერიძის ზემოთ მოყვანილი პატაკი) აღპატა და ახტალას შორის წულუკიძის რაზმის ეშელონმა ჯავშნოსანთან შეჯახების გამო კატასტროფა განიცადა, რის გამოც ახტალასაკენ გადაადგილება მათ ბრძოლებით მოუწიათ ქვეითად. თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ ჯავშანმატარებლის პირველი და ბოლო ვაგონები საბრძოლო ვაგონებს წარმოადგენდა და ისინი მძიმედ იყვნენ შეჯავშნულები, უნდა ვივარაუდოთ, რომ სწორედ მძიმედ შეჯავშნულ ბოლო ვაგონთან შეჯახების გამო მოხდა ეშელონების კატასტროფა, ხოლო თვითონ ჯავშნოსანი არ დაზიანებულა, ან მცირედ დაზიანდა. უკიდურეს შემთხვევაში, იგი მხოლოდ რელსებს ასცდა, რაც დროულად იქნა გამოსწორებული. ყოველ შემთხვევაში, მან დაუბრკოლებლად შეძლო ბრძოლებით გზის გაგრძელება სადახლოსაკენ. რაც შეეხება თვითონ შეჯახების ფაქტს. ცალსახად უნდა ითქვას, რომ ეს არ იყო გამოწვეული პანიკით ან რაიმე მსგავსი ფაქტორით. ალყის გარღვევის ეს მანევრი, გასაგები მიზეზების გამო, შუადამისას განხორციელდა (პატაკში მითითებულია – „დავიძარით 11 საათზე“) და სავარაუდოდ, შესაძლო მაქსიმალურ სიჩქარეზე. ასეთ პირობებში, პირველი სარკინიგზო ეშელონის მემანქანე ცხადია არ და ვერ დაიცავდა უსაფრთხო მოძრაობის წესებს ღამით მოძრაობისას, ისიც იმ შემთხვევაში, როცა მის წინ საბრძოლო მანევრებს ანხორციელებდა ჯავშნოსანი. ჯავშანმატარებლის მიერ ალყის გარღვევის ეპიზოდში ერთ_ერთი საინტერესო დეტალი ისიცაა, რომ ჯავშანმატარებელი თავქუდმოგლეჯილი კი არ მიქროდა სადახლოსაკენ, როგორც ეს აღწერილია სომხურ და პროსომხურ ლიტერატურაში, არამედ

მეთოდურად მიიწევდა წინ და სადაც საჭირო იყო, ჯავშანმატარებლის ეკიპაჟი ქვეით ბრძოლებშიც იღებდა მონაწილეობას. და რაც არ უნდა გასაკვირი იყოს, დიდი წარმატებითაც. სწორედ ასეთი წარმატებული ბრძოლა გაიმართა აირუმის სიმაღლეებზეც, საიდანაც ჯავშანმატარებლის ეკიპაჟმა ბრძოლის შედეგად ტყვეებიც კი წამოიყვანა. მიუხედავად ყოველივე ზემოთქმულისა, რა თქმა უნდა, საქართველოს „ჰუმანური და პაციფისტი“ მთავრობის უეჭველი „დამსახურების“ წყალობით, პორუჩიკმა გოგუაძემ, აქამდე მართლაც დაუმარცხებელმა მეთაურმა, ცოცხალი ძალისა და საბრძოლო ტექნიკის დიდი დანაკლისი განიცადა და ისიც ვისგან – სომხებისაგან, იმ სომხებისაგან, რომლებიც ასეულობით იქნა პირადად მის მიერ სიკვდილს გადარჩენილი 1905 წლის ბაქოს მოვლენების დროს და თუნდაც მთელი 1918 წლის განმავლობაში. ესეც ისტორიულად დადასტურებული ფაქტია. ახლა კი „მადლიერი“ სომხები განსაკუთრებულად დაგეშილები სწორედ გოგუაძის ხელში ჩასაგდებად ნადირობდნენ, ახსოვდათ რა მისი უდიდესი როლი სომეხთა დამარცხებაში ოქტომბრის თვეში წარმოებული საბრძოლო მოქმედებების დროს, მაგრამ პორუჩიკმა გოგუაძემ თავის ეკიპაჟთან ერთად მოხერხებული საბრძოლო მანევრით თავი დააღწია დაგებულ ხაფანგებს. ამ ეპიზოდში კიდევ ერთხელ დასტურდება მისი, როგორც თავზეხელაღებული, გაბედული მეომრისა და პროფესიონალი ოფიცრის მაღალი სამეთაურო თვისებები.

მიუხედავად ყოველივე ზემოთქმულისა, ქართული საჯარისო ქვედანაყოფების ალავერდი-ახტალის თავდაცვითი ბრძოლების საერთო სურათი სრულებითაც არ უნდა შევაფასოთ როგორც საბრძოლო მოქმედებების სამხედრო ტაქტიკის ნიმუში. არაერთხელ აღვნიშნეთ, რომ აირუმი-სანაინის უბანი ლანდშაფტის მიხედვით საბრძოლო მოქმედებებისათვის მეტად რთულ და სპეციფიკურ რაიონს წარმოადგენდა. ქართული სარდლობის მიერ დიდი შეცდომა იქნა დაშვებული, როცა პოლკოვნიკ დავით ვაჩნაძის ეშელონი აირუმთან ყოველგვარი სადაზვერვო მონაცემების გარეშე სრული სვლით შეიჭრა მდინარე დებედას ვიწრო ხეობაში, რომელსაც 14 დეკემბრისათვის უკვე მთლიანად აკონტროლებდნენ სომხები, რაც ქართული მხარისათვის ერთობ სავალალო შედეგებით დასრულდა. ჯეროვანი ყურადღება არ მიექცა აირუმის უბნის უსაფრთხოებას, რაზედაც არაერთხელ მოახსენა სამხედრო მინისტრს გენერალმა წულუკიძემ თავის ოპერატიულ შეტყობინებებში.

გენერალი კვინიტაძე თავის მემუარში ამ მანევრს ასე აღწერს: „სანაინში პოლკი გაიგზავნა მატარებლით, პოლკოვნიკ ვაჩნაძის მეთაურობით. ვაჩნაძის ეშელონმა შემადგენლობის მესამედი დაჰკარგა, ტყვია_წამალი მთლიანად დახარჯა აირუმში, მაგრამ ეშელონი მაინც არავინ შეაჩერა. სომხებმა ცოცხლად გადარჩენილებს ხეობაში ალყა შემოარტყეს და დაატყვევეს. **კიდევ უარესსაც გეტყვით: სანაინის ხეობაში თურმე დაჯავშნული მატარებლები და ჰაუბიცების ბატარეებიც გაუგზავნიათ, რომლებიც ამგვარ გარემოში, რასაკვირველია, სრულიად გამოუსადეგარი იყო**”. (ხაზგასმა ჩემია _ ა. ჩ.)"[142]

პოლკოვნიკ ვაჩნაძის ეშელონის შესახებ, რა თქმა უნდა, სრულად ვიზიარებთ ავტორის დასკვნას, მაგრამ ჩვენს მიერ ხაზგასმულ ფრაგმენტში მცირე კომენტარია გასაკეთებელი.

ალბათ ძნელი და მეტად საპასუხისმგებლოა საქართველოს ამ დიდი მხედართმთავრის ოპონირება, მაგრამ გენერალ კვინიტაძის მეორე დასკვნას ვერ გავიზიარებთ. საქმე იმაშია, რომ ჯავშანმატარებლებიც და ჰაუბიცების ბატარეაც კონფლიქტის ზონაში გენერალ წულუკიძის მოთხოვნის შესაბამისად საომარი მოქმედებების დასაწყისშივე იქნა გაგზავნილი. ეს ის პერიოდია, როცა გენერალ წულუკიძის შტაბი და მისი რაზმის ძირითადი ნაწილი ჯერ კიდევ სანაინის მიდამოებში აწარმოებდა საბრძოლო მოქმედებებს. რა თქმა უნდა, ქართული ქვედანაყოფებისათვის აუცილებელი იყო სასწრაფო საარტილერიო მხარდაჭერა და აქ, მთიან რეგიონში ბრძოლების საწარმოებლად სწორედ ჰაუბიცების (მორტირების) გამოყენება იყო ყველაზე მიზანშეწონილი. რაც მთავარია, კიდევ უფრო აუცილებელი იყო ამ და სხვა დამხმარე ძალების სასწრაფო გადასროლა აღნიშნულ რაიონში. ოპერატიულობის თვალსაზრისით, ცოცხალი ძალითა და მძლავრი საცეცხლე საშუალებებით მხარდაჭერისათვის სწორედ ჯავშანმატარებელი წარმოადგენდა საუკეთესო არჩევანს. მაგრამ აქვე აღვნიშნავთ, რომ ჯავშანმატარებლებისა და არტილერიის გამოყენება მხოლოდ მაშინ იქნებოდა ეფექტური, როცა ქართული საჯარისო ქვედანაყოფების ზურგის საიმედო დაცვა იქნებოდა უზრუნველყოფილი. ასეთი მდგომარეობა კი სანაინის ფრონტზე მხოლოდ 11 დეკემბრამდე არსებობდა. მანამდე, სანამ სომხური ქვედანაყოფები და ადგილობრივ მოხალისეთა რაზმები ფლანგურ მანევრს განახორციელებდნენ, ზურგიდან მოუვლიდნენ ქართულ პოზიციებს და ყველა გაბატონებულ სიმაღლეს დაიკავებდნენ. პირველი ჯავშანმატარებელი სწორედ 11 დეკემბრამდე იქნა გაგზავნილი უშუალოდ სადგურ სანაინში, რომლის

უაღრესად ქმედითუნარიანმა საბრძოლო მოქმედებებმა განსაზღვრა სწორედ გენერალ წულუკიძის რაზმის ძირითადი ნაწილის მიერ სადგურ სანაინთან პოზიციების შენარჩუნება მთელი ხუთი დღე-ღამის განმავლობაში.

ჩვენ ზემოთ ვნახეთ, რომ უკვე 11 დეკემბრის საღამოსათვის გენერალი წულუკიძე იძულებული შეიქნა სანაინიდან ალავერდში გადმოსულიყო. დაწყებული 13 დეკემბრიდან კი, მხოლოდ რკინიგზის საშუალებით ჯარების გადასროლა, ყოველგვარი სადაზვერვო მონაცემებისა და საბრძოლო მოქმედებათა რაიონის რეკოგნოსირების გარეშე, რა თქმა უნდა, დიდი შეცდომა იყო. ყოველივე ამის თავი და თავი კი ის გახლდათ, რომ საქართველოს მთავრობისა და სამხედრო სამინისტროს პირველ პირებს, პოლიტიკური შეხედულებების გამო, ჯერ კიდევ არ ჯეროდათ და არ ჰქონდათ ბოლომდე გათავისებული, რომ სომხეთსა და საქართველოს შორის სრულმასშტაბიანი ომი იყო დაწყებული. ისტორიულად დადასტურებულია ფაქტია, რომ საქართველოს სამხედრო მინისტრი, გრიგოლ გიორგაძე გადადგომითაც კი იმუქრებოდა სომხეთთან საპასუხო საომარი მოქმედებების დაწყების შემთხვევაში.

ალავერდი_ახტალის ბრძოლებში ქართული საარტილერიო მასალები არ იძლევიან ცნობებს ქართული მხარის მატერიალურ დანაკარგებსა და ცოცხალ ძალაზე. რიჩარდ ოვანესიანის მიხედვით კი, რომელიც კადიშევისა და ვრაციანის ნაშრომების მონაცემებზე დაყრდნობითაა მოცემული, ვკითხულობთ: „ამ სასტიკი ბრძოლების შედეგად, მათ (სომხებმა) ხელში ჩაიგდეს დაახლოებით 100 ჯარისკაცი, უამრავი საკავალერიო აღჭურვილობა, ორთქლმავალი და 50 დატვირთული საზიდარი, რამდენიმე სამთო ქვემეხი და ტყვიამფრქვევი... 16 დეკემბერს კოროლკოვის მარჯვენა ფრთამ განსაცვიფრებელი შეტევის შემდეგ დაიკავა სადგური აირუმი, სადაც ქართველებმა მოკლულების, დაჭრილებისა და ტყვეების სახით 500 კაცი დაკარგეს. მეორე დღეს, ქართველთა მე_5 და მე_6 ქვეითი პოლკები სომეხთა მარწუხებში აღმოჩნდნენ მომწყვდეულები და სრულ განადგურებას მხოლოდ მორიგი 60 კაცის დაკარგვით დააღწიეს თავი, ამასთან ერთად, ბრძოლის ველზე დატოვეს ორი საველე ქვემეხი და 25 ტყვიამფრქვევი. სადგურ ახტალაში კი სომხებმა ხელში ჩაიგდეს ორი სრულად აღჭურვილი ჯავშნოსანი მატარებელი. ბრძოლაში უუნარო გენერალმა წულუკიძემ ისეთი სისწრაფით მოკურცხლა (fled _ ა. ჩ.)

სადახლოსაკენ, რომ სიჩქარეში პერსონალურ ვაგონში საკუთარი საწვიმარიც კი დატოვა”.[143]

მოყვანილი სტატისტიკური მონაცემები რეალობას უნდა შეესაბამებოდეს. თუმცა სომხების ნაალაფარ „სრულად აღჭურვილ“ ჯავშანმატარებლებზე, ქართულ „პოლკებსა“ და გენერალ წულუკიძის საწვიმარ ლაბადაზე” რა მოგახსენოთ. აირუმს კი, „განსაცვიფებელი შეტევით“ დასაკავებელი არც არაფერი არ ჭირდა, რადგან იგი სომხური სოფელი იყო და თავისთავად ცხადია, სომხეთის რეგულარული ჯარის ნაწილებმა და დაშნაკურმა ბანდებმა იგი ყოველგვარი ბრძოლების გარეშე დაიკავეს.

§3.6. სადახლოს თავდაცვითი ბრძოლის ტაქტიკური ასპექტები

1918 წლის 16 დეკემბერს საქართველოს მთავრობის მიერ ბოლოსდაბოლოს შესაბამისი პოლიტიკური შეფასება მიეცა სომეხთა მიერ დაწყებულ ღია სამხედრო აგრესიას. ამ საკითხთან დაკავშირებით საქართველოს საგარეო საქმეთა სამინისტროს მიერ პირველი ოფიციალური საპროტესტო ნოტა პრესით 17 დეკემბერს გამოქვეყნდა.[144] 20 დეკემბრის „საქართველოს რესპუბლიკაში“ კი ვკითხულობთ: „თანახმად საქართველოს მთავრობის მიერ მიღებული ცნობისა სომხების ჯარების უფროსის ჰდროსაგან, რომ სომხის ჯარებმა გადმოლახეს საქართველოს საზღვრები სომხის მთავრობის ბრძანებით, საქართველოს მთავრობამ ცნო ეს აქტი პირდაპირ ომის გამოცხადებად და სომხეთის დიპლომატიურ წარმომადგენელს, ჯამალიანს გადასცა ნოტა, რომ ამიერიდან საქართველოსა და სომხეთს შორის ყოველგვარი დიპლომატიური მოლაპარაკებები შეწყვეტილია”.[145]

16 დეკემბრისათვის გენერალ წულუკიძის რაზმის ძირითადი ნაწილი ახერხებს ალყიდან თავის დაღწევას და 17 დეკემბრის დილის 8 საათისათვის ჩამოდის სადგურ სადახლოში. პრაპორშიკ კანდელაკის პატაკის მიხედვით: „16 (დეკემბრის)_ის ღამით აირუმიდან ალყა გამოარღვია შერეულმა ბატალიონმა”.[146]

სამხედრო სამინისტროს ხელმძღვანელობის მიერ სადგურ სადახლოს უკანასკნელ სისხლის წვეთამდე დაცვის გადაწყვეტილება იქნა მიღებული, მაგრამ აქ არ იქნა გათვალისწინებული ის გარემოება, რომ ქართული ქვედანაყოფები გადატანილი უმძიმესი ბრძოლების შედეგად ფაქტობრივად განადგურებული იყო. ყოველგვარ რეზერვს

მოკლებულ გენერალ წულუკიძის რაზმის შესაძლებლობებს ნამდვილად აღემატებოდა დასმული ტაქტიკური ამოცანის შესრულება. პოდპოლკოვნიკ მიქაბერიძის პატაკიდან: „აქ (სადახლოში – ა. ჩ.) მე_5 ქვეითი პოლკის ასეულები იღებენ ახალ დავალებას, დაიკავონ დიდი უბანი სოფელ დამიის პოზიციებიდან 324 სიმაღლემდე. უბნის სიგრძე დაახლოებით 6 ვერსი. ეს ფართო უბანი დაჭერილ იქნა მე_5 პოლკის ასეულებითა და პრაპოპორშიკ დოლიძის მეტყვიამფრქვევეთა ქვედანაყოფის მიერ რამდენიმე დღის განმავლობაში. სადახლოს დატოვებამდე ჩემს ბატალიონს, 160 ჯარისკაცითა და 3 ოფიცრით (დანარჩენები მოკლულები, დაჭრილები და ავადმყოფები) ეკავა ეს პოზიციები”.[147]

სომხურმა ავანგარდმა სადახლოზე შეტევა პირველად 18 დეკემბერს განახორციელა. გაზეთი „სახალხო საქმე“: „პირველი შემოტევა სომხებმა გახედეს დეკემბრის 18_ში. ნაშუადღევს სამი საათი იქნებოდა. ბურუსიანი დღე იყო. ოფიც. მირიმანოვის, რუს ოფიც. ფედკოვსკისა და სხვათა მეთაურობით ორას კაცამდე სადგურიდან ნახევარი ვერსის მანძილზე თავხედურად მოვიდნენ სომხები... გაიგეს ჩვენებმა მათი მოსვლა. სომხებმა მოსატყუებლად კარგი და მკაფიო ქართულით ჩვენებს შესძახეს: თქვენები ვართ ძმებო, არ გვესროლოთო, მაგრამ გვიანდა იყო. ჯავშნოსანი გაეგება რკინის გზით, ხოლო მელიქიშვილის სახლიდან სხვა ჯარის ნაწილები და აუტეხეს სროლა ქურდულად შემოპარულ მტერს. მათმა ასეთმა თავხედურად მოქცევამ ძლიერ გააბრაზა განსვენებული დადიანი, რომელიც ხმლით ხელში გაუძღვა თავის ნაწილებს. მათ წაეშველნენ ფურცელამე, კონჩოშვილი, სტანიშევსკი, მაჭავარიანი, პოლკ. იმნაძე და შეკუმშეს ვერაგები. მოჰკლეს დადიანი, დაჭრეს პოლკ. იმნაძე, პორუჩიკი თუხარელი და რამდენიმე ჯარისკაცი. გალომდა თენგიზ დადემქელიანი, რომელმაც თავისი ამხანაგის, დადიანის მოკვლა ღირსეულად გადაუხადა სომხებს. 200 კაციდან გაჰკაფეს და მოჰკლეს 120, ხოლო დანარჩენი ტყვედ წამოიყვანეს 40 კაცამდე და რამდენიმე კაცმა გაასწრო გაქცევა. ემწუხრათ სომხებს ასეთი გამასპინძლება და შემდეგ დეკემბრის 18, 19 და 20 დილის 11 საათამდე ხმა ჩაკმენდილნი აღარსად გამოჩენილან”.[148]

ამ საბრძოლო ეპიზოდის გაანალიზებისას საინტერესო დასკვნების გამოტანა შესაძლებელი. დაწყებული უზუნლარიდან სომხური პოლკები და მოხალისეთა რაზმები ძლევამოსილად მოიწვედნენ წინ, ხოლო ქართული ქვედანაყოფები დიდი დანაკარგებით იხევდნენ უკან. ერთი შეხედვით ისე ჩანს, რომ სომხურმა მხარემ მართლა ირწმუნა, რომ მას

ძალუძდა ქართველთა დამარცხება და აქაც, ალავერდში მხოლოდ 200 კაციანმა სომხურმა ავანგარდმა მიიტანა იერიში გენერალ წულუკიძის რაზმის ნარჩენებზე. ეჭვს გარეშეა, რომ ავანგარდს სომეხთა ძირითადი ძალები უმაგრებდნენ ზურგს, რომლებიც შესაბამის მომენტში უნდა ჩართულიყვნენ ბრძოლაში. ისტორიულად, ქართველებისათვის კარგადაა ცნობილი, რომ 200 კაციანი თავგანწირული რაზმის გაბედულ მოქმედებას გადამწყვეტი როლი უთამაშია ბრძოლის ველზე და საერთო ჯამში, საარაკო გამარჯვებისათვის მიუღწევია. მაგრამ ეს სხვა დრო, სხვა ისტორია იყო და იქ ქართველები იბრძოდნენ. ალბათ აქაც, „ელვისებური შეტევების“ მოტრფიალე" გენერალ დროს ჩანაფიქრით საბრძოლო მოქმედებები სწორედ ასე უნდა განვითარებულიყო, მაგრამ...

ყველა მონაცემებით ჩანს, რომ სომხური სარდლობისათვის წარმოდგენილი იყო ის ფაქტი, რომ სადახლოს პოზიციები მხოლოდ და მხოლოდ ისევ და ისევ გენერალ წულუკიძის რაზმის ნარჩენებს ჰქონდათ გამაგრებული, წინააღმდეგ შემთხვევაში, ასეთი მცირერიცხოვანი ძალების დასაძლევად სრულიადაც არ იყო საჭირო ზემოთ მოყვანილი მანევრის განხორციელება. სომხებს ფაქტობრივად, საბრძოლო მარშით შეეძლოთ გაენადგურებინათ ქართული ქვედანაყოფები, მაგრამ სომხური ჯარის ძირითად ნაწილს ბრძოლაში მონაწილეობა აღარ მიუღია. დასკვნა – სომხები შედრკნენ. სადახლოს ბრძოლების პირველი ეტაპი ქართველთა სრული გამარჯვებით დასრულდა. უსასტიკეს ხელჩართულ ბრძოლაში მათ სომხური ავანგარდი აჰკაფეს და მხოლოდ მისმა მცირე ნაწილმა რის ვაი-ვაგლახით, გაქცევით უშველა თავს.

რიჩარდ ოვანესიანი 1918 წლის 18 დეკემბრის სადახლოს პირველი ბრძოლის შესახებ ფანტასტიკურ ცნობებს გვაწვდის, რაც ნამდვილად მოულოდნელია ასეთი მკვლევარისაგან: „სამხედრო საქმეთა მინისტრი გრიგოლ გ. გიორგაძე 18 დეკემბერს პირადად ჩაუდგა სათავეში ქართველთა ათასკაციან ქვეით ნაწილს, საკავალერიო ესკადრონს და უკანასკნელ ჯავშანმატარებელს სადახლოში. თუმცა ამ მანევრმა დროს მაინც არ ააღებინა ხელი გადაწყვეტილებაზე გაენადგურებინა გენერალი წულუკიძე"(?!)"[149]

არა თუ დასაწერად, წარმოსადგენადაც კი ძნელია მსგავსი სახის დეზინფორმაცია. აქ ბატონი ოვანესიანი სამეცნიერო სფეროდან აშკარად პოპულარულ ფანტასტიკაში გადადის. ოვანესიანის ამ ფანტასტიკური პასაჟის მიზეზები შემდეგ სტრიქონში ცხადდება – „სომხური ქვედანაყოფები ჯავშნოსანი მატარებლის ცეცხლის წარმოების ზონაში

აღმოჩნდნენ და თავდაპირველად მძიმე დანაკარგები განიცადეს””. აქ ავტორი აშკარად აღიარებს სომეხთა დიდ დანაკარგებს და ამ ფაქტს ვირტუალური ქართული ათასეულისა და ცხენოსანი ესკადრონის ბრძოლაში ჩართვით ხსნის. მეტი დამაჯერებლობისათვის კი ამ არარსებულ ნაწილებს სათავეში პირადად საქართველოს სამხედრო მინისტრს, გრიგოლ გიორგაძეს უყენებს.

18 დეკემბრიდან სადახლოს ფრონტზე შემდეგი ოპერატიული ვითარება შეიქმნა. დამფრთხალმა სომხურმა პოლკებმა მოქმედების ტაქტიკა შეცვალეს. მათ გვერდი აუარეს სადახლოს, 19 დეკემბრის გამთენიისას მარშით შევიდნენ ქალაქ შულავერში და ზურგში მოექცნენ ქართულ რაზმს. იმ დღესვე ქალაქ შულავერსა და მეზობელ სოფლებში ადგილობრივი სომეხი მოსახლეობის საომარი მობილიზაცია განხორციელდა სადახლოზე ძლიერი შეტევითი ოპერაციის დასაწყებად, რის შემდეგაც: „დეკემბრის 20_ში კარგი, მზიანი დღე გათენდა... დაახლოებით 11 საათზე სომხებმა დაიწყეს მედგარი საარტილერიო დაბომბვა. გამოირკვა, რომ სადახლოს ირგვლივ მტერს საერთო იერიში მოჰქონდა ჩვენზე. ამავე ხანებში ატყდა საშინელი სროლა შულავერის სადგურზე. თურმე 600 ზინვორები დაშვებულებიყვნენ შულავერის გორებიდან სადგურ შულავერის დასაჭერად”.”[150]

სომხურმა საჯარისო ნაწილებმა და მოხალისეთა საბრძოლო რაზმებმა მცირე შეტაკების შემდეგ სადგური შულავერი დაიკავეს. ქართული მხარისათვის ყველაზე საგანგაშო კი ის იყო, რომ სომხებმა სადგურ შულავერის დაკავებით მოახერხეს ნავთლული_სადახლოს რკინიგზის ხაზის მონაკვეთის გადაჭრა, რითაც ქართული ქვედანაყოფები უკვე მერამდენედ სრულ ალყაში აღმოჩნდნენ მოქცეულები. სავარაუდოდ, 400_450 კაციან ქართულ გარნიზონს სულ მცირე 4000 კაციანი სომხური შენაერთი დაუპირისპირდა _ ისევ მრავალჯერადი უპირატესობა. დღესავით ნათელია, რომ გენერალ წულუკიძის რაზმის ნარჩენები დასაღუპავად იყვნენ განწირულები. ქართული ქვედანაყოფების პირადი შემადგენლობის ფიზიკური მდგომარეობა და საბრძოლო სულისკვეთებაც არ უნდა ყოფილიყო მაღალი, რადგან _ „მთელი სიმწვავე ბრძოლის წარმოება_თავდაცვისა უნდა აეტანა ათი ვერსის მანძილზე გაშლილ ჩვენს მხედრებს, რომელნიც დეკემბრის 15_დან შეუსვენებლივ და დაუხმარებლივ, ძლიერს თოვლ_ყინულიან დღე_ღამეში დეკემბრის 21_მდე იყვნენ გაშლილნი პოზიციებზე”.”[151]

ერთადერთი ხსნა დამხმარე ძალები იყო, მაგრამ მოლოდინი არ გამართლდა. დამხმარე ძალები არ გამოჩენილა.[152]

მიუხედავად უიმედო ტაქტიკური მდგომარეობისა, ქართულმა ქვედანაყოფებმა რამდენჯერმე მოიგერიეს სომეხთა ძლიერი შეტევა და მტერს უკანაც დაახევინეს. რიჩარდ ოვანესიანი: „22_ში სომეხებმა ისევ დაარტყეს და დაიკავეს სადგური სადახლო და მისი გარშემოგარენი, მაგრამ ისინი ხელმეორედ იყვნენ უკუგდებულნი ქართული ქვედანაყოფებისა და ჯავშანმატარებლის მიერ“.[153] ეს დროებითი წარმატება ქართველთა უდიდესი ძალისხმევის შედეგი იყო და ცხადია, იგი ვერ აღკვეთდა სომხური შენაერთის განმეორებით შეტევებს. სომხური ნაწილები შეუპოვრად მოიწევდნენ წინ, ბოლოსდაბოლოს ყველა გაბატონებული სიმაღლე დაიკავეს და ქართული პოზიციების ფლანგური შემოვლაც განახორციელეს.

სომხური ნაწილების ფორსირებული შეტევების შედეგად ოპერატიული მდგომარეობა ნელ_ნელა დამძიმდა. მიუხედავად ამისა, გენერალმა წულუკიძემ უკანასკნელ წუთებამდე არ მოახდინა თავისი შტაბის ევაკუაცია სადგურ სადახლოდან და უკან დახევის ბრძანებასაც არ მოაწერა ხელი. წულუკიძის საველე შტაბის უფროსის, პოდპოლკოვნიკ ჩეჩელაშვილის პატაკიდან: „21_ში მე შევთავაზე გენერალ წულუკიძეს სადგურ სადახლოს დატოვება და უკან, მდინარე ხრამის პოზიციებზე გადასვლა. ამავე დროს ვუთხარი, რომ მოვამზადებ უკან დახევის ბრძანებას. თავდაპირველად გენერალი დამეთანხმა. მე შავად დავწერე ბრძანება და კავშირგაბმულობის უფროსს, კაპიტან ნიშნიანიძეს ვუბრძანე გადაეწერა იგი თეთრად. როდესაც გენერალს ბრძანება წარვუდგინე ხელმოსაწერად, მან თქვა: _ „კიდევ უნდა გავუძლოთ!“..“[154]

1918 წლის 22 დეკემბრის საღამოსათვის საბრძოლო პოზიციებზე საერთო ოპერატიული მდგომარეობა უაღრესად დამძიმდა.[155],156]. ამონარიდი მოხსენებითი ბარათიდან, სადაც სადახლოს ქართული რაზმის გმირული თავდაცვითი ბრძოლის ბოლო წუთებია აღწერილი: „როგორც იქნა დაბრუნდა პორუჩიკი ნემსაძე, რომელიც ყვირილით მოუახლოვდა შტაბს: _ სად არის რაზმის უფროსი? სადაა შტაბის უფროსი? _ მან შემომთავაზა, რომ დამეწერა ყველა განკარგულება, ამასობაში იგი უზრუნველყოფდა შტაბის დაცვას. შემოგვიერთდა სადგურ სადახლოს კომენდანტი ჯარისკაცებით. რამდენიმე წუთში შემოვარდა პორუჩიკი ნემსაძე და მითხრა, რომ მეტი დახანება აღარ შეიძლება,

რადგან სომხები შტაბს უახლოვდებიან. აქვე დაამატა, რომ მას თავისი მეთაურისაგან ბრძანება აქვს მიღებული დაიცვას შტაბი და განმიცხადა, რომ არ დამტოვებდა. ოცეული საბრძოლო მწკრივში გაიშალა და ჩვენ სადგურ აშალა_სარალისაკენ დავიწყეთ ბრძოლებით უკანდახვევა. სავალალო დასასრულის დადგომას მე ერთი დღით ადრე ვვარაუდობდი, ამიტომ დატვირთული საზიდრები და რადიო წინასწარ ბეთარაბჩიში გავაგზავნე”.[157]

ქართული ქვედანაყოფების მიერ სადახლოს ალყის გარღვევა და უკანდახვევა სრული სამხედრო მწყობრით, საბრძოლო ბრძანების შესაბამისად განხორციელდა, ორგანიზებულ კოლონებად.[158] პროფესიონალი სამხედროსათვის საბრძოლო ბრძანების ტექსტის გაცნობისას ცხადი ხდება, რომ მას რამდენიმე მნიშვნელოვანი პუნქტი აკლია. კერძოდ, ადეკვატურად არ არის შეფასებული შექმნილი ოპერატიული ვითარება. არ ჩანს ზემდგომი მეთაურის საბრძოლო ჩანაფიქრი და არ არის ნაჩვენები მეზობელი და მხარდამჭერი ძალების დისპოზიციები. და ეს არც არის გასაკვირი, რადგან გენერალი წულუკიძისათვის ცხადი იყო, რომ შექმნილ მდგომარეობას მხოლოდ ერთი შეფასება შეიძლება მისცემოდა – კატასტროფული. და ამ კატასტროფული ოპერატიული მდგომარეობის დასაფარავად მეთაურის შეფასებას შემდეგი ფორმულირება აქვს მიცემული – „არახელსაყრელი პოზიციური განლაგება”. აღნიშნული ფაქტიც გენერალ წულუკიძის მაღალ საბრძოლო სულსა და პროფესიონალიზმზე მეტყველებს ცალსახად. რაღა თქმა უნდა, რეალურად არავითარი ზემდგომი შტაბი და მეზობელი, დამხმარე ან შემველებული სამხედრო ერთეულები, თუნდაც საჯარისო ქვედანაყოფები სადახლოს ფრონტზე ამ მომენტისათვის არ არსებობდნენ.

სადახლოს გმირული თავდაცვითი ბრძოლების აღწერისას, განსაკუთრებით საინტერესოა ქართველ არტილერისტებთან დაკავშირებული საბრძოლო ეპიზოდი. მართლაც რომ გასაოცარია მათი თავგანწირვა ალყიდან გამოსვლის მომენტში: „ყველაზე მეტი გაჭირვება გამოევლო არტილერისტებს და მათ რაზმს. ბრძოლა ზარბაზნებით 5 საათამდე გაგრძელებულიყო და როდესაც პოლკ. ცაგურიას და ქარუმიძეს შეეცოთ, რომ ყუმბარები ელეოდათ, წინდაწინვე გამოეგზავნათ სამი ზარბაზანი, ხოლო ბოლომდე იქ ერთი ზარბაზანი დაეტოვებინათ. მაშინ, როცა საჭირო იყო შრაპნელით მოქმედება მოსულ მტერზე, უკმარისობისა გამო, გრანატებს ესროდნენ. როდესაც ქარუმიძეს უნახავს საშიში მდგომარეობა ცაგურიასი, ისიც შეშველებია, ერთად შეკუმშულან 80 მეომარი პ. ცაგურიას

მეთაურობით და მგლის ხროვასავით გარს შემორტყმულ მტერს თავზარდამცემი შეჭყვივლებით ჰკვეთებია. პოლკ. ცაგურიას მიუგდია ცხენი მოიერიშე სომხებზე, გაუკაფავს ხმლით რამდენიმე კაცი და ასე ბრძოლით უვნებლად გამოსულან სამშვიდობოზე. დაჭრილა ცაგურია ბარძაყსა და ხელში ხიშტიით..."[159]

სადახლოს ბრძოლების ერთობ ნიშანდობლივი ტაქტიკური შეფასებაა მოცემული ჟურნალ „რესპუბლიკის ჯარში“ – „ქართული ჯარი ჯერ კიდევ იმდენად სუსტი იყო, რომ სრულიად მოკლებული იყო ფრონტის გაფართოების უნარს. სომხებს კი შეეძლოთ ეს, რადგან ისინი ოთხჯერ_ხუთჯერ მეტნი იყვნენ. ფრონტის გაფართოებას გარშემორტყმა მოსდევს, თუ მოწინააღმდეგემ მითვე არ უპასუხა მტერს. დეკემბრის 21 და 22_ში სასტიკი ბრძოლები წარმოებს. ზოგი ერთეული 4_5_ჯერ იგერიებს მრავალრიცხოვანი მტრის იერიშებს. მაგრამ სომხები სარგებლობენ რიცხვითი სიჭარბით და გარს ერტყმიან ჩვენ რაზმებს. გარშემორტყმული ერთეულის ბედი, საერთოდ გადაწყვეტილია: იგი ან უნდა გასწყდეს, ან ტყვედ ჩაუვარდეს მტერს. მაგრამ სომხების სტრატეგიის „შედეგები“ ისევე არ სჭრის ქართველებზე, როგორც რუსებისა არ სჭრიდა გერმანელებზე. არა თუ ქვეითი ჯარის ნაწილები, არტილერიაც კი ახერხებს (ცაგურიასა და სხვათა მეთაურობით) მტრის რკალის გარღვევას და სამშვიდობოს გამოსვლას“.[160]

ახლა კი ისევ ჰამლეტ გევორჯიანი და მისი ჰეროიკული ჟანრის ნაწარმოები – „დრო“: „23 დეკემბერს დრომ გადააჯგუფა თავისი ძალები და გადამწყვეტ შეტევაზე გადავიდა ქართული ჯარების წინააღმდეგ. ოთხი დღის განმავლობაში მიმდინარე ბრძოლები ქართველთა დამარცხებით დასრულდა. გენერალმა წულუკიძემ კვლავ გაქცევით უშველა თავს და იქაური თურქული მოსახლეობის დახმარების წყალობით გადაურჩა გარდაუვალ სიკვდილს“.[161] დიახ, ისევ ქართული „ჯარები“ და „არმია“ და არა სულ რაღაც სამი ასეული გმირი ქართველი. პოდპოლკოვნიკი ჩეჩელაშვილი: „სადახლოს რაზმმა ბრძოლებით გაარღვია ალყა, დაიხია უკან და შემდეგი ხაზი დაიკავა, სოფლები: ბაითალუ – ულაშლო – ახმამედლო – ყაჩადანი. ამავე დღეს გენერალი წულუკიძე თბილისს გაემგზავრა მოხსენების გასაკეთებლად, მე კი გენერალ სუმბათოვის განკარგულებაში გადავედი“.[162] აი, ეს თავდაცვითი ხაზი იქნა დაკავებული გენერალ წულუკიძის რაზმის შერეული ბატალიონის მიერ სადახლოს ალყიდან გამოსვლის შემდეგ.

სადახლოს 18_23 დეკემბრის ბრძოლებში ქართული მხარის დანაკარგების შესახებ ქართულ წყაროებში მონაცემები დაცული არ არის. ჩვენს მიერ მოპოვებულ საარქივო მასალებში მსგავსი ხასიათის ინფორმაციას ვერ წავაწყდით. ჩვენი გათვლით იგი 150 კაცამდე უნდა ყოფილიყო. რიჩარდ ოვანესიანის მიხედვით კი, რომელიც ვრაციანის ნაშრომისა და სომხურ საარქივო მასალებზე დაყრდნობითაა წარმოდგენილი, ვკითხულობთ: „მეორე დღეს (23 დეკემბერს – ა. ჩ.) დრომ თორმეტ ასეულს უბრძანა სრულმასშტაბიან შეტევაზე გადასვლა. რამდენიმესაათიანი გააფთრებული ბრძოლების შემდეგ სომხებმა დაიკავეს სტრატეგიული სოფელი და ალაფის სახით ხელში ჩაიგდეს სამი ორთქლმავალი, სურსათითა და საბრძოლო მასალებით დატვირთული ასზე მეტი საზიდარი და 130_დე ტყვე“.[163] მოყვანილი სტატისტიკური მონაცემები სიმართლეს უნდა შეესაბამებოდეს.

სადახლოს 18_23 დეკემბრის ბრძოლები კიდევ ერთი უცნობი ფურცელია საქართველოს ომების ისტორიიდან. საჯარისო ტაქტიკის თვალსაზრისით, ეს იყო ქართული მხარის თავგანწირული თავდაცვითი ბრძოლა, სადაც ქართულმა ქვედანაყოფებმა მტრის მრავალჯერად აღმატებულ ძალებთან გააფთრებულ ბრძოლებში რამდენიმე დღე_ღამის განმავლობაში შეძლეს ფრონტის ხაზის დაჭერა, რითაც ის ძვირფასი დრო იქნა მოგებული, რომელიც ასე ჭირდებოდა ქართულ მხარეს. ხოლო, შედარებით მცირე დანაკარგებით ალყიდან გამოსვლის ფაქტი, ხსენებული მანევრის ერთ_ერთ წარმატებულ მაგალითად შეიძლება მივიჩნიოთ.

თავი IV

საომარ მოქმედებათა მეორე ეტაპი და სომხეთ_საქართველოს ომის დასასრული

§4.1. ეკატერინენფელდის ბრძოლა

ეკატერინენფელდის ბრძოლა ერთ_ერთი მნიშვნელოვანი ფურცელია სომხეთ_საქართველოს ომის ისტორიიდან, რამდენადაც ამ ბრძოლის შედეგებზე იყო გარკვეულწილად დამოკიდებული იმ მძიმე ოპერატიული მდგომარეობის გამოსწორება,

რომელიც ომის საწყის ეტაპზე შეიქმნა საომარ მოქმედებათა უზუნლარი_სადახლოს უბანზე, ხოლო მეორე ეტაპის შედეგებმა ფაქტიურად განსაზღვრა სომხეთ_ საქართველოს სახელმწიფო საზღვრის გარკვეული უბნის სიდიდე და მოხაზულობა.

ეკატერინენფელდის ბრძოლა სამხედრო_ისტორიული თვალსაზრისით პრაქტიკულად შეუსწავლე_ ლია. ოფიციალური სომხური ისტორიოგრაფია კი ათწლეულების განმავლობაში ჯიუტად დუმდა სომხეთ_ საქართველოს ომის ამ უმნიშვნელოვანესი ეპიზოდის შესახებ _ თითქოს იგი სულაც არ არსებულებო. სომეხ ავტორთა დუმილის მიზეზი ადვილი ასახსნელია _ ეკატერინენფელდის ბრძოლა სომეხთა სამარცხვინო მარცხით დასრულდა, რომლებიც აქამდე შეუფერხებლად მოიწევდნენ წინ, საქართველოს გულისაკენ. არა თუ ქართული საზოგადოების ფართო წრეებისათვის, ზოგიერთი ქართველი ავტორისთვისაც უცნობია ამ ბრძოლის არა მარტო ცალკეული დეტალი, არამედ ის ფაქტიც, რომ სომეხებს ეკატერინენფელდი არ აუღიათ: „1918 წლის 9 დეკემბერს სომხეთის ჯარმა ომის გამოუცხადებლად დაიწყო შეტევა და რამდენიმე დღეში დაიჭირა *ბორჩალოს მაზრა* და მისი მთავარი სტრატეგიული პუნქტები: კობერი, *ლორე*, სადახლო, *დმანისი*, *ეკატერინენფელდი*, შულავერი”. (ხაზგასმა ჩემია _ ა. ჩ.)["1] ამჯერად მხოლოდ ბოლო ხაზგასმას შევხებით.

დაწყებული 1918 წლის 9 დეკემბრიდან ქართული ქვედანაყოფები უიმედოდ იხევდნენ უკან და მტრის ჭარბ ძალებთან წარმოებულ ბრძოლებში დიდ დანაკლისს განიცდიდნენ. ქალაქ შულავერის დაკავებამ სომხური ნაწილების საქართველოს დედაქალაქთან მიახლოება გამოიწვია. თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ რეგიონის ძირითადი მოსახლეობა სომხური იყო, მაშინ გასაგები გახდება არსებული საშიშროების ხარისხიც. ქართველთა თავდაცვის მარჯვენა ფრთაზეც, მდინარეების _ მაშავერასა და ხრამის ხეობაში, საკმაოდ იყო XIX საუკუნეში ლტოლვილებად შემოსული სომხებით დასახლებული სოფლები, სადაც მკვეთრად ანტიქართული და ანტისახელმწიფოებრივი განწყობები ჭარბობდა.

ეკატერინენფელდი მდინარე მაშავერაზე გაშენებული გერმანელთა ახალშენი იყო, რომელიც ბორჩალოს მაზრის გერმანული დიასპორის ცენტრს წარმოადგენდა. იგი დღევანდელი ქალაქი ბოლნისია, ბოლნისის რაიონის ადმინისტრაციული ცენტრი. ქართული სარდლობის მიერ სწორად იქნა პროგნოზირებული ის გარემოება, რომ

ეკატერინენფელდის რაიონი მნიშვნელოვან მიმართულებას წარმოადგენდა სომეხთა მოსალოდნელი წინსვლის თვალსაზრისით და სასწრაფო ზომები გაატარა მისი დაცვისათვის. რაიონის ოპერატიული დაცვის ეს გადაწყვეტილება სახალხო გვარდიის ნაწილების გადასროლას გულისხმობდა ხსენებულ უბანზე. სწორედ ამ რაიონში უნდა შექმნილიყო ძლიერი თავდაცვითი ზღუდე სომხური ქვედანაყოფებისა და რაზმების წინააღმდეგ. ვორონცოვკის ბრძოლის შემდეგ, სწორედ ამ მიმართულებით დაიხია უკან გენერალ ციციშვილის მცირერიცხოვანმა რაზმმა. სომეხთა მე_5 პოლკის ქვედანაყოფებიც ლოქის ქედის გადმოვლით, მაშავერა_ხრამის ხეობაში სწორედ აქ უნდა დაშვებულიყვნენ თბილისისაკენ წინსვლის უმოკლეს მარშრუტზე. აქედან კი მდინარე ხრამის ფორსირებით სომხური ქვედანაყოფები დაუბრკოლებლად გადიოდნენ ალბულახის მიმართულებაზე, სადაც მათ ძლიერი საყრდენი პუნქტები, დაღეთ_ხაჩინი და სამშვილდე ეგულებოდათ.

3. გევორქიანი პათეტიკურად აღნიშნავს: „დრომ ბრწყინვალედ შეასრულა რესპუბლიკის მთავრობის დავალება, ქართველთა ჯარებისაგან გაწმინდა ლორე_ბამბაკი... 17 დეკემბერს ერთ_ერთ სომხურ პოლკს წილად ხვდა წარმატება, დაეკავებინა აგრეთვე ბოლნის_ხაჩინი“.[2] სულ ეს არის. მკითხველს ნამდვილად გაუკვირდება ავტორის უჩვეულო სიტყვაძუნწობა „ერთ_ერთი სომხური პოლკის" მიერ ბოლნის_ხაჩინის „წარმატებით დაკავების" შესახებ. ავტორი აღარაფერს ამბობს იმაზე, თუ როგორ განვითარდა შემდგომი მოვლენები, კიდევ რა „საბრძოლო წარმატებებით" ისახელა თავი ამ პოლკმა და საერთოდ, რა ბედი ეწია მას. ციტატაში რატომღაც აღარ იგრძნობა სომეხ ავტორთათვის დამახასიათებელი პათოსი. სომეხებით დასახლებულ სოფელ ბოლნის_ხაჩინს კი დასაკავებელი არც არაფერი არ ჭირდა, ამიტომ, სომხურმა ქვედანაყოფებმა კი არ „დაიკავეს" იგი, არამედ, ისინი უბრალოდ უბრძოლველად შევიდნენ იქ, ისევე როგორც სხვა დასახლებულ პუნქტებში.

ბოლნის_ხაჩინი დღევანდელი სოფელი ბოლნისია, სადაც ცნობილი ბოლნისის სიონი მდებარეობს. მოვლენების ზემოთ აღწერილი სქემით განვითარება უკიდურესად მძიმე მდგომარეობაში ჩააყენებდა სადახლო_შულავერის რაიონში თავმოყრილ ქართველთა ძირითად დაჯგუფებას, ამიტომ გასაგები ხდება, თუ რამდენად მნიშვნელოვანი იყო ქართული ქვედანაყოფების ეკატერინენფელდის უბანზე სასწრაფო გადასროლა. აქვე ერთმნიშვნელოვნად უნდა აღვნიშნოთ ის გარემოებაც, რომ ეკატერინენფელდის საბრძოლო

მოქმედებათა რაიონი ნამდვილად არ იყო პირველხარისხოვანი, როგორცაც სახავდა მას თავის დროზე მმართველი პარტია. მიზეზი გასაგებია. აქ ხომ ძირითადად პარტიული გვარდია აწარმოებდა ბრძოლას და მისი დამსახურებებიც მაქსიმალურად უნდა ყოფილიყო წარმოჩინებული.

სამხედრო თვალსაზრისით, ეკატერინენფელდის ბრძოლა ორ ეტაპად შეგვიძლია დავყოთ. ეს ეტაპებია: 1. საკუთრივ ეკატერინენფელდის ბრძოლა. 2. დაღეთ_ხაჩინისა და ბოლნის_ხაჩინის ბრძოლები.

გვარდიის პირველმა ნაწილებმა თბილისში თავმოყრა მობილიზაციის გამოცხადების დღესვე, 18 დეკემბერს დაიწყეს. გვარდიის დაჯგუფების სარდლობა პირადად გვარდიის მთავარი შტაბის უფროსმა, ვალიკო ჯუღელმა ითავა. საერთო საჯარისო ხელმძღვანელს გენერალ_მაიორი სტეფანე ახმეტელაშვილი წარმოადგენდა, ხოლო საველე შტაბის უფროსის თანამდებობა პოლკოვნიკმა არტემ ჯიჯიხიამ დაიკავა. გვარდიის ქვედანაყოფები 18 დეკემბრის ღამისათვის გაემგზავრნენ, რომლებიც უკვე 19 დეკემბრის გამთენიისას ჩავიდნენ ეკატერინენფელდში. გენხორციელებული მარშის შესახებ მხოლოდ დადებითი შეიძლება ითქვას. ოპერატიული თვალსაზრისით იგი მართლაც მაღალ დონეზე ჩატარდა.

პირველივე დიდი შეცდომა – გვარდიის ქვედანაყოფების მიერ საბრძოლო თავდაცვითი პოზიციების დაკავება არ მომხდარა. თავდაცვითი ზღუდეების მოწყობაზე ხომ ლაპარაკიც ზედმეტი იყო. ყველა ისინი შიგ ეკატერინენფელდში, ადგილობრივ მაცხოვრებელთა სახლებში განთავსდნენ და არაა დასამალი, ძილს მისცეს თავი(?) უფრო დიდი ტაქტიკური შეცდომა ის იყო, რომ საარტილერიო ბატარეები არა შესაბამის პოზიციებზე, არამედ ავანგარდში განალაგეს. ყველაზე გამოგნებული კი ისაა, რომ მთლიანად ბანაკის დასაცავად, არავითარი საჯარისო სამსახურის ღონისძიებები არ გატარებულა.

ვალიკო ჯუღელის მემუარიდან: „მტერმა ღამით მოულოდნელად შემოგვარტყა ალყა. გამთენიისას საერთო იერიშზე გადმოვიდა, შემოიჭრა სოფელში, ხელში ჩაიგდო ჩვენი რვავე ქვემეხი და მაღალ შენობებში ტყვიამფრქვევები დააყენა... პირველი გასროლების ხმა 6 საათზე გაისმა. ჩვენი შტაბიდან ბევრს ჯერ კიდევ ეძინა... სროლებმა ყველა გაგვადვიდა, ჩვენ ხელი ვტაცეთ იარაღს და გავიქეციით ჩვენი ბატალიონებისაკენ... არავინ არ იცოდა, თუ რაში იყო საქმე... ზოგიერთი ფიქრობდა, რომ ეს მხოლოდ შემთხვევითი სროლები იყო, მაგრამ

მალე ტყვიამფრქვევებიც აკაკანდნენ და ქვემეხებმაც იგრიალეს... ყველაფერი უცებ გაცხადდა... მდგომარეობა მძიმე, საბედისწერო, თითქმის უიმედო იყო... ან სამარცხვინოდ უნდა ჩავბარებოდით მტერს და დიდი სირცხვილისა და ქვეყნის დაღუპვის ფასად გადაგვერჩინა საკუთარი სიცოცხლე, ან თავგანწირულად უნდა ჩავბმულიყავით ბრძოლაში და ასე გადაგვერჩინა საკუთარი თავი და საკუთარი ქვეყანა”.[3] სწორედ ასე გათენდა ეკატერინენფელდში 1918 წლის 19 დეკემბრის სუსხიანი დილა. ვალიკო ჯუღელის სიტყვებში კი განცვიფრებას ის იწვევს, რომ „არავინ არ იცოდა, თუ რაში იყო საქმე“. უფრო გასაკვირი ის იქნებოდა, რომ ფრონტის ხაზზე მყოფი გვარდიის ქვედანაყოფებისათვის, სწორედ მშვიდად გამოძინების საშუალება მიეცათ.

ჩვენ არ მოგვეპოვება სომეხთა პირადი შემადგენლობის ზუსტი რაოდენობის დამადასტურებელი დოკუმენტი, მაგრამ გარკვეული გამოთვლების გაკეთება მაინცაა შესაძლებელი. აგრესორთა მთავარ დამრტყმელ ძალას ამ მიმართულებაზე მე_5 მსროლელი პოლკი წარმოადგენდა პოლკოვნიკ ტერ_ნიკოგოსოვის მეთაურობით. სომეხი მოხალისეების გათვალისწინებით შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ მტრის საერთო რიცხოვნობა სულ მცირე 2000 კაცს მაინც შეადგენდა. სახალხო გვარდიის რაზმის პირადი შემადგენლობა კი სულ 600 კაცი იყო. აი, ასეთი იყო დაპირისპირებულ მხარეთა რიცხოვრივი თანაფარდობა ეკატერინენფელდის ბრძოლაში. თუ რას წარმოადგენდა სომეხთა მე_5 პოლკი, კარგადაა ცნობილი ვორონცოვკა_პრივოლნოს ბრძოლიდან. სწორედ ამ ნაწილთან მოუწია გვარდიის ქვედანაყოფებს ხელჩართულ ბრძოლაში ჩაბმა ეკატერინენფელდში 1918 წლის 19 დეკემბრის გამთენიისას.

გააფთრებულმა ბრძოლამ რამდენიმე საათს გასტანა. აქ, განსაკუთრებით აღსანიშნავია გვარდიის მთავარი შტაბის წევრების, ალექსანდრე მაისურაძისა და ალექსანდრე დგებუაძის, განსაკუთრებით კი ვალიკო ჯუღელის ვაჟკაცობისა და თავგანწირვის ფაქტები, რომლებიც პირადად იძლეოდნენ ნამდვილი გმრობის მაგალითს. გვარდიელთა მთავარ ამოცანას ტყვიამფრქვევთა წერტილების გაუვნებლყოფა და რაც მთავარია, მტრის მიერ დაკავებული ქვემეხების უკან დაბრუნება შეადგენდა. ვ. ჯუღელის მემუარიდან: „მე მარცხენა ფლანგზე ვიმყოფებოდი, მარჯვნივ ცენტრში – ალექსანდრე (ალექსანდრე დგებუაძე – ა. ჩ.) ურტყავდა, და უფრო მარჯვნივ კი სანდრო (ალექსანდრე მაისურაძე – ა. ჩ.) იბრძოდა. და ჩვენ სამივენი ჩვენი დატყვევებული ბატარეებისაკენ

მივიწევდით”.[4] ყველას ესმოდა, რომ ამ ბრძოლაში სხვა გამოსავალი უკვე აღარ იყო. ან გამარჯვება და პრესტიჟის გადარჩენა, ან გმირული სიკვდილი და... ხელჩართული ბატალური სცენა სრულადაა წარმოდგენილი ვალიკო ჯუღელის მემუარში.[5]

ბოლოსდაბოლოს გვარდიელთა ურყევმა რწმენამ და თავდადებამ ნაყოფი გამოიღო: „ჩვენ გავანთავისუფლეთ მოწინააღმდეგის მიერ დაკავებული სახლები და იქ რამდენიმე ოფიცერი და მრავალი ჯარისკაცი დავატყვევეთ. და როცა ვაშას ძახილით ჩვენს ბატარებს მივადექით, იქ უკვე იმყოფებოდნენ ალექსანდრე და ქრისტეფორე, რომლებიც მიბრჯნით ურტყამდნენ მტერს. ჩვენს ქვემეხებთან დახოცილი არტილერიისტები იწვნენ... მათ პირნათლად მოიხადეს ვალი სამშობლოს წინაშე“[6...] სომხები უკუიქცნენ და ბრძოლის ველის მიტოვება დაიწყეს. აქ კი საბრძოლო ტაქტიკის მოთხოვნების მიხედვით გვარდიის კავალერია ჩაერთო საქმეში. გაქცეულ მტერს კაპიტან ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილის ცხენოსანი ასეული დაედევნა.

ასე დასრულდა ეკატერინენფელდის ბრძოლის პირველი ეტაპი. სტატისტიკური შედეგები კი ასეთი იყო: „დიდი იყო მსხვერპლი... ჩვენ ვკრეფდით დახოცილებს და მკვდრების გროვა ნელ_ნელა იზრდებოდა... და ყველანი ისინი ჩვენი სასახელო ბიჭები იყვნენ, ჩვენი საუკეთესო ამხანაგები... მთელი 600 კაციანი რაზმიდან დახოცილთა სახით ჩვენ 30 კაცი დავკარგეთ, დაჭრილების სახით კი 70_ზე მეტი. მოწინააღმდეგის დანაკარგები მარტო მოკლულების სახით 100_ზე მეტი იყო. კიდევ 100 კაცზე მეტი ჩავიგდეთ ტყვედ, პატარა, შეშინებული კაპიტნის, ვგონებ სარქისოვის თავკაცობით“.[7] გაზეთი „სახალხო საქმე“: „19 დეკემბრის ეკატერინენფელდის ბრძოლაში ჩვენ ხელთ ვიგდეთ 300 თოფი, 11 ტყვიამფრქვევი და ტელეფონი. სომხებში მოკლულია 6 ოფიცერი და 130 ჯარისკაცი. დაჭრილების წაყვანა მოასწრეს, რასაც მოწმობს სისხლიანი კვალი გზაზე, რომლითაც სომხები უკან იხევენ. სახალხო გვარდიას მოუკლეს 30 კაცი“.[8] ქართველთათვის ყველაზე სავალალო კი ის იყო, რომ ამ ბრძოლაში სახალხო გვარდიის მთავარი შტაბის წევრი, ალექსანდრე მაისურაძე დაიღუპა. მოწინააღმდეგის დანაკარგების შესახებ განსხვავებულ ცნობებს იძლევა ჟურნალი „რესპუბლიკის ჯარი“.[9]

სამხედრო ტაქტიკის თვალსაზრისით ეკატერინენფელდის ბრძოლა შემხვედრ ბრძოლას წარმოადგენდა, რომელიც მალე გადაიზარდა ქართული მხარის წარმატებულ შეტევაში. დადევნების საკავალერიო მანევრი კი არ იყო სრულფასოვნად ჩატარებული და

ბოლომდე მიყვანილი. ეს აშკარაა. წინააღმდეგ შემთხვევაში, სომხური მხარის დანაკარგები უფრო მეტი უნდა ყოფილიყო და რაც მთავარია, მათ ვეღარ უნდა მოეხერხებინათ საყრდენ პუნქტებში ორგანიზებულად თავმოყრა. იმის გათვალისწინებით, რომ ბრძოლის დაწყებამდე სომხებს უკვე დაკავებული ჰქონდათ ტაქტიკურად ხელსაყრელი პოზიციები და ქართული არტილერიაც მათ ხელში იყო, საბრძოლო ხელოვნების ყველა დებულებით ქართულ მხარეს გამანადგურებელი მარცხი უნდა ეწვნია, მაგრამ მოხდა საპირისპირო. სხვა რომ არაფერი, თუნდაც მხოლოდ ამ ფაქტში მდგომარეობდა ეკატერინენფელდის ბრძოლის სამხედრო_ისტორიული ღირებულება, სადაც ერთხელ კიდევ გაიბრწყინა ქართველი მეომრის უტეხმა სულმა. აშკარად ცდება რიჩარდ ოვანესიანი როცა წერს, რომ „ბოლოსდაბოლოს (შულავერში _ ა. ჩ.) ქართველებმაც იგემეს მათთვის ესოდენ სანატრელი გამარჯვების გემო“.[10] ეკატერინენფელდის ბრძოლის მთავარი ღირებულება კი იმაში მდგომარეობდა, რომ სწორედ იგი იყო ქართული მხარის პირველი დიდი გამარჯვება ბორჩალოს საომარ მოქმედებათა თეატრზე.

ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ საკუთრივ ეკატერინენფელდის ბრძოლა საბრძოლო მოქმედებების მხოლოდ პირველი ეტაპი იყო. მთლიანობაში, ამით ეკატერინენფელდის რაიონისათვის ბრძოლა არ დასრულებულა. საქმე იმაშია, რომ დაფანტულმა მტერმა პანიკურად კი არ დაიხია უკან, არამედ, სომხებით დასახლებულ ალბულახ_სამშვილდე_დაგეთ_ხაჩინის რაიონში დაიწყო თავმოყრა, სადაც ადგილობრივი სომეხი მოსახლე_ ობის კონცენტრაცია მოახდინა. იგივე მდგომარეობა შეიქმნა ბოლნის_ხაჩინის რაიონშიც, რომელიც აგრეთვე წარმოადგენდა გარშემო არსებული სომხური სოფლებისათვის დაშნაკური იდეოლოგიის გავრცელებისა და ანტიქართული შეთქმულების მძლავრ კერას. ეკატერინენფელდის ბრძოლების მეორე ეტაპს წარმოადგენდა სწორედ დაღეთ_ხაჩინისა და ბოლნის_ხაჩინის ბრძოლები. ამ ეტაპზეც, ქართველთათვის, რა თქმა უნდა, მთავარი ისევ და ისევ დროის ფაქტორი და შესაბამისი ძალების სასწრაფო თავმოყრა იყო.

19_20 დეკემბრის განმავლობაში ეკატერინენფელდის რაზმმა მნიშვნელოვანი შევსება მიიღო ფედერალისტების საბრძოლო რაზმის სახით. ქართული სარდლობის მიერ სწორი გადაწყვეტილება იქნა მიღებული და შეტევითი ოპერაციის დაწყება არა მთავარ, ბოლნის_ხაჩინის, არამედ დაღეთ_ხაჩინის მიმართულებაზე დაიგეგმა, რომელიც

ფაქტიურად ქართული შენაერთის ზურგში იყო მოქცეული. შეტევა 21 დეკემბრის დილით დაიწყო. უსასტიკესი ბრძოლები 5 დღე, 21_დან 25 დეკემბრის ჩათვლით მიმდინარეობდა. მიუხედავად იმისა, რომ კაპიტან ჩოლოყაშვილის ესკადრონმა მოახერხა მდინარე ხრამის ფორსირება და მტრის თავდაცვის მარცხენა ფლანგზე გასვლა, ქართული მხარის ამ შეტევას არსებითი შედეგი არ მოჰყოლია, თუმცა გარკვეული პლაცდარმი უკვე შექმნილი იყო. სომხები დიდი ხანია ყოველმხრივ მზად იყვნენ ხანგრძლივი ბრძოლების საწარმოებლად. მათ კარგად ჰქონდათ საბრძოლო პოზიციები შერჩეული და სათანადოდ გამაგრებული, ხოლო იარაღი და საბრძოლო მასალები მომარაგებული. ამ ხნის განმავლობაში, რა თქმა უნდა, ქართულ მხარეს უკვე უწყვეტად მოსდიოდა შევსება. „22_ში ღამით დამხმარე ძალები მოგვივიდა 500 კაცის შემადგენლობით... 24_ში ეკატერინენფელდიდან ლომთათიძის განთქმული ასეული გამოგვიზავნეს 6 ტყვიამფრქვევით.“[11] 1918 წლის 25 დეკემბერს ქართულმა შენაერთმა დაღეთ_ხაჩინი აიღო და ამით ქართული საჯარისო ნაწილების ზურგი გაწმენდილ იქნა. იმდროინდელი ქართული პრესა ასე აფასებს დაღეთ_ხაჩინის ბრძოლას: „(თუ) ერთი უბრალო აჯანყებული სომხური სოფლის ალებას მარტო ჩვენი მხრით ორმოცდაათ კაცამდე შეეწირა, შეიძლება ითქვას, რომ ფეოდალურ ხანაში უფრო სასტიკი და სისხლისმღვრელი ომები არ უწარმოებია საქართველოს“.[12]

დაღეთ_ხაჩინის ალების შემდეგ ქართული მხარის მიერ ცოცხალი ძალისა და საბრძოლო საშუალებების კონცენტრაცია ბოლნის_ხაჩინის მიმართულებაზე დაიწყო. ოპერაციის სრულყოფილად მომზადებას ოთხი დღე დაჭირდა და შეტევის დასაწყისად 30 დეკემბერი გამოცხადდა: „30_ში ვიწყებთ შეტევას ბოლნის_ხაჩინზე. აქ მოწინააღმდეგის დიდი ძალებია თავმოყრილი, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ვალდებულნი ვართ გავანადგუროთ ისინი. ჩვენ რვა ქვემეხი, 33 ტყვიამფრქვევი და ათასზე მეტი ხიშტი გვაქვს...“[13] დავამატებდით, რომ დაღეთ_ხაჩინისაგან განსხვავებით, რომელიც ქართული ძალების ზურგში მდებარეობდა და ფაქტიურად მოკლებული იყო დამხმარე საბრძოლო საშუალებებით ფრონტალურ უზრუნველყოფას, ბოლნის_ხაჩინი ქართული შენაერთისათვის ფრონტალური უბანი იყო და იქ თავმოყრილ სომხურ ნაწილებსაც ზურგით უზრუნველყოფის საკითხები გადაწყვეტილი ჰქონდათ. სომხებს ბრძოლის წარმოებისათვის მეტად ხელსაყრელი პოზიციები ეკავათ და მათი ალყაში მოქცევის შესაძლებლობაც პრაქტიკულად გამორიცხული იყო.

30 დეკემბრის ბრძოლების შედეგად ბოლნის_ხაჩინი ვერ იქნა აღებული. ღამით ქართული მხარე ისევ იღებს შევსებას ქვეითი ასეულისა და რაც მთავარია სამთო_ცხენოსანი ბატარეის სახით, პოლკოვნიკ ცაგურისა მეთაურობით(!)... დიახ, ეს ის პოლკოვნიკი ცაგურიაა, რომელმაც თავის ბატარეასთან ერთად რამდენიმე დღის წინ უსასტიკესი თავდაცვითი ბრძოლები აწარმოა სადახლოში. მიყენებული ჭრილობების მიუხედავად, გმირი პოლკოვნიკი 30 დეკემბრისათვის უკვე ბოლნის_ხაჩინის მიმართულეზაზე იყო.

1918 წლის 31 დეკემბრის დილიდან სრულმასშტაბიანი შეტევა განახლდა. ბრძოლა მთელი დღის განმავლობაში მიმდინარეობდა. სომხებმა რამდენიმე კონტრშეტევაც განახორციელეს, მაგრამ უძლიერესი შტურმით დღის ბოლოსათვის ბოლნის_ხაჩინი აღებულ იქნა: „ხელში ჩავიგდეთ ტყვეები, ტყვიამფრქვევები, სამხედრო საწყობები, საზიდრები და უზღვავი ქონება. სამწუხაროდ, ქვემეხები ადრე გაეტანათ. შტაბსაც ასევე წინასწარ მარდად მოეკურცხლა”. [14] ასეთი იყო ბოლნის_ხაჩინის ბრძოლის შედეგები.

საერთო ჯამში, ეკატერინენფელდის ბრძოლებში დაპირისპირებული მხარეების ძალთა თანაფარდობა ბრიგადული მასშტაბებისა იყო, სადაც ორივე მხრიდან სახმელთო ჯარების სამივე გვარეობა იყო ჩართული. საკუთრივ ეკატერინენფელდის ბრძოლა კი იმის ნათელ დემონსტრირებას წარმოადგენს, თუ რაოდენ მნიშვნელოვან ფაქტორს წარმოადგენს პირადი შემადგენლობის საბრძოლო სულისკვეთება ერთი შეხედვით განწირულ ბრძოლაშიც კი.

§4.2. ფრონტის სტაბილიზაცია და შულავერის ოპერაციის მოსამზადებელი ბრძოლები

მას შემდეგ, რაც 1918 წლის 18 დეკემბერს სადახლოს პირველ ბრძოლაში სომხური ავანგარდი იქნა განადგურებული, სომეხთა შენაერთის ძირითადმა ნაწილმა გარშემოვლითი მანევრით გვერდი აუარა გენერალ წულუკიძის რაზმის პოზიციებს, დაუბრკოლებლად გააგრძელა წინსვლა რკინიგზის ხაზის გასწვრივ და უბრძოლველად შევიდა ქალაქ შულავერსა და სოფელ შულავერში. სომხებმა დაიკავეს აგრეთვე სოფლები ლამბალო, მამაი, ლალვარი, დამია_გიაურარხი, იუხარი_სარალი, აშადა_სარალი და მდინარე ხრამის პოზიციებზე გავიდნენ. 22 დეკემბრისათვის სადახლო_შულავერის

საბრძოლო მოქმედებათა რაიონში სომხურმა ავანგარდებმა ფაქტიურად დაშნაკთა მიერ დასახულ პირველ სტრატეგიულ ზღუდეს, მდინარე ხრამს მიაღწიეს. დამატებით, ეკატერინენფელდის რაიონში კი მათ ოკუპირებული ჰქონდათ აგრეთვე მთლიანად ზონა მდინარე ხრამამდე ეკატერინენფელდის გამოკლებით და მდინარე ხრამის ჩრდილოეთით მდებარე ალბულახ – დაღეთ_ხაჩინი – სამშვილდის რაიონი. ამ მომენტისათვის მხოლოდ სადახლო წარმოადგენდა ერთადერთ არაოკუპირებულ წერტილს, რომელიც საბოლოოდ 23 დეკემბრისათვის დაეცა. ეს იყო სომეხთა ყველაზე უფრო ღრმა შემოჭრა საქართველოს ტერიტორიებზე სომხეთ_საქართველოს ომის მთელი მსვლელობის პერიოდში. ასე, რომ მორიგი სომხური მითია, ცნობები დაშნაკთა მიერ ნავთლულისა და კოჯრის ფლობის შესახებ. აქ კი მართებულად აღნიშნავს რიჩარდ ოვანესიანი: „შულავერისა და ბელი კლიუჩის (იგივე ალბულახი, დღევანდელი თეთრიწყარო – ა. ჩ.) მიღწევით, რომელიც თბილისის მაზრაში მდებარეობდა, სომხეთის ჯარები 45 ვერსით (30 მილით) მიუახლოვდნენ საქართველოს დედაქალაქს“.[15]

მობილიზაციის გამოცხადებისთანავე ინტენსიურად დაიწყო ქართული რეგულარული ჯარის ნაწილების, სახალხო გვარდიისა და მოხალისეთა რაზმების ფორმირება და ფრონტებისაკენ გადასროლა. შულავერის მიმართულების სარდლად მე_2 ქვეითი დივიზიის მეთაური, გენერალ_მაიორი გიორგი მაზნიაშვილი დაინიშნა, მის მოადგილედ კი გენერალ_მაიორი დავით სუმბათაშვილი. დანიშვნისთანავე სწორედ გენერალ მაზნიაშვილის მიერ განხორციელებულმა ენერგიულმა ზომებმა შეარბილა გარკვეულწილად ქართველთათვის არსებული ის კატასტროფული მდგომარეობა, რაც შექმნილი იყო სადახლო_შულავერის მიმართულებაზე 1918 წლის 23 დეკემბრისათვის. ერთობ ნიშანდობლივია ის ფაქტიც, რომ გენერალი კვინიტაძე, საქართველოს შეიარაღებული ძალების ყოფილი მთავარსარდალი, მთავრობის ძალისხმევით რამდენიმე თვის წინ იძულებით თადარიგში გასული, საკუთარი სურვილით გამოცხადდა სამობილიზაციო პუნქტში მოხალისე ოფიცერთა პოლკში ჩასაწერად: „გული მტკიოდა რომ ჩემს თანამებრძოლებს, უკანასკნელი ომის გმირებს (აქ I მსოფლიო ომზეა საუბარი – ა. ჩ.) თავი ეჭრებოდათ, რადგან სერიოზულ მოწინააღმდეგესთან ბრძოლებისათვის უმაღლესი სამხედრო ჯილდოები დაიმსახურეს, აქ კი უდავოდ ყველაზე სუსტმა მტერმა

დაამარცხათ”.[16] საბოლოოდ გენერალი კვინიტაძე მაზნიაშვილის დაჯგუფების საველე შტაბის უფროსად დაინიშნა.

ფრონტის ხაზზე ქართული სარდლობის ჩამოსვლა და პირველადი ღონისძიებების გატარება გენერალ მაზნიაშვილს თავის მემუარში აქვს აღწერილი.[17] ქართულმა მხარემ თავისი ახლადმობილიზებული მცირერიცხოვანი ავანგარდის (მხოლოდ ერთი ესკადრონი და ერთი ჯავშანმატარებელი) პირველი კონტრშეტევითი ბრძოლა გენერალ სუმბათაშვილის უშუალო მეთაურობით განახორციელა. სუმბათაშვილის ქვედანაყოფებმა არათუ შეძლეს სომეხთა წინსვლის შეჩერება, არამედ უკანაც დაახევინეს მას. ქართული მხარის ტაქტიკური წარმატება პირველ რიგში რკინიგზის სადგურ აშადა_სარალის დაკავებაში გამოიხატებოდა, რითაც უმნიშვნელოვანესი პლაცდარმი შეიქმნა შემდგომი აქტიური მოქმედებებისათვის. მაგრამ უფრო მნიშვნელოვანი ის იყო, რომ ისევე, როგორც სადახლოს 18 დეკემბრის ბრძოლაში, ერთი მუჭა ქართველების წინაშე სომხები ამკარად დაფრთხნენ და ქალაქ შულავერისაკენ დაიხიეს. შემდეგ კი: „მოვიდა თელავიდან მე_6 მსროლელი ლეგიონის (პოლკის _ ა. ჩ.) ერთი ათასეული (კლასიკური ბატალიონი _ ა. ჩ.), ტყვისმფრქვევლების გუნდი და სახალხი გვარდიის რამდენიმე ცალკეული რაზმი, რომლებიც მაშინვე გავგზავნე მალლობების დასაკავებლად. ეს მალლობები ჰყოფენ აშადა_სარალს შულავერისაგან. მტერმა დაიკავა გორაკი ქ. შულავერიდან აღმოსავლეთით მდებარე და თვით ქალაქი”.[18]

მდინარე ხრამის მისადგომებთან გენერალ სუმბათაშვილის უშუალო მეთაურობით გამართული ბრძოლა იქცა სწორედ სომხეთ_საქართველოს ომში ძირეული გარდატეხის დასაწყისად. სწორედ ამ თავზეხელაღებული და მეტად სარისკო მანევრის წყალობით ქართულმა ქვედანაყოფებმა მტერი შეაჩერეს და სადგური აშადა_სარალი დაიკავეს. აქვე განლაგდა დაუყოვნებლივ გენერალ მაზნიაშვილის საველე შტაბიც, რომლის დისლოკაციაც მთელი ომის მსვლელობაში აღარც შეცვლილა. მიუხედავად მცირე ტაქტიკური წარმატებისა, ქართული მხარის საერთო მდგომარეობა, რა თქმა უნდა, ისევ კატასტროფული იყო] – „კარგად გვესმოდა, რომ მოწინააღმდეგისათვის უნდა წაგვერთმია ინიციატივა, რომელსაც უკვე ორი კვირის განმავლობაში ფლობდა, მაგრამ ისეთი არაფერი გვექონდა, რითაც წართმევას შევძლებდით. დაღამდა. ვიცოდი, რომ მდგომარეობა ბეწვზე ეკიდა. სომხების უმცირესი ძალისხმევა _ და ხრამს იქით აღმოვჩნდებოდით. მეთაურები

ვიყავით და ჯარი არ გვყავდა. თბილისიდან გულგრილად გვამცნობდნენ, ჯარი ჯერ არ არის, მობილიზაცია ჯერ არ დასრულებულა, დასაჩქარებლად ძალ-ღონეს არ ვიშურებთო და ა.შ. ვაგონში ბოლთას ვცემდი, ისევ რუქას ჩავცქეროდი და ა.შ.”[19]

ამ მომენტისათვის აშკარად იკვეთება, რომ სომეხთა სარდლობის განწყობა და მადა მართლაც პიკს აღწევს. საარქივო მასალების კვლევისას ჩვენ ერთობ საინტერესო დოკუმენტს წავაწყდით, რომელიც 1918 წლის 24 დეკემბრითაა დათარიღებული. ესაა გენერალ დროს მეორე ულტიმატუმი ქართულ სარდლობას: „24. 12. 1918. ქართულ სამხედრო სარდლობას. თქვენო აღმატებულებავ, (ძალიან თავაზიანი დასაწყისია, მაგრამ... – ა. ჩ.) საქართველოს არმიის საჯარისო ნაწილების მიერ ბორჩალოს მაზრის ნაწილისა და მთლიანად ახალქალაქის მაზრის მიტაცებამ, რომელიც ძირითადად სომხებითაა დასახლებული, ქართული ადმინისტრაციის უპასუხისმგებლო მოქმედებებმა და ჯარების დაუშვებელმა საქციელმა მოსახლეობის სამართლიანი რისხვა გამოიწვია. ამჟამად იარაღის ძალით ქართული რესპუბლიკის ნაწილები მდინარე ხრამს იქით არიან გადასროლილნი და ბორჩალოს მაზრის სომხებით დასახლებული ტერიტორია განთავისუფლებულია. გაძლევთ წინადადებას, საქართველოს რესპუბლიკის ნაწილების მიერ დაუყოვნებლივ იქნას დაცლილი ახალქალაქის მაზრის ტერიტორია, თუ შემდგომი სისხლისღვრა თქვენთვის არაა სასურველი. წინააღმდეგ შემთხვევაში, მე იძულებული ვიქნები გავაგრძელო საომარი მოქმედებები და გადავიტანო იგი მდ. ხრამის ჩრდილოეთით. ყაზახ-ბორჩალოს რაზმის უფროსი”.[20]] დიახ, „ქართული ადმინისტრაციის უპასუხისმგებლო მოქმედებებითა და ჯარების დაუშვებელი საქციელით” აღშფოთებული დაშნაკი ექსპანსიონისტები ნამდვილად აღარ აპირებდნენ ბორჩალოს მაზრაში მიღწეული შედეგებით დაკმაყოფილებას და ახალქალაქის მაზრის სრული ოკუპაციის საკითხიც ისევ დღის წესრიგში იდგა.

ქართველთათვის კრიტიკული მდგომარეობის გამოსწორებაც სწორედ 24 დეკემბრიდან იწყება, მაშინ, როცა ბოლოსდაბოლოს შულავერის ფრონტს რკინიგზით პირველმა ნანატრმა სამხედრო ნაწილებმა და საბრძოლო რაზმებმა მოაღწიეს.[21] ეს ნაწილები მე_5 ქვეითი პოლკის მე_3 და მე_4 ბატალიონები იყვნენ 1040 კაცის საერთო რიცხოვნობით, პოლკის მეთაურის მოადგილის, პოლკოვნიკ ბოლღაშვილის მეთაურობით.[22] ამ ეტაპისათვის სომეხთა შეუჩერებელი წინსვლა სრულდება. დაწყებული 25 დეკემბრიდან, ბორჩალოს საომარ მოქმედებათა თეატრზე ქართველთათვის საერთო

ოპერატიული მდგომარეობა სტაბილურდება და დღის წესრიგშიც შეტევითი ოპერაციის განხორციელება დგება.

ქართული სარდლობის წინაშე პირველხარისხოვან ამოცანად ქალაქ შულავერის განთავისუფლება დაისვა, სადაც მტრის ძირითადი ძალები იყო თავმოყრილი და გამაგრებული. ამ ძალების განადგურებით უნდა გადაწყვეტილიყო საერთო ჯამში, რეგიონის დაშნაკი აგრესორებისაგან განთავისუფლებისა და მთლიანად სომხეთ-საქართველოს ომის ბედიც. მოვლენებს წინ გავუსწრებთ და აქედანვე აღვნიშნავთ, რომ შულავერის აღების ოპერაცია წარმოადგენდა სწორედ სომხეთ-საქართველოს ომის მთავარ ბრძოლას. სწორედ მასთანაა დაკავშირებული სომხეთ-საქართველოს ომის მსვლელობაში ძირეული გარდატეხის შეტანაც და ქართული შეიარაღებული ძალების ძლევამოსილი შეტევითი ოპერაციის გაშლა.

შულავერის ფრონტის ახლადდანიშნული სარდლობის მიერ იმთავითვე მტკიცე გადაწყვეტილება იქნა მიღებული აგრესორთა სრული განადგურებისა და ერევანში შესვლის შესახებ. მიმართულების სარდალმა, გენერალმა მაზნიაშვილმა დანიშვნისთანავე დაიწყო ფრონტის ოპერატიულ მართვაზე მუშაობა, ხოლო გენერალ კვინიტაძის მიერ შეტევითი ოპერაციის მეტად გაბედული გეგმა შემუშავდა.

იმის გამო, რომ 18_23 დეკემბრის სადახლოს ბრძოლების შემდეგ სომხურმა დაჯგუფებამ ალავერდი-ნავთლუღის სარკინიგზო მაგისტრალიდან გადაუხვია და ქალაქ შულავერში გამაგრდა, სომეხთა მიერ რკინიგზის მონაკვეთი და თავად სადგური სადახლო ნაკლებად დაცული აღმოჩნდა. ეს მდგომარეობა კი მეტად სათუოს ხდიდა სომხური შენაერთის პოზიციების საიმედოობას. სწორედ ეს მომენტი იქნა გათვალისწინებული გენერალ კვინიტაძის საბრძოლო ჩანაფიქრში, სადაც სომეხთა დაჯგუფების პოზიციური განლაგების სუსტ მხარეებზე გაკეთდა აქცენტი. გეგმის თანახმად, გენერალ სუმბათაშვილის შენაერთის მიერ ქალაქ შულავერზე დაწყებული ფრონტალური შეტევის პარალელურად (რითაც სომეხთა შულავერის დაჯგუფება დაკავდებოდა), ღრმა ფლანგური მანევრი და სადგურ სადახლოს დაკავება უნდა მომხდარიყო, რასაც სომეხთა მთავარი ძალების ზურგის იზოლაცია უნდა მოჰყოლოდა შედეგად. ერთდროულად განხორციელდებოდა შულავერზე დარტყმა სომეხთა თავდაცვის მარცხენა ფრთიდან გენერალ ჩხეტიანის შენაერთის მიერ. ოპერაციის შემდეგი ეტაპი – სომეხთა დაჯგუფებისათვის ალყის შემორტყმა და მისი

სრული განადგურება კი ტაქტიკურად სწორად დაგეგმილ ბრძოლას უნდა გადაეწყვიტა. ამით უნდა დასრულებულიყო ფაქტობრივად სომხეთის რეგულარული ჯარის ნაწილებისა და მთლიანად დაშნაკური საბრძოლო რაზმების არსებობაც. ოპერაციის მესამე ეტაპი – ქართული შენაერთების ერევანში შესვლა კი მხოლოდ საბრძოლო მარშის განხორციელების ტემპებზე იქნებოდა დამოკიდებული, რაც მაქსიმუმ სამ_ოთხ დღე_ღამეში იყო შესაძლებელი.[23]

ამ ეტაპზე, გენერალმა მაზნიაშვილმა საკმარისი ძალების არქონის გამო, თავისი შტაბის მიერ შეთავაზებულ ოპერატიულ გეგმაზე უარი თქვა. მის მიერ ფრონტის სათანადოდ მომზადებასა და მხოლოდ ამის შემდგომ ქალაქ შულავერზე ფორსირებული შეტევის დაწყებაზე იქნა მიღებული გადაწყვეტილება. ამ მეთოდური გეგმის მიხედვით, რა თქმა უნდა მეტი იყო იმის შანსი, რომ შედარებით ნაკლები დანაკარგებით იქნებოდა აღებული ქალაქი შულავერი, მაგრამ ამ შემთხვევაში, სომხური ნაწილები შეუფერხებლად დაიხევდნენ უკან, შეინარჩუნებდნენ ბრძოლისუნარიანობას და ადვილად გადავიდოდნენ მათთვის მეტ_ ნაკლებად ხელსაყრელ ახალ პოზიციებზე, რაც ახალ საბრძოლო მოქმედებებს, ახალ მსხვერპლსა და დროის გაწელვას ნიშნავდა.

შულავერის აღების ოპერაცია ოპერატიული თვალსაზრისით ორ ნაწილად შეიძლება დაიყოს – მოსამზადებელი ბრძოლები და უშუალოდ ქალაქ შულავერის შტურმი. როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, შულავერის სტრატეგიული სიმაღლეები სომხური ქვედანაყოფების მიერ იყო დაკავებული. ამ მიმართულებაზე მთავარ სიმაღლეებს 246,9 და 557 წარმოადგენდნენ. სწორედ მათი ფლობა გადაწყვეტდა საბოლოო ჯამში შულავერის ოპერაციის ბედს. ქართული სარდლობის მიერ უპირველეს ამოცანად სწორედ სიმაღლე 246,9_ის დაუფლება დაისახა.[24]

ამ მომენტისათვის შულავერის მიმართულებაზე ქართული საჯარისო დაჯგუფების ძალთა ოპერატიული გაშლა ასეთი იყო: „მარცხენა ფრთას მეთაურობდა გენერალი ჩხეტიანი. შედიოდნენ: სამტრედიის გვარდიის 500 კაცი, მე_5 პოლკის წინწაწეული ბატალიონი, მე_4 არტ. ბატარეა, სადაზვერვო ესკადრონი. ცენტრი – გენერალი სუმბათაშვილი: სხვადასხვა დასახელების 12 ერთეული, მათ შორის მე_6 პოლკის 2 როტა და ოფიცერთა ასეული, აგრეთვე ბრძოლაში სრულიად უუნარო წულუკიძის ყოფილი რაზმის მეზღვაურთა როტა. დანარჩენი მოხალისეები”.[25] მემუარში აშკარა შეცდომაა გაპარული.

ასეთი ქვედანაყოფი – „წულუკიძის ყოფილი რაზმის მეზღვაურთა როტა“ – არ არსებობდა. ეჭვს გარეშეა, აქ კორექტურულ შეცდომასთან გვაქვს საქმე. საუბარია გენერალ წულუკიძის დაქვემდებარებაში მყოფ *მესაზღვრეთა* და არა მეზღვაურთა ქვედანაყოფზე. სომხური მხარის ცოცხალი ძალა კი 4000 კაცს მნიშვნელოვნად აღემატებოდა[.26] როგორც ვხედავთ, აქაც, შულავერის მისადგომებთან, სომეხთა რიცხობრივი უპირატესობა სახეზეა.

საარქივო მასალებზე მუშაობისას ჩვენ ერთობ საინტერესო დოკუმენტს მივაკვლიეთ, რომელიც შულავერის ადგილობრივი სომხური მოსახლეობის საომარი მობილიზაციის საკითხს შეეხება. ესაა სომეხთა მე_4 პოლკის მეთაურის, პოდპოლკოვნიკ კოროლკოვის მოწოდება, სადაც სამობილიზაციო საკითხებთან ერთად, მოკავშირეთა მიერ ომის შეწყვეტის მოთხოვნაზეცაა საუბარი. ხელნაწერი_მოწოდება ორიგინალს წარმოადგენს, იგი ლურჯი მელნითაა ქაღალდის ფურცელზე შესრულებული და ჩვენის აზრით პირადად კოროლკოვს უნდა ეკუთვნოდეს – „განცხადება. შულავერის მაცხოვრებლებო. ინგლისელები და ფრანგები ომის დაუყოვნებლივ შეწყვეტას ითხოვენ. აუცილებელია, რომ რადაც არ უნდა დაგვიჯდეს შულავერი დარჩეს სომხეთის საზღვრებში. იარაღის ტარების უნარის მქონე მთელ მოსახლეობას მოვუწოდებ, რომ ჯარისკაცების დასახმარებლად გამოვიდეს „დალიქ დაშის“ კლდესთან და მოიგერიოს ქართველთა შეტევა, რომლებიც შულავერის ხელში ჩაგდებას ცდილობენ. 27 დეკემბრის საღამოსათვის მათგან ველოდები პარლამენტიორებს. მოხალისეები გამოცხადდნენ რაზმის შტაბთან. შულავერის რაზმის უფროსი, პოდპოლკოვნიკი კოროლკოვი“.[27 დოკუმენტის შინაარსში ყველაზე მნიშვნელოვანი ისაა, რომ საქართველოს მთავრობა, უფრო ზუსტად კი ბატონი ჟორდანია და მისი უახლოესი პარტიული გარემოცვა, პარლამენტისა და ქართველი ხალხის ზურგს უკან მოკავშირეთა ბლოკის წარმომადგენლებთან ცეცხლის შეწყვეტაზე მოლაპარაკებებს ვიწრო წრეში აწარმოებდა და სახელმწიფო დონის უმნიშვნელოვანეს გადაწყვეტილებებს ერთპიროვნულად იღებდა. უფრო მნიშვნელოვანი კი ისაა, რომ ამ „სამშვიდობო ინიციატივებმა“ და ქართული სარდლობის არაინფორმირებულობამ შეტევითი მოქმედებების ოპერატიულ დაგეგმარებასა და შესრულებაზე იქონია გადამწყვეტი მნიშვნელობა, რამაც სულ მალე ერთობ მძიმე მდგომარეობაში ჩააგდო ქართული შემტევი ავანგარდები.

მიუხედავად პირადი შემადგენლობის რიცხოვრივი სიმცირისა და არასათანადო მომზადებისა, ქართული სარდლობის მიერ 25 დეკემბრისათვის შეტევის დაწყების გადაწყვეტილება იქნა მიღებული. შემტევ ავანგარდად გენერალ_მაიორ ქრისტეფორე ჩხეტიანის სამტრედიის გვარდიელთა რაზმი შეირჩა. სწორედ მათ ებრძანათ შულავერის სტრატეგიული სიმაღლეების დაკავება. ეკატერინენფელდის ბრძოლების აღწერისას ნათლად გამოჩნდა, რომ სახალხო გვარდიის ნაწილები ნამდვილად არ წარმოადგენდნენ მაღალორგანიზებულ სამხედრო ერთეულებს, რომლებზედაც სრულად შეიძლებოდა ამა თუ იმ კონკრეტული საბრძოლო ამოცანის დაკისრება. მათი მოქმედებები საბრძოლო ორგანიზებულობის მხრივ, როგორც წესი, უსისტემო და არაპროგნოზირებადი იყო. დაუმორჩილებლობა და თვითნებობა _ აი, ის მოურჩენელი სენი, რითაც უიმედოდ იყო დაავადებული „რევოლუციური“ სახალხო გვარდია“. გენერალი მაზნიაშვილი ამ სენს „შეთვისებულ ჟინიანობასა და ავზნეს“ უწოდებს და სამწუხაროდ მართალი იყო იგი.

შულავერის მისადგომებზე გენერალური შეტევის დასაწყისად 1918 წლის 25 დეკემბრის 3 საათი გამოცხადდა. საბრძოლო ტაქტიკის მოთხოვნათა შესაბამისად, ქვეითთა შეტევის დაწყებამდე სომეხთა გამაგრებული პოზიციების საარტილერიო დამუშავება დაიწყო: „8 ვერსის მანძილზე გაიშალა 14 ზარბაზანი და დეკემბრის 25 ნაშუადღევს სამი საათიდან საშინელი ცეცხლი შეუკიდეს მტერს...“[28] მეტად საყურადღებოა ის ფაქტიც, რომ სომხეთ_საქართველოს ომში აქ, შულავერის მისადგომებთან წარმოებულ ბრძოლებში დასტურდება პირველად ქართული ავიაციის საბრძოლო გამოყენების ფაქტი. კერძოდ: „მოისმის შორად ჰაერში რაღაც ხსიალის ხმა. გამოჩნდნენ ჩვენი ჰაეროპლანები. ჯერ ერთმა ჩამოუქროლა შულავერს, დაეშვა ძირს შევარდენივით და რამდენჯერმე სომხების პოზიციებზე სტყორცნა მალლიდან ყუმბარები. პატარა ხნის შემდეგ მოფრინდა მეორე და მანაც კარგი საუზმე მოუტანა შულავერსა და მის მიდამო პოზიციებს“.[29] იმდენად, რამდენადაც შულავერის მიმართულებაზე შეუძლებელი იყო ჯავშანმატარებლების საბრძოლო გამოყენება, ქართული სარდლობის მიერ ქვეითთა შეტევის მოსამზადებელ ეტაპზე საბრძოლო მოქმედებებში არტილერიასთან ერთად საჰაერო მხარდაჭერის ბომბდამშენი საშუალებებიც იქნა ჩართული. კვლევის პროცესში ჩვენ დავადგინეთ ამ მანევრში მონაწილე მფრინავი შემადგენლობის მეთაურის ვინაობა. იგი ქართველი მფრინავი, თბილისის მფრინავთა საავიაციო რაზმის წევრი, პოდპორუჩიკი გორგაძე იყო:

„სომხეთ_საქართველოს ომში გამოჩენილი მამაცობისათვის პორუჩიკის სამხედრო წოდება მიენიჭა თბილისის მფრინავთა რაზმის პოდპორუჩიკ გორგაძეს“.[30] – წერდა იმდროინდელი ქართული პრესა.

შემდგომი მოვლენები კი ასე განვითარდა: „25_ში ჩხეტიანმა შემოუარა სომხების ფლანგს და შულავერის თავზე აიღო უმნიშვნელოვანესი მაღლობები.... აღებული მაღლობები გენერალ ჩხეტიანის სამტრედიის გვარდიამ დატოვა ღამით... 26_ში გვარდიამ ისევ აიღო მაღლობები და 2 ტყვიამფრქვევიც მოიპოვა, მაგრამ ღამით ისევ დატოვა პოზიციები“.[31] წარმოუდგენელია ის მიზეზები, რის გამოც მძიმე ბრძოლებით აღებული მაღლობები ღამით იქნა დატოვებული, რომელიც იქვე იქნა სომხების მიერ დაკავებული. მეორე დღეს გვარდიელებს ხელმეორედ მოუხდათ მისი აღება... დაღამებისას კი იგი ისევ იქნა დატოვებული?! სტრატეგიული მაღლობების დატოვების მიზეზები კი მართლაც გამაოგნებლად პროზაულია – ღამის სიცივისაგან თავის არიდება და ქვემოთ, სოფელ სარაჩლოში ჩამოსვლა ჩაის დასალევად(?) „გვარდიელებს ომისათვის თავისი საკუთარი წესები ჰქონდათ შემუშავებული“ – აღნიშნავდა გენერალი მაზნიაშვილი. აი, ასეთი გაუგონარი თავნებობით ხასიათდებოდა საზოგადოდ გვარდიელთა მოქმედებები ბრძოლის ველზე. გვარდიელთა ამ საქციელმა, არა მარტო დიდი მსხვერპლი და ძვირფასი დროის კარგვა, არამედ სხვა ქართული საჯარისო ნაწილების შეტევითი მოქმედებების შეფერხებაც გამოიწვია. მეორე დღეს, 27 დეკემბერს გენერალი მაზნიაშვილი პირადად გაუძღვა მე_5 პოლკის ქვედანაყოფებს, მაგრამ ქართული მხარის ამ შეტევას, არასაკმარისი მხარდაჭერის გამო, არსებითი შედეგი არ მოუტანია. სომეხთა მიერ შეტევა მოგერიებულ იქნა.

ასე დასრულდა შულავერის აღების სტრატეგიული ოპერაციის პირველი ეტაპი – მოსამზადებელი ბრძოლები. საჯარისო ტაქტიკის თვალსაზრისით ეს ბრძოლები იმითაა საინტერესო, რომ აქ ორი სახეობისა და სახმელეთო ჯარების სამივე გვარეობის ძალები იღებდნენ მონაწილეობას, ხოლო ჯარების ოპერატიული მართვა საერთო შტაბიდან ხორციელდებოდა. მართალია, ქართულმა მხარემ 25_27 დეკემბრის ბრძოლებში ვერ შეძლო საგრძნობი უპირატესობის მოპოვება, მაგრამ ერთი რამ ცხადი იყო. სომეხთა მასირებული შეტევა უკვე საბოლოოდ იყო აღკვეთილი. 25 დეკემბრიდან ისინი ყრუ თავდაცვაში იყვნენ ჩამსხდარნი და ამ ეტაპიდან დაწყებული, მათ მთავარ საზრუნავსაც არსებული პოზიციების შენარჩუნება წარმოადგენდა და არა მიღწეული წარმატებების განვითარება. რიჩარდ

ოვანესიანი: „24 დეკემბრისათვის მაზნიევის ქვედანაყოფები ისევ უკან იხევდნენ, მაგრამ შემდეგი დღისათვის დამატებითი ძალები ჩამოდიან ფრონტზე და პირველად ქართულმა თვითმფრინავებმა დაბომბეს სომხური პოზიციები შულავერის მახლობლად. სომეხთა განსაცვიფრებელი შეტევითი წინსვლა 25 დეკემბერს დასრულდა... 25_27 დეკემბერს გააფთრებული ბრძოლები მიმდინარეობდა. ქართველები დიდ სიმამაცეს იჩენდნენ, მაგრამ მიუხედავად ამისა, მნიშვნელოვან წარმატებას ვერ მიაღწიეს.“[32] აქ, უკვე ოვანესიანიც აღიარებს, რომ „ქართველები დიდ სიმამაცეს იჩენდნენ“.

§4.3. შულავერის აღების ოპერაცია.

1918 წლის 25_27 დეკემბრის ბრძოლების შედეგებმა ქართულ სარდლობას შემდგომი მოქმედებების ტაქტიკა შეაცვლევინა. ოპერატიული თვალსაზრისით საბრძოლო ჩანაფიქრი უცვლელი დარჩა, მაგრამ ამჯერად შულავერის სტრატეგიული სიმაღლეების აღების პასუხისმგებლობა სახალხო გვარდიის ნაცვლად რეგულარული ჯარის ქვედანაყოფებს დაეკისრათ. ამ ეტაპზე, როდესაც ჯარების თავმოყრის საწყის რაიონში უკვე კონცენტრირებული იყო ცოცხალი ძალისა და არტილერიის გარკვეული რაოდენობა, გადაწყდა, რომ დაწყებულიყო შეტევითი ოპერაცია როგორც უშუალოდ ქალაქ შულავერზე, ასევე პარალელურად განხორციელებულიყო ზემოთ ხსენებული ღრმა ფლანგური მანევრი სადახლოს მიმართულებით. 28 დეკემბრისათვის სადახლო_შულავერის ფრონტზე ფაქტიურად კომბინირებული სრულმასშტაბიანი შეტევითი ოპერაცია დაიგეგმა. სადახლოს უბნის შემტევ ჯგუფად გენერალ წულუკიძის რაზმი დასახელდა.

ამ მომენტისათვის ქართული მხარის მდგომარეობა იმან გაართულა, რომ „სარკინიგზო მიმართულებით აქა_იქ სომხები გამოჩნდნენ. როგორც ჩანს უკვე იცნოსეს რომ ეს იყო მათი აქილევსის ქუსლი. ამ მიმართულებით აშადი_სარალიდან 3_4 ვერსის მოშორებით, ერთ_ერთი სოფელი დაიკავეს, ქვემეხები დადგეს და მთელი დღე უშენდნენ სადგურ აშადი_სარალს, ე.ი. შტაბს და რეზერვებს“.[33] ეს სოფელი, ეჭვს გარეშეა, იუხარი_სარალი უნდა ყოფილიყო. 27 დეკემბრისათვის ყაზახის რაიონში ბაქოდან ჩამოყვანილ იქნა სომეხ მეზრძოლთა რაზმი სულ მცირე მსროლელი პოლკის რიცხოვნობით,

რომლებიც სწორედ ამ დროიდან ჩაერთვნენ აქტიურ საბრძოლო მოქმედებებში. ეს უდავო ფაქტი უტყუარი დოკუმენტით დასტურდება.[34]

28 დეკემბრისათვის შულავერის სიმაღლეების აღების მიმე და მეტად საპასუხისმგებლო ამოცანა მე_5 და მე_6 პოლკების ქვედანაყოფებს დაეკისრა.[35] 1918 წლის 28 დეკემბრის 12 საათზე ქალაქ შულავერის აღების ოპერაცია დაიწყო. მტრის პოზიციების საარტილერიო დამუშავება ორ საათს გაგრძელდა. ნაშუადღევს კი ქართული ნაწილების მასირებული შეტევა დაიწყო გაშლილი ფრონტით. ქართული შემტევი ავანგარდის წინაწაწულ ჯგუფს ცენტრში მე_6 პოლკის ოთხი ასეული წარმოადგენდა.[36] ქართული საჯარისო დაჯგუფების მიერ შულავერზე განხორციელებული შეტევა სრულმასშტაბიან საერთო_საჯარისო ოპერაციას, გენერალურ ბრძოლას წარმოადგენდა, რომელიც 10 კილომეტრს აღმატებული ფრონტით განხორციელდა. გააფთრებული ბრძოლები მთელი დღის განმავლობაში მიმდინარეობდა. სადამოსათვის კი ქართველთა უპირატესობა ფრონტის ყველა უბანზე გამოიკვეთა. მმიუხედავად სომეხთა დიდი წინააღმდეგობისა და რამდენიმე ძლიერი კონტრშეტევისა, საბოლოოდ „სუმბათაშვილის შეტევა ცენტრში წარმატებით დაგვირგვინდა. ყოჩაღი ოფიცრის ა. მაჭავარიანის მეთაურობით, არტილერიისა და ჰაუბიცების დახმარებით, მე_6 პოლკის როტებმა მალლობი აიღეს და მხოლოდ 10_12 კაცი დაელუპათ. ცენტრში შულავერის თავზე ვიყავით გამოკიდებულნი. საქმე არსებითად მოგებული იყო...”[37] წარმატებული გამოდგა აგრეთვე მე_5 ქვეითი პოლკის ქვედანაყოფების მოქმედებები საბრძოლო უბნის მარჯვენა ფლანგზეც.[38] რიჩარდ ოვანესიანი კი შულავერის ბრძოლას შემდეგ სტრიქონებს უძღვნის: „28_ში მაზნიევმა საყოველთაო შეტევაზე გადაიყვანა თავისი 3500 კაციანი დაჯგუფება და სადამოსათვის დაიბრუნა (retrieved) შულავერი და რამდენიმე სოფელი. ამ ბრძოლებში სომხებმა 200 კაცზე მეტი დაკარგეს. ბოლოსდაბოლოს ქართველებმაც იგემეს მათთვის ესოდენ სანატრელი გამარჯვების გემო”.[39]

ასე დასრულდა 1918 წლის 28 დეკემბრის სუსხიანი დღე. 29 დეკემბრის გამთენიისას კი... ამონაწერი მე_5 პოლკის საომარ მოქმედებათა ჟურნალიდან: „29 დეკემბერი. დილის 4 საათზე ჩვენმა დაზვერვამ დაადგინა, რომ პოზიციებზე მოწინააღმდეგე აღარ ჩანს, ცალკეული სამეთვალყურეო საგუშაგოების გარდა. მივიღეთ ბრძანება დაუყოვნებლივ დაგვეწყო იერიში, მაგრამ არაფრის დიდებით ქალაქში არ შევსულიყავით. რაზმი შეტევაზე

გადავიდა, გაანადგურა მტრის ყველა საგუმბაგო და ტყვედ 7 კაცი აიყვანა. ამ ბრძოლებში ყველა ოფიცერი მოწოდების სიმალეზე იბრძოდა, განსაკუთრებით, მე_9 ასეულის მეთაური, შტაბის კაპიტანი მუჩაიძე, იმავე ასეულის უმცროსი ოფიცერი, პორუჩიკი ფურცელაძე, მე_10 ასეულის მეთაური, შტაბის კაპიტანი ხერხეულიძე, მე_10 ასეულის უმცროსი ოფიცერი, პრაპორშჩიკი სამსონია".[40] 25_29 დეკემბრის ბრძოლებში საგრძნობი იყო აგრეთვე ქართული მხარის დანაკარგებიც, განსაკუთრებით დაჭრილთა სახით. დოკუმენტურად დასტურდება, რომ სომხური მხარე ჯვარედინათ ჩახერხილ ვაზნებს ხმარობდა, რაც საშინელ ჭრილობებსა და დასახიჩრებებს იწვევდა. შულავერის ბრძოლების სიმძაფრეზე ისიც მეტყველებს, რომ ზურგის უზრუნველყოფისა და სამედიცინო მომსახურების გაუმჯობესებისათვის ამ პერიოდში მნიშვნელოვანი სამთავრობო ღონისძიებები იქნა გატარებული.[41]

1918 წლის 28_29 დეკემბრის შულავერის აღების ოპერაცია ქართული მხარის სრული და დამაჯერებელი გამარჯვებით დასრულდა. კარგად მომზადებული საფრონტო ოპერაციის რეალიზაციას სულ რამდენიმე საათი დასჭირდა. უშუალოდ ქალაქ შულავერის შტურმისას ქართული მხარის დანაკარგები მინიმალური იყო. 29 დეკემბრის დილისათვის შულავერი განთავისუფლდა. სომხებმა შემდგომი შებრძოლება ვეღარ გაბედეს და... „როგორც გაირკვა, მოწინააღმდეგეს ჯერ კიდევ ღამით დაუწყია უკანდახევა და აირუმს იქით დაიხია".[42] 29 დეკემბრის დილისათვის ქართული ქვედანაყოფები შულავერში შედიან. ისტორიაში უკვე მერამდენედ, სომხებმა პანიკური გაქცევით უშველეს თავს და შულავერის სომხური მოსახლეობა ქართული მხარის ადეკვატური შურისძიების პირისპირ დატოვეს. აქაც სომხები „ტრადიციას"" არ ღალატობენ და პოსტაქტუმ მორჩილებისა და პატიების თხოვნით ეგებებიან უკვე გამარჯვებულ მოწინააღმდეგეს.[43]

სომხური მხარის საბრძოლო დანაკარგებსა და ქართველთა მიერ მოპოვებულ დიდ სამხედრო ალაფზე იმდროინდელი პერიოდიკა იძლევა ამომწურავ ინფორმაციას.[44],[45] საინტერესო ცნობებს გვაწვდის შულავერის ბრძოლებზე ჟურნალი „რესპუბლიკის ჯარი"ც": „დილით 29 დეკემბერს გენერალ ჩხეტიანის და გენ. სუმბათაშვილის ნაწილები უკვე შევლენ შულავერში, აქ ისინი ბლომად ჰპოვებენ ყოველგვარ მასალას და მოძრავ სამზარეულოს. საინტერესოა აღვნიშნოთ შემდეგი: სომხები იმდენად მარჯვეთა გრძნობდნენ თავს შულავერში, რომ სამი საათის წინ მისი დაცლისა, მათ 1500 ყუმბარა

(საარტილერიო ჭურვი – ა. ჩ.) შეაქვთ მასში”⁴⁶ მართლაც მრავლისმეტყველი ფაქტია. მოტანილი ამონარიდი ცალსახად მეტყველებს ქართველთა ელვისებური შეტევის სრულ წარმატებაზე. დიახაც, რიცხოვრივად აღმატებულ მტერთან შეტევით ბრძოლაში მინიმალური დანაკარგების ფასად შულავერის ალების ოპერაცია სწორედაც რომ სამხედრო ხელოვნების ნიმუშს წარმოადგენდა, რომელიც ორი დიდი ქართველი სარდლის მიერ იყო შემუშავებული და განხორციელებული. ამ დროისათვის კი „ელვისებური შეტევების მოტრფიალე”⁴⁷ სომეხთა „ჰანიბალი” – გენერალი დრო და მისი შიშით თავგზააბნეული „არმია” უკვე სადღაც აირუმს იქით ითქვამდა ძლივს სულს. ამ ფაქტების შესახებ სომხური ისტორიოგრაფია, რა თქმა უნდა, სამარესავით დუმს.

საერთო სტრატეგიული გეგმის მიხედვით, შემდეგი ეტაპისათვის „გადამწყვეტ როლს ითამაშებდა ენერგიული ქმედება და პოლკოვნიკ წულუკიძის სწრაფი სვლა სადახლოსაკენ სომხების ზურგში გასაჭრელად. ამას თუ მივაღწევდით, სრული გამარჯვება მიღწეული იყო და უეჭველად ერევნამდე ისე გავიდოდით, რომ აღარავინ გაგვიწევდა წინააღმდეგობას”⁴⁷. [47] შულავერის შტურმის პარალელურად ლამბალო_სადახლოს მიმართულებაზე მოვლენები ასე განვითარდა: „გენერალ წულუკიძის სექტორზე ერთმა ესკადრონმა, რომელიც ქვეითთა და ცხენოსანთაგან შესდგებოდა, იერიში მიიტანა 29 დეკემბერს დილით იუხარი_სერალზე. ჩვენი შტაბის უფროსმა გენ. კვინიტაძემ „შესანიშნავი იერიში”⁴⁸ უწოდა ამ იერიშს. ჩვენს რაზმს ერთი თოფიც არ დაუცლია, ისე მიაწყდა მტრის პოზიციებს, რომელსაც ერთი ბატალიონი იცავდა ორის ზარბაზნით. მან ასამდე მოპირდაპირე ააგო ხიშტებზე, თვით კი ერთადერთი კაცი დაჰკარგა. რაზმმა ხელთ იგდო 2 ზარბაზანი და ორი ტყვიის მფრქვეველი. იერიში იმდენად სწრაფი იყო, რომ სომხის არტილერიამ სამი ყუმბარის მეტი ვერ მოასწრო გაესროლა”⁴⁸. [48] მოყვანილი ამონარიდი ცალსახად მეტყველებს გენერალ წულუკიძის რაზმის დიდ წარმატებაზე. ამჯერადაც, ისევე, როგორც სადახლოს 18 დეკემბრის ხელჩართულ ბრძოლაში, მტრის რაზმი სრულად იქნა განადგურებული. გამოვანებელია ამ მანევრის განხორციელების ტემპებიც და ის ფაქტიც, რომ ქართული მხარის დანაკარგი მოწინააღმდეგის ასი მეზობლის წილ მხოლოდ და მხოლოდ ერთ მეომარს შეადგენდა. ძნელია ამ შემთხვევაში ქართველი მეომრის მხედრული სულისა და საბრძოლო სულისკვეთების შეფასება. ომების ისტორიიდანაც ძნელია მსგავსი

მაგალითის მოყვანა. სადახლოს მიმართულებით გამართულ ამ ბრძოლებს უძღვნის სტატიას გაზეთი „სახალხო საქმე“.[49]

საჯარისო ტაქტიკის თვალსაზრისით 1918 წლის 28 დეკემბერს დაწყებული შულავერის გენერალური ბრძოლა, საერთო ჯამში, ქართული მხარის წარმატებული იერიში იყო, რომელიც 25_29 დეკემბერს წარმოებული საბრძოლო მოქმედებების დამაგვირგვინებელ ნაწილს წარმოადგენდა. ამ საერთო_საჯარისო ოპერაციის თითოეული ბატალია ქართული მხარისათვის დიდი წარმატებით დასრულდა. დაგეგმარების სისრულითა და შტურმის განხორციელების ტემპებით შულავერის ოპერაცია შეტევითი ბრძოლის ბრწყინვალე მაგალითს წარმოადგენდა. საერთო ჯამში, შულავერის ბრძოლა სომხეთ_საქართველოს ომის მთავარი და გადამწყვეტი ბრძოლა იყო, სადაც დაპირისპირებული მხარეების ძალთა საერთო რაოდენობა საარმიო კორპუსის მასშტაბებისა იყო.

ოპერატიული თვალსაზრისით 28_29 დეკემბრის ბრძოლები იმით იყო აღსანიშნავი, რომ საბრძოლო მოქმედებებში შეიარაღებული ძალების ორი სახეობისა და სახმელეთო ძალების ყველა გვარეობის ჯარები მონაწილეობდნენ. საქართველოს პირველი რესპუბლიკის შეიარაღებული ძალების სინამდვილეში ეს იყო წარმატებით განხორციელებული პირველი საერთო_საჯარისო ოპერაცია, რომელიც ერთიანი შტაბიდან იმართებოდა. აქ პირველად განხორციელდა ქართული შეიარაღებული ძალების საბრძოლო სტრუქტურების მეტ_ნაკლებად ორგანიზება და ჯარების ოპერატიული მართვის შემდგომი დახვეწა.[50] გამოკვეთილად აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ შულავერის ბრძოლებში ბომბდამშენი სახმელეთო მხარდაჭერის ავიაცია საერთოდ პირველად იქნა გამოყენებული კავკასიის ომების ისტორიაში.

სამხედრო_სტრატეგიული თვალსაზრისით – „შულავერის ბრძოლა ე.წ. Feldschlacht_ი იყო. ბრძოლის ველი 10 ვერსზე იყო გაჭიმული. ჯარების რაოდენობის შესახებ დაწვრილებით ვერაფერს ვიტყვით. ის კი შეგვიძლია დავადასტუროთ, რომ მასში იმდენი მეომარი იღებდა მონაწილეობას, რამდენიც აღამაჰმადხანის ჯარში მოიპოვებოდა. ამ „გამლილ ბრძოლაში“ ჩვენმა ჯარმა და სარდლებმა დაამტკიცეს, რომ ისინი გაცილებით მაღლა დგანან მოპირდაპირეებზე. სხვა რომ არაფერი მოგვეგო, ესეც საკმაო იყო ჩვენთვის. მაგრამ ნურავინ დაივიწყებს, რომ შულავერის ბრძოლა თუ არ აღემატებოდა, არ

დაუვარდებოდა კრწანისის ბრძოლას. ქართული მხედრობა ორივეგან თავისი ერის მომავალს იცავდა. ჩვენ დარწმუნებულნი ვართ, რომ გამარჯვებულ ადამაჰმადხანზე უფრო საშიშარნი საქართველოსათვის გამარჯვებული დაშნაკცაკანები იყვნენ. მაგრამ ჩვენმა ჯარმა გადაუმტვრია მათ ხერხემალი, უკუაგდო საზღვრებისაკენ, დაიხსნა სამშობლო განსაცდელისაგან”.[51

მიუხედავად მოპოვებული დიდი წარმატებისა, ისიც უნდა ითქვას, რომ საერთო ჯამში, ქართული სარდლობის სტრატეგიული ჩანაფიქრი ბოლომდე ვერ განხორციელდა. საუბარი გენერალ წულუკიძის რაზმის ფლანგური მანევრის განხორციელების საერთო ტემპებს შეეხება სადახლოს მიმართულებაზე. ქართული სარდლობის ჩანაფიქრი, რაც შულავერში გამაგრებული სომხური შენაერთის სრულ განადგურებას ითვალისწინებდა, ვერ მოხერხდა. მიუხედავად იმისა, რომ წულუკიძის მიერ იუხარი_სარალზე მართლაც საარაკო შეტაკება იქნა მოგებული, მან ვერ შეძლო სადახლოს დროული დაკავება და სომეხთა ძირითადი საჯარისო დაჯგუფების იზოლირება.

§4.4. სადახლოს შტურმი.

1918 წლის 30_31 დეკემბერს წარმოებული სადახლოს ბრძოლები არა მარტო შულავერის ფრონტის, არამედ მთლიანად სომხეთ_საქართველოს ომის ერთ_ერთ ყველაზე უფრო დრამატულ ბრძოლათა რიცხვს განეკუთვნება. სწორედ სადახლოს მეორე ბრძოლისას განვითარებული მოვლენები წარმოადგენდა საქართველოს სამთავრობო წრეების პოლიტიკური აზროვნების გაუთვლელი ნაბიჯების პროდუქტს და ქართული მხედრობის საბრძოლო სულისკვეთების კიდევ ერთ დიდ გამოცდას. ქრონოლოგიურად კი, იგი ამ ომის უკანასკნელი და დამაგვირგვინებელი ბატალია იყო. აუცილებლად აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ამ ეტაპისათვის მობილიზებული ქართული ნაწილები და საბრძოლო რაზმები უკვე ძალიან სერიოზულ სამხედრო ძალას წარმოადგენდა და მისი პირადი შემადგენლობა 1918 წლის 30 დეკემბრის ბოლოდან სადახლო_შულავერის ფრონტზე 10000 კაცს აღწევდა, ხოლო საომარ მოქმედებათა ყველა თეატრზე _ 15000_ს. სწორედ 30 დეკემბრიდან შედიოდა თავის დამაგვირგვინებელ ფაზაში მობილიზაციის პროცესი და

შესაბამისი ძალების თავმოყრა საომარ მოქმედებათა ფრონტებზე, პირველ რიგში კი ყველაზე მნიშვნელოვან, შულავერი-სადახლოს ფრონტზე.

შემუშავებული ოპერატიული გეგმის თანახმად, ქალაქ შულავერის აღებისთანავე დაუყოვნებლივ დადგა დღის წესრიგში სტრატეგიული პუნქტისა და სადგურის – სადახლოს განთავისუფლების საკითხიც, რომელიც ალავერდი-სანაინისა და პრივოლნოე-ვორონცოვკის მიმართულებებზე შემდგომი შეტევითი მოქმედებების საბაზისო პლაცდარმად უნდა ქცეულიყო. ისტორიულმა ბედისწერამ ისე ინება, რომ სადახლოს აღების მეტად საპასუხისმგებლო ამოცანა ისევ მე_2 ქართული დივიზიის ნაწილებს, კერძოდ, ჩვენთვის უკვე კარგად ცნობილ მე_5 პოლკის ქვედანაყოფებს დაეკისრათ. ალბათ ამ ფაქტითაც უნდა გაბათილებულიყო ისტორიის ის ბოროტი ხუმრობა, რაც ქართველებს ერგოთ იმხანად წილად. სწორედ მე_5 პოლკის ქვედანაყოფებზე გადაიარა გააფთრებული სისხლიანი ბატალიების მთელმა სიმძიმემ სადახლოს პირველი ბრძოლების დროს და სწორედ იმ ქვედანაყოფებს უნდა გაეთავისუფლებიათ ისევ სადახლო, რომლებმაც 18_23 დეკემბრის უსასტიკესი ბრძოლების შემდეგ დათმეს ეს უმნიშვნელოვანესი პუნქტი.

სწორედ პოდპოლკოვნიკ მიქაბერიძის შერეული ბატალიონის ქვედანაყოფები შეადგენდნენ გენერალ წულუკიძის შემტევი ავანგარდის წინწაწეულ ჯგუფს, რომელმაც 1918 წლის 30 დეკემბერს დილით, მართლაც ელვისებური შეტევით ერთდროულად დაიკავა მდინარე დებედას მოპირდაპირე ნაპირებზე მდებარე სოფელი ლამბალო (დღევანდელი ბაგრატაშენი) და სადგური სადახლო. სულ მალე კი საბრძოლო მხარდაჭერისათვის მათ მე_6 პოლკის ბატალიონიც შეუერთდა პოდპოლკოვნიკ ჯაფარიძის მეთაურობით. გააფთრებული წინააღმდეგობისა და რამდენიმე ძლიერი კონტრშეტევის მიუხედავად, სომეხთა ძალისხმევას შედეგი არ მოჰყოლია, ქართველთა მძლავრ შეტევას მათ ვერაფერი ვეღარ დაუპირისპირეს.[52]

ლამბალოსა და სადახლოს აღების შემდგომ კი მოვლენები ასე განვითარდა. ქართული სარდლობის სტრატეგიული ჩანაფიქრის მიხედვით ამ ეტაპზეც განსაზღვრული იყო ღრმა ფლანგური მანევრის ჩატარება უკვე ლოქის ქედის გადავლით, რასაც სანაინისა და ალავერდის ერთდროული დაკავება, აირუმის რაიონში თავმოყრილი სომხური შენაერთის ალყაში მოქცევისა და მისი სრული განადგურების ოპერაცია უნდა მოჰყოლოდა შედეგად. ამის გამო, ქართული მხარის ძირითადი ძალების გადაჯგუფება შეტევის მარჯვენა

ფლანგზე, სიონ_ოფრეთის მიმართულებაზე გადაწყდა. ქართული ჯარის სრული გადაჯგუფება და შეტევის საწყის ზღუდეზე გასვლა 31 დეკემბრის ბოლოსათვის უნდა დასრულებულიყო, ხოლო 1919 წლის 1 იანვარს ორ კოლონად დაწყებულიყო სრულმასშტაბიანი შეტევითი ოპერაცია.[53]

სტრატეგიული ჩანაფიქრის შესაბამისად გენერალ წულუკიძის რაზმმა სადახლოდან დასავლეთით გადაუხვია და ამ მიმართულებით განაგრძო ბრძოლებით წინსვლა. ამ მომენტისათვის სადგურ სადახლოში ქართული მხარის საკმარისი ძალები ჯერ კიდევ არ იყო თავმოყრილი.[54] შერეული ბატალიონის ქვედანაყოფების მიერ უმოკლეს დროში იქნა აღებული სადახლოს დასავლეთით მიმდებარე სოფლები და 31 დეკემბრისათვის, სოფელ ოფრეთის აღების შემდეგ, ისინი შეტევის საწყის ზღუდეზე გავიდნენ. შულავერთან დისლოცირებული ქართული ძირითადი შენაერთის მარჯვენა ფლანგის ავანგარდს 30 დეკემბრის გამთენიისას ასევე ებრძანა შეტევითი მოქმედებების განვითარება სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით. აქაც მე_5 პოლკის ქვედანაყოფები აღმოჩნდნენ წინწაწეულ ჯგუფად.[55] ამ მიმართულებაზე სომხურმა ქვედანაყოფებმა ღრმად დაიხიეს უკან და მნიშვნელოვან საბრძოლო მოქმედებებს ადგილი აღარ ჰქონია. სომეხთა მიერ ისტორიული ქართული სოფელი წერაქვი კი მიწასთან იქნა გასწორებული.

იმის გათვალისწინებით, რომ ქართული სარდლობა და საველე მეთაურები თვით 31 დეკემბრის მდგომარეობით არ იყვნენ ინფორმირებულნი ცეცხლის შეწყვეტის შესახებ მიმდინარე მოლაპარაკებების შესახებ, ხოლო სომხური მხარისათვის კარგად იყო ცნობილი მიმდინარე მოლაპარაკებების ფაქტი და ცეცხლის შეწყვეტის დრო, გენერალ წულუკიძის მიერ შეტევითი მოქმედებების დასავლეთის მიმართულებით გადატანა და სადახლოს სტრატეგიულ რაიონში ძალების დაქსაქსვა უკვე ტაქტიკურად გაუმართლებელი იყო, რაც მალე გადაიზარდა კიდევ ოპერატიულ შეცდომაში. საქმე იმაშია, რომ უკანდახეულმა სომხურმა ნაწილებმა და საბრძოლო რაზმებმა 30 დეკემბრისათვის აირუმის რაიონში დაიწყეს თავმოყრა. დღესავით ნათელია, რომ სომეხთა კონტრშეტევის შემთხვევაში, სწორედ ქართველთა შეტევის მარცხენა ფრთა, სადახლო_ლამბალოს უბანი დადგებოდა უეჭველი დარტყმის ქვეშ. ამ მომენტისათვის სომხურ შენაერთს ისევ მოსდის მნიშვნელოვანი შევსება, რასაც თვით სომეხი ავტორებიც კი ვეღარ უარყოფენ და პირველად აღიარებენ ოფიციალურად ამ ფაქტს.[56]

1918 წლის 31 დეკემბერი სომხეთ-საქართველოს ომის აქტიური საბრძოლო მოქმედებების უკანასკნელი დღე აღმოჩნდა. ამ დღეს, 31 დეკემბერს, ზუსტად 24⁰⁰ საათზე სამხრეთ ბრიტანულ-ქართულ-სომხური წინასწარი მოლაპარაკებების გადაწყვეტილებათა საფუძველზე ფრონტებზე ცეცხლი შეწყდა და შემდგომი საომარი მოქმედებები შეჩერდა. ქართველთა მთავარსარდლის, გენერალ-მაიორ ალექსანდრე გედევანიშვილის (გენერალ იოსებ გედევანიშვილისა და პოლკოვნიკ ნიკოლოზ გედევანიშვილის ძმა) ოპერატიული შეტყობინება ფრონტების სარდლებს მხოლოდ 31 დეკემბრის საღამოსათვის დაეგზავნათ და პოზიციებზე განლაგებულმა ქართულმა ნაწილებმა იგი 1918 წლის 31 დეკემბრის მიწურულს მიიღეს, ზოგიერთმა კი - 1919 წლის 1 იანვრის გამთენიისას.[57] და ყველაფერთან ერთად, ამ ფაქტშიც მდგომარეობდა საქართველოს მთავრობის დანაშაულებრივი უყურადღებობა სამხედრო უწყებისადმი ზოგადად და ქართული სავლე სარდლობისადმი კერძოდ. საქართველოს მთავრობა მოვალე იყო, რომ ქართული სარდლობა თავის დროზე ჩაეყენებინა საქმის კურსში მიმდინარე მოლაპარაკებებისა და ცეცხლის შეწყვეტის ზუსტი დროის შესახებ. საინფორმაციო უზრუნველყოფისა და აქედან გამომდინარე, მიზანდასახულობის ფაქტორი ამ მომენტისათვის სომხების მხარეს თამაშობდა. იმ გადაწყვეტილებამ, რომ 31 დეკემბრის 24⁰⁰ საათისათვის ფრონტებზე ცეცხლი უნდა შეწყვეტილიყო, ქართული სარდლობის სტრატეგიული ჩანაფიქრი, 1 იანვრისათვის ალავერდი-სანაინის დაკავებისა და სომხური შენაერთის ალყაში მოქცევის შესახებ, ჩაშალა. უფრო მეტიც, ქართული საჯარისო ნაწილების სადახლოდან დასავლეთით გადაჯგუფებამ, ამ უმნიშვნელოვანესი პუნქტის შენარჩუნების საკითხი დააყენა კითხვის ნიშნის ქვეშ.

ზემოთ მოყვანილი გარემოებების გათვალისწინებით, უდიდესი ძალისხმევის ფასად, სომხური შენაერთის სარდლობამ მოახერხა მის ხელთ არსებული მთელი ძალებისა და საშუალებების სრული კონცენტრაცია და 31 დეკემბერს ძლიერი კონტრშეტევეთი ოპერაცია წამოიწყო ლამბალო - სადახლოს მიმართულებაზე. სომხური შენაერთის ქვედანაყოფებმა გააფთრებული ბრძოლებით შეძლეს ქართული პოზიციების გარღვევა, რასაც სადახლოს აღმოსავლეთით მდებარე ლალვარის სიმაღლეებისა (ტანა-დაღის მთა) და თვით სოფელ ლამბალოს დაკავება მოჰყვა შედეგად. სომხური შენაერთის მეორე კოლონამ კი უშუალოდ სადგურ სადახლოზე მიიტანა იერიში.[58] შეშველებული ქართული ნაწილების

დახმარებით, მძიმე ბრძოლების შედეგად, სადახლოსთან ფრონტის გარღვეული უბანი აღდგენილ იქნა, თუმცა, სომხური ნაწილების სრული განდევნა სოფელ ლამბალოსა და ლალვარის ქედიდან 31 დეკემბრის 24⁰⁰ საათისათვის ვეღარ მოხერხდა.

რიჩარდ ოვანესიანი: „**31 დეკემბრისათვის ორივე არმიისათვის ნათელი იყო, რომ ეს იყო ბოლო შანსი მოეპოვებინა გაბატონებული მდგომარეობა ცეცხლის შეწყვეტამდე, რომელიც შუა ღამით იყო განსაზღვრული...** სომხურმა კოლონებმა ცენტრსა და მარჯვენა ფლანგზე სტრატეგიული უპირატესობა მოიპოვეს, მაგრამ ტიფით დაავადებულმა მარცხენა კოლონამ უკან დაიხია. სადამოსათვის სომხურმა ასეულებმა აიღეს სადახლოს აღმოსავლეთით მდებარე სიმაღლეები, ქართველთა ფლანგს შემოუარეს და მამაისთან რკინიგზის ხაზი გადაჭრეს... სოფელი რამდენჯერმე გადავიდა ხელიდან ხელში, **ბოლოსდაბოლოს სომეხებმა შეინარჩუნეს თავისი სანგრები და პოზიციები სადგურზე, ბოლო ქართველებმა ქალაქში**“.[59] (ხაზგასმა ჩემია _ ა. ჩ.) ჯერ ერთი, ორივე მხრისათვის არ იყო ნათელი, რომ 31 დეკემბერი საომარ მოქმედებათა ბოლო დღეს და უკანასკნელ შანსს წარმოადგენდა წარმატების მოპოვებისათვის. და ესაა ყველაზე მნიშვნელოვანი, ყველაზე მთავარი აღნიშნული საკითხის შეფასებისას.

მარჯვენა ფლანგზე ქართული ნაწილების კონტრშეტევილი მოქმედებები წარმატებით დასრულდა.[60] რაც შეეხება სომეხთა შეტევის მარცხენა ფრთის უკანდახევის მიზეზს, მიუხედავად ავტორის მიერ არაერთხელ გამოვლენილი ტენდენციურობისა, ასეთი სერიოზული მკვლევარისაგან მაინც მოულოდნელია უკანდახევის მსგავსი მიზეზების მოყვანა. რაც მთავარია, ციტატის ბოლო წინადადებაშიც, სომეხთა მიერ სადგურ სადახლოს ფლობის შესახებ, არ ამბობს ავტორი სიმართლეს. **მიუხედავად სომეხთა მიერ მოპოვებული გარკვეული ტაქტიკური წარმატებისა, სტრატეგიული პუნქტი სადახლო, სოფელიც და რკინიგზის სადგურიც, სომეხ ავტორთა მტკიცებების საწინააღმდეგოდ, 1918 წლის 31 დეკემბრის 24⁰⁰ საათისათვის არსებული ოპერატიული მდგომარეობით ქართველთა ხელში დარჩა, რაც დოკუმენტურად და ისტორიულად დადასტურებული ფაქტია.** ამაზე მეტყველებს ქართველთა მთავარი საველე შტაბის უფროსის, გენერალ ვლადიმერ იმნაძის მოთხოვნა ფრონტების სარდლებს, არსებული დისპოზიციის პუნქტების ჩვენებაზე 1918 წლის 31 დეკემბრის 24⁰⁰ საათის მდგომარეობით]:

„ტელეგრამა №52. 02. 01. 1919. 19 საათი და 48 წუთი. ნაკრები. გენერალური შტაბიდან. აშალა_სარალი _ გენერალ მაზნიევს. ეკატერინენფელდი _ გენერალ ახმეტელოვს. ახალციხე _ გენერალ მაკაევს. არმიის სარდალმა ბრძანა, რომ უმოკლეს დროში მოგვაწოდოთ შტაბში: 1. ჩვენი ჯარების განლაგების სქემა. განსაკუთრებული ყურადღება მიაქციეთ მეწინავე ნაწილების პოზიციების ზუსტ ჩვენებას. მასშტაბი დუიმში ორი ვერსი. 2. თქვენს დაქვემდებარებაში არსებული ყველა საჯარისო ნაწილის ზუსტი დასახელება, პირადი შემადგენლობის, ქვემეხების, ტყვიამფრქვევების, საზიდრებისა და ცხენების რაოდენობების ზუსტი ჩვენებით. 02. 01. 1919. №01470. იმნაძე. გადაცემულია ახალციხეში 02. 01. 1919. 18 საათი და 35 წუთი. გადაცემულია აშალა_სარალში 02. 01. 1919. 18 საათი და 40 წუთი”.[61]

აქ მხოლოდ გენერალ მაზნიაშვილის საპასუხო ტელეგრამას მოვიყვანთ, სადაც აღნიშნული მომენტისათვის სრულად ჩანს ქართული და სომხური მხარის წინწაწეული ქვედანაყოფების დისპოზიციები და მათ მიერ დაკავებული პუნქტები სადახლოს საბრძოლო მოქმედებათა რაიონში: (უთარილოდ). „31 დეკემბრის 24 საათისათვის ქართულ ჯარებს დაკავებული აქვთ: სოფ. ოფრეთი, სოფ. ხოჯორნი, სოფ. გულ_ ბალი, *სოფ. სადახლო, სადგური სადახლო*, (ხაზგასმა ჩემია _ ა. ჩ.) სოფ. ლამბალო, სადგურ სადახლოს ჩრდილოეთით მდებარე ქედი 1554 სიმალიდან ჩრდილო_აღმოსავლეთისაკენ 2660 სიმაღლემდე და შემდეგ წარწერამდე „წყარო““, რომელიც წარწერა ხაჩი_ყალას ჩრდილოეთით მდებარეობს. ორიგინალური ხელმოწერა: გენერალი მაზნიევი.

შენიშვნა: *სოფ. ლამბალო და სიმაღლე 2660, 31 დეკემბრის 24 საათისათვის ჩემს მიერ იქნა დაკავებული* (ხაზგასმა ჩემია _ ა. ჩ.) და მხოლოდ გენერალ მაზნიევის 1919 წლის 1 იანვრის №139 წერილის საფუძველზე იქნა დატოვებული 1 იანვრის 8 საათისათვის, რომ არ მომხდარიყო ჩვენი ჯარების უშუალო შეხება ქართულ ქვედანაყოფებთან და ამით თავიდან აგვეცილებინა გაუთვალისწინებელი შედეგები. დისპოზიციის დანარჩენ პუნქტებს ვეთანხმები. დრო. სწორია: პოლკოვნიკი ნაცვალოვი”.[62]

როგორც ვხედავთ, დოკუმენტის მიხედვით 1918 წლის 31 დეკემბრის 24⁰⁰ საათისათვის სადახლო, სოფელიც და სადგურიც ქართულ ჯარს ჰქონდა დაკავებული, ხოლო გენერალ დრო კანაიანის ხელმოწერით დამოწმებული შენიშვნის პუნქტით, სოფელი ლამბალო და უშუალოდ სიმაღლე 2660 _ სომხეთის ჯარს, რასაც პოლკოვნიკი

ნაცვლიშვილიც ადასტურებს. თუ დღევანდელი საქართველოს პოლიტიკური რუკის სომხეთ_საქართველოს საზღვრის უზანს გადავავლებთ თვალს, ადვილად შევამჩნევთ, რომ სწორედ სადახლო_ლამბალოს რაიონში გამავალი სასაზღვრო ხაზი წარმოადგენს მთელი სასაზღვრო პერიმეტრის ყველაზე უსწორმასწორო და თითქოს არაბუნებრივ მონაკვეთს. საქმე იმაშია, რომ დღევანდელი სახელმწიფო საზღვარი ზუსტად იმეორებს დაპირისპირებული ძალების დისპოზიციას და ფრონტის ხაზის რეალურ მოხაზულობას 1918 წლის 31 დეკემბრის 24⁰⁰ საათისათვის არსებული მდგომარეობით.[63]

აქვე გავაგრძელებთ ზემოთ მოყვანილ საარქივო დოკუმენტს, საიდანაც კიდევ ერთხელ, ცალსახად ჩანს, რომ ქართულმა შემტევმა ავანგარდებმა ცეცხლის შეწყვეტის სამთავრობო გადაწყვეტილების შესახებ მხოლოდ 1919 წლის 1 იანვრის დილისათვის შეიტყვეს. ამონაწერი მე_5 პოლკის საომარ მოქმედებათა ჟურნალიდან: „1 იანვარი. დილის 7 საათზე მიღებულ იქნა განკარგულება მე_2 ქვეითი დივიზიის მეთაურისაგან, რომ 1918 წლის 31 დეკემბრის 24⁰⁰ საათზე შეგვეწყვიტა ყოველგვარი საბრძოლო მოქმედებები საქართველოს რესპუბლიკის მთავრობის დადგენილების შესაბამისად, შევსულიყავით კონტაქტში სომხურ მხარესთან და ჩაგვეყენებინა ისინი საქმის კურსში ცეცხლის შეწყვეტის დადგენილების შესახებ. ამის ასასრულებლად, პოლკის მეთაურმა მარჯვენა კოლონის უფროსს, პოლკოვნიკ სადინოვს უბრძანა, რომ შეეწყვიტა წინსვლა და შეჩერებულიყო სოფელ ოფრეთში. პრაპორშიკი საფაროვი ორ ორდინარეცთან ერთად მივლინებულ იქნა სომხური მხარის მეთაურებთან აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით. პრაპორშიკმა საფაროვმა 15 ვერსი გაიარა, ვერავინ ვერ აღმოაჩინა და უკან დაბრუნდა”...“[64]

1918 წლის 30_31 დეკემბრის სადახლოს ბრძოლების ცალსახა ტაქტიკური შეფასება ნამდვილად არაა მარტივი. ამ ბატალიების წარმოდგენა მხოლოდ საბრძოლო მოქმედებათა განსაზღვრული სახეების მიხედვით შეუძლებელია. გარკვეული მონაკვეთების მიხედვით, ქართული მხარისათვის იგი წარმოადგენდა ელვისებური შტურმის, წარმატებული შეტევითი მოქმედებების, თავდაცვითი და შემხვედრი ბრძოლების თანმიმდევრულ გაშლას. სომხური მხარისათვის კი იგი იყო თავდაცვითი, კონტრშეტევითი, შემხვედრი და ისევ თავდაცვითი ბრძოლების სერია. სომხურისაგან განსხვავებით, ამ ბრძოლებში ქართული შეიარაღებული ძალების რეგულარული ჯარის მხოლოდ გარკვეული ქვედანაყოფები იღებდნენ მონაწილეობას და აქ მოქმედი ძალებიც ბრიგადული მასშტაბებისა იყო. სომეხთა

მხრიდან კი სრულად იქნა კონცენტრირებული მათ ხელთ არსებული მთელი ცოცხალი ძალა და საბრძოლო მხარდაჭერის ყველა საშუალება.

საერთო ჯამში, 1918 წლის 30_31 დეკემბრის სადახლოს ბრძოლა დაპირისპირებულ მხარეთა გარდამავალი უპირატესობით მიმდინარე ბრძოლების სერიად შეიძლება შეფასდეს. მხარეთა დანაკარგებსა და მოპოვებული ალაფზე ცნობები არ მოგვეპოვება. ქართულ საარქივო მასალებსა და პერიოდიკაში ისინი დაცული არ არის. სადახლოს დრამატული ბრძოლების აღწერას კი გენერალ კვინიტაძის მემუარით დავასრულებთ, სადაც ორ სტრიქონშია წარმოდგენილი მთლიანად სადახლო_შულავერის ოპერაციის საერთო წარუმატებლობის მიზეზებიც და ქართველ სამხედროთა გულისტკივილიც წარმატებულად განვითარებული საბრძოლო მოქმედებების უდროოდ შეწყვეტის გამო: „31 დეკემბერს, დამის 12 საათზე გვიბრძანეს, რომ საბრძოლო მოქმედებები შეგვეწყვიტა და გულისტკივილით შევუდექით მოლაპარაკებებს. პოლკოვნიკ წულუკიძეს რომ არ ეზოზინა, სამტრედიის ეშელონი არ გაჩერებულიყო და ამავე ეშელონს ორჯერ თვითნებურად არ მიეტოვებინა თავისი პოზიციები, 31 დეკემბერს ალავერდის ქარხანას კარგა შორს ვიქნებოდით გაცილებული“.[65]

§4.5. ბრიტანული ფაქტორი და საომარი მოქმედებების შეჩერება.

საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის წინააღმდეგ წამოწყებული სამხედრო_პოლიტიკური დაპირისპირება, რომელიც სულ მალე გადაიზარდა სრულმასშტაბიან საომარ მოქმედებებში, დაშნაკთა ერთიანი ნაციონალისტურ_ექსპანსიონისტური პოლიტიკის შემადგენელი ელემენტი იყო და იგი ამიერკავკასიაში 1918 წლის ბოლოსათვის ახლადშექმნილ სამხედრო_პოლიტიკურ ვითარებებზე იყო გათვლილი.

დაშნაკთა პროანტანტურ და ანტიქართულ განწყობებს ბატონი პეტრე გელეიშვილი შემდეგი სტრიქონებით აღწერს: „_ საქართველოს რესპუბლიკის მზე ჩაესვენა. მოვლენ ინგლისელები და ფრანგები და საქართველოს დამოუკიდებლობასაც მოეღება ბოლო _ ისმოდა ბოროტი წინასწარმეტყველება. ყველა ასე ფიქრობდა საქართველოს შესახებ. დაშნაკებმა კი ამაზე ააგეს მთელი თავისი შემდგომი პოლიტიკა. მათემატიკური სიზუსტით

შეიძლება იმის დამტკიცება, რომ მოკავშირეების წარმატებებთან ერთად, სომხეთის მთავრობის საბრძოლო ტემპერატურაც იწევდა საქართველოს წინააღმდეგ. და გადმოსხდომაც ვერ მოასწრეს ბათუმში გერმანელებზე გამარჯვების პირველმა მახარობელმა ინგლისელებმა და ფრანგებმა, რომ ყოველგვარი ომის გამოცხადების გარეშე სომხები საქართველოს საზღვრებზე გადმოვიდნენ”.[66] მაგრამ ცდებოდნენ, მწარედ ცდებოდნენ დაშნაკთა პარტიული იდეოლოგიები და სამხედრო ბელადები. მათ სწორად ვერ გათვალეს თუ ვისთან ჰქონდათ საქმე. ძალიან მალე გაცხადდა, რომ ბრიტანელთა პოლიტიკას ამიერკავკასიაში სულ სხვა ინტერესები განსაზღვრავდა.

სომხებმა საქართველოს წინააღმდეგ სამხედრო აგრესია ოქტომბრის შუა რიცხვებში დაიწყეს, მაშინ, როცა უკვე ცხადი გახდა ოთხთა კავშირის გარდაუვალი მარცხი I მსოფლიო ომში. საქართველოს წინააღმდეგ გაცილებით უფრო ადრე შემუშავებული აგრესიის სტრატეგიული გეგმის განხორციელებისათვის დაშნაკთა აზრით, შესაბამისი პოლიტიკური სიტუაცია სწორედ ოქტომბრის ბოლოსათვის მომწიფდა ამიერკავკასიაში. სწორედ 18 ოქტომბერს გადმოკვეთეს პირველად სომხურმა სამხედრო ნაწილებმა და დაშნაკურმა ბანდებმა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის დე ფაქტო საზღვრები და მისი გარკვეული ტერიტორიების ანექსია მოახდინეს, ხოლო მას შემდეგ, რაც ბაქოში და ოდნავ მოგვიანებით ბათუმში ბრიტანელთა საოკუპაციო ჯარის ნაწილები გადმოსხდნენ, სომხურმა ქვედანაყოფებმა 1918 წლის 6 და 9 დეკემბრიდან სრულმასშტაბიანი საომარი მოქმედებები განაახლეს საქართველოს პირველი რესპუბლიკის წინააღმდეგ.

ნაშრომში წარმოდგენილი უამრავი ფაქტობრივი მონაცემისა და დოკუმენტური მასალის ანალიზის საფუძველზე ჩვენ ვამტკიცებთ, რომ სომეხ დაშნაკთა მიერ საქართველოს წინააღმდეგ დაწყებული საომარი მოქმედებები ბრიტანელთა დიდი იდეოლოგიური მხარდაჭერითა და წაქეზებით განხორციელდა. როგორც შესაბამის თავში აღვნიშნეთ, ასევე დიდი იყო „სამხრეთ რუსეთის შეიარაღებული ძალების მთავარსარდლის“ გენერალ ანტონ დენიკინის მხარდაჭერა და მისი „დობროარმიის“ დახმარების იმედი. ისე ჩანდა, რომ 1918 წლის 17 ნოემბრიდან, ამიერკავკასიაში გაერთიანებული სამეფოს საოკუპაციო ჯარების მეორედ შემოსვლით, ბრიტანელები სომეხთა ილუზორული „მფარველი ანგელოზებიდან“ რეალურ დამხმარე ძალად უნდა ქცეულიყვნენ. ყოველ შემთხვევაში, ამაში მტკიცედ იყვნენ დარწმუნებულნი თავად დაშნაკი

ლიდერები. მათი ღრმა რწმენით, ბრიტანელების „მეორედ შემოსვლა“ ამიერკავკასიაში, მართლაც „მეორედ მოსვლად“ უნდა ქცეულიყო მთელი ამიერკავკასიისა და იქ მაცხოვრებელი ხალხებისათვის, ხოლო სომეხთათვის აღთქმული ქვეყნის – „დიადი არმენიის“ დაბადების წინაპირობად.

აი, ბატონი ირაკლი წერეთლის შეფასებაც: „ბატონებო, როცა ერევნის მთავრობა ჩვენ წინააღმდეგ წამოვიდა, ის ეყრდნობოდა არა მარტო მხედრულ ძალას და არა მარტო იარაღის იმედს. არა, მისი მეცადინეობა მდგომარეობდა იმაში, რომ განემარტოებინა საქართველო, დაეპირისპირებინა ჩვენთვის არა მარტო თავისი ჯარი, არამედ აგრეთვე გარეშე, უფრო ძლიერი ძალა. ეს, ბატონებო ბევრმა აღნიშნეს, რომ ჩვენს წინააღმდეგ წამოვიდა სომხის მთავრობა სწორედ იმ დროს და იმ ანგარიშით, რომ საშუალება მისცემოდა გარეშე ძალა ჩვენს წინააღმდეგ გამოეყენებინა... მთელი თავისი პრესისა და აგენტების მეშვეობით დაშნაკები არწმუნებდნენ მოსულ ძალას: თქვენ საქმე გაქვთ გერმანიის მოკავშირესთან, რომელიც ლამობდა გერმანიის თქვენზე გამარჯვება გამოეყენებინა თავისი ქვეყნის სასარგებლოდ“.[67]

ძნელია შემთხვევითობას მიეწეროს ის ფაქტიც, რომ თბილისის ცენტრალურ ქუჩაზე, გოლოვინის პროსპექტზე მდებარე გერმანიის საიმპერატორო ჯარების კომენდატურას, 15 დეკემბერს, გერმანული გარნიზონის გასვლისთანავე გაუჩნდა ხანძარი და სრულიად დაიწვა.[68] „პალას_ოტელისა“ და გერმანელთა კომენდატურის დაწვამ გარკვეული სიმბოლური დატვირთვაც შეიძინა. ამ აქტით დასრულდა სწორედ გერმანული პროტექტორატის ექვსთვიანი პერიოდი საქართველოში და ახალგაზრდა ქართული რესპუბლიკაც ახალი მძიმე განსაცდელის წინაშე დადგა.

რაც არ უნდა ბევრი ამტკიცონ სხვადასხვა ავტორებმა ბრიტანული და ცარისტული ფაქტორების არარსებობა დაშნაკურ აგრესიასთან მიმართებაში საქართველოს წინააღმდეგ – ფაქტი ფაქტად რჩება და ეს საკითხი დღესაც ნათელია. სომეხი და პროსომეხი ავტორების მოსაზრებებს სრული ობიექტურობისათვის ისევ სომეხ ავტორს დავუპირისპირებთ. სხვანაირად შეიძლება არაობიექტურობასა და ტენდენციურობაში დაგვდონ ბრალი. ეს ავტორი, არც მეტი და არც ნაკლები – ოვანეს კაჩაზუნია, დიახ, თვით ოვანეს კაჩაზუნია, არარატის რესპუბლიკის პირველი პრემიერი. მისი აღსარებითი ხასიათის მემუარს კი „The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagtzoutiun) Has Nothing To Do Any More“_დან

ბრიტანელებთან მიმართებაში შემდეგი სახე აქვს: „მაისის ბოლოსათვის (აქ აშკარად შეცდომითაა დასახელებული ბრიტანელთა სამხედრო კონტინგენტის ბათუმში შემოსვლის თარიღი – ა. ჩ.) ბათუმში ინგლისელთა ჯარები გადმოსხდნენ – ჩვენი მოკავშირეების ჯარები. ჩვენ ახალი იმედები ჩაგვესახა. ისე ჩანდა, რომ ჩვენი მდგომარეობა ამიერკავკასიაში ძირფესვიანად უნდა შეცვლილიყო. გამარჯვებულები და გერმანელთა შემცვლელები თბილისში ხომ ჩვენი მოკავშირეები იყვნენ. ჩვენ ხომ საერთო მტრის წინააღმდეგ ვიბრძოდით ერთად. ბუნებრივია, რომ ჩვენ ინგლისელთა განსაკუთრებული კეთილგანწყობით უნდა გვესარგებლა...”[69] და „ისარგებლეს” კიდევ დაშნაკებმა „ინგლისელთა განსაკუთრებული კეთილგანწყობით” და ქართველთა სისხლი დაღვარეს.

ჩვენ არ მოგვეპოვება იმის დამადასტურებელი ცალსახა პირველწყაროები და პირდაპირი მტკიცებულებები, სადაც ერთმნიშვნელოვნად იქნებოდა გამომზეურებული ბრიტანელთა ის დირექტიული მითითებები დაშნაკებისადმი, რითაც ღია საომარი მოქმედებების ინიცირება მოხდა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის წინააღმდეგ. ასეთი დოკუმენტი თუ ოდესმე არსებობდა კიდევ ბუნებაში, ცხადია, დღეს უკვე განადგურებული იქნება, ან უკიდურეს შემთხვევაში, მკაცრად გასაიდუმლოებული და დაცულია თვით დაშნაკთა მიერ. მიუხედავად ამისა, ჩვენი ამ მოსაზრების მართებულობაზე ზემოთ წარმოდგენილი მასალების გარდა, სხვა უამრავი ირიბი მტკიცებულებაც მიუთითებს. ელემენტარული ლოგიკაც ამას გვკარნახობს. სხვათა შორის, ეს ირიბი მტკიცებულებები თვით სომეხ ავტორთა ნაშრომებშიც უხვად მოიპოვება. ჩვენ მხოლოდ ერთ-ერთ მათგანს მოვიყვანთ. რიჩარდ ოვანესიანი:

„ყარაქილისაში, ამიერკავკასიაში ბრიტანეთის ჯარების სატრანსპორტო ოფიცერმა, კაპიტანმა გრინმა (E. Green), რომელიც ბაქოდან იყო ჩამოსული, სომხურ მხარეს მედიატორობა შესთავაზა. სომხეთი დაუყოვნებლივ დაეთანხმა და დელეგაციაც დანიშნა, რომელსაც შეხვედრა უნდა მოეწყო კაპიტან გრინსა და ქართველ წარმომადგენლებს შორის. ეს ჯგუფი შედგებოდა მარტიროს არუთიუნიანის (თავმჯდომარე) და სუმბათ ხაჩატრიანის (დაშნაკი), სტეფან მამიკონიანის (უპარტიო), არშამ ხონთქარიანისა (სოციალ-რევოლუციონერი) და გრიგოლ ტერ-ხაჩატრიანისაგან (სახალხო პარტია). – ყველანი ხორუდის (სომხეთის რესპუბლიკის პარლამენტი – ა. ჩ.) წევრები. ტიგრანიანმა ტელეგრაფით შეატყობინა ტფილისის მთავრობას, რომ დელეგაცია ყარაქილისაში

მიემგზავრებოდა და თხოვა ქართველ ხელისუფალთ, რომ მათაც განეხილათ ეს საკითხი კაპიტან გრინთან. მან (დელეგაციამ – ა. ჩ.) კიდევ ერთხელ გამოთქვა წუხილი საქართველოს „იმპერიალისტური პოლიტიკის“ გამო, რამაც აიძულა სომხეთი დაეცვა თავისი მოქალაქეები და იგი კიდევ ერთხელ გამოთქვამს რწმენას, რომ ეს ორმხრივი შეხვედრა დაასტაბილურებს სიტუაციას ორ ხალხს შორის, რომელთაც „ასე ბევრი ისტორიული ტრადიცია აქვთ, რომლითაც გამსჭვალულია მათი საერთო კულტურული იდეალები“. ეს ამონარიდი საარქივო მასალებზეა დაფუძნებული – სომხეთის რესპუბლიკის არქივი. ფაილი 6_5/1. სომხეთის საგარეო საქმეთა მინისტრი საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრს. 1918 წლის 18 დეკემბერი. მაგრამ ეს, ან მსგავსი ხასიათის დოკუმენტი არცერთ ოფიციალურ ქართულ პუბლიკაციაში არ არის მოხსენიებული. ვგულისხმობთ „Документы и матерьялы Грузино_ Армянскихъ отношеній“ და „Изъ исторіи Армяно_Грузинскихъ отношеній“. შემდეგ ავტორი აგრძელებს: „ყარაქილისაში კაპიტანი გრინი და სომხური დელეგაცია ტყუილად ელოდა ქართველ წარმომადგენელს. შექმნილი მდგომარეობის გამო, გასაკვირიც იქნებოდა, რომ საომარ ზონაში, რომლითაც გაყოფილი იყო ორი მხარე, რომელიმე ქართველი გამოჩენილიყო. როგორც ჩანს, სრულად რომ აერია თავგზა, კაპიტანი გრინი ბაქოში გაემგზავრა გენერალ_მაიორ ტომსონთან პატაკის ჩასაბარებლად, რომ შემდეგ დაბრუნებულიყო შემდგომი ინსტრუქციებით აღჭურვილი. მას შემდეგ იგი არც არავის უნახავს თვალთ და არც არაფერი სმენიათ მის შესახებ.“[70] იმავე გვერდის სქოლიოში ავტორი ჯამალიანის ნაშრომის „Hai_Vratsakan knjire“. გვ. 193_194, დენიკინის „Очерки смуты“. IV, გვ. 153_154, აგრეთვე ბრიტანეთის ომის არქივის WO 95/4955 და Cab 27/39, E. C. 2980 მასალებზე დაყრდნობით გვამცნობს: „შეხვედრა სანაინში უნდა შემდგარიყო, მაგრამ რადგან ქართულმა მხარემ წარმომადგენლობა არ გამოაგზავნა. გრინი ბაქოში დაბრუნდა 25 დეკემბერს, ვორჩესტერის მე_9 ბატალიონის საომარ მოქმედებათა საშტაბო დღიურის მონაცემებით. არც ბატალიონისა და არც 39_ე ბრიგადის შტაბების საომარ მოქმედებათა დღიურებში არ არის ნახსენები გრინის საქმიანობის შესახებ ყარაქილისაში. 1919 წლის 4 იანვარს კაპიტანი გრინი ბაქოს რაიონის რკინიგზის ტრანსპორტის ოფიცრად დაინიშნა“.[71] ჩვენ აუცილებლად ჩავთვალეთ ეს არცთუ ისე მოკლე ამონარიდი მოგვეყვანა. იგი საინტერესო ინფორმაციას შეიცავს და მნიშვნელოვანი დასკვნების გაკეთების საშუალებას იძლევა.

ვინ იყო კაპიტანი ე. გრინი? ოვანესიანის მიხედვით, ბრიტანულ საარქივო მასალებზე (Britain, WO 95/4955) დაყრდნობით, კაპიტანი გრინი ბრიტანეთის საოკუპაციო ჯარების 39_ე ბრიგადის ვორჩესტერის პოლკის მე_9 ბატალიონის შტაბში მსახურობდა და მას სატრანსპორტო ოფიცრის თანამდებობა ეკავა. იგი ბაქოდან ალექსანდროპოლისისაკენ პირადად გენერალ ტომსონის დავალებით, 1918 წლის 6 დეკემბერს გამოემგზავრა, თუმცა ბატალიონის საბრძოლო მოქმედებების ჟურნალში არაა დაფიქსირებული მისი ამ ვოიაჟის მიზნების შესახებ. ასეთი რამეები კი საომარი მოქმედებების რაიონში ან საოკუპაციო ზონაში დისლოცირებული სამხედრო ნაწილების სამტაბო საქმისწარმოებაში არ ხდება. პირადი შემადგენლობის ნებისმიერი სახის აქტივობა და გადაადგილებები, ისიც არაკეთილმოსურნე ტერიტორიებზე შესაბამისი ბრძანების საფუძველზე ხორციელდება, რაც ფიქსირდება კიდევ საბრძოლო მოქმედებების ჟურნალში. კაპიტან გრინის შემთხვევაში კი მსგავს ფორმალობებს ადგილი არ ჰქონია. თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ იგი სატრანსპორტო ოფიცერი იყო და გენერალ ტომსონის განსაკუთრებული ინტერესების სფეროს ბაქო_თბილისი_ალექსანდროპოლისის რკინიგზის მონაკვეთი, ალავერდი_ახტალის ფერადი ლითონების საბადოები და რეგიონის სამრეწველო ინფრასტრუქტურა წარმოადგენდა, მაშინ საკმაო საფუძველი არსებობს იმ დასკვნის გასაკეთებლად, რომ კაპიტანი გრინი ლორე_ბამბაკის რეგიონში სპეციალური, საიდუმლო მისიის შესასრულებლად იყო მივლინებული. სწორედ ამიტომ არაა დაფიქსირებული ცნობები ბატალიონის საომარ მოქმედებათა ჟურნალში მისი ამ ვოიაჟის მიზნის შესახებ. ცნობილი ფაქტია, რომ მას ალექსანდროპოლისამდე არ ჩაუღწევია და იგი ყარაქლისაში, სომეხთა მთავარ საველე შტაბში შეჩერდა სავარაუდოდ 7_8 დეკემბრისათვის. ამავე დროს, კაპიტანი გრინი ყარაქლისაში შემოვლითი გზით ისე მოხვდა, რომ ქართულ მხარესთან არავითარ კონტაქტში არ შესულა. ამ მომენტისათვის, 6 დეკემბრიდან სომხურ ნაწილებს უკვე ჰქონდათ ოკუპირებული ახალქალაქის მაზრის გარკვეული ნაწილი. 9 დეკემბრიდან კი სომხური სამხედრო ნაწილებისა და საბრძოლო რაზმების ღია შეიარაღებული აგრესია იწყება ბორჩალოს მაზრის ქვედა ზონაში დისლოცირებული ქართული საჯარისო ნაწილებისა და სასაზღვრო საგუშაგოების წინააღმდეგ. დამთხვევა?

კაპიტან გრინთან ერთად ამ მომენტისათვის ყარაქლისაში საფრანგეთის არმიის ოფიცერი, სომხური ენის მცოდნე, კაპიტანი ანტონ პოდებარიც (Antoine Poidebard)

იმყოფებოდა, რომელიც გენერალ უილიამ ტომსონის საოკუპაციო ჯარებთან ერთად შემოვიდა ენზელიდან ბაქოში 1918 წლის 17 ნოემბერს. თავად პოდებარის მემუარის (Voies au Carrefour des routes de Perse. Paris. 1923. გვ. 126) მიხედვით, იგი 13 დეკემბრისათვის უკვე ერევანში იმყოფებოდა. აქაც, ერთობ ნიშანდობლივია, რომ სომხეთის შეიარაღებული ძალებისადმი გაცემული გენერალური შეტევის სამთავრობო ბრძანება 1918 წლის 13 დეკემბრითაა დათარიღებული. ესეც დამთხვევაა? არა გვგონია. ზუსტად ამ დღესვე, 13 დეკემბერს დატოვა გერმანიის საოკუპაციო ჯარების ძირითადმა კონტინგენტმა საქართველოს მიწა-წყალი ფოთის პორტით. სწორედ 13 დეკემბერს შემოვიდა ბაქოში ენზელიდან და კრანოვოდსკიდან ბრიტანელთა საოკუპაციო ჯარების ძირითადი კონტინგენტიც.[72] გერმანელთა საქართველოდან გასვლით კი სომხებს ის უკანასკნელი შემაკავებელი ბარიერიც მოეხსნათ, რომელიც მათ ღია აგრესიას ეღობებოდა წინ, ხოლო ბაქოში ბრიტანელთა ძირითადი ძალების შემოსვლით გამოწვეულმა სომეხთა გამბედაობამ პიკს მიაღწია. სწორედ 13 დეკემბრისათვის იმყოფებოდა ბრიტანეთის არმიის კაპიტანი გრინი ყარაქილისაში, ხოლო საფრანგეთის არმიის კაპიტანი პოდებარი ერევანში. დამთხვევებია? არა გვგონია. რატომღაც, ძალიან ბევრ დამთხვევებსა აქვს ადგილი.

კვლევის პროცესში ჩვენ მივაგენით ქართულ არქივებში დაცულ მასალებს, რომელიც ბრიტანელი ემისრის, კაპიტან გრინის „სამშვიდობო ინიციატივას“ ეხება. ესაა შვიდპუნქტიანი პროექტი დაწყებული კონფლიქტის „მოსაგვარებლად“: 1. „14 დღიანი ზავის დადება. 2. ორივე მემომარი მხარე ტოვებს საკამათო ოლქებს ლორესა და ახალქალაქში. 3. გლეხებმა უნდა გააგრძელონ თავისი ყოველდღიური საქმიანობა და არავინ არ უნდა ჩაერიოს მათ საქმიანობაში. 4. რკინიგზის მუშაობა უნდა აღდგეს. უნდა განხორციელდეს როგორც ქართული, ასევე სომხური ემელონების შეუფერხებელი სარკინიგზო მიმოსვლა. 5. საკითხის ერთობლივად გადაწყვეტისათვის ორივე მხარემ უნდა მოავლინოს სანაინში თავიანთი წარმომადგენლები. 6. ჯავშანმატარებელი უნდა დარჩეს სანაინში, ქართულმა ეკიპაჟმა უნდა დატოვოს იგი, ხოლო მატარებელი უნდა გადაეცეს ბრიტანულ მისიას. 7. ლტოლვილთა საკითხის სომხური კომისია ახალქალაქში რჩება და შეუფერხებლად აგრძელებს მუშაობას სურსათის მიწოდებისათვის“.[73]

აი, ასეთი იყო კაპიტან გრინის „სამშვიდობო“ წინადადებების" პაკეტი სომხეთ-საქართველოს ომის დაწყების პირველ ეტაპზე. დაწვრილებითი ანალიზის გარეშეც

ნათლად ჩანს, რომ ბრიტანელები ყოველგვარი შეფარული ტექსტების გარეშე დაუყოვნებლივ მოითხოვდნენ ლორეს რაიონისა და ახალქალაქის მაზრის სასწრაფოდ გადაცემას ბრიტანელთა მმართველობის ქვეშ. სამწუხაროდ, ეს დოკუმენტი დათარიღებული არაა, მაგრამ ეჭვს გარეშეა, იგი 14_15 დეკემბერისათვის უნდა იყოს შესრულებული, რადგან კაჩაზუნის საპასუხო ტელეგრამა 15 დეკემბრითაა დათარიღებული. ამ დროისათვის სომხურ საჯარისო ნაწილებსა და საბრძოლო რაზმებს უკვე ჰქონდათ ოკუპირებული ვორონცოვკა_ პრივოლნოეს ზონა მთლიანად, ხოლო მდინარე დებედას გასწვრივ ზონა თითქმის აირუმამდე, ანუ, ზუსტად ის ტერიტორიები, რომლის სრული კონტროლის უფლებასაც თავიდანვე ასე არაორაზროვნად მოითხოვდნენ ბრიტანელები და რასაც საბოლოო ჯამში მიაღწიეს კიდევ.

ბატონ კაჩაზუნის გამოხმაურებას კაპიტან გრინის „სამშვიდობო წინადადებაზე“ შემდეგი სახე ჰქონდა: „კარაკლისში. 15. 12. 18. 24 საათი და 00 წთ. მანასიანს, ასლი გენერალ სილიკოვს. დაუყოვნებლივ გადაეცით დროს შემდეგი ტელეგრამა: მთავრობა პრინციპული გაგებით ეკიდება კაპიტანი გრინის წინადადებას, მაგრამ საბოლოო პასუხი მხოლოდ პარლამენტის მხრიდან დირექტივის მიღების შემდეგაა შესაძლებელი, რომლის ექსტრენული სხდომა აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით ხვალ საღამოსაა დანიშნული. პარლამენტზე მოსახსენებლად კაპიტანი გრინისაგან აუცილებელია ზოგიერთ საკითხთან დაკავშირებით ახსნა_განმარტებები მივიღოთ:

1. არის თუ არა იმის გარანტია, რომ დაზავების შემთხვევაში ქართული მხარე არ მოახდენს ჯარების კონცენტრაციას. 2. *ეთნიკურ პრინციპსა და ხალხთა თვითგამორკვევის საფუძველზე, მთელი ახალქალაქის მაზრას და ბორჩალოს მაზრის სომხურ ნაწილს ჩვენ სომხეთის განუყოფელ ნაწილად მივიჩნევთ, სადავოდ კი მხოლოდ მდინარე ხრამის ჩრდილოეთ მდებარე ტერიტორიებს ვთვლით.* (ხაზგასმა ჩემია _ ა. ჩ.) 3. ხომ არ არის შესაძლებელი სომხურ მხარეს გადაეცეს ჯავშნოსანი მატარებელი, რომელიც ჩვენ უკიდურესად გვჭირდება ერივანი_ჯულფას რკინიგზის დასაცავად სპარსელი ქურთების თავდასხმების აღსაკვეთად”.[74]

პირველ და მეორე პუნქტთან დაკავშირებით ყველაფერი ნათელია, სადაც დაშნაკები ისევ ყბადაღებულ „ეთნიკურ პრინციპსა და ხალხთა თვითგამორკვევაზე“ საუბრობენ და „ახალქალაქის მაზრასა და ბორჩალოს მაზრის სომხურ ნაწილს სომხეთის განუყოფელ

ნაწილად” მიიჩნევენ. მესამე პუნქტში კი კაჩაზნუნი გენერალ ნაზარბეგოვის მსგავსად, ისევ და ისევ მათთვის საბედისწერო და სანუკვარი №1 ქართული ჯავშანმატარებლის სომხებისათვის გადაცემას მოითხოვდა, ვითომცდა ჯულფას რაიონში თავმოყრილი სპარსელი ქურთების აგრესიის აღსაკვეთად, რადგან ამჯერად თურქული აგრესიის ფაქტორი აღარ გამოდგებოდა. ნათლად ჩანს, რომ ბორჩალოს საკითხის წარმატებით მოგვარებისთანავე დაშნაკებს უკვე სამხრეთით, ირანის ტერიტორიებზე ჰქონდათ მორიგი სამიზნე შერჩეული. ცხადია, კაპიტან გრინის „სამშვიდობო” წინადადებების განსახილველად სომხეთის ე.წ. პარლამენტის არავითარი სხდომა არც დაგეგმილა და არც შემდგარა. დაშნაკები ამ შემთხვევაშიც მათთვის კარგად ნაცადი დროის გაყვანის ტაქტიკას დაადგნენ.

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, საკმაო საფუძველი გვაქვს გავაკეთოთ ის დასკვნა, რომ სომეხთა ღია შეიარაღებული აგრესია საქართველოს წინააღმდეგ, სწორედ ბრიტანელთა მიერ იყო ვიზირებული, რომლის აღსრულებაც ბუნებრივია, გენერალ ტომსონს დაევალა, ხოლო საწყის ეტაპზე სომხურ მხარესთან მეკავშირე ოფიცრებს, მისი საიდუმლო ემისრები, „ორი კაპიტანი” – ბრიტანელი გრინი და ფრანგი პოდებარი წარმოადგენდნენ. მიუხედავად სომეხთა დიდი იმედებისა, ბრიტანელები ნამდვილად არ იყვნენ იმისათვის შემოსულები ამიერკავკასიაში, რომ ან „მშვიდობის მტრედის” როლი ეთამაშათ, ან უფრო დაუჯერებელი – ზღვით მოსული ეს „მფარველი ანგელოზები” „დიადი არმენიის” ნათლიებად მოვლენოდნენ თავიანთ „პატარა მოკავშირეს”.

ბრიტანელთა საოკუპაციო ჯარების მიერ ბაქოს დაკავებისთანავე საქართველოსა და ამიერკავკასიის მთავარი ქალაქის, თბილისის ოკუპაციის საკითხიც დადგა დღის წესრიგში. საწყის ეტაპზე კი, მოსამზადებელი სამუშაოების ჩასატარებლად, გენერალ უილიამ ტომსონის მითითებით, დეკემბრის შუა რიცხვებში ბაქოდან თბილისში მოკავშირეთა ბლოკის ოფიცრები, ბრიტანელი ვიცე-პოლკოვნიკი რიჩარდ ფრაის ჯორდანი (Richard Price Jordan) და ფრანგი ვიცე-პოლკოვნიკი პიერ-ავგუსტ შარდინიე (Piere_Auguste Chardigny) იქნენ მივლინებულნი. პირველი მათგანი გლოჩესტერშიარის პოლკის მე-7 ბატალიონის მეთაური გახლდათ, (მოგვიანებით იგი ბაქოში დისლოცირებული ბრიტანელთა 39-ე ქვეითი ბრიგადის მეთაურად დაინიშნა), მეორე კი – საფრანგეთის სამხედრო მისიის ხელმძღვანელი ამიერკავკასიაში.[75] მათ მთავარ ამოცანას თბილისი-ბაქო და

თბილისი_ალექსანდროპოლისის რკინიგზის ხაზზე საინსპექტორო ტურის ჩატარება შეადგენდა, გარდა ამისა – ბრიტანელთა საოკუპაციო ჯარების 27_ე დივიზიის ქვედანაყოფებისა და ბრიტანული სამხედრო მისიის შტაბ_ბინის თბილისში განთავსების საკითხების დაზუსტება. მოკავშირეთა ბლოკის ოფიცერთა ამ ჯგუფს გენერალ_მაიორი სერ უილიამ ჰენრი რაიკროფტი (Sir William Henry Rycroft) – ბრიტანეთის სალონიკის არმიის გენერალ_კვარტერმეისტერის მოადგილე ხელმძღვანელობდა.[76]

ვიცე_პოლკოვნიკ ჯორდანის ხელმოწერით წაყენებულ ოფიციალურ მოთხოვნას საქართველოს მთავრობის თავმჯდომარისადმი შესაბამისი ინფრასტრუქტურის გამოყოფის შესახებ შემდეგი სახე ჰქონდა: „23 დეკემბერი. 1918. საქართველოს მინისტრ_პრეზიდენტს. თქვენო აღმატებულება, ბაქოში მყოფი მოკავშირეთა ჯარების უფროსის, გენერალ ტომსონისაგან მიღებული ინსტრუქციების თანახმად, ვთხოვთ თქვენს აღმატებულებას განკარგულება მოახდინოს, რომ 1 ბრიგადა ქვეითი ჯარისათვის, 1 ბრიგადა არტილერიისათვის და 1800 ცხენისათვის სადგომი დამზადებულ იქნას და სათანადო სადგომი შტაბისათვის... მე დიდად მადლობელი ვიქნები, თუ ხვალ გამოგზავნით ავტომობილს და 1 ოფიცერს, რომელიც მოკავშირეთა ჯარებისათვის დანიშნულ ბინას დამათვალეობინებს. პოლკოვნიკი ჯორდანი”.[77]

ეს წერილი 23 დეკემბერთაა დათარიღებული, მაგრამ ბრიტანელთა მთავარი მოთხოვნა საქართველოს პრემიერისადმი უფრო ადრეა გადაცემული, თუმცა ვერ ვასახელებთ მის ზუსტ თარიღს. საკითხი ბრიტანელთა განმეორებით ინიციატივას შეეხება საბრძოლო მოქმედებების სასწრაფოდ შეწყვეტის შესახებ. ქართულ არქივთსაცავებში ეს დოკუმენტი დაცული არ აღმოჩნდა. საქართველოს მთავრობის საპასუხო წერილიდან კი ჩანს, რომ იგი სადღაც 20_21 დეკემბრისათვის უნდა ყოფილიყო გაკეთებული, რადგან ამ მოთხოვნაზე ქართული მხარის საპასუხო შეტყობინება 22 დეკემბერთაა დათარიღებული. საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრის გამოხმაურებას შემდეგი სახე ჰქონდა:

„მის აღმატებულება ინგლისის დელეგაციის უფროსს, პოლკოვნიკ ჯორდანს. №5735. 22 დეკემბერი. საქართველოს მთავრობას არ შეუძლიან დაადასტუროს სომხეთის მთავრობის მოქმედებანი, რომელსაც მიზნად აქვს გადასწყვიტოს სადავო საკითხები მეზობელ ხალხთა შორის იარაღით. შეწყვეტა სამხედრო მოქმედებებისა აღუდგენლად Status quo ante bellum_ისა იქნებოდა სანქცია მთავრობის მიერ ჩადენილი დანაშაულობისა

და საგულისხმოა, რომ როგორც საშიშარი და დამლუპველი პრეცედენტი ეხლანდელი ამიერკავკასიის მდგომარეობაში. მივმართავთ რა თქვენი მთავრობის ჰუმანურ გრძნობებს, მე სრული იმედი მაქვს რომ თქვენი ინიციატივა მიგვიყვანს ჩვენ მშვიდობიან და სამართლიან ბოლომდე, საქართველოსა და სომხეთს შორის სამხედრო მოქმედებების შესაწყვეტად". საგარეო საქმეთა მინისტრი".[78]

როგორც ვხედავთ, ბრიტანელთა „სამშვიდობო“ ინიციატივა" მეორედ მაშინ დაისვა, როცა დაშნაკ აგრესორთა მიერ უკვე ოკუპირებული იყო ბორჩალოს მაზრის მნიშვნელოვანი ნაწილი სადგურ სადახლოს ჩათვლით, ხოლო ქართული შეიარაღებული ძალები კრიტიკულ მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ. საქართვე-ლოს მთავრობა და პირადად ნოე ჟორდანიას მის გამოეხმაურა ბრიტანელთა ამ წინადადებას და საომარი მოქმედებების დაუყოვნებლივ შეწყვეტას დაპირდა მათ, ბრიტანეთის მთავრობის „ჰუმანურ გრძნობებზე“ აპელირებით. იმის მაგივრად, რომ ბატონ ჟორდანიას მთავრობას მთელი თავისი პოლიტიკური და დიპლომატიური აქტივობა ფრონტებისა და საომარი მოქმედებებისაკენ გადაეტანა, მან დეკემბრის მთელი მეორე ნახევარი ფაქტობრივად სამშვიდობო კონფერენციის მოწვევის საორგანიზაციო საკითხების გადაწყვეტას დაუთმო, რაც ასე დამახასიათებელი იყო ქართველი მენშევიკებისათვის. უკვე 25 დეკემბრისათვის ბატონ ჯამალიანს გაცნობილი (და არა შეთანხმებული) საზავო მოლაპარაკებების პირობები გენერალ_მაიორ რაიკროფტის, ვიცე_პოლკოვნიკ შარდინიესა და ჟორდანიას ხელმოწერით არარატის რესპუბლიკის მთავრობის თავმჯდომარეს გაეგზავნა: (ხაზგასმით აღსანიშნავია, რომ ამ მიმართვამ ჯამალიანის მკვეთრი პროტესტი გამოიწვია).

„25 დეკემბერი. 1918 წელი. სომხეთის რესპუბლიკის მთავრობის თავმჯდომარეს კაჩაზუნს. ტფილისში მყოფ ბრიტანეთის გენერალ_მაიორმა რაიკროფტმა და ფრანგების სათავეში მყოფ პოლკოვნიკ შარდინიემ საქართველოს რესპუბლიკის მთავრობის თავმჯდომარე უფალ ჟორდანიასთან ერთად, უფალ ჯამალიანის თანდასწრებით, კონფერენციაზე დაადგინეს, რომ სამხედრო მოქმედებები დაუყოვნებლივ უნდა შეწყდეს.

მიუხედავად უფალ ჯამალიანის პროტესტისა, გენერალ რაიკროფტმა, პოლკოვნიკ შარდინიემ და საქართველოს რესპუბლიკის მთავრობის თავმჯდომარე უფალ ჟორდანიამ დაადგინეს, რომ: ინგლისელების, ფრანგების, ქართველების და სომხების წარმომადგენლებისაგან შემდგარი შერეული კომისია, შეძლების-დაგვარი სიჩქარით უნდა

გაემგზავროს ფრონტზე, შემდეგი შეთანხმების პირობების ცხოვრებაში გასატარებლად. კომისია განსაზღვრავს გარნიზონების შემადგენლობას, რომელნიც უნდა დასტოვონ ქართველებმა ჩრდილოეთ მხარეში და სომხებმა სამხრეთით ბორჩალოს მაზრისა და ქართველებმა აგრეთვე ახალქალაქის მაზრაში.

ქართველების ჯარი იდგომება იმ ხაზზე, რომელზედაც ეხლა იყოფება, სომხების ჯარი დაიხევს ომამდელს დისიხ – ჯალალ-ოღლის ხაზამდის. ბრიტანელების პიკეტები დადგება რკინის გზაზე ქართველების და სომხების ჯარებს შუა ადგილზე, სადაც ადმინისტრაცია იქნება შერეული. ქართველების ადმინისტრაციას ახალქალაქის მაზრაში თვალყურს ადევნებს მოკავშირეთა კომისია, რომელშიც შედიან ადგილობრივ მცხოვრებლების სომხების და მუსულმანების წარმომადგენლები. საქართველოს და სომხეთის სახელმწიფოების წარმომადგენელნი ახლო მომავალში გაიგზავნებიან ევროპაში, სადაც დიდ სახელმწიფოთა მიერ გადაწყვეტილ იქნება ყოველი საკითხი საზღვრების შესახებ. რაიკროფტი, შარდინიე, ჟორდანია. თბილისი. 25 დეკემბერი. 1919 წელი”.[79]

ამ ეტაპისათვის, როგორც მოსალოდნელი იყო სომხეთის „მინისტრმა_პრეზიდენტმა” და მთავრობამ თავი აარიდა სამშვიდობო კონფერენციის საკითხებზე მუშაობას და ისევ ნაცად მეთოდს – დროის გაყვანის ტაქტიკას მიმართა. ბატონმა არშაკ ჯამალიანმა კი კატეგორიულად არ მოაწერა ხელი აღნიშნულ წერილს ერევანთან დამატებითი კონსულტაციების გარეშე. და ეს არც იყო გასაკვირი. 23_25 დეკემბრისათვის სომეხთა ავანგარდები ფაქტობრივად მდინარე ხრამის პოზიციებთან იმყოფებოდნენ. ცხადია, ასეთ მომენტში დაშნაკებთან ყოველგვარ სამშვიდობო მოლაპარაკებებზე საუბარი წყლის ნაყვას უდრიდა. მხოლოდ 30 დეკემბრის საღამოსათვის, მაშინ, როცა უკვე დაწყებული იყო ქართველთა უძლიერესი შეტევითი ოპერაცია ბორჩალოს საომარ მოქმედებათა მთელ თეატრზე და ქართულ ნაწილებს აღებული ჰქონდათ სომეხთა მიერ ოკუპირებული შულავერი, დაღეთ_ხაჩინი, სამშვილდე, იუხარი_სარალი, ლამბალო, სადახლო და სხვა პუნქტები, სომეხთათვის გაცხადდა, რომ დაშნაკური შეიარაღებული ძალების ბედი გადაწყვეტილი იყო – ისინი თავის პოზიციებს ვეღარ შეინარჩუნებდნენ. მათ მყის აუღეს ალღო შექმნილ კრიტიკულ სიტუაციას და 30 დეკემბრის საღამოსათვის ყარაქილისადაც სასწრაფო თანხმობის რადიოგრამა აფრინეს თბილისში, ბრიტანელთა ახალი რეზიდენტის, კაპიტან ჰერბერტ დუგლას_ვიტერსის ხელმოწერით:

„ტფილისი. ბრიტანეთის მისიას, მინისტრთა საბჭოს თავმჯდომარეს, გარეშე საქმეთა მინისტრს. გამოგზავნილია 30. 12. საღამოს 5 სთ. და 30 წუთი. მიღებულია 30. 12. საღამოს 6 სთ. და 45 წუთი. არაკლისი-დან. №4. რადიოგრამა. სომხეთის მთავრობა თანახმაა სამხედრო მოქმედებების დაუყოვნებლივ შეწყვეტისა და ჯარების უკან დაწევაზე ისე, როგორც გადაწყვეტილია გენერალ რაიკროფტის მიერ. ბრძოლა უნდა შეწყდეს მებრძოლ მხარეთა წარმომადგენლების შეთანხმებით 31 დეკემბრის 1918 წლის 24 საათზე. სომხეთის ჯარის უკან დაწევის დღე გადაწყდება ტფილისში. გენერალ რაიკროფტის მიერ წამოყენებული ზოგიერთი მუხლები სომხეთის მთავრობისათვის გამოურკვეველია, მაგრამ ის პრინციპულად თანახმაა და პირობაზე ხელი მოაწერა. მას სურს მიიღოს უფრო სწორი განმარტებანი და ამიტომაც ამ საკითხის საბოლოოდ გამოსარკვევად მოკავშირეთა მიერ ჩემთან ერთად დღესვე მოემგზავრებიან ტფილისში ორი დელეგატი: ერთი სამხედრო პირი და ერთი მოქალაქე. განვიხილე რა ეს საკითხები, სრულიად ვეთანხმები სომხეთის მთავრობას, რომ გენერალ რაიკროფტის მიერ წამოყენებული პირობის ფარგლებში მშვიდობიანი და ნაყოფიერი მუშაობისათვის საჭიროა ამ საკითხების ზოგიერთი დეტალის უფრო გარკვეული განმარტებანი. სომხეთის მთავრობა სიამოვნებით და გულწრფელად შეხვდა ზავის ჩამოგდებას. მოკავშირეთა სახელმწიფოების კომისია ყარაკლისში. კომისიის თავმჯდომარე დუგლას ვიტერსი. 30 დეკემბერი. 1918 წელი”.[80]

როგორც ვხედავთ, დაშნაკებმა აქაც არ უღალატეს თავიანთ „ურყევ პრინციპებს“ და საფრთხის მოახლოებისთანავე მყის რადიკალურად შეიცვალეს პოზიციები. დაშნაკებმა თითქოს კიდევ ერთხელ მოახდინეს თავისი „ერთგულების“ დემონსტრირება გენერალ რაიკროფტისა და ბრიტანელების წინაშე, სინამდვილეში კი აქ თვითგადარჩენის ყოვლადდამთრგუნველმა ინსტინქტმა ითამაშა გადამწყვეტი როლი. მიუხედავად იმისა, რომ სომხეთის მთავრობისა და სარდლობისათვის ცნობილი იყო მიმდინარე მოლაპარაკებების ფაქტი და ცეცხლის შეწყვეტის ზუსტი დრო, მათ მხოლოდ კრიტიკულ სიტუაციაში, 1918 წლის 30 დეკემბრის საღამოსათვის დაადასტურეს ოფიციალურად ცეცხლის შეწყვეტაზე თანხმობა. ამ დასკვნას ჩვენს მიერ ზემოთ მოყვანილ უტყუარ დოკუმენტურ და ფაქტობრივ მასალებზე დაყრდნობით ვაკეთებთ.

მაშ, ასე. 1918 წლის 31 დეკემბრის 24⁰⁰ საათისათვის სომხეთ_საქართველოს საომარ მოქმედებათა ფრონტებზე ცეცხლი შეწყდა. სომეხმა დაშნაკებმა ამ ეტაპზეც მოუგეს პატარა

პოლიტიკური თამაში ქართველ მენშევიკებს. შედეგად კი,ს სადახლოს ფრონტზე მათ არაადამიანური ძალისხმევის ფასად შეძლეს სოფელ ლამბალოსა და მისი მიმდებარე ტერიტორიების შენარჩუნება. ამ მომენტისათვისაც კი არ ივიწყებენ დაშნაკები და მათი მთავარსარდალი ჩვეულ ცბიერებასა და ცინიზმს და არა საბრძოლო მოქმედებებით, არამედ პოლიტიკურ_დიპლომატიური ფანდებით ისევ სადახლოს ებლაუჭებიან. ამ საკითხთან დაკავშირებით უალრესად საინტერესოა გენერალ დროს ტელეგრამა ქართულ სარდლობას, რომელიც ცეცხლის შეწყვეტამდე სულ ნახევარი საათით ადრე, ე.ი. 1918 წლის 31 დეკემბრის 23³⁰ საათზეა გამოგზავნილი.

„ტელეგრამა (უნომრო) კარაკლისიდან. 31. 12. 1918. 23 საათი. 30 წუთი. სამხედრო. ტფილისი. ქართულ სარდლობას. შულავერის რაიონში მოქმედ რაზმს. ახალქალაქის რაიონში ჩვენს განლაგებაში გამოცხადდა ქართველი პარლამენტორი, რომელმაც განგვიცხადა, რომ საქართველოსა და სომხეთის მთავრობებს შორის შეთანხმებით საბრძოლო მოქმედებები უნდა შეწყდეს 31 დეკემბრის 24 საათზე. თუ თქვენც გაქვთ თქვენი სარდლობის მხრიდან მსაგავსი მითითებები, გთხოვთ გამოაგზავნოთ სადგურ სადახლოზე პარლამენტორი და მითითებები, თუ სად იქნას გამოგზავნილი ჩვენი პარლამენტორი. ბორჩალოს რაზმის უფროსი _ დრო. *სომხეთის ჯარი ახალ წელს ულოცავს საქართველოს ჯარს*“.
(ხაზგასმა ჩემია _ ა. ჩ.) .81]

ამ მომენტიდან დაწყებული, გენერალმა დრომ პირდაპირი საკომუნიკაციო კავშირი დაამყარა გენერალ მაზნიაშვილთან: „რადიო_ტელეგრამა №12. კარაკლისიდან. 01. 01. 1919. გადაეცა 3 საათზე. გენერალ იმნაძეს. თქვენი რადიოგრამის პასუხად გაცნობებთ, რომ ბორჩალოს რაზმის უფროსმა, დრომ, ჩვენი ჯარების დაშორიშორებასთან დაკავშირებულ ყველა საკითხში უშუალო კავშირი დაამყარა გენერალ მაზნიევთან. შტაბის უფროსი, გენერალური შტაბის პოდპოლკოვნიკი შნეური“.[82] და აქვე გენერალ დროს პირდაპირი რადიოგრამა გენერალ მაზნიაშვილს, ჯარების დაშორიშორების თაობაზე: „რადიოგრამა №10. კარაკლისიდან. 01. 01. 1919. 8 საათი და 50 წუთი. სამხედრო. თბილისი. მის აღმატებულება გენერალ მაზნიევს. მივიღე თქვენი წერილი №139. გადაუდებლად მივიჩნიე ჩემი რაზმის ნაწილების უკან დახევა, რომლებიც უშუალო შეხებაში იმყოფებოდნენ თქვენს ჯარებთან. სრულიად დარწმუნებულნი იყავით იმაში, რომ ჩვენი მხრიდან ჯარების დაშორიშორების ყველა პუნქტი შესრულებული იქნება. ჩვენი ჯარების ნაწილობრივი

დამორიშორების თანმიმდევრობის საკითხების გასარკვევად 1919 წლის 02. 01. თქვენთან ვაგზავნი ჩემი შტაბის უფროსს, პოდპოლკოვნიკ შნეურს. დრო””.[83]

აი, ასეთი იყო „სომეხთა ჰანიზალის” – გენერალ დრასთამატ კანაიან_დროს მიერ ქართული სარდლობისათვის გამოგზავნილი ტელეგრამების შინაარსი ცეცხლის შეწყვეტის პერიოდში. ახალქალაქის ფრონტზე ვითომც ქართველი პარლამენტიორის მისვლის ფაქტით და სადგურ სადახლოზე ასევე ქართველი პარლამენტიორის გაგზავნის მოთხოვნით, გენერალი დრო მზაკვრულად ცდილობს ვითომცდა სომხური ნაწილების მიერ სადგურ სადახლოს ფლობისა და ახალქალაქის ისევ და ისევ პროსომხურობის დემონსტრირებას. რეალურად, ცხადია, არავითარი ქართველი პარლამენტიორები არსადაც არ გაგზავნილან. სადახლოს ბრძოლების განხილვისას კი ჩვენ ვაჩვენეთ, რომ სადახლო, სოფელიც და სადგურიც, 31 დეკემბრის 24⁰⁰ საათის მდგომარეობით, ქართველთა კონტროლს ექვემდებარებოდა. ასე, რომ გენერალ დროს მიერ შემოცურებული ეს თვალთმაქცური დეზინფორმაცია კიდევ ერთი კარგად გათვლილი დიპლომატიური ხრიკი იყო. ჩვენ კიდევ ერთხელ ვაჩვენებთ ქვემოთ, რომ გენერალი დრო შემდეგაც ცდილობს სადახლოს შესახებ დეზინფორმაციის აგორებას და მსგავს ფანდს ისევ გაიმეორებს გენერალ იმნაძესთან თავისი შტაბის უფროსის, პოდპოლკოვნიკ შნეურის პირდაპირი სატელეფონო საუბრისას. 31 დეკემბერს გამოგზავნილ ტელეგრამას კი ცინიზმის აპოთეოზი – ქართველებისადმი ახალი წლის მოლოცვა აგვირგვინებს. დიახ, „სომხეთის ჯარი ახალ წელს ულოცავდა საქართველოს ჯარს””. სავალალო რეალობა კი ის იყო, რომ მისალოცად საქმე ნამდვილად სომხებს ჰქონდათ – ახალი წელიც, გადარჩენაც და გამარჯვებაც.

საომარ მოქმედებათა სხვა ფრონტებზე კი 1918 წლის 31 დეკემბრის 24⁰⁰ საათის მდგომარეობით შემდეგი ოპერატიული სურათი შეიქმნა. ქართული სარდლობის ზემოთ მოყვანილი №52 ტელეგრამის პასუხად, ქართული ნაწილების დისპოზიციის შესახებ სრულ ინფორმაციას გვაწვდის ქვემოთ წარმოდგენილი საფრონტო ოპერატიული ცნობები.

ეკატერინენფელდი – ბოლნის_ხაჩინის ფრონტის სარდალი, გენერალი სტეფანე ახმეტელაშვილი: „ტელეგრამა №22. ეკატერინოვკიდან. 03. 01. 1919. 21 საათი და 25 წუთი. თბილისი. სამხედრო მინისტრს. ახლახანს მივიღეთ შეტყობინება პოლკოვნიკ ხიმშიევისაგან, რომელიც კვალში უდგას მოწინააღმდეგეს ვორონცოვკის გზაზე და აგრეთვე შტაბის როტმისტრ ტარასოვისაგან პრივოლნოეს გზაზე. პირველმა, რომლის მთავარი

ძალებიც სოფელ ქოშქათელიაშია განლაგებული, 31-ის დამის 12 საათისათვის მიაღწია სოფელ საათს, სადაც კოლონა შეჩერდა. შტ. როტმისტრმა ტარასოვმა 12 საათისათვის მიაღწია სოფელ ჯანდარას ჩრდილოეთით ერთნახევარ_ორ ვერსზე მდებარე პუნქტს. შეაჩერეს რა კოლონების წინსვლა, ორივე მეთაური გაეშურა მოწინააღმდეგის ჯარების მეთაურთა მოსაძებნად, რათა შეატყობინონ დაზავების შესახებ. მოწინააღმდეგის დევნის დროს პოლკოვნიკ ხიმშიევის კოლონამ ხელში ჩაიგდო 124 შაშხანა და სურსათის მარაგი, ხოლო შტ. როტმისტრ ტარასოვის კოლონამ _ ჭურვებით სავსე ოთხი ყუთი. გენერალ_მაიორი ახმეტელოვი”.[84] ეს ოპერატიული მასალა არქივიდან არის ამოღებული. ტექსტის მიხედვით ტელეგრამა ეკატერინოვკიდანაა გაგზავნილი. აქ, აშკარად შეცდომაა დაშვებული. ასეთი დასახლებული პუნქტი _ ეკატერინოვკა _ საქართველოში არასდროს არ არსებობდა. უნდა იყოს _ ეკატერინენფელდი, რადგან სატელეგრაფო შეტყობინება ამ რაიონში მხოლოდ ეკატერინენფელდში იყო.

პოლკოვნიკი არტემ ჯიჯიხია: „ტელეგრამა №№33. ეკატერინოვკიდან. (აქაც იგივე შეცდომაა _ ა.ჩ.) 04. 01. 1919. 21 საათი და 50 წუთი. გენშტაბს, სახალხო გვარდიის შტაბს, სამხედრო მინისტრს. 01. 01. 1919 წლის №№0150 შეტყობინების პასუხად მოგახსენებთ, რომ 31 დეკემბრის 24 საათისათვის რაზმის ნაწილები ასეა განლაგებული: პოდპოლკოვნიკ ხიმშიევის მარჯვენა კოლონა _ კახელების 1_ლი ბატალიონი, 8 ქვემეხი, კავალერია _ გერინჯუკში (დღევანდელი სოფელი დუმანისი, დმანისი _ ა. ჩ), 20 მხედრიანი ზასტავა _ ქაშქათალაში, რაზიეზდები საათ_კამიშლოსა და ჯანდარაში. კაპიტან ცომაიას მარცხენა კოლონა _ 1_ლი ბატალიონი და ორი სამთო ქვემეხი _ ბოლნის_ხაჩინში. გურულთა მე_4 ბატალიონი _ ქურჯიმარში, სამტრედიელების მე_5 ბატალიონი _ ჯანდარაში, 30 მხედრიანი რაზიეზდი ჯანდარა_ჩანახჩის ხაზზე. ეკატერინენფელდში _ მე_2 ბატალიონის მე_2 ასეული და მე_2 სამთო_ცხენოსანი ბატარეა, 2 ასეული _ დაღეთ_ხაჩინში. რაზმის შტაბი ბოლნის_ხაჩინში იმყოფება. პოლკოვნიკი ჯიჯიხია”.[85]

რადგან წარმოდგენილი ტელეგრამები მხოლოდ 3 და 4 იანვარს იქნა გამოგზავნილი თბილისში, ამიტომ ამ შეტყობინებების საფუძველზე გარკვეული კორექტივები გაკეთდა ჯარების დაშორიშორებისა და სადემარკაციო ხაზის ზუსტი დადგენისათვის. პოლკოვნიკი ნაცვლიშვილი _ გენერალ მაზნიაშვილს: „04. 01. 1919. 5 საათი. უაღრესად სასწრაფო. აშაღა სარალი. გენერალ მაზნიევს. №01388 ტელეგრამის დამატებად სამხედრო მინისტრის

ბრძანების შესაბამისად, გთხოვთ დაუყოვნებლივ შეატყობინოთ საფრანგეთის სამსახურის კაპიტანს, გასფელდს, რომ გენერალ ახმეტელოვის მიერ მიღებული შეტყობინებით ქართული ჯარების მიერ 1918. 31. 24 საათისათვის დაკავებული პუნქტების გამო, ვალდებულებების მესამე პუნქტი ბატონ დროს მიერ უნდა შეიცვალოს. კერძოდ, მან თავისი ჯარები უნდა უკან დაწიოს იმ ხაზს იქით, რომლებიც ჩვენ ჯარებს ეჭირათ ფაქტიურად 24 საათისათვის, ე.ი. სოფლებს საათისა და ჯანდარას ხაზს იქით. 04. 01. 19. №01503. შტაბის უფროსი პოლკოვნიკი ნაცვალოვი”.[86]

თბილისიდან ეკატერინენფელდში გაგზავნილ საპასუხო ტელეგრამაში კი გენერალი იმნაძე გენერალ ახმეტელაშვილს დამატებით ატყობინებს ჯარების დაშორიშორების წესსა და თანმიმდევრობას: „ეკატერინენფელდი. გენ. ახმეტელოვს. ამა წლის 2 იანვარს მოკავშირეთა კომისიამ ჩვენს წარმომადგენლებ-თან ერთად საბოლოოდ დაადგინა სომხური ნაწილების უკან დაწევის წესი და თანმიმდევრობა. ამის თანახმად, სომხებს ჩვენი ფრონტიდან გაჰყავთ თავისი ჯარები 5-ის დილისათვის პრივოლნოეს, კარაკლისს, დიდ კარაკლისს ხაზს იქით. სომხური ნაწილების შემდგომ ზუსტ გაყვანაზე თვალყურის დევნება მოკავშირეთა კომისიას ევალება, რასაც დროდადრო გაცნობებთ. 04. 01. №N°01504. გენერალი იმნაძე”.[87]

აი, ასეთი იყო ქართული ავანგარდების ოპერატიული დისპოზიცია ფრონტებზე ცეცხლის შეწყვეტის მომენტისათვის და ჯარების დაშორიშორების პირველადი ზღუდე. ფაქტობრივადაც სწორედ ამ პუნქტებზე გაიარა ჯარების დაშორიშორების სადემარკაციო ხაზმაც და ეს ხაზი იქცა სულ მალე ე.წ. „ლორეს ნეიტრალური ზონის” ჩრდილოეთ საზღვრად, ხოლო ოდნავ მოგვიანებით, გასაბჭოების შემდეგ, საქართველოსა და სომხეთის საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკების სახელმწიფო საზღვრად. დღეს კი იგი უკვე დამოუკიდებელი სომხეთისა და საქართველოს ფაქტობრივ და იურიდიულ სახელმწიფო საზღვარს წარმოადგენს.

ქართველ და სომეხ ოფიცერთა პირველადი სამუშაო შეხვედრა ქალაქ ყარაქილისაში, სომეხთა მთავარ შტაბში მოეწყო. პოლკოვნიკ (მაშინ პოდპოლკოვნიკ) ვალიკო თევზაძის მემუარიდან: „სწორედ ამ დროს ფრონტზე გვეწვია მთავარი შტაბის სამარაგო დარგის გამგე, გენერალური შტაბის *პოლკოვნიკი წაჩიტიშვილი(?)*. თან ჩამოიყვანა *ინგლისელი პოლკოვნიკი*. მისი მოთხოვნების ძალით გადაწყდა ომი შეგვეჩერებინა, სომხებთან

მოლაპარაკებები დაგვეწყო ზავის ჩამოსაგდებათ. ორივე ეს ოფიცერი ჩვენს მატარებელში დაბანაკდა. მეორე დღეს საქართველოს ჯარების მოქმედება შეწყდა და მოეწყო ინგლისელი პოლკოვნიკის თანდასწრებით სომეხი და ქართველი სარდლობის შეხვედრა.”..”88 (ხაზგასმა ჩემია _ ა. ჩ.)[

რაც შეეხება „პოლკოვნიკ წაჩიტიშვილს“. არავითარი პოლკოვნიკი წაჩიტიშვილის არსებობა საქართველოს პირველი რესპუბლიკის შეიარაღებული ძალების სინამდვილეში არ დასტურდება. უფრო მეტიც, ჩვენის აზრით, ასეთი ქართული გვარი _ წაჩიტიშვილი _ ბუნებაში საერთოდ არ არსებობს. აქ ალბათ გენერალ წულუკიძის რაზმის საველე შტაბის უფროს, გენერალური შტაბის პოდპოლკოვნიკ (და არა პოლკოვნიკ) იოსებ ჩეჩელაშვილზეა მინიშნება, მაგრამ არავითარი სხვა დოკუმენტიცა და მასალებით პოდპოლკოვნიკ ჩეჩელაშვილის სომხურ სარდლობასთან პირველად მოლაპარაკებებში მონაწილეობის მიღება არ დასტურდება. მით უმეტეს, იგი ვერც „ინგლისელ პოლკოვნიკს“ ვერ ჩაიყვანდა თან. ეს „ინგლისელი პოლკოვნიკი“, რომელიც ყარაქილისაში, სომეხთა მთავარ საველე შტაბში ქართველ და სომეხ ოფიცერთა პირველად შეხვედრასა და მოლაპარაკებებში იღებდა მონაწილეობას, ბრიტანელი ოფიცერი, კაპიტანი არჩიბალდ შოლტო ჯორჯ დუგლასი (Archibald Sholto George Douglas) იყო. სწორედ იგი დაინიშნა სულ მალე ე.წ. „ლორეს ნეიტრალური ზონის“ პირველ გენერალურ ინსპექტორად და არა ვინმე „პოლკოვნიკი დუგლასი“, როგორც ამას მიუთითებს ქალბატონი ნინო ვაშაყმაძე თავის ნაშრომში. არავითარი „პოლკოვნიკი დუგლასი“ რეალურად არ არსებობდა. კაპიტანი არჩიბალდ შოლტო ჯორჯ დუგლასი არ უნდა ავურიოთ კაპიტან ჰერბერტ ჰენრი დუგლას_ვიტერსთან (Herbert Henry Douglas-Withers), ბაქოში დისლოცირებულ ბრიტანელთა 39_ე ქვეითი ბრიგადის ჯარების ტრანსპორტირებისა და განთავსების სამსახურის ოფიცერთან, რომელიც საომარი მოქმედებების დროს ყარაქილისაში იმყოფებოდა და სწორედ მისი ხელმოწერით გამოიგზავნა თბილისში სომხეთის მთავრობის სასწრაფო რადიოგრამა №4 საომარი მოქმედებების შეწყვეტაზე თანხმობით, რაც ზემოთ გვქონდა განხილული. სწორედ მან შეცვალა გენერალ ტომსონის პირველი ემისარი, კაპიტანი ე. გრინი და იგი წარმოადგენდა ბრიტანული სარდლობის რეზიდენტს ყარაქილისაში, სომეხთა მთავარ საველე შტაბში. სხვათა შორის, ამ მისიის შესრულებისთანავე მას მაიორის სამხედრო წოდებაც მიენიჭა.[89]

კაპიტან არჩიხალდ დუგლასთან და კაპიტან ჰერბერტ დუგლას-ვიტერსთან ერთად მესამე უცხოელი ოფიცერიც მონაწილეობდა ამ შეხვედრაში – საფრანგეთის არმიის კაპიტანი ნიკოლას გასფელდი (Nicolas Gasfield). მაგრამ საქმე იმაშია, რომ ორივე კაპიტანი (ბრიტანელი და ფრანგი) თბილისიდან ყარაქილისაში ქართველი ოფიცრის, პოლკოვნიკ ჯაფარიძის თანხლებით ჩავიდა. დიახ, ბედის ირონიაა ალბათ, რომ ფორმალურად უცხოელი „ორი კაპიტანი“ იჩენდა საქართველოს გარკვეული ტერიტორიების შემდგომი მოწყობის ინიციატივას და საზოგადოდ, კაპიტნები იყვნენ ჩარეულნი ორივე სახელმწიფოსათვის ესოდენ მნიშვნელოვანი პრობლემების „მოგვარებაში“. ყოველივე ამას კი დანაშაულებრივი თანხმობა მისცა საქართველოს პირველი რესპუბლიკის „დემოკრატიულმა“ მთავრობამ. ჩვენი ეს დასკვნა დოკუმენტურად და ისტორიულად დადასტურებული ფაქტია. საქართველოს მთავრობის პაციფისტური და „ჰუმანური“ ოპერაციების აღმსრულებელ ქართველ ემისარს კი მე_4 ქვეითი პოლკის ოფიცერი, შტაბის პოლკოვნიკი ჯაფარიძე წარმოადგენდა.

ცეცხლის შეწყვეტის საკითხთან დაკავშირებით, ერთობ საინტერესოა ბატონ ნოე ჟორდანიას მოსაზრებები, სადაც კარგად ჩანს ქართველ სოციალ-დემოკრატთა ეროვნული ინფანტილიზმი და ინტერნაციონალიზმი, ქართველ მენშევიკთა გამოუსწორებელი „დემოკრატობაც“ და მათ მიერ რეგიონში არსებული სამხედრო-პოლიტიკური რეალობების ის არაადეკვატური აღქმაც, რამაც საბოლოო ჯამში კატასტროფამდე მიიყვანა კიდევ პირველი ქართული რესპუბლიკა. 1919 წლის 7 იანვრის საპარლამენტო გამოსვლის სტენოგრამა: „მე ვამბობ, რომ ომის გაგრძელება იმ შემთხვევაში, როცა ჩვენ არ გვქონდა პოლიტიკური პერსპექტივა, მაშინ როცა ამ ომში აღარ წყდებოდა ტერიტორიის საკითხი, ამ ომის გაგრძელება ამ შემთხვევაში ნიშნავდა არა ომს, არამედ ნიშნავს ურთიერთობის ჟღერას და დახოცვას და სწორედ ასეთი დახოცვა და ჟღერა უმიზნოდ ეს შეჰქმნიდა ჩვენში ისეთ ნიადაგს, რომელზედაც აღმოცენდებოდა შური და მტრობა საქართველოსა და სომხეთს შორის, (გაბაშვილი – ეს ხომ ჩაიდინეთ!)“

– ბატონებო, თქვენთვის ეს არ არის საყურადღებო, მაგრამ ჩვენთვის, დემოკრატიისათვის ამას დიდი მნიშვნელობა აქვს. ამაზედ არის აწყობილი დემოკრატიული წყობილება. თქვენ იცით, რომ ჩვენ აუარებელი დეპუტები მოგვივიდა თვითონ სომხის ხალხისაგან დუშეთის, თელავის და სიღნაღის მაზრებიდან. ყველა ისინი

გულისწყრომას გამოსთქვამენ ერევნის მთავრობის წინააღმდეგ, მოგვივიდა დეპეშები თანაგრძნობისა. ეს იმას ნიშნავს, რომ ჩვენ საქართველოში მართლაც რომ იქნება ისეთი ფრონტი, საქართველოს ფრონტი, მიუხედავად ეროვნებისა. და აი ჩვენ ამ ფრონტს ვაფასებთ და ამ ფრონტზე უნდა იყოს აგებული ჩვენი დემოკრატიის წყობილება. აი, სწორედ ბატონებო, ეს ფრონტი არ მოგწონთ. აქ არის როგორც ვთქვი დემოკრატიული და ამავე დროს საერთაშორისო ნიადაგი, რომელზეც დგას საქართველო, და რომელზედაც აგებულია მთელი ჩვენი სახელმწიფოებრივი წყობილება. აი, ეს ფრონტი არ მოგწონთ ნაციონალ დემოკრატებს და აქედან არის ჩვენ და მათ შორის სხვაობა. აქედან თქვენ ხედავთ, რომ ეს ომი არ შეწყვეტილა ან შიშით, ან შემთხვევით. გამოდის ისე, რომ მოვიდა ორი ან ხუთი ინგლისელი და მათ წინაშე შევშინდით. არა, ბატონებო, ჩვენ შიში რა არის არ ვიცით. ჩვენ გამოცდილები ვართ”.[90]

ცდებოდა, სამწუხაროდ, მწარედ ცდებოდა ბატონი ნოე. ამ ომში სწორედაც რომ ტერიტორიების საკითხი წყდებოდა. და ომის გაგრძელება არა ხოცვა-ჟლეტის გაგრძელებას, არამედ ისტორიული სამართლიანობის აღდგენასა და საქართველოს გამთლიანებას მოასწავებდა. ის ავადსახსენებელი „საქართველოს ფრონტი“ (ინტერფრონტი) კი (ერთობ ნაცნობი სიტყვათა წყობაა), რომლითაც ასე ამაცობდა „დიდი ნოე“ ჯერ კიდევ 1919 წლის დასაწყისში, რეალურად იმ შენელებული მოქმედების ნაღმს წარმოადგენდა ქართულ სინამდვილეში, რომელმაც თავისი მომაკვდინებელი ნაყოფი უკვე საქართველოს მესამე რესპუბლიკის არსებობისას გამოიღო XX საუკუნის 90-იან წლების დასაწყისში. შეშინდა, დიახაც რომ შეშინდა ბატონი ჟორდანია, მაგრამ არა „ორი თუ ხუთი“ ინგლისელის“, არამედ ტრიუმფატორი მსოფლიო იმპერიის წინაშე და ამაში დასაძრახისიც არაფერი არ იყო. „ჩვენ გამოცდილები ვართ“ ბრძანებდა იგი და ღიმილის მომგვრელია მისი ეს სიტყვები. მით უმეტეს ღიმილის მომგვრელია მისი პოლიტიკური გამოცდილებით თავის მოწონება ბრიტანელებთან მიმართებაში.

სომეხ და ქართველ სამხედრო მეთაურთა ყარაქილისაში დაწყებული პირველადი სამშვიდობო მოლაპარაკებები, რომელიც მოკავშირეთა ბლოკის ოფიცრების მეთვალყურეობის ქვეშ მიმდინარეობდა, რამდენიმე დღეში თბილისში გაგრძელდა, სადაც იურიდიულად საბოლოოდ გაფორმდა კიდევ სომხეთ-საქართველოს 1918-1919 წლების საზავო პირობები და ომის ოფიციალური დასასრული.

**§4.6. სამმხრივი სამშვიდობო კონფერენცია და
სომხეთ-საქართველოს ომის დასასრული.**

1919 წლის 9 იანვარს, თბილისში სამმხრივი ბრიტანულ-ქართულ-სომხური კონფერენცია გაიხსნა სომხეთ-საქართველოს ომის ოფიციალურად შეწყვეტასა და საზავო პირობების შემუშავებაზე. მანამდე კი, 1919 წლის 3 იანვარს, პირველმა ბრიტანელმა ჯარისკაცმა დაადგა ფეხი საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მიწას: „ფოთი. 3 იანვარს ღამე ჩამოვიდა ინგლისელთა რაზმი 300 კაცისაგან შემდგარი. მოელიან კიდევ ახალ რაზმებს. რაზმი ტფილისს მიემგზავრება““. – იტყობინებოდა გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“.[91]

სამშვიდობო კონფერენციის თვმჯდომარეს, რა თქმა უნდა ბრიტანელი ოფიცერი, ბაქოში დისლოცირებული 39-ე ქვეითი ბრიგადის მე-2 სამთო-მსროლელი ბატალიონის მეთაური, ვიცე-პოლკოვნიკი რობერტ ნეილ სტიუარტი (Robert Neil Stewart) წარმოადგენდა. მცირე დეტალი. რობერტ სტიუარტი ვიცე-პოლკოვნიკი იყო და არა პოლკოვნიკი, როგორც მოიხსენიება იგი სხვადასხვა ავტორებთან და თვით ოფიციალურ ქართულ დოკუმენტებში, ისევე, როგორც ფრანგი ვიცე-პოლკოვნიკი პიერ-ავგუსტ შარდინი და ბრიტანელი ვიცე-პოლკოვნიკი რიჩარდ პრაის ჯორდანი. ჩვენის აზრით, მოკავშირეთა ბლოკის ოფიცერთა სამხედრო რანგების აღმატებით ქართული მხარის მიერ ალბათ საკუთარი პრესტიჟის ამაღლებასა და ბრიტანული ფაქტორის მნიშვნელობას ესმებოდა ხაზი, თუმცა აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ დიდი ბრიტანეთისა და ამერიკის შეერთებული შტატების არმიებში არაფორმალურ დონეებზე იმ დროსაც მიღებული იყო და ახლაც მიღებულია ვიცე-პოლკოვნიკის პოლკოვნიკად მოხსენიება.

კონფერენციის წევრთა შემადგენლობა შემდეგი იყო: „10 იანვრიდან ტფილისში დაიწყო სომხეთ-საქართველოს კონფერენციის მუშაობა. საკითხი ეხებოდა დროებით ზავს. კონფერენციის შემადგენლობა შემდეგი იყო. ინგლისისა და საფრანგეთის მხრივ იყვნენ: პოლკოვნიკი სტიუარტი (კონფერენციის თავმჯდომარე), ელჩი დიურუა, კაპიტანი დუაბარი და სხვა. საქართველოს მხრიდან იყვნენ: საქართველოს მთავრობის წარმომადგენელი: ე. პ. გეგეჭკორი, ნ. ე. რამიშვილი, გ. დ. ჟურული, გენერალი გედევანოვი, კ. ბ. საბახტარიშვილი,

კ. კ. კანდელაკი, ა. ვ. მდივანი, პოლკოვნიკი ჯაფარიძე. სომხეთის მხრიდან: მ. მ. არუთიუნიანი, გენ. კორღანოვი, ს. ტ. მამიკონიანი, ა. ხაჩატრიანი, ტერ_ხაჩატრიანი და ა. ხონთქარიანი..."[92]

შეზღუდული ფორმატიდან გამომდინარე, ჩვენ მოკლედ მოვიყვანთ სამშვიდობო კონფერენციის მასალებს, ხოლო იმ მონაკვეთს, სადაც სომხეთ_საქართველოს ჯარების დაშორიშორების საკითხები და სადემარკაციო ხაზის აღწერაა წარმოდგენილი, უფრო გავშლით.

კონფერენცია 1919 წლის 9 იანვარს გაიხსნა, მუშაობა 10 იანვარს დაიწყო და 17 იანვარს დასრულდა. სულ ოთხი სხდომა შედგა. სწორედ 17 იანვრის, ბოლო, მეოთხე სხდომაზე მოეწერა საბოლოოდ სამთავრობო ხელშეკრულებას ხელი სომხეთ_საქართველოს ომის დასრულებასა და „ლორეს ნეიტრალური ზონის“ ფორმირების შესახებ დიდი ბრიტანეთის, სომხეთისა და საქართველოს მხარეების რწმუნებით აღჭურვილი პირების მიერ. გურამ მარხულიას მონაცემებით კი კონფერენცია შვიდი სხდომისაგან შედგებოდა და იგი 22 იანვარს დასრულდა.[93] ჩვენთვის უცნობია წარმოდგენილი დასკვნების წარმომავლობა.

კონფერენციის მასალებში ჩვენის აზრით ყველაზე უფრო მნიშვნელოვან დადგენილებას ლორეს ე.წ. „ნეიტრალური ზონის“ საზღვრების დემარკაცია და საზღვრისპირა ქართულ_სომხური საჯარისო გარნიზონების განსაზღვრა წარმოადგენდა. ე.წ. „ნეიტრალური ზონის“ ჩრდილოეთ საზღვართან დაკავშირებით სწორად აღნიშნავს ბატონი გურამ მარხულია: „ნეიტრალური ზონის ჩრდილოეთ საზღვრად ის ხაზი უნდა გამხდარიყო, რომელიც ქართულ ჯარებს ეკავათ 1918 წლის 31 დეკემბრის ღამის 12 საათის მდგომარეობით“, მაგრამ იმავე გვერდის სქოლიოში ავტორი აბსოლუტურად მცდარ ინფორმაციას იძლევა – **„ქართული ჯარები 31 დეკემბრისათვის მდინარე ხრამთან შეჩერდნენ“**[94] ხაზგასმულ ფრაგმენტში არსებითი შეცდომაა დაშვებული. ქართული საჯარისო ნაწილების დისპოზიცია 1918 წლის 31 დეკემბრის 24 საათის მდგომარეობით დაწვრილებით გვექონდა განხილული შესაბამის პარაგრაფში და იგი ჩვენთვის უკვე კარგადაა ცნობილი.

დადგენილებას ლორეს „ნეიტრალური ზონის“ ჩრდილოეთ საზღვრის შესახებ და სომხურ_ქართული საჯარისო კონტინგენტების რაოდენობაზე გაზეთ „საქართველოს

რესპუბლიკის” მიხედვით შემდეგი სახე ჰქონდა: „დადგენილება საქართველოს საზღვრების შესახებ. საქართველოს რესპუბლიკის ჯარების მთავარსარდლის, ლენ. მაიორ გედევანიშვილის, სომხეთის რესპუბლიკის სამხედრო სამინისტროს წარმომადგენლის, ლენ. მაიორ ყორღანოვის, საქართველოს ლაშქრის პოლკოვნიკის ჯაფარიძის მიერ შემდგარ კომისიამ, თანახმად სომხეთ-საქართველოს შორის მომხდარი კონფლიქტის გამოსარკვევად შემდგარ კონფერენციის თავმჯდომარე ინგლისის ლაშქრის პოლკ. სტიუარტის საბოლოო გადაწყვეტილე_ ბისა _ დაადგინა, რომ ბორჩალოს მაზრაში სადავო ზონის საზღვარი ჩრდილოეთით უნდა გახდეს იმ პუნქტების შემაერთებელ ხაზად, რომელიც ეჭირა საქართველოს ლაშქრის ნაწილებს 31 ქრისტეშობისთვის ახ. სტ. 1918 წ. 24 საათზე. ბორჩალოს მაზრის სადავო ზონის ჩრდილოეთ საზღვრად სოფლების საზოგადოებათა მიერ მიწის დამუშავებით გამოწვეულ ადგილის მიმართულების შეცვლამდის, ჩაითვალოს: დელი_დალის მთა, პირდაპირი ხაზი უღელტეხილზე ს. ირღანჩაიმდის, პირდაპირი ხაზი 798 სიმაღლიმდის; შემდეგ კულუდაშის სიმაღლიმდის (855,5) სიმაღლე 676, სოფ. საათი, სიმაღლე 694; სოფ. ახკერპი, პირდაპირი ხაზით სოფელ ოფრეთის სიმაღლე 492, ხოჯორნის ახლოს სოფ. ბარამორის ეკლესიის ნანგრევები, _ სოფ. სადახლო, სადგ. სადახლო, სადახლოს ჩრდილოეთით მთის წვერი 1554, _ შემდეგ 2660 სიმაღლიმდის (მთა ტანა დალი), შემდეგ წყაროს წარწერამდის, რომელიც ბორჩალოს მთის ჰალუთლი_ბაში წარწერის ჩრდილოეთით არის. სოფლები ირღანჩაი, ჯანდარი, ახკერპი, ოფრეთი, ხოჯორნი, ბარამორი, სადახლო _ რჩებიან ჩრდილოეთ ნაჩვენებ ხაზში.

ამავე კომისიის წინადადებით დაადგინეს შემდეგი გარნიზონი საქართველოს და სომხეთის ლაშქრების ნაწილებისა ბორჩალოს მაზრის სამხრეთ და ჩრდილოეთ ნაწილებში:

ა) ქართული გარნიზონი ბორჩალოს მაზრის ჩრდილოეთ ნაწილში: 1. სანაპირო რაზმის ერთეულები საერთო შემადგენლობით არ აღემატება 200 კაცს და უჭირავს საგუმბაგოები ახალქალაქის მაზრის საზღვრიდან სოფ. ოფრეთამდე. 2. სადგურ აშაგა_სარალტან ბათალიონი სამი გუნდისაგან შემდგარი საერთო რიცხვით არა უმეტეს 360 ჯარისკაცისა, მათ რიცხვშია უმწყობრო ჯ._კაცებიც, ტყვიისმფრქვევლის მცირე გუნდი 4 ტყვიის მფრქვევლით არა უმეტეს 50 კაცისა; ორი ზარბაზანი შესაფერი მოსამსახურეებით. ბათალიონს შეუძლიან წარგზავნოს ზერგები სოფ. ოფრეტში და სადახლოში, თითო ზერგში არა უმეტეს 60 კაცისა. 3. რაზმი მოდარაჯე ერთეულის საერთო რიცხვითა არა უმეტეს 50

კაცის წყაროს წარწერიდან, რომელიც იმყოფება კლდის, ხაჩაკალას წარწერის ჩრდილოეთით მდ. ხრამის მტკვრის შესართავამდის.

ბ) სომხეთის გარნიზონები ბორჩალოს მაზრის სამხრეთ ნაწილში: 1. გუნდი არა უმეტეს 125 კაცისა, მათ რიცხვშია უმწყობრონიც, სადგ. კალაგერანისა და ს. შინიხის რაიონში. 2. ჯალალოღლის, გერგერის და ნიკოლაევკის რაიონში. ბათალიონი სამი გუნდის შემადგენლობით საერთო რიცხვით არა უმეტეს 360 კაცისა, მათ რიცხვშია უმწყობროებიც. ტყვიის მფრქვეველი მცირე გუნდი 4 ტყვიის მფრქვეველით და არა უმეტეს 50 კაცისა, 2 ზარბაზანი შესაფერი მომსახურე პირებით. 3. გუნდი არა უმეტეს 125 ჯარისკაცისა, მათ შორის უმწყობროებიც საუფლისწულო ქონების და ნოვოპოკროვკის რაიონში.

გ) საერთოდ საქართველოს გარნიზონმა ჩრდილოეთ ნაწილში და სომხეთისამ სამხრეთ ნაწილში არ უნდა გადაამეტოს 660 ყოველ ნაწილში ზარბაზნის მოსამსახურე პირების საჭირო შემადგენლობით.

დ) ორივე მხარეს უფლება აქვთ ქვეითთა ნაწილები შესაფერი რიცხვის ცხენოსანი ჯარისკაცებით შესცვალონ." [95] (ხაზგასმა ჩემია _ ა. ჩ.)

აი, ასეთი იყო ე.წ. „ლორეს ნეიტრალური“ ზონის” საზღვრები და ქართულ_სომხური სამხედრო გარნიზონების სრული რაოდენობა და დისპოზიცია, რომლებიც შესაბამისად ზონის ჩრდილოეთით და სამხრეთით განლაგდნენ. ამ ზონის ჩრდილოეთი საზღვარი დღევანდელ სომხეთ_საქართველოს სახელმწიფო საზღვარს წარმოადგენს, ხოლო ის ფაქტი, რომ მთელი 100 კილომეტრიანი პერიმეტრის გასწვრივ მხოლოდ 660 კაციანი ქართული რაზმი უნდა ჩამდგარიყო, კიდევ ერთხელ ფენს ნათელს იმ ფაქტს, რომ სამშვიდობო კონფერენციის ეს გადაწყვეტილება აბსოლუტურად ფორმალურ ხასიათს ატარებდა.

რაც შეეხება ზონის დემილიტარიზაციის საკითხს. ცალსახად უნდა აღვნიშნოთ, რომ ეს პროცესი მხოლოდ სომხურ მხარეს შეეხო, რადგან 1918 წლის 17 დეკემბრიდან, გენერალ წულუკიძის ქვედანაყოფების მიერ ახტალა_აირუმის დატოვების შემდეგ, აქ არც ერთი ქართველი ჯარისკაცი აღარ იმყოფებოდა. კონფერენციის გადაწყვეტილებათა შესაბამისად კი სომხური საჯარისო ფორმირებები მდინარე კამენკას ზღუდის სამხრეთით უნდა გადანაცვლებულიყვნენ. მცდარია ბატონ მარხულიას მოსაზრება, რომ სამშვიდობო კონფერენციის გადაწყვეტილების საფუძველზე „ამ ე.წ. „ნეიტრალური ზონიდან“ თანდათან იქნენ გამოყვანილი ქართული ჯარები”, და „რაიონში ქართული ჯარის მხოლოდ

შეზღუდული კონტინგენტი რჩებოდა”.[96] ეს საკითხები უტყუარ დოკუმენტებზე დაყრდნობით, ჩვენი ნაშრომის შესაბამის პარაგრაფებში გვექონდა განხილული, ამიტომ აქ მსჯელობას აღარ გავაგრძელებთ.

ჯარების დემობილიზაციის საკითხებისა და ახალქალაქის მაზრის გარნიზონების შესახებ კი შემდეგი ცნობებია: ორივე მხარე კისრულობს მოყვანილი პირობების შესრულებას ახალი სტილით 14 იანვარს, 1919 წლის 24 საათზე. საქართველოს გარნიზონი ახალქალაქის მაზრაში არ აღემატება 225 ჯარისკაცს ქვეით ჯარსა (2 როტას) და ერთ ტყვიის მფრქვეველთა რაზმს, რომელსაც ორი ტყვიის მფრქვეველი ექნება.

დემობილიზაცია. მხარეები ვალდებულნი არიან შეუდგნენ დემობილიზაციას 15 იანვრიდან და გაათავონ ის 1919 წლის 21 იანვარს. ჯარი უნდა იყოლიონ იმდენი, რამდენიც იყო მშვიდობიანობის დროს. შენიშვნა: საზღვრებისა და გარნიზონების განსაზღვრის დროს კონფერენცია ხელმძღვანელობდა იმ ქარტით, რომელიც გამოცემულია კავკასიის სამხედრო ოლქის შტაბის ტოპოგრაფიული განყოფილების მიერ _ მასშტაბი ორი ვერსით”.[97]

ბრიტანეთის საოკუპაციო ჯარებისა და დაშორიშორების საკითხთან დაკავშირებით ყველაზე საინტერესო კი ისაა, რომ ბრიტანელები კონფერენციის შედეგების ოფიციალურ გაფორმებას არც დალოდებიან, ისე დაიკავა საოკუპაციო ჯარების კონტინგენტმა ლორეს ე.წ. „სადავო ზონა” ჯერ კიდევ სამშვიდობო კონფერენციის გახსნამდე, სადაც 1919 წლის იანვრის პირველსავე რიცხვებში გაიგზავნა შესაბამისი ქვედანაყოფები, მაგრამ არა 1919 წლის 1 იანვარს, როგორც აღნიშნავს ამას გურამ მარხულია. თავისთავად ცხადია, რომ მთლიანობაში ეს ე.წ. „სამშვიდობო კონფერენცია” აბსოლუტურად ფორმალურ ღონისძიებას წარმოადგენდა და მისი შედეგებიც ბრიტანელთა მიერ წინდაწინვე ცალსახად იყო განსაზღვრული. ფაქტობრივად, ეს ქართული სახელმწიფოს ის ტერიტორიები იყო, რომლებიც ჯერ კიდევ კაპიტან გრინის „სამშვიდობო შეთავაზებების” მიხედვით იყო შემოხაზული სრულმასშტაბიანი საომარი მოქმედებების დაწყების პირველსავე ეტაპზე.

„ტფილისიდან ერევანში გაემგზავრა რკინის გზის დასაკავებლად ინგლისის რკინის გზების ინსპექტორი. ტფილისიდან ინგლისელებმა გაგზავნეს ყარსის რკინის გზის ხაზზე პირველი და მეექვსე ინგლისის პოლკების ნაწილები სადგურ აირუმსა და კარაკლისის შუა საქართველოსა და სომხეთს შორის სადავო ტერიტორიების დასაჭერად”.98 _ იტყობინებოდა გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა”.[]

კონფერენციის სხვა მასალებს კი შემდეგი სახე ჰქონდა: „*კონფერენციას ოთხი სხდომა ჰქონდა*. ყველა ძირითადი საკითხების გამო თვალწინ გაიშალა ღრმა წინააღმდეგობა საქართველოსა და სომხეთის თვალსაზრისს შორის. *გადამწყვეტი ხმა ყველა სადავო საკითხებში ეკუთვნოდა მოკავშირეთა სახელმწიფოთა წარმომადგენლებს, როგორც ნეიტრალურ მხარეს*. (ხაზგასმა ჩემია – ა. ჩ.) პირველი ეკუთვნოდა ხაზს, რომელზეც უნდა გაჩერდეს საქართველოს რესპუბლიკის ჯარი. საქართველოს დელეგაციამ კონფერენციაზე განაცხადა, რომ საქართველოს ჯარმა უნდა შეინარჩუნოს ის პოზიციები, რომლებზეც იგი იდგა სამხედრო მოქმედებების შეწყვეტის დროს, 31 დეკემბრის ღამის 12 საათზე. სომხეთის დელეგაცია მოითხოვდა, რომ საქართველოს ჯარს დაეხია იმ ხაზზე, რომელზეც იგი იდგა „დროებითი ზავის“ შეკვრის დროს”.

ორივე თვალსაზრისის გამორკვევის შემდეგ მოკავშირეთა სახელმწიფოების წარმომადგენლებმა გამოაცხადეს თავისი თანხმობა საქართველოს დელეგაციის თვალსაზრისზე. ამისდამაგვარად მოხდა კონფერენციის დადგენილებაც. ამ დადგენილების წინააღმდეგ სომხეთის დელეგატებმა წერილობითი პროტესტი განაცხადეს.

შემდეგი საკითხი, რომელმაც კონფერენციაზე მწვავე განხეთქილება გამოიწვია, შეეხებოდა ნეიტრალურ ზონაში ადმინისტრაციის მოწყობას. ამ საკითხის შესახებ სომხეთის დელეგატებმა წინადადება შეიტანეს: გამოიყოს კომისარიატი სამი პირისგან: ერთი – საქართველოს მთავრობისაგან, მეორე – სომხების მთავრობისაგან, და მესამე – ადგილობრივი მცხოვრებლებისაგან არჩეული. ეს კოლეგია უნდა ექვემდებარებოდეს მოკავშირეთა მთავრობის ხელმძღვანელთა კონტროლს. მოლაპარაკებების დროს საქართველოს დელეგაციამ წარადგინა უბრალო სქემა კომისარიატის ორგანიზაციისა: ერთი წარმომადგენელი – საქართველოს მთავრობისაგან, მეორე – სომხეთისაგან და აღმრული სადავო საკითხები უნდა გაიშინჯებოდეს მოკავშირეთა მხედრობის ხელმძღვანელთა მიერ. ეს წინადადება კონფერენციამ მიიღო.

მესამე საკითხი, რომელიც კონფერენციამ გადაწყვიტა, ეხებოდა ნეიტრალური ზონის რკინის გზას. სომხეთის დელეგაციამ წინადადება შეიტანა ამ რკინის გზაზე მოძრაობის გამგებელი იყოს შერეული კომისია, შედგენილი იმავე პრინციპით, როგორც სომხები მოითხოვდნენ ადმინისტრაციის შედგენის შესახებ. საქართველოს დელეგაციამ წინადადება შეიტანა ნეიტრალური ზონის მთელი სარკინიგზო საქმე გადაეცეს საქართველოს

რსუბლიკის გზათა სამინისტროს. ამ წინადადების წინააღმდეგ სომხებმა გაილაშქრეს და განაცხადეს, რომ ამით სადავო ადგილის ნეიტრალიზების პრინციპი ირღვევა და მისი მომავალი ბედი წინდაწინვე წყდებაო. მოკავშირეთა სახელმწიფოების წარმომადგენლებმა მიიღეს რა მხედველობააში საქმის ინტერესი და სარკინიგზო მოძრაობის უზრუნველყოფა, გადაწყვეტით და უკამათოდ მოითხოვეს საქართველოს წინადადების მიღება. ამგვარად გადაწყდა საკითხი და კონფერენციამ მიიღო საქართველოს დელეგაციის წინადადება. ამის გამო სომხეთის დელეგატებმა წერილობითი პროტესტი შეიტანეს. კონფერენციის თავმჯდომარემ, პოლკოვნიკმა სტიუარტმა სთხოვა საქართველოს დელეგაციას დაუყოვნებლივ ზომები მიიღოს და კონფერენციის დადგენილება, რაც შეიძლება სწრაფად სისრულეში მოიყვანოს.

ამის შემდეგ სომხეთის დელეგაცია შეეცადა კონფერენციაზე საკითხად დაესვა ახალქალაქის მაზრის ადმინისტრაციის მოწყობის საკითხი. მის წინააღმდეგ საქართველომ პროტესტი განაცხადა. საქართველოს დელეგატებმა განაცხადეს, რომ საკითხები, რომლების ეხება ახალქალაქის მაზრას, ეკუთვნის საქართველოს შინაური ცხოვრების საკითხებს და რომ ამ საკითხთან არავითარი საქმე არა აქვს არც სომხეთის მთავრობას და არც კონფერენციას. კერძოდ, საქართველოს დელეგატებმა აღნიშნეს, რომ ახალქალაქის მაზრაში შერეული საკონტროლო კომისიის შექმნას საქართველოს მთავრობა შინაურ მართვა-გამგეობის წესით მოახდენს. მოკავშირეთა სახელმწიფოების წარმომადგენლები დაეთანხმნენ საქართველოს დელეგაციის მიერ გამოთქმულ შეხედულებას და ახალქალაქის შესახებ საკითხი სრულიად მოიხსნა.

მხარეთა შორის გარნიზონების რიცხვის განსაზღვრის საკითხზე შეთანხმება მოხდა. ამ საკითხის განხილვის დროს საქართველოს წარმომადგენელმა პოლკ. სტიუარტს შეკითხვა მისცა: მოკავშირეთა მხედრობის ხელმძღვანელები იმის გარანტიას იძლევიან, რომ სომხეთი ხელახლა თავს არ დაესხმის საქართველოს? ამაზე პოლკოვნიკმა სტიუარტმა შემდეგი უპასუხა: მოკავშირეთა სარდლობა საქართველოს ხელმძღვანელობას აძლევს მოთხოვნილ გარანტიას, რადგან სომხების მიერ ხელახალ თავდასხმას გავშინჯავთ, როგორც მიზეზს ომისას არა სომხეთსა და საქართველოს შორის, არამედ სომხეთსა და მოკავშირეთა სახელმწიფოებს შორის”.[99]

ამ მასალების გაცნობისას ღიმილის მომგვრელია ბრიტანელთა „ნეიტრალურ მხარედ“ წარმოდგენა, ხოლო ის ფაქტი, რომ მოკავშირეთა, რეალურად კი ბრიტანელთა ხმას გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა სადავო საკითხების გადაჭრისას, თავისთავად და ყოველგვარი კონფერენციების მოწვევის გარეშეც ცხადი იყო. ეს ე.წ. „სამშვიდობო კონფერენცია“ ბრიტანელთა მიერ სწორედ იმიტომ იყო ორგანიზებული, რომ საქართველოს „კონფერენციების მოყვარული“ მთავრობის დემოკრატიული ამბიციები დაეკმაყოფილებინა, ხოლო სომხეთის მთავრობისათვის ნათლად ეჩვენებინა, რომ მსოფლიო პოლიტიკისა და დიდი იმპერიებისათვის გაცილებით უფრო მნიშვნელოვანი მერკანტილური ინტერესებიც არსებობს, ვიდრე პატარა ქვეყნების ქიმერული მიზნები და მათი ყოვლად უსაფუძვლო გათვლები.

როგორც წარმოდგენილი მასალებიდან ვხედავთ, სომხეთის დელეგაცია კონფერენციის თითოეული სადავო საკითხის გადაწყვეტას დიდი პროტესტითა და უკმაყოფილებით ხვდებოდა. ხოლო საბოლოო ჯამში, კონფერენციის შედეგებმა მათში დიდი იმედის გაცრუება გამოიწვია. სამშვიდობო კონფერენციის გადაწყვეტილებათა საფუძველზე, ფაქტობრივად სომხეთის ჯარი იმ საწყის ზღუდემდე დააბრუნეს, რომელიც მას საომარი მოქმედებების დაწყებამდე ეკავა და ის დიდი თავგანწირვა, რომელიც მან ბრძოლებში გამოიჩინა და ის მსხვერპლი, რომელიც მან გაიღო საომარ მოქმედებებში – წყალში გადაყრილი აღმოჩნდა. თუმცა, ყველაზე მთავარი და არსებითი მომენტი, რაც პირველ რიგშია ხაზგასასმელი, ის იყო, რომ სომხეთს სამშვიდობო კონფერენციის გადაწყვეტილებების საფუძველზე, საქართველოსაგან განსხვავებით თავისი ტერიტორიები არ დაუთმია. ფაქტობრივად, სომხეთის შეიარაღებული ძალები დაბრუნდნენ იმ საწყის ზღუდეზე, რომლებზეც ისინი იმყოფებოდნენ საქართველოს წინააღმდეგ საომარი მოქმედებების დაწყებამდე, ე.ი. 1918 წლის 18 ოქტომბრამდე.

ქართული მხარის მიმართ ბალანსირების პოლიტიკიდან გამომდინარე ბრიტანელები გარკვეულ „დათმობებზე“ წავიდნენ ახალქალაქთან მიმართებაში. არაფრით გამორჩეული ახალქალაქის მაზრის მართვის უფლება სომეხთა დიდი პროტესტის მიუხედავად, ბრიტანელებმა ქართულ მხარეს დაუტოვეს და ამით საკუთარი იმიჯის გარკვეული რეაბილიტაცია მოახდინეს საქართველოს მთავრობის თვალში.

აი, ასეთი იყო ბრიტანულ-ქართულ-სომხური სამშვიდობო კონფერენციის მასალები, რომლის შედეგებმა საბოლოო ჯამში განსაზღვრა კიდევ სომხეთ-საქართველოს ომის შემდგომი ე.წ. „სადავო ტერიტორიების“ ბედიც და მისი პოლიტიკური მოწყობის წესიც. ფაქტი ისაა, რომ ამ კონფერენციის გადაწყვეტილებათა საფუძველზე საქართველომ თავის ისტორიულ მიწაზე – ლორე-ბამბაკზე სუვერენული უფლებები დათმო.

კონფერენციის დახურვამდე ერთი დღით ადრე, 1919 წლის 16 იანვარს, ქალაქ თბილისში ბრიტანეთის საოკუპაციო ჯარების ახალი ხელმძღვანელი, ბრიგადის გენერალი გ. ტ. ფორესტიე-უოკერი (G. T. Forestie-Walker) ჩამოვიდა თავის შტაბთან და დაცვის ქვედანაყოფთან ერთად, რომელსაც ქართულმა მხარემ სრული პატივით მოუწყო დახვედრა.¹⁰⁰ [სულ მალე კი თბილისში ბრიტანული საოკუპაციო ჯარების ძირითადი კონტინგენტიც განთავსდა: „თბილისში ჩამოვიდა ინგლისელების (სიპაიები) ჯარი, (გაერთიანებული სამეფოს შეიარაღებული ძალების ინდური ქვედანაყოფები – ა. ჩ.) რიცხვით 1000 კაცი“].[101]

„საერთო ჯამში, „ლორეს ნეიტრალური ზონა“, რომელიც ალავერდის სპილენძით მდიდარ საბადოებს, ორმოცდასამ სოფელსა და სადახლო-შაღალის 50 კილომეტრი სიგრძის რკინიგზის ხაზს მოიცავდა ექვსი სადგურით, 1919 წლის 27 იანვრიდან ბრიტანელთა მიერ სამ ერთეულად – უზუნლარის, ვორონცოვკისა და ალავერდის ადმინისტრაციულ რაიონებად დაიყო. საზავო მოლაპარაკებების გადაწყვეტილებათა საფუძველზე, ე.წ. „ნეიტრალურ ზონაში“ მთავარ სამხედრო ინსპექტორად ბრიტანეთის საოკუპაციო ჯარების ოფიცერი, კაპიტანი არჩიბალდ შოლტო ჯორჯ დუგლასი დაინიშნა, რომლის შტაბი ალავერდში განთავსდა მე-4 მსროლელი ბატალიონის ერთ ასეულთან ერთად“.[102]

დიახ, „ორი კაპიტნის“, ბრიტანელი გრინისა და ფრანგი პოდებარის შეტყობინებით განახლდა სომეხ დაშნაკთა მიერ სრულმასშტაბიანი საომარი მოქმედებები საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის წინააღმდეგ 1918 წლის 6 და 9 დეკემბერს და ისევ „ორი კაპიტნის“ (ოლონდ სხვა), ისევ ბრიტანელი დუგლას-ვიტერსისა და ფრანგი გასფელდის უშუალო ჩარევით იქნა შეწყვეტილი ღია საომარი მოქმედებები ბრიტანელთათვის საჭირო დროსა და საჭირო ოპერატიულ ხაზზე... და მოკავშირეების მხრიდან ისევ ბრიტანელი კაპიტანი, ამჯერად არჩიბალდ დუგლასი დაინიშნა ე.წ. „ლორეს ნეიტრალური ზონის“ პირველ გენერალურ ინსპექტორად 1919 წლის 27 იანვრიდან.

**§4.7. სომხეთ_საქართველოს 1918_1919 წლების ომის შედეგები და მისი
სამხედრო_პოლიტიკური მნიშვნელობა.**

„ასე დასრულდა ეს სამწუხარო ამბავი... სომხები ჩვენ საქართველოში დავასახლეთ, ჩვენ მათ ვეძმეთ, მათ მუდამ კარგად ვეპყრობოდით, გასაჭირში ვშველოდით და სომხის პოლიტიკოსებმა ჩვენი ამაგი ასე დააფასეს“.[103] ეს სიტყვები ლეგენდარულ ქართველ ოფიცერსა და მეთაურს, ვალოდია გოგუაძეს ეკუთვნის...

ომი დასრულდა და აქვე ისმება ბუნებრივი კითხვა _ რა შედეგებით დასრულდა იგი და როგორი იყო ამ ომის სამხედრო_პოლიტიკური მნიშვნელობა?

პარადოქსია, მაგრამ ფაქტია _ ამ საკითხებით დაინტერესებულ სხვადასხვა ავტორთა ნაშრომებში სომხეთ_საქართველოს 1918_1919 წლების ომის შედეგების შეფასებისას იმდენ უზუსტობასა და შეუსაბამობას ვაწყდებით, რომ დაუჯერებელიც კია, თუ ისინი ერთი და იგივე საკითხის გაშუქებას ეხება. ზემოთქმულის დემონსტრირებისათვის ჩვენ მხოლოდ ზოგიერთს მოვიყვანთ. თითოეულ მათგანში ამ ომის საბრძოლო მოქმედებების საერთო შედეგები და გარკვეული სტატისტიკური მონაცემებია მოყვანილი.

პირველი მათგანი ჩვენთვის უკვე კარგად ცნობილ, „სამხრეთ რუსეთის შეიარაღებული ძალების მთავარსარდალ“ გენერალ ანტონ დენიკინის „დობროარმიის“ საველე შტაბის ოპერატიულ მასალებშია დაფიქსირებული: „სომხები (ისევე როგორც ქართველები) მოუმზადებლები ჩაებნენ ომში. ყველა მონაცემი იმაზე მეტყველებდა, რომ ქართველებს საბოლოო გამარჯვების უფრო დიდი შანსი ჰქონდათ, ვიდრე სომხებს. მიუხედავად ამისა, კონფლიქტის პირველსავე დღეებში (10 დეკემბერი) უპირატესობა სომეხთა მხარეს აღმოჩნდა. მომდევნო ორი კვირის განმავლობაში სომეხთა მიერ ტყვედ იქნა აყვანილი 1200 ჯარისკაცი და 100_დე ოფიცერი, ხოლო ალაფის სახით მოპოვებულ იქნა: 3 ჯავშანმატარებელი, 16 ქვემეხი, 35 ტყვიამფრქვევი, ათზე მეტი ორთქლმავალი, ასეულობით ვაგონი და ა.შ. და ა.შ. სომეხთა მეწინავე ნაწილები დაბლობზე 25 დეკემბრისათვის გავიდნენ და თბილისისაკენ ყველა გზა ხსნილი იყო. მიუხედავად ამისა, სომეხთა რეგულარული ნაწილების წინსვლა (3 ქვეითი პოლკი, მთავარი ძალები ჯერ კიდევ არ იყო გამოყენებული, რადგან მობილიზაცია 30 დეკემბრისათვის სრულდებოდა) შეჩერებულ იქნა, მაგრამ არა

ქართული სამხედრო ნაწილების, არამედ სომხეთის მთავრობის მიერ, სადაც იმ აზრმა გაიმარჯვა, რომ თბილისი არ აეღოთ. ამ ზღუდეზე სომხეთის ჯარი 31 დეკემბრამდე დარჩა, საზავო პირობების თანახმად კი იძულებული იყო უკან დაეხია..."[104]

ასეთია სომხეთ_საქართველოს ომის მოკლე დინამიკა და სტატისტიკური მონაცემები დენიკინის „დობროარმიის“ საველე შტაბის დოკუმენტაციით, რომელიც დეზინფორმაციისა და ტენდენციურობის კლასიკურ ნიმუშს წარმოადგენს. მაინც რა ჰუმანური ყოფილა ეს სომხეთის მთავრობა, რომ ნება არ დართო თბილისის აღებაზე თავის ჯარს. აქ ჩვენ არ შევუდგებით მოტანილი ციტატის რევიზირებას. ეს პროცესი დროისა და ფორმატის გაუმართლებელ ხარჯვას წარმოადგენს.

რიჩარდ ოვანესიანს კი, იგივე გენერალ დენიკინის მემუარის „Очерки смуты“ (IV, გვ. 154), აგრეთვე ა. ჯამალიანის ნაშრომის „Hai_vratsakan knjire“ (1929. გვ. 140), სომხეთის ცენტრალური საისტორიო არქივის №66-ა/3 ფაილის მასალების მიხედვით, შემდეგი მონაცემები მოჰყავს: „სტატისტიკურად სომხებს ცოცხალ ძალაში უფრო მცირე დანაკარგები ჰქონდათ, ვიდრე ქართველებს და სომეხ ტყვეთა რაოდენობაც მათზე ნაკლები იყო, მაშინ როცა მათ ხელში ჩაიგდეს 2 ჯავშნოსანი მატარებელი, 28 ქვემეხი, დაახლოებით 75 ტყვიამფრქვევი, 200 დატვირთული საზიდარი, 1000_ზე მეტი ქართველი ჯარისკაცი“.[105]

მეორეს მხრივ, 1919 წლის 10 იანვრის ბრიტანული „Times“-ის ცნობით: „დაწყებული 19 დეკემბრიდან ქართულ და სომხურ ჯარებს შორის სამი დიდი ბრძოლა მოხდა: ახალქალაქის მაზრის საზღვრებზე, ეკატერინენფელდთან (ბორჩალოს მაზრაში) და სადგურ სადახლოსთან (თბილისი_ალექსანდროპოლისის რკინიგზა). ყველა ბრძოლა სომეხთა სრული დამარცხებით დასრულდა. ქართველებმა მრავალი სომეხი ტყვე და საარტილერიო დანადგარი ჩაიგდეს ხელთ. უკანასკნელი მონაცემებით ქართველები უტყვევ და აიძულეს სომხები დაეხიათ უკან, ალავერდისაკენ. ამასთან ერთად, ალაფის სახით ქართველებმა ხელში ჩაიგდეს ჯავშანმატარებლები და ტყვედ აიყვანეს სომეხი მეომრები, მათ შორის რუსი ოფიცრები“.[106]

„Times“-ის ეს ცნობა გარკვეულწილად შეესაბამება სიმართლეს, მაგრამ საერთო ჯამში, წარმოდგენილი მასალები სომხეთ_საქართველოს ომის შედეგებსა და მისი სტატისტიკური მონაცემების შესახებ, არაზუსტია. ნაშრომის შესაბამის თავებში, ჩვენს მიერ მოპოვებული და წარმოდგენილი უტყუარი საარქივო მასალებისა და სხვა

პირველწყაროების შეჯერების საფუძველზე შესაძლებელი გახდა საბრძოლო მოქმედებებისა და მასთან დაკავშირებული სხვა მოვლენების მეტ-ნაკლებად ობიექტური სურათის აღდგენა. ჩვენ არ შევუდგებით ზემოთ მოყვანილი თითოეული მონაცემისა თუ პარამეტრის შესწორებას. ამ პროცესს ისიც ართულებს, რომ გასაგები მიზეზების გამო, საშუალება არ მოგვეცა გავცნობოდით სომხეთის საისტორიო არქივებში დაცულ მასალებს, მით უმეტეს მასალებს, რომლებიც დაშნაკთა სოციალისტური პარტიის ხელმძღვანელი პარტიული ორგანოების აქტივობას შეეხებოდა. როგორც წესი, მსგავსი სახის მასალები არასომეხი ეროვნების მკვლევარებისათვის დახურულია. ამის გამო, ჩვენ არ მოგვეპოვება სომხური მხარის ოპერატიული საფრონტო მიმოწერა და მსგავსი ხასიათის საშტაბო დოკუმენტაცია, სომხური საჯარისო ნაწილებისა და საბრძოლო რაზმების საომარი აქტივობის ამსახველი სხვა სომხური პირველწყაროები. თუმცა, ჩვენი ძირითადი მტკიცებულებებისა და დასკვნების არგუმენტირებისათვის მაინც საკმარისი მონაცემების მოპოვება შევძელით.

პირველი და ყველაზე მნიშვნელოვანი. პასუხი კითხვაზე, თუ ვინ მოიგო ომი, დადგენილი და ცალსახად ნათელია. მას ოდნავ ქვემოთ წარმოვადგენთ.

ქართველ სამხედრო მეთაურთა მწვავე მოხსენებების მიუხედავად, ფაქტობრივად, 1918 წლის 16 დეკემბრამდე ქართული სახელმწიფოს პოლიტიკური და აღმასრულებელი ხელისუფლება სერიოზულად არ აღიქვამდა სომეხთა შეიარაღებულ აგრესიას და ამ მოვლენებს დაშნაკური ბანდების გამოხდომებად აღიქვამდა მხოლოდ. მაგრამ არ ხუმრობდნენ დაშნაკები და მათ ქართული სისხლი დაღვარეს. სწორედ ამის გამო მოხდა მთელი ქართული საზოგადოებისა და არა მარტო მათი, სრული კონსოლიდაცია, ხოლო ქართული სარდლობის მიერ სომხეთის არმიის სრული განადგურების ურყევი გადაწყვეტილება იქნა მიღებული. ქართველ სამხედრო მეთაურთა და მთლიანად პირადი შემადგენლობის საბრძოლო სულისკვეთება კი უდიდესი იყო. ისინი მზად იყვნენ და ძალაც შესწევდათ თავგანწირული ბრძოლისათვის სრული გამარჯვების მოსაპოვებლად. ეს აშკარაა. მოვიყვანთ რამდენიმე დოკუმენტს. წარმოდგენილი დოკუმენტები ქართული სარდლობის ოპერატიულ საფრონტო მიმოწერასა და პირდაპირი საუბრების სტენოგრაფიულ ჩანაწერებს წარმოადგენს, რაც უტყუარ პირველწყაროებს განეკუთვნება:

„1919 წლის 1 იანვარი. ეს ტელეფონოგრამა გადაეცა საველე შტაბის უფროსს 1 იანვრის დილის 3 საათზე. გენერალ იმნაძის შეტყობინებით პასუხი მიცემული იქნება 10

საათზე. პოდპოლკოვნიკი ჭილაევი. პოდპოლკოვნიკ შნეურისა და გენერალ იმნაძის საუბარი:

– აპარატთან გენერალური შტაბის პოდპოლკოვნიკი შნეურია. Здравия желаю. (ჩვენ უმჯობესად ჩავთვალეთ არ გვეთარგმნა – ა. ჩ.) ბორჩალოს რაზმის მეთაურისაგან (მთავარსარდალი, გენერალი დრო – ა. ჩ.) მე დავალებული მაქვს შევიტყო, ხართ თუ არა საქმის კურსში საქართველოს უმაღლესი სამხედრო ხელმძღვანელობისაგან, რომ საომარი მოქმედებები ქართულ და სომხურ ჯარებს შორის უნდა შეწყდეს 31 დეკემბრის 24 საათისათვის. თუ ასეთი მითითება მიღებული გაქვთ, მაშინ **რაზმის უფროსი გთხოვთ გამოაგზავნოთ ქართველი პარლამენტორი სადგურ სადახლოზე** და თავის მხრივ იგი თქვენთან გამოაგზავნის პარლამენტორს იმ ადგილას, სადაც თქვენ მიუთითებთ. გთხოვთ მიპასუხოთ. ვრჩები რადიოსადგურთან.

– რადიოსთან გენერალი იმნაძეა, ქართული სარდლობის შტაბის უფროსი. Доброе здравия. ქართული სარდლობა საქმის კურსშია საომარი მოქმედებების შეწყვეტის შესახებ 31 დეკემბრის ზუსტად 24 საათისათვის. შესაბამისი განკარგულებები გუშინ გადაეცათ ჯარებს 16_დან 18 საათამდე. **ქართული სარდლობა ზედმეტად მიიჩნევს თავისი პარლამენტორების გამოგზავნას, მით უმეტეს სადახლოში, რომელიც ჩვენს ჯარებს უჭირავთ.** თქვენთვის ალბათ ცნობილი უნდა იყოს, რომ შეთანხმების თანახმად სომხეთის ჯარები გაყვანილ უნდა იქნან მდინარე კამენკას იქით, ანუ დაიკავონ ის მდგომარეობა, რომელიც არსებობდა საომარი მოქმედებების დაწყებამდე. ქართული საჯარისო ნაწილები რჩებიან იმ ხაზზე, რომელიც მათ დაიკავეს 31 დეკემბრის 24 საათის მდგომარეობით. **ქართული სარდლობა იტოვებს იმის უფლებას, რომ გააგრძელოს საომარი მოქმედებები იმ შემთხვევაში, თუ სომხური საჯარისო ნაწილები უმოკლეს დროში არ შეასრულებენ შეთანხმების პირობებს. ამიტომაც, ზედმეტი სისხლისღვრის თავიდან ასაცილებლად, ქართული სარდლობა თხოვს სომხურ სარდლობას დაუყოვნებლივ გასცეს ბრძანება თავისი ჯარების უკან დახევაზე მდ. კამენკას იქით.** ქართული სარდლობა მოლაპარაკებებს დაიწყებს სომხეთის დელეგაციასთან, რომელიც თბილისში ჩამოვა. გენერალი იმნაძე." (ხაზგასმა ჩემია – ა. ჩ.)[107]

„ტელეგრამა. გენშტაბიდან. 01. 01. 1919. 13 საათი და 40 წუთი. სასწრაფო. გენერალ მაზნიევს, ახმეტელოვს, მაკაევს. **სარდალმა** (მთავარსარდალი, გენერალ_მაიორი

ალექსანდრე გედევანიშვილი – ა. ჩ.) *უბრძანა ყველა საჯარისო ნაწილს, იყვნენ სრულ საბრძოლო მზადყოფნაში, რომ ბრძანების მიღების შემთხვევაში დაუყოვნებლივ გადავიდნენ შეტევაზე. ბატარეებმა დღეს დაიკავეთ ისეთი პოზიციები, რომ ჩვენი ჯარების შეტევის დაწყებისთანავე შეძლონ დაუყოვნებლივი საარტილერიო ცეცხლის გახსნა.* დღესვე იქნას გაგზავნილი „ლაზუტჩიკები“ ადგილობრივი მოსახლეობიდან, მოწინააღმდეგის დაჯგუფების ზუსტი ადგილსამყოფელის დასადგენად. მიიღეთ ყოველგვარი ზომები ყველა მეწინავე ნაწილს შორის მტკიცე კავშირის დასამყარებლად და მოწინააღმდეგის ყოველგვარ გადაადგილებებზე მომახსენეთ დაუყოვნებლივ”. (ხაზგასმა ჩემია – ა. ჩ.)["108]

ფრონტებზე ცეცხლის შეწყვეტის შემდეგაც, მიღებული განკარგულების თანახმად, ქართული ნაწილები არსებულ პოზიციებზე დარჩნენ და სრული საბრძოლო_ოპერატიული მზადყოფნა შეინარჩუნეს. ამონაწერი მე_5 ქვეითი პოლკის საომარ მოქმედებათა ჟურნალიდან: „2 იანვარი. 13 საათზე მივიღეთ მე_2 ქვეითი დივიზიის შტაბის უფროსის 1 იანვრის 11 საათის №143 ტელეფონოგრამა იმის შესახებ, რომ პოლკს შეენარჩუნებინა სრული საბრძოლო მზადყოფნა. 2_დან 7 იანვრამდე ტარდებოდა მეცადინეობები სამწყობრო და ტაქტიკურ მომზადებაში.”["109]

„გენერალ მაზნიევისა და გენერალ იმნაძის საუბარი პირდაპირ ხაზზე. 06. 01. 1919. 13 საათი. მაზნიევი: სადახლოდან ახლახანს მოკავშირეთა მისიისათვის ნეიტრალური ზონიდან სომხური ჯარის ევაკუაციის შესახებ მოხსენების გასაკეთებლად თბილისში ორთქლმავლით გამოემგზავრა საფრანგეთის სამსახურის კაპიტანი (კაპიტანი ნიკოლას გასფელდი – ა. ჩ.). ამ კაპიტნის თხოვნით გუშინ მე გავაგზავნე თითოეულ სადგურზე 5_5 ჯარისკაცი, მაგრამ სომხეთის სარდლობა წინ აღუდგა ამას და განაცხადა, რომ ასეთ შემთხვევაში სომხებიც დატოვებენ თავიანთ დაცვას. *მე ამაზე არ დავთანხმდი და განვუცხადე, რომ თუ 7 იანვრის 12 საათისათვის თუნდაც ერთი სომეხი ჯარისკაცი დარჩება ნეიტრალურ ზონაში, მე გადავალ შეტევაზე და ძალის გამოყენებით დავიკავებ ყველა სადგურს.* (ხაზგასმა ჩემია – ა. ჩ.) ამის გამო, რკინიგზის მოსამსახურეთა მთელი პერსონალი სადგურ სადახლოში დავტოვე თქვენს მიერ გადაწყვეტილების მიღებამდე.

იმნაძე: Доброго здравия. არმიის სარდალი მალე იქნება შტაბში. მოსვლისთანავე მოვახსენებ.

– (გენერალი ალექსანდრე გედევანიშვილი – ა. ჩ.) გენერალ მაზნიევს. სრულად ვეთანხმები თქვენს გადაწყვეტილებას არც ერთი სომეხი ჯარისკაცის დატოვების შესახებ ნეიტრალურ ზონაში და *ვუყენებ ყველაზე უფრო ენერგიულ პროტესტს მოკავშირეთა სარდლობას იმ მუქარით*, (ზუსტად ასეა ტექსტში Угроза – ა. ჩ.) *რომ 7 იანვრის 12 საათის შემდეგ აღნიშნულ ზონაში თუნდაც ერთი სომეხი ჯარისკაცის აღმოჩენის შემთხვევაში, ვიწყებ საბრძოლო მოქმედებებს*. (ხაზგასმა ჩემია – ა. ჩ.) გენერალი გედევანოვი”. [110]

როგორც ვხედავთ, ქართული სარდლობის მიერ ურყევი გადაწყვეტილება იქნა მიღებული, რომ ნებისმიერი მცირე გადახრის შემთხვევაშიც კი, ქართულ ნაწილებს დაუყოვნებლივ გაეხსნათ ცეცხლი, გადასულიყვნენ შეტევაზე და განეახლებინათ საომარი მოქმედებები. ქართული სარდლობის მკაცრი ულტიმატუმები ცალსახად მეტყველებენ ამაზე.

სომხეთის შეიარაღებულ ძალებთან მიმართებაში კი ერთმნიშვნელოვნად უნდა ითქვას, რომ ბრიტანელებმა ამ ომში ისინი გადაარჩინეს. გადაარჩინეს სრულ მარცხსა და განადგურებას. ეჭვს გარეშეა, რომ 28_31 დეკემბრის გამანადგურებელი ბრძოლების შემდეგ სომხეთის რეგულარული ჯარი, როგორც ასეთი, აღარ არსებობდა. 1918 წლის 31 დეკემბრის ბოლოსათვის კი, სადახლოს მეორე ბრძოლის შემდეგ, იგი უკვე ქვეულიყო იმ უთავბოლო და მორალურად გატეხილ ლაშქრად, რაც ასე დამახასიათებელი იყო სომეხთათვის. გავიხსენოთ, მათი მოქმედებები თებერვალ_მარტში თურქთა შეტევის დროს ერზინჯანსა და არზრუმზე, სარიყამიშსა და ყარსზე, ალექსანდროპოლისსა და ყარაქილისაზე. თუნდაც მისი ერთ_ერთი შენაერთის „საბრძოლო დამსახურებები“ და პირადი შემადგენლობის მორალური მდგომარეობის საერთო სურათი ბაქოს მოვლენების დროს. საქართველოს რეგულარული ჯარის ნაწილებისა და სახალხო გვარდიის ძლევამოსილი შეტევის შედეგად, დეკემბრის ბოლოსათვის სომხებმა პანიკურად დაიხიეს უკან და თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ ფაქტიურად სწორედ დეკემბრის ბოლოდან იწყებოდა ქართული საჯარისო ნაწილების სრული კომპლექტაცია მობილიზაციის საფუძველზე, ის ერთადერთი სტრატეგიული, დიახ სტრატეგიული უპირატესობა, რაც სომხებს გააჩნდათ – სრულყოფილი საომარი სამზადისი და საქართველოს საზღვრების ქურდული იერიში – ქართული მხარის მიერ უკვე გაცამტვერებული იყო.

ქართული საჯარისო შენაერთებისა და სახალხო გვარდიის ნაწილების მიერ 1918 წლის 28 დეკემბრის 12 საათზე დაწყებული და 31 დეკემბრის 24 საათზე იძულებით შეწყვეტილი წარმატებული შეტევითი ოპერაციის საერთო ოპერატიულმა სიღრმემ სადახლოსა და ბოლნის-ხაჩინის მიმართულებებზე 20-30 კმ-ს მიაღწია, რაც საჯარისო ტაქტიკის თვალსაზრისით, ერთობ მაღალ მაჩვენებელს წარმოადგენს. უდავოა, რომ გენერლების – მაზნიაშვილისა და კვინიტაძის, გედევანიშვილისა და იმნაძის, ახმეტელაშვილისა და მაყაშვილის, ანდრონიკაშვილისა და სუმბათაშვილის, წულუკიძისა და ჩხეტიანის, მაღალაშვილისა და ბაქრაძის, ამ მართლაც სწორუპოვარი სარდლების მეთაურობით ქართული ნაწილები მარშით შევიდოდნენ არა მარტო ლორე-ტაშირსა და ბამბაკში, არამედ ერევანშიც... „ჩვენს ძლევამოსილ ჯარს ვედარაფერი აკავებს. იგი სწრაფად მიერეკება სომხის ჯარს წინ. მის სვლას ზღვარი არ უჩანს“.[111]

დიახ, ორიოდე დღე სჭირდებოდა ქართულ სარდლობასა და შეიარაღებულ ძალებს იმისათვის, რომ მართლაც ლოგიკურ დასასრულამდე მიეყვანა დაშნაკთა მიერ საქართველოს წინააღმდეგ დაწყებული სისხლიანი ავანტიურა... მაგრამ – „ამ დროს უსწრებს სწორედ მას ბრძანება ბრძოლის შეწყვეტის შესახებ. მძიმე გასაგონი იყო ჯარისათვის ეს ბრძანება, მაგრამ ყველას კარგად ესმის, რომ იგი ანაზღაურად არ წამოსცდენია ჩვენს მთავრობას, რომ იგი აუცილებელი გახდა მისთვის, რომ სტრატეგიას პოლიტიკა უნდა ხელმძღვანელობდეს, და ჩვენი სანიმუშო ჯარი თავდაჭერილად იღებს მას“.[112]

სომეხთა საერთო მორალური მდგომარეობისაგან განსხვავებით, ქართველთა მხრიდან დამოკიდებულება და განწყობა ამ ომისადმი მკვეთრად შეიცვალა და თავდაპირველი დიდი გაკვირვებიდან, უფრო დიდ აღტკინებასა და მრისხანებაში გადაიზარდა. ბატონი ივანე გომართელი: „ჩვენო ჯარისკაცო! გაიხედე: საფრთხე აღიმართა ჩვენი მშრომელი ხალხის თავისუფლებისა და კეთილდღეობის წინაშე. არარატის მდიდრებისა და კაციჭამიების, ძმათა სისხლის მღვრელების ჯარი თავს გვესხმის. რა უნდათ, რა სწყურიათ მათ? მათ უნდათ ჩვენი თავისუფლების მოსპობა. მათ უნდათ ჩვენი სოფლების განადგურება, ისე, როგორც მათ გაანადგურეს ჩვენი მეზობელი თათრების სოფლები. მათ უნდათ ძმათა სისხლის ღვრა გამოიწვიონ ჩვენშიც ისე, როგორც ეს ჩაიდინეს ბაქოში, ოსმალეთში, სპარსეთში და ყველგან, სადაც კი ფეხი შედგეს“.[113] ერთი შეხედვით

არაორდინარულად ჟღერს, მაგრამ ფაქტია, რომ სომხეთ-საქართველოს ომი ნამდვილ სამამულო ომად იქცა სრულიად საქართველოსათვის. იმდროინდელი პრესა გვამცნობს: „თამარის დროიდან ჩვენმა ისტორიამ არ იცის ქართველი ერის ასე ერთობით გამოსვლა. ბრძოლის ველზე გამოვიდა თუშ-ფშავ-ხევსური, ქართლ-კახეთი, სამეგრელო და გურია, სვანეთი და იმერეთი, მესხეთი, აჭარა და ჯავახეთი. ამ გამოსვლამ განამტკიცა აზრი, რომ ქართველობა გაჭირვებაში ერთი და განუყოფელია. ამ გარემოებით ფოლადდება იმედი, რომ ამიერიდან ვეღარ შეგვაშინებს ჩვენს გარშემო ურიცხვ მტერთა ჩვენს დასამონებლად კბილთა ღრჭენა“.[114]

დიახ, ასეთი იყო რეალურად სრულიად საქართველოს დამოკიდებულება ამ ომისადმი და ქართველთა ისტორიული ტრაგედიაა ალბათ ისიც, რომ მართლაც, თამარის ეპოქაში წარმოებული ომების შემდეგ, თვით დამოუკიდებელი ქართული სამეფოს უკანასკნელ ომშიც კი ქართული საზოგადოების მიახლოებულ კონსოლიდაციასაც არ ჰქონია ადგილი და თბილისი დაეცა... გაუცნობიერებელი მკითხველისათვის შეიძლება მოულოდნელიც იყოს, მაგრამ ფაქტია, რომ შემდგომშიც, საქართველოს პირველი რესპუბლიკის არსებობის პერიოდში წარმოებულ არცერთ სხვა ომს მსგავსი საზოგადოებრივი რეზონანსი აღარ გამოუწვევია. ქართული საზოგადოების ასეთ კონსოლიდაციასა და ეროვნული ერთიანობის ასეთ შეგრძნებას შემდგომში სამწუხაროდ ადგილი აღარც ჰქონია. საქართველოს მოსახლეობის ყველა ფენა, განურჩევლად ასაკისა და სოციალური მდგომარეობისა, აღმსარებლობისა და პროფესიისა, ეროვნებისა (სომხების გარკვეული ნაწილიც კი) და პოლიტიკური მრწამსისა, ჩაერთო ამ ომში. მუშები, გლეხები, არისტოკრატია, სტუდენტობა, ინტელიგენცია – ერთი იდეისა და მიზნისათვის აღმოჩნდნენ დარაზმულები.

ომის საწყის ეტაპზე საქართველოს არც ოფიციალურ წარმომადგენლებს და არც მოსახლეობას, უშუალოდ საზღვარზე განლაგებული ქართული სამხედრო ქვედანაყოფების მეთაურებისა და პირადი შემადგენლობის გარდა, დიდხანს ნამდვილად არ ჯეროდათ, რომ სომხები გაბედავდნენ საქართველოს წინააღმდეგ გამოლაშქრებას, შესაბამისად, სომხეთის რეგულარული ჯარის მიერ დაწყებულ სამხედრო აგრესიას მხოლოდ და მხოლოდ „ბანდების“ მოქმედებებად თვლიდნენ. მოვლენების ასეთი წარმოუდგენელი სცენარით

განვითარება იმდენად ცილდებოდა დასაშვები რეალობის საზღვრებს, რომ ქართველებს სასაცილოდაც არ ჰყოფნიდათ სომეხთა მიერ მათი ომში გამოწვევა.

ჩვენს მიერ ზემოთ მოყვანილ საარქივო მასალებში დაფიქსირებულ ქართული სარდლობის ურყევი გადაწყვეტილების საპასუხოდ, სომხურმა მხარემ საშიშროების მოახლოებისთანავე ლაჩრულად ისევ თავის ჩვეულ ტაქტიკას მიმართა, ბრალდებისა და დასმენების ხელი ქართველებისაკენ გაიშვირა და გენერალ მაზნიაშვილის ულტიმატუმების საპასუხოდ, მოკავშირეებს შესთხოვა ისევ დახმარება. აი, სომეხთა სამშვიდობო დელეგაციის რადიოგრამაც:

„რადიოგრამა №9. კარაკლისიდან. 01. 01. 1919. 2 საათი და 25 წუთი. ანგლო_ფრანგულ მისიას. ასლი დელეგაციის თავმჯდომარე არტონიანს (უნდა იყოს არუთიუნიანს _ ა. ჩ.), გენერალ ყორღანოვს. გენერალმა მაზნიაშვილმა წინადადება მისცა ჩვენს სარდლობას, რომ გაიყვანონ ჩვენი ჯარები დაკავებული პოზიციებიდან და ვადა დანიშნა _ 1919 წლის 2 იანვრის დილის 10 საათი. იმის გამო, რომ მოკავშირეთა მიერ დადგენილი ჯარების დაშორიშორება მოკავშირეთა წარმომადგენლობის თანდასწრებით უნდა მოხდეს, სომხეთის სამშვიდობო დელეგაცია მეორედ ითხოვს მოკავშირეთა წარმომადგენლების დაუყოვნებლივ მივლინებას ფრონტზე, არასასურველი გართულებების თავიდან ასაცილებლად. სომეხთა სამშვიდობო დელეგაცია“.[115]

სახელმწიფოთა I მსოფლიო ომის შემდგომი მოწყობის საკითხი კი ქართველთათვის ეფემერული მსოფლიო სამშვიდობო კონფერენციის განხილვის საგანი უნდა გამხდარიყო. ქართველთათვის ეს დიდი პოლიტიკური სატყუარა _ „პარიზის მსოფლიო სამშვიდობო კონფერენცია“ და ამ კონფერენციაზე დემოკრატის რეპუტაციით წარდგომა იყო ორთოდოქსი ქართველი მარქსისტებისათვის ის საპირწონე, რამაც გამარჯვების პირზე მისული ომი შეაწყვეტინა ქართულ ჯარს და ჟორდანიასა და მის მთავრობას ძირძველი ქართული მიწების მნიშვნელოვანი ნაწილი დაათმობინა, როგორც დე ფაქტო, ასევე დე იურე. აი, ბატონ ჟორდანიას მიერ 1919 წლის 5 იანვარს საქართველოს პარლამენტის სხდომაზე წარმოთქმული სიტყვაც, სადაც იგი სომხეთ_საქართველოს ომის შედეგების თავისებურ ანალიზს ახდენს და მიღებულ გადაწყვეტილებასაც ამართლებს საომარი მოქმედებების შეწყვეტის შესახებ:

„ჩვენი მთავრობის ხაზი გახლავთ ის, რომ რომ ჩვენ დავიცავით ჩვენი დამოუკიდებლობა და ამასთანავე დავიცავით ჩვენი დემოკრატიული წყობილება. ყოველივე ის, რაც ხელს უშლის ამ ორ გარემოებას ჩვენ არ გვინდა, იმისგან შორს ვართ. და აი, რაც ჩვენ მოვიმოქმედეთ ამ ომის დროს, ან ეხლა, ამ საქმეში ვმოქმედებთ აი, სწორედ ამ თვალთახედვის ისრით და მთავრობა დარწმუნებულია, იმ პოლიტიკას რომ გავყოლილიყავით ჩვენი დემოკრატია და დამოუკიდებლობა იქ, საერთაშორისო ტრიბუნალზე ჩავარდებოდა დიდ დანაკლისში“.[116] „იმ პოლიტიკაში“ ალბათ ომის საბოლოო გამარჯვებამდე მიყვანაა ნაგულისხმევი. დიახ, „ის პოლიტიკა“ ნამდვილად არ წარმოადგენდა ქართველი „დემოკრატი და ინტერნა_ციონალისტი“ მენშევიკებისათვის პირველხარისხოვან ამოცანას. მათთვის ხომ მთავარი ყბადაღებული „სამშვიდობო კონფერენციების“ ჩატარება, ან მათში მონაწილეობის მიღება იყო. მთავარი ხომ ის იყო, რომ „იქ, საერთაშორისო ტრიბუნალზე არ ჩავარდნილიყო ჩვენი დემოკრატია დიდ დანაკლისში“.

საფუძველშივე ეწინააღმდეგება ბატონ ნოე ჟორდანიას ამ გამოსვლის დედააზრს იგივე ჟორდანიას 1918 წლის 16 დეკემბრის საპარლამენტო გამოსვლისას წარმოთქმული სიტყვა, სადაც იგი სრულად ხდის ნიღაბს დაშნაკი ულტრანაციონალისტების ჩანაფიქრებს და ფაქტობრივად გამორიცხავს ყოველგვარი კომპრომისების დაშვებას დაშნაკებთან მიმართებაში: „მე მგონია, ბატონებო, რომ კაჩაზნუნის მთავრობას ასეთი გენები აქვს. მას არ შეუძლია მეზობლებთან იყოს მშვიდობიან განწყობილებაში, მას უნდა ჰქონდეს მუდამ ვინმესთან ომი, შუღლი და ჩხუბი _ აი, ეს არის მთავარი მიზეზი იმ ფაქტებისა, იმ სქემისა, რომელიც ხდება ბორჩალოს მაზრაში...“[117] აქ კი სრულად ვეთანხმებით ბატონ ჟორდანიას დასკვნას.

ახლა კი მცირე სტატისტიკა. ნაშრომის შესაბამის თავში მოყვანილი უტყუარი პირველწყაროს, საქართველოს გენერალური შტაბის საარტილერიო სექციის დასარიგებელი უწყისების მონაცემთა ანალიზის საფუძველზე ზუსტად შეგვიძლია ვიმსჯელოთ სომხეთ_საქართველოს ომში მობილიზებული ქართული საჯარისო ნაწილების პირადი შემადგენლობის რიცხოვრივი მონაცემების შესახებ 1918 წლის 31 დეკემბრის მდგომარეობით. ეს პროცესი შესაძლებელი გახდა შესაბამისი ნაწილებისა და საბრძოლო რაზმების პირად შემადგენლობებზე გაცემული ინდივიდუალური სასროლი იარაღის,

სამხაზიანი შაშხანების რაოდენობების დათვლით. საერთო ჯამში, 1918 წლის 31 დეკემბრის ჩათვლით, ბორჩალოს საომარ მოქმედებათა თეატრზე შემდეგი ქართული სამხედრო ნაწილები და საბრძოლო რაზმები იყო შეიარაღებული:

1. გენერალ მაღალაშვილის შერეული მუსულმანური ბატალიონი _ 500 კაცი; 2. მე_4 ქვეითი პოლკი _ 1600 კაცი; 3. მე_5 ქვეითი პოლკი _ 2500 კაცი; 4. მე_6 ქვეითი პოლკი _ 1200 კაცი; 5. მე_2 ცხენოსანი პოლკი _ 600 კაცი; 6. მანგლისის მე_2 სასაზღვრო რაზმი _ 300 კაცი; 7. ჰაუბიცების ბატარეა _ 350 კაცი; 8. მე_2 საარტილერიო ბრიგადა _ 119 კაცი; 9. ლეგიონი _ 640 კაცი; 10. ოფიცერთა განსაკუთრებული რაზმი _ 450 კაცი; 11. მუსულმანთა რაზმი _ 200 კაცი; 12. თელავის ცხენოსანი რაზმი _ 100 კაცი; 13. სახალხო გვარდიის შენაერთი _ 1300 კაცი; სულ _ 10000 კაცი.

ახალქალაქის საომარ მოქმედებათა თეატრზე: 1. 1_ლი ქვეითი პოლკი _ 1850 კაცი; 2. მე_2 ქვეითი პოლკი _ 1900 კაცი; 3. მე_3 ქვეითი პოლკი _ 1200 კაცი; 4. ქართველ მუსულმანთა ბატალიონი _ 500 კაცი; 5. ფხაკაძის რაზმი _ 300 კაცი; 6. ჟორდანიას რაზმი _ 250 კაცი; 7. ახალციხის ცხენოსანი რაზმი _ 400 კაცი. სულ _ 6400 კაცი.

საერთო ჯამში, ქართული მხარის მიერ სამხედრო ნაწილებისა და საბრძოლო რაზმების სახით შეიარაღებულ იქნა _ 16400 კაცი, ხოლო სულ, დამხმარე ნაწილების ჩათვლით _ 18000_მდე. აი, ასეთი იყო ქართული მხარის მიერ 1918_1919 წლების სომხეთ_საქართველოს ომის მსვლელობისას საქართველოს მხრიდან ომში მონაწილე პირად შემადგენლობაზე გაცემული იარაღის რაოდენობა. როგორც ვხედავთ, რიცხვი ერთობ შთამბეჭდავია. აქ, ერთ არსებით საკითხსაც უნდა გავუსვათ ხაზი. საარტილერიო უწყისებში წარმოდგენილია იმ სამხედრო ნაწილებისა და საბრძოლო რაზმების პირადი შემადგენლობები, რომლებზეც უკვე გაცემულ იქნა იარაღი სანდარი, /აშალი_სარაღის მეწინავე საარტილერიო საწყობებიდან. მოხალისეები და მობილიზებული პირადი შემადგენლობა ფრონტის ხაზამდე იარაღის გარეშე ჩამოდიოდა და მხოლოდ აქ ხდებოდა მათზე იარაღის გაცემა. ასე, რომ მთლიანად ფრონტებზე ჩასული პირადი შემადგენლობის საერთო რაოდენობა, ცხადია, საარტილერიო უწყისებში დაფიქსირებულ რიცხვზე გაცილებით უფრო მეტი იქნებოდა. ცნობილი ფაქტია, რომ დეკემბრის ბოლოსათვის მობილიზებულ თუნდაც ბაქოელ ქართველთა საბრძოლო რაზმს, ისევე როგორც ფრონტებზე ჩასულ სხვა საჯარისო ნაწილებს, ცეცხლის შეწყვეტის ბრძანების გამო, ომში

მონაწილეობა საერთოდ აღარც მიუღიათ. ასე, რომ ომის დროს მობილიზებული ქართული მხარის პირადი შემადგენლობის საერთო რაოდენობა საკმარისი მიახლოებით 20000_ზე მეტით უნდა შეფასდეს.

გაზეთ „სახალხო საქმეში“ რეგულარულად ქვეყნდებოდა სომხეთ_საქართველოს ომის მსვლელობი_სას დაფიქსირებული ქართული მხარის დანაკარგები დაჭრილთა სახით. ჩვენს მიერ დათვლილი იქნა დაჭრილთა საერთო რაოდენობა და მათმა რიცხვმა მხოლოდ ამ გაზეთის მონაცემებით ათასს მნიშვნელოვნად გადააჭარბა. ვალიკო ჯუღელის მიხედვით კი: „ჩვენს ლაზარეთებში დაახლოებით 1500 დაჭრილი და ავადმყოფი წევს“.[118] ერთობ საინტერესოა ის ფაქტიც, რომ ქართული მხარის დაჭრილთა სიებში ჩვენ სომეხი ეროვნების მეომრებსაც შევხვდით, კერძოდ მე_4 ქართული ქვეითი პოლკის ჯარისკაცებს. ბუნებრივია, რომ გაზეთში მხოლოდ იმ დაჭრილ სამხედროთა სიები იქნებოდა გამოქვეყნებული, რომლებიც მათთვის სპეციალურად გამოყოფილ ჰოსპიტლებში იქნენ ევაკუირებულნი, ამიტომ, ცხადია, რომ ქართული მხარის დაჭრილ მეომართა საერთო რაოდენობა ზემოთ დასახელებულ რიცხვზე მეტი იქნებოდა. ამ მონაცემებზე დაყრდნობით, საკმარისი სიზუსტით, დაჭრილთა და ავადმყოფთა საერთო რაოდენობა 1600 კაცამდე უნდა ვივარაუდოთ.

რაც შეეხება ქართული მხარის საბრძოლო დანაკარგებს ცოცხალ ძალაში დაღუპულთა და დატყვევებულთა სახით. ზუსტი რიცხვის დადგენა პრაქტიკულად შეუძლებელი აღმოჩნდა, მაგრამ პირველ მიახლოებაში, არსებულ მასალებზე დაყრდნობით, დაღუპულთა რაოდენობა 600_700 კაცით უნდა შეფასდეს. ამ რიცხვის ნახევარი უნდა ყოფილიყო დატყვევებულ ქართველ მეომართა რაოდენობა _ 300_350. საერთო ჯამში _ 1000 კაცი. ე.ი. ქართული მხარის საერთო დანაკარგები _ ბრძოლებში დაღუპულების, დაჭრილების, აგრეთვე ავადმყოფებისა და დატყვევებულთა სახით 2600 კაცს შეადგენდა.

ქართველ სამხედრო ტყვეთა საკითხთან დაკავშირებით ჩვენთვის ერთობ მოულოდნელი აღმოჩნდა გურამ მარხულიას მოსაზრებები, სადაც აშკარად სუბიექტურადაა დახატული რეალური სურათი და ერთობ დამცრობილია ამ პერიპეტიების მასშტაბები: „ქართველ სამხედრო ტყვეთა რიცხვი 19_ს არ აღემატებოდა, თუ არ ჩავთვლით უგზოუკვლოდ დაკარგულებს, რომელთა რაოდენობა 14_ს შეადგენდა. სავარაუდოა, რომ დაშნაკებმა ისინი დახვრიტეს და ქართულ მხარეს არ გადასცეს. ორივე მხრიდან სამხედრო

ტყვეების საერთო რაოდენობა გაცილებით მეტი იქნებოდა, მხარეებს საომარ მოქმედებებს შორის ხანმოკლე შესვენებების პერიოდებში ტყვეთა გაცვლა რომ არ მოეხერხებინათ”.[119] გაუგებარია წარმოდგენილი ცნობების წარმომავლობა, იმაში კი ნამდვილად ვეთანხმებით ავტორს, რომ როგორც წესი, საბრძოლო მოქმედებების დროს დაჭრილებსა და ტყვედ აყვანილ ქართველ მეომრებს სომხური მხარე ყოვლად არაადამიანური სიკვდილისათვის იმეტებდა, რაც უტყუარი პირველწყაროებით დასტურდება. გაუგებარია საომარი მოქმედებების რომელ ხანმოკლე შეწყვეტებსა და ტყვეთა გაცვლის რომელ აქტებზეა საუბარი. სრულმასშტაბიანი საომარი მოქმედებების პერიოდი, 1918 წლის 9_31 დეკემბერი, პრაქტიკულად უწყვეტი ბრძოლების სერიას წარმოადგენდა და ჩვენს მიერ მოპოვებულ არცერთ საარქივო დოკუმენტსა თუ ცნობაში არავითარ ტყვეთა გაცვლის შესახებ არაა ინფორმაცია დაფიქსირებული. ასე, რომ ვერაფრით ვერ გავიზიარებთ ავტორის ზემოთ მოყვანილ მოსაზრებებს.

ერთი შეხედვით შეიძლება მოგვეჩვენოს კიდევ, რომ ქართული მხარის დანაკარგები არც თუ ისე დიდი იყო. მაგრამ საქმე იმაშია, რომ ჯერ ერთი, აქტიური საომარი მოქმედებების სულ რაღაც სამი კვირის განმავლობაში (9_31 დეკემბერი) 2600 კაციანი დანაკარგი ძალიან შთამბეჭდავი რიცხვია. მეორე, თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ ქართული მხარის ეს დანაკარგები მხოლოდ და მხოლოდ უშუალოდ საბრძოლო მოქმედებებში მონაწილე ქართველ მეომრებზე მოდიოდა და არა მთლიანად საქართველოს მოსახლეობაზე, მაშინ ცალსახად შეიძლება იმ დასკვნის გაკეთება, რომ სომხეთ_საქართველოს ომი მთლიანობაში, ერთ_ერთი ყველაზე უფრო სისხლიანი ფურცელია საქართველოს ომების ისტორიიდან. უეჭველია, რომ საომარი მოქმედებების ქართველებით დასახლებულ რაიონებში წარმოების შემთხვევაში, სომეხთა მიერ მშვიდობიანი მოსახლეობის ხოცვა_ჟლეტის ხარჯზე, რასაც აუცილებლად ექნებოდა ადგილი, ომის მსხვერპლთა რიცხვი ათეულ ათასობით შეფასდებოდა. ისტორიული რეალობებიც ამაზე მეტყველებენ ცალსახად. ფაქტია, რომ ამ ომში სომხების მიერ პირისგან მიწისა იქნა ადგილი ისტორიული ქართული სოფელი წერაქვი.

ყოველივე ზემოთქმულის გათვალისწინებით, დანამდვილებით შეიძლება განისაზღვროს 1918 წლის 31 დეკემბრის მდგომარეობით საბრძოლო მწყობრში მყოფი ქართული მხარის ცოცხალი ძალის რაოდენობა – სულ მცირე 20000 კაცი. თუ

გავითვალისწინებთ იმ გარემოებასაც, რომ საყოველთაო მობილიზაცია სწორედ ამ დროისათვის შედიოდა თავის გადამწყვეტ ფაზაში, („31 დეკემბრის საღამოს უნდა დამთავრებულიყო გადმოტვირთვა კიდევ ექვსი ეშელონისა სადგურ იუხარი_სარალზე“.[120]) ერთმნიშვნელოვნად უნდა ითქვას, რომ 1918 წლის 31 დეკემბრის ბოლოსათვის ფრონტებზე თავმოყრილი ქართული საჯარისო შენაერთები ამ მომენტისათვის უკვე ძალიან სერიოზულ სამხედრო ძალას წარმოადგენდა. და რაც არანაკლებ მნიშვნელოვანია – საერთო მორალური მდგომარეობისა და საბრძოლო სულისკვეთების მაჩვენებლებით ქართული მხარე სრულ უპირატესობას ფლობდა სომხურ მხარესთან შედარებით.

სომხური მხარის მონაცემებით (რიჩარდ ოვანესიანი, ჰამლეტ გევორქიანი და სხვა) საომარი მოქმედებების მთელი პერიოდის განმავლობაში სომხური სამხედრო ნაწილების პირადი შემადგენლობის რაოდენობა ლორეს უბანზე 7000 კაცი უნდა ყოფილიყო. ამას დავუმატოთ ახალქალაქის ზონაში მოქმედი სავარაუდოდ 1000 კაცი, სომხეთის რეგულარული ნაწილების მხარდამხარ მებრძოლი საქართველოს სომხური მოსახლეობა – 2000_2500 კაცი და ბაქოდან ჩამოსული სომხური რაზმი მსროლელი პოლკის რიცხოვნობით (დაახლოებით 1500 კაცი), მივიღებთ სულ 12000 კაცს.

სომხური მხარის საერთო დანაკარგები მოკლულების, დაჭრილებისა და ავადმყოფების სახით (სწორედ ამ პერიოდში, რეგიონში სახადის – პარტახტიანი ტიფის ეპიდემია მძვინვარებდა. რიჩარდ ოვანესიანის ნაშრომში სომხური მხარის დანაკარგების შესახებ, სწორედ სახადზეა გაკეთებული აქცენტი და არა ქართული მხარის წარმატებულ საბრძოლო მოქმედებებზე. სხვათა შორის, დაშნაკთა პარტიის დამაარსებელთაგან უკანასკნელი მოჰიკანი და პარტიის იდეოლოგიური კურსის რუხი კარდინალი, სტეფანე ზორიან_როსტომი სწორედ სახადმა იმსხვერპლა 1919 წლის 23 იანვარს და იგი თბილისში(!) იქნა დასაფლავებული.[121]) ქართულ მხარესთან შედარებით გაცილებით მცირე, დაახლოებით 1500 კაცი უნდა ყოფილიყო. თუ სომეხთა საბრძოლო მწყობრში მყოფთა რაოდენობას, 12000_ს გამოვაკლებთ ზემოთ მოყვანილ რიცხვს, მივიღებთ 10500_ს. ე.ი. მივიღეთ თანაფარდობა – 20000:/10500. თითქმის ორმაგი უპირატესობა. ამ მაჩვენებლისა და ზემოთ ჩამოთვლილი ყველა ფაქტორის გათვალისწინებით, გადაჭრით შეიძლება ითქვას, რომ საომარი მოქმედებების გაგრძელების შემთხვევაში, ქართული შეიარაღებული

ძალები გამანადგურებელ გამარჯვებას მიაღწევდნენ. რა თქმა უნდა, სომეხი და პროსომხური ორიენტაციის ავტორები ყველგან ცდილობენ საწინააღმდეგო სურათის დახატვას და სომეხთა საბოლოო გამარჯვების დასაბუთებას. მათი უმეტესობა კი საომარი მოქმედებების გაგრძელების შემთხვევაში, თბილისის გარდაუვალი აღების პროგნოზსაც აკეთებს. ეს მათი უფლებაა, მაგრამ ეს მოსაზრებები სურვილები უფროა, ვიდრე რეალურ ფაქტებზე დაფუძნებული ფაქტების ანალიზის შედეგი.

ახლა კი პასუხი მთავარ კითხვაზე – ვინ მოიგო ომი?

ერთმნიშვნელოვნად ვამტკიცებთ, რომ ღია საომარი მოქმედებების შეწყვეტის მომენტისათვის, ე.ი. 1918 წლის 31 დეკემბრის 24⁰⁰ საათისათვის არსებული მდგომარეობით, სამხედრო-ოპერატიული თვალსაზრისით ქართულმა მხარემ გაიმარჯვა, მაგრამ არსებით პოლიტიკურ შედეგებს ვერ მიაღწია. ყველაზე მთავარი ფაქტორი სომხეთ-საქართველოს ომის შედეგების შეფასებისას კი ის არის, რომ ქართულმა სახელმწიფომ ანტანტის ქვეყნების ზეწოლით თავისი ტერიტორიების მნიშვნელოვან ნაწილზე – ისტორიულ ლორე-ბამბაკზე თავისი სუვერენული უფლებები დათმო, რომელიც ნეიტრალურ ზონად გამოცხადდა პარიზის კონფერენციის მიერ ამ საკითხზე დადგენილების მიღებამდე. ქართველთა პოლიტიკური წარუმატებლობის მიზეზი ამიერკავკასიაში შექმნილი სამხედრო-პოლიტიკური ვითარება და საქართველოს მთავრობის მიერ წარმოებული არასწორი სამხედრო-პოლიტიკური კურსი იყო.

ბატონი ივანე გომართელის ლოზუნგად ქცეული ფრაზა – „საქართველოს მოქალაქენო! ჩამოდექით, გზა უტოეთ, – ვერა ჰხედავთ: ჩვენი ჯარისკაცი მოდის. ქუდი მოვიხადოთ ყველამ, ვაშათი შევხვდეთ, ის გამარჯვებული გვიბრუნდება!“ [122] დიახ, ერთდროულად – გამარჯვებული ქართველი ჯარისკაცი და დამარცხებული სამშობლო. ასეთი იყო სომხეთ-საქართველოს ომის შედეგები და ის ისტორიული რეალობა, რითაც შეეგება საქართველო ახალი, 1919 წლის დადგომა.

მიუხედავად პარიზის სამშვიდობო კონფერენციის დიდი იმედებისა, ყბადაღებული Status quo ante bellum-ის აღდგენა ვეღარ მოხერხდა. დღეს ისტორიული ქართული მიწა – ლორე-ტაშირი, ანუ, სომხეთ-საქართველოს 1918-1919 წლების ომის მსვლელობისას სომეხთა მიერ ოკუპირებული ქართული ტერიტორიები, სომხეთის სახელმწიფოს შემადგენლობაშია ჩართული, როგორც ფაქტობრივად, ასევე ფორმალურად. 1918 წლის

ბოლოდან ქართველ ჯარისკაცს ლორე_ბამბაკის მიწაზე ფეხი აღარ დაუდგამს, თუ არ ჩავთვლით 1920_1921 წლების რაღაც ორთვენახევრიან პერიოდს, როცა საქართველომ სომხეთის გასაბჭოების გამო, დროებით შეძლო ამ ტერიტორიებზე თავისი დე_იურე და დე_ფაქტო იურისდიქციის აღდგენა.

საქართველოს პირველი რესპუბლიკის იმდროინდელ სინამდვილეში პრაქტიკულად ყველას ესმოდა, რომ საქართველო ამ ომიდან აუნაზღაურებელი დანაკარგით გამოვიდა, რადგან ვერ მოხერხდებოდა იმ ყბადაღებული Status quo ante bellum_ის აღდგენა, რაშიც ასე თავგამოდებით არწმუნებდა სრულიად საქართველოს მისი „მინისტრი თავმჯდომარე“. მაგრამ ქართველი მარქსისტები „დიდი ნოეს“ თავკაცობით იხტიბარს არ იტყებდნენ და ამაღლებულ ტონალობებში თხზავდნენ დითირამებს „დემოკრატიისა“ და „რევოლუციის მონაპოვრების“ დაცვაზე. ისინი ისევ და ისევ ქართველთათვის ეფემერულ „მსოფლიო სამშვიდობო კონფერენციაზე“ ამყარებდნენ საქართველოს შემდგომი ტერიტორიული მოწყობის იმედებს.

ბატონ გრიგოლ ვეშაპელის სიტყვა, წარმოთქმული 1919 წლის 4 იანვრის საპარლამენტო სხდომაზე: „რით დაბოლოვდა ომი? ქართული ჯარი არა სდგას იქ, როგორც იყო „სტატუს ქვო ანტე ბელუმ““. ეს ლიკვიდაცია არ არის ჩვენთვის ხელსაყრელი შეპირება, რომ სომხის ჯარი უკან დაიხევს, ეს ქალაქზე დარჩება და სინამდვილეში არ განხორციელდება. საქართველო არ ელოდა ასეთ ლიკვიდაციას, რომელიც გამოიწვევს რეაქციას. ომის ასეთი დაბოლოება ჩვენი დიპლომატიის სისუსტეს მიეწერება. საქართველოს არსებობას ყოველთვის ექნება საფრთხე, თუ მას არ ექნება ბუნებრივი საზღვრები... მანამდის ჩვენი მიზანი არ იქნება განხორციელებული, ამ ორ ერს შორის არ იქნება არავითარი სოლიდარობა და ასეთი ინცინდენტები ხშირი იქნება. ომი იყო პოპულარული, რადგანაც ხალხმა გაიგო, რომ ეს იყო საქართველოს ბუნებრივი საზღვრების დაცვა, დედა_ქალაქის შენარჩუნება.“[123] სამწუხაროდ, წინასწარმეტყველური აღმოჩნდა ბატონი გრიგოლის სიტყვები. სწორედ სამხრეთის მორღვეული საზღვრები აღმოჩნდა საქართველოს პირველი რესპუბლიკის სუვერენიტეტისა და დამოუკიდებლობის შენარჩუნებისათვის საბედისწერო. სწორედ ლორე_ტაშირიდან განხორციელდა ორ წელიწადში ბოლშევიკური აგრესია საქართველოს პირველი რესპუბლიკის წინააღმდეგ, მაგრამ ეს კიდევ ერთი დიდი თემაა, რომელიც ჩვენი ნაშრომის ფორმატს ცილდება.

საქართველოს უკვე პოლიტიკური მარცხის სიმწარე, რა თქმა უნდა, ყველაზე უფრო მეტად ამ ომის უშუალო მონაწილეებმა განიცადეს, როგორც კადრის სამხედრო მოსამსახურეებმა, განურჩევლად თანამდებობისა და წოდებისა, ასევე მოხალისეებმა. ყველასათვის გამოგნებელი იყო ის ფაქტი, რომ საქართველოს შეიარაღებული ძალების მიერ 1918 წლის 28 დეკემბერს დაწყებული უძლიერესი შეტევითი ოპერაცია სამთავრობო ბრძანებით სასწრაფოდ იქნა შეწყვეტილი.

ბატონი ნიკო კეცხოველი: „საავადმყოფოში წოლის დროს მოვიდნენ ნოე ჟორდანიას და ნოე რამიშვილი, დაგვათვალიერეს.

_ როგორ ხართ? _ ნოე ცოტა ენას უკიდებდა.

_ კარგად, მაგრამ რად დადეთ ხელშეკრულება, სანამ საზღვრამდე არ გადარეკდით, _ ვეუბნები სომხეთთან დადებული ხელშეკრულების გამო, რომელიც ძალიან მწყინდა. ალავერდი, ვორონცოვკის პლატო სომხეთში რჩებოდა.

_ ინგლისელებმა დაგვატანეს ძალა, ჩვენ გავათავეთ ომი, ეხლა თქვენ იწყებთ? თუ არა ინგლისელები, არ ვიზამდით.

_ არა მგონია, მარტო ეგ იყოს, თქვენც ალბათ ადვილად დათანხმდით. წინა დღით მქონდა ოპერაცია გაკეთებული, ვენების გადახსნის გამო და ცოტა განერვიულებული ვიყავ. ნოე მოვიდა ჩემს ტახტთან და წაიკითხა ტახტის თავზე გაკრულ ფურცელზე ჩემი გვარი.

_ ყველა კეცხოველი ასე ერთნაირები როგორა ხართ? _ თქვა და ღიმილით გავიდა, ხმა აღარ გაგვცა. (აქ აშკარად ლაღო კეცხოველზეა მინიშნება _ ა. ჩ.) _ კაცო, მთავრობის თავმჯდომარეს ეგრე როგორ ელაპარაკებოდი, _ მეუბნებიან აქეთ_იქიდან ყველანი.

_ სწორედ იმიტომ ველაპარაკებოდი, რომ თავმჯდომარეა, _ ვუპასუხე და ფიქრებს მივეც თავი.”[124]

დიახ, მძიმე იყო, ძალიან მძიმე დაუმსახურებელი მარცხის სიმწარე სრულიად საქართველოსათვის. ქართველი მარქსისტები კი ომში მიღწეულ წარმატებად და გამარჯვებად სწორედ საომარი მოქმედებების შეწყვეტას თვლიდნენ, რითაც ასე მოჰქონდათ თავი „მსოფლიო დემოკრატიის” წინაშე. თუმცა, ტერიტორიების დაკარგვას, ცხადია, ისინიც აღიარებდნენ, მაგრამ ამ უდიდეს ეროვნულ ტრაგედიას მხოლოდ დროებით მოვლენად და მეორეხარისხოვან პრობლემად მიიჩნევდნენ. მათთვის ხომ ასე უცხო იყო

ეროვნულობისა და საერთო პასუხისმგებლობის გრძნობა მომავალი თაობების წინაშე. ამონარიდი ბატონ ნოე რამიშვილის 1919 წლის 5 იანვრის საპარლამენტო გამოსვლიდან:

„ჩვენ ერთის მხრივ ავირჩიეთ ის გზა, რომელიც სავსებით ადასტურებს დაშნაკელების დამარცხებას, ვინაიდან მათ სურდათ ყველა სადავო საკითხები გადაეჭრათ ხმლით. ჩვენი ლოზუნგები თავიდანვე იყო არა ხმლით გადაჭრა სადავო საკითხებისა, არამედ შეთანხმებით, და თუ შეთანხმება არ მოხდებოდა, მაშინ არბიტრაჟით. აი ამ მხრივ ეს უცხო ძალა ჩვენ ნიადაგზე დადგა და სავსებით შეუერთდა ჩვენ მოთხოვნილებას. რაც შეეხება ჩვენ მეორე საკითხს, ჩვენ მართალია ვერ შევძელით ის მაქსიმუმი, რომელიც ჩვენ წამოვაყენეთ *Status quo ante bellum*-ი სავსებით აღგვედგინა... დღეს აქ იყო ლაპარაკი და გაზეთებშიც წერია, რომ ჩვენ დავკარგეთ ტერიტორია. მე ვამბობ რომ ეს სავსებით მცდარი აზრია. დროებით ჩვენ ბათუმიც დავკარგეთ, მაგრამ ის ჩვენი იქნება”.[125] (ხაზგასმა ჩემია – ა. ჩ.) ბათუმთან მიმართებაში კი ბატონო, მაგრამ საერთო ჯამში, ნამდვილად არ გამართლდა ბატონი ნოე რამიშვილის წინასწარმეტყველება.

სომხეთ-საქართველოს ომის სამხედრო-პოლიტიკური შედეგების საერთო შეფასებისას, ერთ არსებით საკითხსაც უნდა გავუსვათ ხაზი. საუბარი საქართველოს ხელისუფლებისა და მთავრობის მიერ საქართველოში მცხოვრები ანტიქართულად განწყობილი და ანტისახელმწიფოებრივ ქმედებებში ჩართული სომეხი ეროვნების მოქალაქეების წინააღმდეგ განხორციელებულ კონტროლსებს შეეხება.

სომხეთ-საქართველოს ომის მსვლელობისას, დაშნაკთა და მათ მხარდამჭერთა ძირგამომთხრელი მუშაობისა და ანტისახელმწიფოებრივი ქმედებების აღსაკვეთად თბილისსა და საქართველოს სხვა ქალაქებში მკაცრი, მაგრამ ადეკვატური ზომების გატარება დაიწყო. საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტროს მიერ განხორციელებული ეს ზომები ანტიქართული პროდაშნაკური ელემენტების ჩხრეკასა და დაპატიმრებებში გამოიხატებოდა. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოში მოქმედი დაშნაკური და პროდაშნაკური ორგანიზაციები, საქართველოს სომხურ მოსახლეობაში საომარ პროპაგანდასა და ამ ომში სომხეთის მხარეზე ჩაბმის აქტიურ აგიტაციას ეწეოდნენ. ფართოდ იყო გაჩაღებული აგრეთვე ყოველგვარი საბოტაჟის წარმოება (ძეგვის ხიდის აფეთქება, გერმანელთა კომენდატურის დაწვის ფაქტი და სხვა) და დივერსიული მოქმედებების ფართოდ გაშლა საომარ მოქმედებათა რაიონებში. ამ მხრივ ერთობ

ნიშანდობლივია ის ფაქტიც, რომ „ავლაზრის რაიონის სახალხო გვარდიელმა სომხებმა ფრონტზე წასვლაზე უარი განაცხადეს, რომლებთაც იარაღი აჰყარეს“.[126]

ამ საკითხებთან დაკავშირებით არსებული ფაქტობრივი და დოკუმენტური მასალები იმდენად ბევრი და მრავალფეროვანია, რომ ფორმატის დაზოგვის მიზნით მხოლოდ ერთ-ერთ მათგანს მოვიყვანთ. ამ საკითხებით დაინტერესებულ ქართველ და უცხოელ მკვლევართა ნაშრომებში პრაქტიკულად სრული სპექტრითაა განხილული აღნიშნული საკითხები – „სომხეთ-საქართველოს კონფლიქტის დროს სომეხთა ეროვნული საბჭო, ზოგიერთი თბილისელი სომეხი ყველაფერს აკეთებდა საქართველოს დემოკრატიული მთავრობის წინააღმდეგ, ეწეოდა ანტიქართულ აგიტაციას, აწყობდა დივერსიულ აქტებს. სომეხთა ეროვნული საბჭოს შენობაში (არამიანცის სახლი) ფარულად მიმდინარეობდა სომხეთის დასახმარებლად სომეხ მოხალისეთა შეგროვება. საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის შინაგან საქმეთა სამინისტრომ 1918 წლის დეკემბერში დააპატიმრა ამ ანტიქართული კამპანიის ორგანიზატორები – ალექსანდრე ბარხუდარიანი და გიორგი ჯამაგოსიანი, რომლებსაც აღმოაჩნდათ სომეხ და რუს მოხალისეთა სიები, ერევანში მათი მივლინების უწყისებით. 59 მოხალისეზე გამოყოფილი იყო 1475 მანეთი. ამ მოხალისეთა შორის იყვნენ: პოლკოვნიკები – ბაბაჯანოვი, ალიმოვი; კაპიტნები – ტოროიანი, კალინკინი, შუბოვი, გუსევი, ტიხონოვი, შიროიანი, ქოჩარიანი; უმცროსი ოფიცრები – სოგოიანი, აზარიანი, შახბაზიანი, მათიანი, ტერ-პოლოსოვი და სხვა; დაპატიმრებულ იქნა 2 ათასამდე უმთავრესად სომეხი ეროვნების საქართველოს მოქალაქე“.[127]

სწორედ ამ ანტიქართული და ანტისახელმწიფოებრივი ქმედებების აღსაკვეთად საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტროსა და პირადად მისი ხელმძღვანელის, ბატონ ნოე რამიშვილის, აგრეთვე თბილისის გენერალ-გუბერნატორის, შალვა მაღლაკელიძის მიერ უდავოდ დროული და მართებული გადაწყვეტილება იქნა მიღებული დამნაშავე პირების მასობრივი დაპატიმრებების, მათი სამხედრო ტყვეებად გამოცხადებისა და გადასახლების შესახებ საომარ მოქმედებათა რაიონებიდან საქართველოს მოშორებულ რეგიონებში. „სამხედრო უწყების განკარგულებით ის ტყვეები, რომელნიც დღემდე თბილისში მიიყვანეს, ქუთაისში გაიგზავნება. ამიერიდან ბრძოლის ველიდან წამოყვანილი ტყვეები პირდაპირ ქუთაისში გაიგზავნებიან“.¹²⁸ – იტყობინებოდა გაზეთი „საქართველო“.

ამ საკითხთან მიმართებაში არ შეიძლება პარალელი არ გაივლოს თურქეთის მმართველი ტრიუმვირატის წევრების, ოტომანთა იმპერიის სამხედრო მინისტრის, ისმაილ ენვერ ფაშასა და შინაგან საქმეთა მინისტრის, მეჰმედ თალაათ ფაშას მიერ მიღებულ მსგავს გადაწყვეტილებასთან, როცა 1915 წელს, I მსოფლიო ომის მსვლელობისას, მტრულ მოქმედებებში ჩაბმული და არასაიმედო სომეხი მოსახლეობის ნაწილის იძულებითი გადასახლება განხორციელდა ფრონტისპირა ზონიდან მოშორებულ თურქეთის შიდა ვილაიეთებში.

ზემოთ დასახელებული მიზეზების გამო, შესაბამისი ზომების გატარების შედეგად, 1918 წლის ბოლოსათვის საქართველოს დედაქალაქის ადმინისტრაციული აპარატი სომხებისაგან განთავისუფლდა. დაშნაკური და პროდაშნაკური გაზეთები დაიხურა, თბილისის საკრებულოს დაშნაკი დეპუტატები დაპატიმრებულნი, ხოლო პარლამენტის წევრები გარეკილნი იქნენ. მდიდარ სომეხ ვაჭრებსა და საქმოსნებს, რომლებიც ამკარად აფინანსებდნენ დაშნაკთა ანტიქართულ და ანტისახელმწიფოებრივ მოქმედებებს, ქონება ჩამოერთვათ. სომეხი დიდვაჭრებისა და მეწარმეების საბანკო ანგარიშები დაპატიმრებულ იქნა, რის გამოც მათ ფინანსურ ჰეგემონიას საგრძნობლად შეერყა საფუძველი. ამ მომენტიდან დაწყებული, სომეხთა დომინანტური პოლიტიკური მდგომარეობა თბილისში სრულდება.

სომხეთ_საქართველოს ომისა და მისი შედეგების რეალიების გათვალისწინებით, საქართველოს დედაქალაქმა, თბილისმა, რომელიც ათეული წლების განმავლობაში ეკონომიკური, ფინანსური, ადმინისტრაციული და პოლიტიკური თვალსაზრისითაც ფაქტობრივად სომხური ქალაქი იყო, სომხეთ_ საქართველოს ომის გამო, 1919 წლიდან თანდათანობით დაიწყო თავისი ეროვნული სახის დაბრუნება. რიჩარდ ოვანესიანი: „ბოლოსდაბოლოს თბილისი ქართულ ქალაქად იქცა, რომელსაც ქართველები მართავდნენ. სომხებმა, რომლებსაც აქამდე ვერაფრით ვერ წარმოედგინათ სადმე სხვაგან ცხოვრება, გარდა კავკასიის დიდებული დედაქალაქისა, ამიერიდან თავისი მზერა ერევანისაკენ მიაპყრეს“.[129] 1918 წლისათვის კი, ამიერკავკასიური საზომით, შაჰ_აბასის მიერ დაარსებული სახანოს ცენტრი – ერევანი, პატარა და ჭუჭყიან პროვინციულ ქალაქს წარმოადგენდა, სადაც მდიდარ და გავლენიან სომხებს ადრე ცხოვრებაც კი ვერ წარმოედგინათ.

დიახ, შესაძლებელი თუა ქართველთათვის სომხეთ_საქართველოს ომის დადებით შედეგებზე საუბარი, ერთადერთი მომენტი, რაც შეიძლება გამოიყოს, ისაა, რომ დაწყებული 1919 წლიდან, საქართველოს დედაქალაქი, თბილისი, პოლიტიკურად და ადმინისტრაციულად ისევ ქართულ ქალაქად იქცა და ეთნოკულტურული თვალსაზრისითაც მან თანდათანობით დაიწყო თავისი ეროვნული სახის დაბრუნება.

დასკვნა

შექმნილი სამხედრო_პოლიტიკური მდგომარეობის გათვალისწინებით, ალბათ ძნელია უფრო მნიშვნელოვანი თარიღის დასახელება მსოფლიო პოლიტიკის სფეროდან, ვიდრე 1918 წელი იყო. მხოლოდ ამ ერთი წლის განმავლობაში გლობალური სამხედრო_პოლიტიკური მოვლენები ისეთი კალეიდოსკოპური სისწრაფით განვითარდა, რომ კაცობრიობის დიდი ნაწილისათვის უკიდურესად რთული აღმოჩნდა ამ მოვლენების ადეკვატურად აღქმა, მასში გარკვევა და არსებული შედეგების ობიექტურად შეფასება.

1. ზემოთ თქმული თანაბარი სიმწვავეთ შეეხო ამიერკავკასიის რეგიონსაც, როგორც ერთის მხრივ პოსტცარისტული და მეორეს მხრივ, პოსტოტომანური უკიდურესი დაპირისპირების ასპარეზს. ამ ასპარეზით ამჯერად უკვე ევროპაც დაინტერესდა და ამიერკავკასია საკუთარი პოლიტიკური ინტერესების სფეროდ აქცია. მხოლოდ ამ ერთი წლის განმავლობაში ამიერკავკასიის პოლიტიკურ_ადმინისტრაციული სახე რამდენჯერმე შეიცვალა. რუსეთის იმპერიის ამ ყოფილ ნაწილში ათწლეულობით დაგროვილმა ნაციონალურმა, ეკონომიკურმა, სოციალურმა, იდეოლოგიურმა, ტერიტორიულმა და ყველა სხვა სახის გადაუჭრელმა პრობლემამ სწორედ ამ წელს იფეთქა განსაკუთრებული ძალით, რაც ამიერკავკასიის ხალხთა სისხლიან დაპირისპირებებში გამოიხატა. კალეიდოსკოპური სისწრაფით ჩნდებოდნენ სახელმწიფოები და მთავრობები, გამალებით იქმნებოდნენ ეროვნული შეიარაღებული ძალები, მყარდებოდა და უმალ ირღვეოდა სხვადასხვა სამხედრო_პოლიტიკური ბლოკები და კავშირები, ღია თუ ფარული ალიანსები. რეგიონის გადაუჭრელმა ეთნო_ტერიტორიულმა და იდეოლოგიურმა საკითხებმა კი მრავალ ლოკალურ დაპირისპირებასა და ომს დაუდო სათავე. სომხეთ_საქართველოს 1918_1919 წლების ომიც ერთ_ერთი მათგანი იყო. ამ წლებში თურქული, გერმანული, რუსული,

ბრიტანული ჯარები და ქვედანაყოფები გაშლილი დროშებით, საადლუმო სვლებითა და დიდი ზარ_ზეიმით შედიოდნენ საქართველოს, სომხეთის, აზერბაიჯანის ქალაქებში, ძალიან მალე კი ტოვებდნენ მათ და როგორც წესი, უჩუმრად, ყოველგვარი ხმაურისა და აჟიოტაჟის გარეშე. ხშირად პანიკით, ღამის საფარქვეშ მიიწევდნენ მათთვის გამზადებული ვაგონებისა და გემებისაკენ და ცეცხლის ქვეშ სასწრაფოდ ეცლებოდნენ ახლადოკუპირებულ ტერიტორიებს.

2. სწორედ 1918 წლიდან მიაღწია დაშნაკი ულტრანაციონალისტების ექსპანსიონისტურმა მისწრაფებებმა თავის პიკს. ნაციონალიზმით დაბრმავებული, რეალობას მოწყვეტილი და ამიერკავკასიაში განვითარებული მოვლენების თავისთვის სასურველ ფერებში წარმოჩენით თავგზააზნეული არარატის რესპუბლიკის დაშნაკური მთავრობა ნამდვილად ვეღარ აფასებდა ადეკვატურად რეგიონში განვითარებულ იმ სამხედრო_პოლიტიკურ მოვლენებს, რომელიც I მსოფლიო ომის დასრულებას მოჰყვა. სომხეთის მთავრობა გადამეტებით აფასებდა სომხური საბრძოლო რაზმების დამსახურებებს რუსეთისა და მოკავშირეების წინაშე I მსოფლიო ომის კავკასიისა და ანატოლიის ფრონტებზე წარმოებული საომარი მოქმედებების დროს და მათ საბრძოლო პოტენციალსაც მაჟორულ ფერებში ხატავდა. დაშნაკური სომხეთი ანტანტის წევრი ქვეყნების სრულფასოვან სამხედრო_პოლიტიკურ პარტნიორად და „პატარა მოკავშირედ“ თვლიდა თავს.

3. მთელი 1918 წლის განმავლობაში და უფრო ადრეც წარმოებული ავანტიურისტული საბრძოლო მოქმედებები, ფაქტობრივად კი რეგიონის მაჰმადიანი მოსახლეობის მარცვა_გლეჯა და დემოციდი სხვა არაფერი იყო, თუ არა დაშნაკთა მიერ „დიადი არმენიის“ შექმნისათვის გადადგმული ექსპანსიონისტური ნაბიჯები. ამ საკითხთან დაკავშირებით, მოგვიანებით, 1923 წლისათვის, თვით ოვანეს კაჩაზნუნი წერდა: „ვითხოვდით უზარმაზარი სახელმწიფოს შექმნას, რომელიც შავი ზღვიდან ხმელთაშუა ზღვამდე, ყარაბაღიდან არაბეთის უდაბნომდე უნდა ყოფილიყო გადაჭიმული... საიდან მომდინარეობდა ეს განსაცვიფრებელი მოთხოვნები?.. ჩვენ ილუზიების სქელი ატმოსფერო შევქმენით ჩვენს ცნობიერებაში. ჩვენი სურვილები ჩავუნერგეთ სხვებსაც. რეალობის ყოველგვარი შეგრძნება დავკარგეთ და ოცნებებში გავერთეთ... ჩვენ გადაჭარბებით

ვაფასებდით სომეხი ხალხის შესაძლებლობებს, მის პოლიტიკურ და სამხედრო ძლიერებას”.[130]

4. ბოლო რვაასი წლის განმავლობაში არარსებულ ერთიან სომხურ სახელმწიფოს 1918 წლის მაისისათვის რეალურად არც თავისი ტერიტორიები გააჩნდა და არც საკუთარი დედაქალაქი. XX საუკუნის დასაწყისიდან დაშნაკთა მიერ „დიადი არმენიის“ დედაქალაქად თურქეთის აღმოსავლური ვილაიეთის ქალაქი, არზრუმი, სომხური ნაციონალიზმისა და სეპარატისტული მოძრაობის ცენტრი მოიაზრებოდა, 1918 წლისათვის კი – „ამიერკავკასიის დიდებული დედაქალაქი“ – თბილისი. ტერიტორიების „მოპოვებისათვის“ კი რეგიონის არასომეხი მოსახლეობისაგან „გაწმენდა“ იყო საჭირო. ასეთი იყო სომეხთა რევოლუციური ფედერაციის – დაშნაკთა სოციალისტური პარტიის იდეოლოგიური ბელადებისა და სამხედრო მეთაურების მიერ არჩეული მოქმედებების დიდი სტრატეგიული ხაზი. ამ ოდიოზური მიზნების მისაღწევად ინფანტილურ სომხურ სახელმწიფოს „თავისი დიდი მოკავშირეების“ – ცარისტული თუ ბოლშევიკური რუსეთების, ევროპის ზოგიერთი ქვეყნის, მოგვიანებით ამერიკის შეერთებული შტატების, ათასგვარი სოციალისტური და რევოლუციური ტიპის პარტიებისა თუ დაჯგუფებების, მდიდარი სომხური დიასპორების, მსოფლიო მუშათა ინტერნაციონალისა და 1918 წლის ბოლოსათვის კი დიდი ბრიტანეთის უეჭველი მხარდაჭერის იმედი ჰქონდა...

და აქ, ბატონი ნოეს ცნობილ ფრაზას ანტითეზას მივუსადაგებთ და... „მოხდა ის, რაც უნდა მომხდარიყო...” („მოხდა ის, რაც არ უნდა მომხდარიყო... შეურცხვა ჭადარა ოვანეს კაჩაზუნს...” – სწორედ ამ ფრაზით დაიწყო ბატონმა ნოე ჟორდანიამ თავისი ცნობილი საპარლამენტო გამოსვლა 1918 წლის 16 დეკემბერს, სადაც ქართული მხარის მიერ პირველად იქნა ოფიციალურად დეკლარირებული სომხეთ-საქართველოს ომის დაწყების ფაქტი).

5. 1918 წლის 18 ოქტომბერს დაშნაკური სომხეთის რეგულარული ჯარის ნაწილებმა ომის გამოუცხადებლად დაარღვიეს პირველად საქართველოს დე ფაქტო სახელმწიფო საზღვრები და შეიარაღებული აგრესიის გზით მისი გარკვეული ტერიტორიების ოკუპაცია მოახდინეს. ამ ეტაპზე, ქართულმა შეიარაღებულმა ძალებმა გერმანული სასაზღვრო ქვედანაყოფების მხარდაჭერით, მიუხედავად საქართველოს მთავრობის არაადეკვატური განწყობებისა, თავისი მაღალი პროფესიონალიზმისა და ტაქტიკურად ყოველმხრივ

დახვეწილი მოქმედებებით შეძლეს დაშნაკური აგრესიის აღკვეთა. მთელი ნოემბრის განმავლობაში მიმდინარე დიპლომატიური მანევრების შემდეგ, 6 დეკემბრიდან ახალქალაქის, ხოლო 9 დეკემბრიდან ბორჩალოს მაზრაში სომხეთის რეგულარული ჯარის ნაწილებმა და დაშნაკურმა საბრძოლო რაზმებმა სრულმასშტაბიანი საომარი მოქმედებები განაახლეს საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის წინააღმდეგ. ომის ამ ეტაპზე, სანაინი_სადახლოს მონაკვეთზე, ქართული მცირერიცხოვანი საჯარისო ქვედანაყოფები წინ ვეღარ აღუდგნენ მტრის კარგად მომზადებულ, მრავალჯერ აღმატებულ ძალებს და მარცხი მარცხზე იწვნიეს. გააფთრებული სისხლიანი ბრძოლების შემდეგ მათ ქართული ტერიტორიების მნიშვნელოვანი ნაწილი დათმეს, ხოლო საბრძოლო დანაკარგებმა ათასობით ქართველი ჯარისკაცი და დიდი მატერიალური ზარალი შეადგინა.

6. დეკემბერში მიმდინარე საომარი მოქმედებების პერიოდში, რა თქმა უნდა, გარკვეულ საბრძოლო ეპიზოდებში ქართველ მეთაურთა მიერაც იქნა ცალკეული ტაქტიკური შეცდომები დაშვებული, მაგრამ საერთო ჯამში, ომში ქართველთა პოლიტიკური წარუმატებლობის მთავარი მიზეზი საქართველოს მთავრობის საომარი მდგომარეობისათვის შეუფერებელი მოქმედებები და მის მიერ გატარებული დანაშაულებრივი სამხედრო_პოლიტიკური კურსი იყო. ისევ ხაზგასმით ვიმეორებთ, რომ ქართველ ჯარისკაცს ომი არ წაუგია. ქართველთა პოლიტიკური წარუმატებლობისათვის პასუხისმგებლობის მთელი სიმძიმე საქართველოს მთავრობას და პირადად მის თავმჯდომარეს მიეწერება. ასეთი დასკვნის გაკეთების საშუალებას ნაშრომში მოყვანილი უამრავი დოკუმენტური და ფაქტობრივი მასალა იძლევა. საქართველოს სახელისუფლებო წრეების მკაცრმა მითითებებმა ქართული სარდლობისადმი, სომეხ აგრესორთა დევნისა და ქართული მხარის შემდგომი შეტევითი მოქმედებების აკრძალვაზე, არსებითად იმოქმედა სომხეთ_საქართველოს ომის შედეგებზე.

7. ბრიტანელთა უეჭველი მხარდაჭერის იმედით გათამამებული დაშნაკები კი ნაადრევად ზეიმობდნენ გამარჯვებას. მათ მოწინააღმდეგეს ხომ „გერმანელთა მოკავშირე და მეგობარი“ საქართველო წარმოადგენდა, რომელიც ამისათვის მკაცრ სასჯელს იმსახურებდა. მაგრამ ამ ეტაპზე დაშნაკთა იმედებს ასრულება არ ეწერა. I მსოფლიო ომის დასრულებისთანავე ბრიტანელები ტრიუმფატორებად შემოვიდნენ ამიერკავკასიაში და შესაბამისად, მათი შემდგომი მოქმედებების სტრატეგიას ომში გამარჯვებულის სტატუსი

განაპირობებდა. ამ სტატუსით მინიჭებული უფლებები კი სხვა არაფერი იყო, თუ არა ახალი კოლონიური პოლიტიკის გატარება იქ, სადაც გერმანელთა და თურქთა აღმოსავლური პრეტენზიები უკვე აღკვეთილი იყო. ამ ბრიტანული სტრატეგიის ამოსავალ წერტილს ამიერკავკასიაში ბაქოს ნავთობისა და რეგიონის სხვა ბუნებრივი სიმდიდრეების ფლობა, აგრეთვე მათი ტრანსპორტირების უსაფრთხო უზრუნველყოფა წარმოადგენდა დასავლეთისაკენ, ბათუმის პორტის გავლით. სწორედ ამიტომ მოახდინეს ბრიტანულმა ქვედანაყოფებმა 17 ნოემბერს გენერალ_მაიორ უილიამ ტომსონის მეთაურობით ჯერ ბაქოს, ხოლო ოდნავ მოგვიანებით, ბათუმის ოკუპაცია ბრიგადის გენერალ გ. ტ. ფორესტიე_უოკერის ძალებით. სწორედ ამიტომ გადმოვიდა სულ მალე, 1919 წელს, ბრიტანელთა სალონიკის არმიის ბალკანეთისა და ამიერკავკასიის გაერთიანებული სამხედრო სარდლობა თავისი შტაბ_ბინით ბალკანეთიდან ამიერკავკასიაში, თბილისში, გენერალ_მაიორ ჯორჯ ფ. მილნის (George F. Milne) სახით. ამიერკავკასიისაგან განსხვავებით, 1918 წლის ბოლოსათვის ბალკანეთი უკვე აღარ წარმოადგენდა ბრიტანელებისათვის პირველი რიგის სტრატეგიული ინტერესების სფეროს.

8. საომარი მოქმედებების ბოლო ეტაპზე, 28_31 დეკემბრის ძლევამოსილი შეტევითი ოპერაციის შედეგად, ქართულმა შენაერთებმა დიდ წარმატებას მიაღწიეს და სომხურ ნაწილებს აირუმამდე დაახვეინეს. ფაქტობრივად, ახლა იწყებოდა ქართველთათვის ომი, მაგრამ... ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ბუნებრივია, რომ ბრიტანელები უკვე სასწრაფოდ აღკვეთდნენ სომხეთ_საქართველოს ომს და თან ისე, რომ მედიატორის საპატიო როლშიც აღმოჩენილიყვნენ. ათასწლოვანმა იმპერიულმა პრინციპმა _ divide et impera, აქაც შეუცდომლად იმუშავა. მოცემულ ეტაპზე ბრიტანელებს რაიონში საიმედო ლეგიტიმური საფუძველი და მყარი სტაბილურობა სჭირდებოდათ. ყოველივე ამას კი საქართველოს მთავრობისა და პირადად მისი თავმჯდომარის დანაშაულებრივმა „პაციფისტურმა“ მისწრაფებებმაც შეუწყო ხელი. დიდ პოლიტიკას დიდი გათვლები სჭირდება, ამაში კი ბრიტანელებს არაფერი არ ეშლებოდათ არც ერთ დროს.

9. სომეხ დაშნაკელებს ულტრანაციონალისტური ექსტრემიზმი ახრჩობდათ, ქართველ მენშევიკებს კი _ „ინტერნაციონალური დემოკრატიის“ ავადმყოფური იდეა_ფიქსები. სომეხი დაშნაკებისათვის მთავარი მათი მომავალი სახელმწიფოს, „დიადი არმენიისათვის“ მიწების „მოპოვება“ იყო საჭირო. ქართველი მენშევიკებისათვის კი _

შეუბღალავ დემოკრატია იმიჯის შექმნა „მსოფლიო დემოკრატიის“ თვალში. რეალობა კი გაცილებით მარტივი და პროზაული იყო – გამარჯვებული ყოველთვის მართალია და მას არ ასამართლებენ.

10. სოციალიზმისა და რევოლუციების შხამიანი იდეოლოგიით დაავადებული საქართველოსა და სომხეთის მმართველი პოლიტიკური წრეები იმ სისხლიან დაპირისპირებაში აღმოჩნდნენ ჩართულნი, რომელმაც ახალი საბედისწერო განხეთქილება შეიტანა სომხურ-ქართულ ურთიერთობებში. დაშნაკური იდეოლოგიით მოწამლული საქართველოს ათასობით სომეხი ეროვნების მოქალაქე კი ანტისახელმწიფოებრივ ქმედებებში აღმოჩნდა ჩართული და „მეხუთე კოლონის“ დანაშაულებრივ ორგანიზებას შეუწყო ხელი. საქართველოში მცხოვრებ და თავშეფარებულ სომეხთა მოღალატურ მოქმედებებთან დაკავშირებით, მეტად ნიშანდობლივია ოტომანთა მმართველი ტრიუმვირატის ერთ-ერთი წევრის, ზემოთ ხსენებული მეჰმედ თალაათ ფაშას შემდეგი სიტყვები: „(I მსოფლიო ომში – ა. ჩ.) ჩვენი მტრები რუსები იყვნენ და როდესაც ისინი გვესროდნენ, მათი ნასროლი ტყვიები ჩვენს ჯარისკაცებს ფეხებში ხვდებოდა. მაგრამ, როცა სომეხებმა, რომლებიც ჩვენი სახელმწიფოს მოქალაქეებს წარმოადგენდნენ, გვესროლეს და სამშობლოს უღალატეს, მათი ნასროლი ტყვია გულში მოგვხვდა“.[131] ამ სიტყვებით მიმართა მეჰმედ თალაათ ფაშამ ავეტის აპარონიანსა და ალექსანდ ხატისოვს 1918 წლის ივნისის თვეში გამართულ შეხვედრაზე, როდესაც ეს უკანასკნელნი საგარეო ტურნეს მართავდნენ ოსმალეთში, სომხეთისათვის კომპრომისებისა და დათმობების თხოვნით.

11. დაშნაკური იდეოლოგიით თავგზააზნეულ სომეხთა მოღალატურ ქმედებებთან დაკავშირებით კი დავამატებდით, რომ განურჩევლად მოქალაქეობისა და ქვეშევრდომობისა, სომეხთა მიერ საქართველოზე ნასროლი ტყვია ქართველ კაცს სულში მოხვდა, რამაც გამოუსწორებელი შედეგები იქონია შემდგომ და ეს საბედისწეროდ ნასროლი ტყვია მოგვიანებით, 1920 წლის ნოემბერ-დეკემბრის მოვლენების დროს ბუმერანგით დაუბრუნდათ უკან დაშნაკებს. დიახ, 1920 წელს, სომეხთა მიერ დაწყებული შეიარაღებული ექსპანსია ქემალისტთა ახალგაზრდა თურქული რესპუბლიკის წინააღმდეგ სისხლში იქნა ჩახრჩობილი ბოლშევიკურ-ქემალისტური ალიანსის მიერ. იმ ბოლშევიკების მიერ, რომლებთან ერთადაც დაიწყეს დაშნაკებმა დიდი ამიერკავკასიური საერთო სომხური სამეფოს შექმნა 1918 წლის გაზაფხულზე. სომეხთათვის ამ საბედისწერო ჟამს კი

საქართველოს პირველი რესპუბლიკა ნეიტრალური მაცურებლის როლს დასჯერდა მხოლოდ. და ეს იყო ის დიდი საზღაური, რაც სომხებმა მოიმკეს ქართველებთან წარმოებული ყოვლად გაუმართლებელი ომის შედეგად. ამ საკითხთან დაკავშირებით კი ზუსტად აღნიშნავს ბატონი რიჩარდ ოვანესიანი: „სომხეთ_საქართველოს ომის ნეგატიური ასპექტები გაცილებით უფრო ღრმა აღმოჩნდა და იგი მოგვიანებით გახდა ნათელი, ვიდრე ის უბედურება, რაც საქართველოს სომხებს დაატყდათ თავს. (აქ საქართველოში მცხოვრები მოღალატე სომხების უფლებების შეკვეცაზეა მინიშნება _ ა. ჩ.) ორივე რესპუბლიკისათვის გაცილებით უფრო მნიშვნელოვანი იყო ერთმანეთის მხარდაჭერა მაშინ, როცა ისინი ერთმანეთთან დაპირისპირებაში აღმოჩნდნენ ჩათრეულნი“.[132] ავტორი სომხეთისათვის აშკარად უარყოფითად აფასებს დაშნაკთა მიერ ქართველებისადმი თავსმოხვეულ ომს და ირიბ მინიშნებას აკეთებს მის უარყოფით შედეგებზე, თუმცა ამ შემთხვევაში არ აკონკრეტებს იმ ისტორიულ რეალიებს, რაც ჩვენ ზემოთ ვახსენეთ. სამწუხაროდ, ასეთი იყო ისტორიული სინამდვილე... ნიშანდობლივია, რომ აქ ავტორი ერთობ საინტერესო ფრაზას ხმარობს: „ისინი (სომხეთი და საქართველო _ ა. ჩ.) ერთმანეთთან დაპირისპირებაში აღმოჩნდნენ ჩათრეულნი“...“ აქ კი ნამდვილად არაა გულწრფელი ავტორი. საქართველო არსადაც არ აღმოჩნდა ჩათრეული სომხეთისაგან განსხვავებით. დიახაც, სომხები თავისი „დიდი მოკავშირეების“ მხრიდან ნაწილობრივ ჩათრეულნი აღმოჩნდნენ ამ ომში, მაგრამ ომის დაწყების მხოლოდ მათთვის გადაბრალება ნამდვილად არაა მართებული. დაშნაკთა ულტრანაციონალიზმსა და ექსპანსიონისტურ იდეოლოგიაზე დაყრდნობით, დიდმა მოკავშირეებმა ამ ომის მხოლოდ ინიცირება მოახდინეს.

12. ომის გამომწვევი რეალური მიზეზები ჩვენთვის უკვე კარგადაა ცნობილი, „მეხუთე კოლონის“ _ საქართველოს სომეხი მოსახლეობის როლი კი _ გარკვეული. ამ საკითხთან დაკავშირებით ზუსტად აღნიშნავს სტეფან ჯონსი: „საქართველოს სოციალ_დემოკრატიული მთავრობა, რომელიც მტრულად იყო განწყობილი მსხვილი ბიზნესისადმი, იზიარებდა ქართველი ნაციონალისტების ეჭვებს, რომ ის ნახევარი მილიონი სომეხი, რომელთაც დომინანტური მდგომარეობა ეჭირათ დედაქალაქში, დაკავებული ჰქონდათ სტრატეგიული სასაზღვრო ტერიტორიები და ეკონომიკის უმეტეს ნაწილს აკონტროლებდნენ, მეტისმეტად ლოიალურად იყვნენ განწყობილნი ახალი სომხური რესპუბლიკისადმი. ქართველების ეჭვები 1918 წლის ოქტომბრისა და დეკემბრის

მოვლენების დროს გამართლდა, როცა სომხებით დასახლებული საქართველოს სამხრეთის რაიონი ლორე, მათი დიდი მხარდაჭერით იქნა სომხეთის მთავრობის მიერ ოკუპირებული”.[133] და ისევ ოვანეს კაჩაზუნის: „ჩვენ ნაწილობრივ მივაღწიეთ მიზანს, მაგრამ ამ ომმა ბევრ რამეზეც დაგვაფიქრა. ვიბრძოლეთ იმ მეზობელთან, რომელთანაც ყველაზე უფრო მჭიდრო ურთიერთობები უნდა გვქონოდა. ჩვენ საქართველოს გავლით ვუკავშირდებოდით გარე სამყაროს. ჩვენი გულწრფელი სურვილი იყო ქართველებთან კეთილმეზობლური ურთიერთობების დამყარება, მაგრამ ეს ვერ შევძელით. ამაში, გარკვეული როლი საქართველოს მთავრობის პოზიციასთან ერთად, ჩვენმა უძლურებამ და პოლიტიკურმა განუვითარებლობამაც ითამაშა...”[134 ასეთი არის ორი გამოჩენილი სომეხი მოღვაწის, რიჩარდ ოვანესიანისა და თვით ოვანეს კაჩაზუნის მიერ სომხეთ_საქართველოს ომის შედეგების შესახებ გაკეთებული ზოგადი შეფასებებები. ამ შეფასებებს ვერაფერს ვეღარ დავუმატებთ ახალს.

13. დღეს კი ბატონ ოვანეს კაჩაზუნის დასკვნების საპირისპიროდ დგინდება, რომ „დაშნაკუტიუნს თურმე კიდევ ბევრი აქვს საკეთებელი”... და თურმე, ნაადრევი ყოფილა მისი წინასწარმეტყველებანი. ჩვენს მიერ საერთაშორისო ელექტრონულ საინფორმაციო ქსელში მოპოვებულ იქნა სომეხთა რევოლუციური ფედერაციის – დაშნაკთა სოციალისტური პარტიის ოფიციალური ვებ_გვერდის საარქივო განყოფილებაში დაცული პარტიის თანამედროვე სამოქმედო პროგრამა, სადაც კონკრეტულადაა ჩამოყალიბებული დაშნაკთა სტრატეგიული მიზნები, ამ მიზნების მიღწევის გზები და მეთოდები. დასახულია უახლოესი და პერსპექტიული ამოცანები: „სომეხთა რევოლუციური ფედერაცია თავისი მსოფლმხედველობითა და ტრადიციებით არსებითად არის ნაციონალური, სოციალისტური, დემოკრატიული და რევოლუციური ტიპის პარტია. (აბსოლუტურად გაუგებარი და არათავსებადი სიტყვების შეთავსებაა – ა. ჩ.) პარტიის მიზანს შეადგენს: – თავისუფალი, დამოუკიდებელი და განუყოფელი სომხეთის შექმნა. სომხეთი უნდა იყოს დემოკრატიული და სოციალისტური. *გაერთიანებული სომხეთის საზღვრები უნდა განისაზღვროს სევრის კონფერენციით ცნობილ საზღვრებში და მასში უნდა მოექცეს არწახის (მთიანი ყარაბაღი – ა. ჩ.), ჯავახეთის(!!!) და ნახიჭევანის რეგიონები.* (ხაზგასმა ჩემია – ა>. ჩ.)

თუ წარმოდგენილ თეზისს დავუმატებთ ჯერ კიდევ 1919 წლიდან დაშნაკთა მიერ წამოყენებულ ლოზუნგს: „ერთი ერი – ერთი ბრძოლა“, მივიღებთ პრაქტიკულად დასრულებულ სურათს, რასაც მეტად საინტერესო დასკვნებამდე მივყავართ: მსოფლიო პოლიტიკის სფეროდან საყოველთაოდ ცნობილი ფაქტია, რომ წარსულში თუ დღეს არსებული სხვადასხვა პოლიტიკური პარტიების დასახელებებში, როგორც წესი, ეროვნულობა არ ფიგურირებს. ამ კუთხით დაშნაკუტიუნის” პარტია გამონაკლისს წარმოადგენს. თვით მისი დასახელება – „სომეხთა რევოლუციური ფედერაცია“, ანუ დაშნაკთა სოციალისტური პარტია, თავისთავად მეტყველებს იმაზე, რომ ეს არის სომეხთა, ანუ, მხოლოდ სომეხი ერის ეროვნული და სოციალისტური ტიპის პარტია, ე.ი. ნაციონალური და სოციალისტური ტიპის პარტია, რომელიც სოციალიზმის პირობებში სოციალურ კეთილდღეობას პირდება მხოლოდ და მხოლოდ ერთ ეთნიკურ ჯგუფს – სომეხებს. და ამ ეროვნული კეთილდღეობის მიღწევის მექანიზმები და საშუალებები მხოლოდ და მხოლოდ შეიარაღებული ბრძოლაა ყოველთა სომეხთა „საყოველთაო რევოლუციის“ გზით. თუ სომეხთა სხვა ნაციონალისტური პარტიები „არმენაკანი“ და „ჰუნჩაკი“ თავის სამოქმედო პროგრამებში სომეხთა „თვითგამორკვევისათვის“ მსოფლიო პროპაგანდასა და ბრძოლას მხოლოდ ოსმალთა იმპერიის ტერიტორიებზე ისახავდნენ მიზნად – „დაშნაკთა“ შემთხვევაში სხვა მდგომარეობაა. მისი ინტერესების, მეთოდებისა და პოტენციური შეიარაღებული ექსპანსიის არეალი გაფართოებულია და იგი მოიცავს ამიერკავკასიის მნიშვნელოვან ტერიტორიებს, აგრეთვე ისტორიული მესოპოტამიის, ანატოლიისა და ირანის ნაწილსაც. დროთა განმავლობაში დაშნაკებს მადაც ემატებათ და ისინი 1920 წლის 10 აგვისტოს სევრის კონფერენციის მიხედვით განსაზღვრულ ტერიტორიებსაც აღარ ჯერდებიან „დიადი არმენიისათვის“. ისინი დამატებით მიწებსაც მოითხოვენ ჯავახეთის სახით.

დაშნაკთა პარტიის მთავარი ამოცანა და მიზანი სომეხთა ეროვნული ერთიანობისა და სოციალურ-ეკონომიკური კეთილდღეობის შექმნაა ყოველთა სომეხთათვის, ხაზს ვუსვამთ, ყოველთა სომეხთათვის, სხვა, სუვერენულ სახელმწიფოთა ტერიტორიების ხარჯზე შექმნილ დიდ, მონოეთნიკურ სომხურ სახელმწიფოში. ეს არაა იმპერია – ესაა მკაცრად მონოეთნიკური საზოგადოებრივი ფორმაცია – რაღაც დიდი სომხური თემის მსგავსი რამ. სომეხთა სახელმწიფოებრივმა იდეოლოგიამ მოსახლეობის ეთნიკური

შემადგენლობის მხრივ რომ ფაქტობრივად უკვე მიაღწია პარტიის დასახულ მიზანს და ჩვენი დასკვნები უსაფუძვლო არაა, ამას თუნდაც უკვე დღეს შექმნილი ეთნიკური სურათი ადასტურებს დღევანდელ სომხურ სახელმწიფოში.

ამიერკავკასიაში ლორე_ბამბაკი და მთიანი ყარაბაღი (არწახი) უკვე მიღწეულია, შემდეგი სამიზნე კი „უეჭველი და ძირძველი სომხური ტერიტორიები“ – ჯავახეთი და ნახიჭევანია. ამის შემდეგ კი, სხვა დანარჩენი... აღნიშნული ტერიტორიების სომხეთისათვის შემოერთება კი შეიარაღებული აგრესიის ე.ი. ომის გზით და ადგილობრივი, მკვიდრი არასომეხი ეთნოსის გასახლებით ან ლიკვიდაციის გზით უნდა განხორციელდეს ისევ და ისევ. ჩვენთვის უკვე კარგად ნაცნობი და თითქმის დავიწყებული ცნებებია.

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ვამტკიცებთ, რომ სომეხთა რევოლუციური ფედერაცია – დაშნაკთა სოციალისტური პარტია, რომელიც „სომეხთა საყოველთაო რევოლუციისა“ და საომარი მოქმედებების პროპაგანდას ეწევა – ომის პარტიაა. რეზიუმეს სახით კი ცალსახად ვასკვნით, რომ დაშნაკთა პარტიული იდეოლოგია და სტრატეგიული მოქმედებების პოლიტიკა სხვა არაფერია, თუ არა ტიპური ნაციონალ_სოციალიზმი, ანუ, მარტივად რომ ვთქვათ – ფაშიზმი, სომხური ფაშიზმი. მაგრამ სომხური ფაშიზმი კიდევ უფრო მეტია და უფრო საშიში, ვიდრე ფაშიზმი კლასიკური გაგებით. სისრულისათვის კი დავამატებდით, რომ თუ კლასიკური ფაშიზმისათვის კიდევ დასაშვებია იყო გარკვეული ტოლერანტობის გრძნობა ზოგიერთი ერისა და სახელმწიფოსადმი, რაც ისტორიულადაც დასტურდება, ჩვენ შემთხვევაში, სომეხ დაშნაკთათვის ნებისმიერი მეზობელი პირდაპირ მტრად მოიაზრება. სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, სომხურ_დაშნაკური ფაშიზმი არანაკლებ საშიში იდეოლოგიური მოვლენაა, ვიდრე კლასიკური იტალო_გერმანული ფაშიზმი იყო.

14. სომეხ დაშნაკთა ნაციონალისტურ_ექსანსიონისტური იდეოლოგია და მათი აგრესიული მიზნები კარგად იყო ცნობილი საუკუნის წინაც, საქართველოს პირველი რესპუბლიკის არსებობის პერიოდში. ქართველ სოციალ_დემოკრატთა ცენტრალური კომიტეტის ორგანო, გაზეთი „ერთობა“ ჯერ კიდევ 1918 წელს, თავის მოწინავე სტატიაში წერდა: „დაშნაკელები, რომლებიც სოციალისტებს უწოდებენ თავიანთ თავს, სომხეთში მხოლოდ ხიშტის ტრიალს და თათრების ჟლეტას ანდომებენ მთელ თავის ენერგიას. ახლა ბორჩალოსაც მიადგნენ ამავე მიზნით. დაშნაკები მუდამ იყვნენ მეამბოხენი, მუდამ სისხლის

მოციქულად ევლინებოდნენ ქვეყანას”.[135] სწორად აფასებდა გაზეთი „ერთობა“ დაშნაკური მოძრაობის დიდ სტრატეგიულ ხაზს. ეს სიტყვები წინასწარმეტყველურად აღმოჩნდა. მით უმეტეს გასაკვირია, საქართველოს მენშევიკური მთავრობის თავმჯდომარისა და საქართველოს პოლიტიკური ელიტის ის დამთმობი კურსი სომეხ დაშნაკებთან მიმართებაში, რომელსაც იგი მთელი 1917_1919 წლების განმავლობაში ატარებდა.

15. უკანასკნელ წლებში, მთიან ყარაბაღში დატრიალებული მოვლენები იმ დიდი დაშნაკური იდეოლოგიის გაგრძელებას წარმოადგენს, რაც ამ პარტიის თითქმის ასოცილიანი ისტორიის განუყოფელ და ორგანულ ნაწილს შეადგენს. ამ შემთხვევაშიც, ისევე როგორც ოთხმოცი წლის წინ, ხელსაყრელი საგარეო და საშინაო სამხედრო_პოლიტიკური ვითარებების დადგომისთანავე, სომხეთმა რუსეთის დახმარებით ღია სამხედრო აგრესია განახორციელა მეზობელი აზერბაიჯანის წინააღმდეგ და მისი ტერიტორიების მნიშვნელოვანი ნაწილის ანექსია მოახდინა. ხოლო ჯავახეთის სომხეთისათვის მიერთების საკითხი არა თუ აქტუალურ, არამედ პირველხარისხოვან ამოცანას წარმოადგენს დაშნაკი იდეოლოგიებისათვის დღესაც. ჯავახეთში პირველი დიდი ნაბიჯი გადადგმულია. აქ სომეხთათვის ხელსაყრელი ეთნიკური სურათი უკვე დამყარებულია. დღეს ახალქალაქის რაიონის მოსახლეობის 95% საქართველოს სომეხი ეროვნების მოქალაქეებზე მოდის და მათი პრეტენზიული მოთხოვნებიც რეგიონის ქართული და სხვა არასომხური მოსახლეობის მიმართ დღითიდღე მძაფრდება. ფაქტები უამრავია.

16. დღესაც, საქართველოშიც და მთლიანად ამიერკავკასიაშიც, ისევე როგორც წინა საუკუნის დასაწყისში, დაშნაკური სეპარატისტულ_ექსპანსიონისტური იდეოლოგიის მძლავრ საყრდენს რუსეთი წარმოადგენს. ის რუსეთი და ის რუსულ_იმპერიული სული, რომელთანაც ზუსტად ერთი საუკუნის წინ სამუდამო „სიყვარულის“ ფიციტ“ შეიკრნენ დაშნაკები. მართალია, დღევანდელი რუსეთი უბრალოდ „რუსეთია“, არა ცარისტული, არა ბოლშევიკური, არა ესერული, არა კომუნისტური, მაგრამ ამას არა აქვს არსებითი მნიშვნელობა, ეს იდეას არ ცვლის. მთავარი ხომ საბოლოო მიზნის მიღწევაა და არა ამ მიზნისაკენ მიმავალი გზებისა და საშუალებების რაობა. დღესაც ხომ იგივე იდეა ცოცხლობს რუსეთში, როგორც საუკუნეების განმავლობაში ცოცხლობდა. დღესაც ხომ იმპერიული

მესიანიზმის სული ბობოქრობს იქ და ქვეყნიერების სხვადასხვა მხარეს მზირალი იგივე ორთავიანი ფრთოსანი მონსტრი გამოხატავს ყოვლადმპყრობელობის იგივე დიად იდეას. აქ კი, კავკასიის გადმოდმა – იგივე მხარეებზე მომზირალი იგივე დაშნაკური ლომ_არწივი, როგორც ეს იმ ავბედით 1918_1920 წლებში იყო. თუ რა გაგრძელებებს პოულობდა ისტორიულად შემდგომში მსგავსი ალიანსები და სადამდე მიდიოდა დაშნაკ იდეოლოგთა პრეტენზიები, ჩვენთვის უკვე კარგადაა ცნობილი. დაშნაკებს კი ისევ ვერ გამოაქვთ ისტორიის მწარე გაკვეთილებიდან შესაბამისი დასკვნები, ბედისწერას ეთამამებიან და „დიად იდეასაც“ ვერ თმობენ. ამ საკითხთან დაკავშირებით ზუსტად აღნიშნავს დოქტორი ერდალ ილთერი: „ჩვენის აზრით, თურქული და სომხური საზოგადოებისათვის უმჯობესია, თუ სომხეთის რესპუბლიკა ანგარიშს გაუწევს საერთაშორისო პოლიტიკას, მეგობრულ ხელს გამოგვიწვდის და ისტორიის გაკვეთილებიდან შესაბამის დასკვნებს გამოიტანს“.[136] მაგრამ ყველაზე საოცარი და სამწუხარო ისაა, რომ ვერც ქართველებმა გამოიტანეს შესაბამისი დასკვნები ისტორიის მწარე გამოცდილებიდან და ისევ მოყრუებისა და „ჩვენ არ გვებებას“ პრინციპით მოქმედებენ, უფრო ზუსტად კი, საერთოდ არ მოქმედებენ თავის ძირძველ ისტორიულ მიწებთან მიმართებაში. ისტორიის მოტყუება კი შეუძლებელია.

იგივე დოქტორი ილთერი: „ჩვენს დროშიც, დაშნაკცუტიუნი, მისი მსგავსი ორგანიზაციები და ინსტიტუტები ოცნებობენ ანატოლიის სომხური დიასპორების მიწების შეერთებაზე დიადი სომხური სახელმწიფოს შექმნისათვის. ისინი ყოველგვარ ზომებს მიმართავენ ამისათვის, რითაც ანგარიშს არ უწევენ არსებულ ისტორიულ რეალიებს და ცდილობენ დაანგრიონ ის მეგობრული ურთიერთობები, რომელსაც საფუძველი საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ, 1991 წლის 23 სექტემბერს ჩაეყარა, თურქეთის რესპუბლიკის მიერ სომხეთის დამოუკიდებლობის ცნობით“.[137]

გარკვეულწილად ვეთანხმებით დოქტორ ილთერის შემფოთებას, მაგრამ თურქეთისაგან განსხვავებით დასაფიქრებელი და შესაშფოთებელი საქართველოს უფრო აქვს, რადგან საქართველომ თავისი სისხლით მორწყული ისტორიული მიწა, ლორე_ბამბაკი სომხეთის სასარგებლოდ უკვე დათმო როგორც დე_ფაქტო, ასევე დე_იურე. საქართველოს კიდევ ერთ, ჯავახეთის რეგიონში კი სომხური ექსპანსიისათვის ბრძოლა (ჯერ_ჯერობით იდეოლოგიური) და მისი სომხეთთან მიერთების საკითხი, დაშნაკთა პარტიის ერთ_ერთ

მთავარ ამოცანას შეადგენს დღესაც. და ისიც უდავოა, რომ აქ ფაქტობრივი პროარმენული მდგომარეობა თითქმის უკვე დამყარებულია...

ისტორია ხშირად მეორდება...

დამოწმებული ლიტერატურა და წყაროები

შესავალი

1. [ჟურნალი „მხედარი“. 1919. №7. გვ. 8.
2. [სცია]1878-19/გ-2-24
3. Гурам Мархулия. Армяно-Грузинская мирная конференция 1919 года и создание Лорийской нейтральной зоны. Всегрузинское историческое общество им. Эквтиме Такаишвили. Тбилиси. 2005. გვ. 4.

თავი I

1. Армянский вопрос передъ Мирной Конференціей. 1919г.
2. [Richard Hovannisian. Armenia on the road to Independence 1918. University of California Press, Berkley and Los Angeles, 1969. გვ. 9.
3. [შ. ვადაჭკორია. საქართველო_სომხეთის ურთიერთობების საკითხი ქართულ პოლიტიკურ აზროვნებაში. (1918_1920). თბილისი. გვ. 42.
4. М. Ахов. Россія и армяне. С.-Петербургъ. 1897. გვ. 34.
5. იქვე. გვ. 55.
6. [Stephen F. Jones. Georgian-Armenian relations in 1918 to 1919 and 1991 to 1994: A comperison. გვ. 444.
7. Ив. Джавахишвили. Границы Грузии в историческом и современном рассмотрении. Тбилиси. 1919. გვ. 53.
8. Luigi Vilari. Fire and Sward in the Caucasia. Fisher and Union. London. 1906. გვ. 109_110.
9. М. Ахов. Россія и армяне. С.-Петербургъ. 1897. გვ. 59.
10. [აკადემიკოსი სიმონ ჯანაშია. ისტორიული სიმაართლის დამახინჯების ერთი მაგალითის შესახებ. თბილისი, 2003. გვ. 15_16.
11. ენციკლოპედია Britanica. 1911.

12. იქვე.
13. [სცია 1969_2_186_45.
14. [Richard Hovannisian. Armenia on the road of Independence 1918... გვ. 235.
15. [გრ. ლორთქიფანიძე. ფიქრები საქართველოზე. თბილისი. 1995. გვ. 158_159.
16. [ალ. ბენდიანიშვილი. საქართველოს პირველი რესპუბლიკა. თბილისი. 2001. გვ. 14.
17. [რეზო გაბაშვილი. დაბრუნება. თბილისი. 1992. გვ. 143.
18. W.E.D. Alenn. Caucasian battlefields. A history of the wars on the Turko-Caucasian border. 1828-1921. Cambridge. 1953. გვ. 167.
19. [ალ. ბენდიანიშვილი. საქართველოს პირველი რესპუბლიკა. თბილისი. 2001. გვ. 19.
20. [И. Г. Корсун. Первая мировая война на кавказском фронте. Воениздат. Москва. 1946 г. გვ. 31.
21. [W. E. D. Alenn. Caucasian battlefields... გვ. 167.
22. [რეზო გაბაშვილი. დაბრუნება. თბილისი. 1992. გვ. 152.
23. [შოთა A ვადაჭკორია. საქართველო_სომხეთის ურთიერთობის საკითხი... გვ. 26.
24. [Бахтияр Наджафов. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX начале XX в. Часть вторая. Баку. 1994. გვ. 12-13. ЦГАПП и ОД АР, ф.276, оп.8, д.463, გვ. 43.
25. იქვე.
26. იქვე. გვ. 24
27. [იქვე. გვ. 17.
28. იქვე გვ. 27.
29. [Stephen F. Jones. Georgian-Armenian relations ... გვ. 113.
30. [W. E. D. Allen and Paul Muratoff. Caucasian Battlefields... გვ. 483.
31. О. Арутюнян. Воспоминания. Ереван. 1956. გვ. 47.
32. [Г. Аветисян. Армянское войнство. Журнал „Армянский вестник“. 1999 г. №1_2. стр. 5.
33. [Henry Barby. Les extravagances bolcheviques et l'еропpee Armenienne. Paris. 1921.
34. [Бахтияр Наджафов. Лицо врага... გვ. 109.

35. [Firuz Kazemzadeh. D. Ph. The struggle for Transcucasia (1917-1921). Philosophical Library. New York. 1951. გვ. 133. Suren Shaumian. О Bakinskoi Komune, MS. Cited by Ratgauzer, op. cit., p. 137.
36. Бахтияр Наджафов. Лицо врага... გვ. 110. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. №223. გვ. 440_441.
37. [იქვე. გვ. 158.
38. [Академик Г. Аветисян. Армянское войнство. Журнал „Армянский вестник”. 1999г. №1_2.
39. იქვე.
40. იქვე.
41. [W. E. D. Allen and Paul Muratoff. Caucasian Battlefields... გვ. 476.

თავი II

1. [Stephen F. Jones. Georgian_Armenian relations... გვ . 114.
2. [გ. კვინიტაზე. საქართველოს დამოუკიდებლობის წლები 1917_1921. მოგონებები. თბილისი. გვ. 45.
3. [სცია 1878_2_19/გ_64.
4. [გ. მაზნიაშვილი. მოგონებები 1917_1925. ბათუმი. 1990. გვ. 4.
5. [გენერალი ალექსანდრე ზაქარიაძე. ჟურნალი „მხედარი”. 1992. №2. გვ. 45.
6. [შ. მალაკელიძე _ მოგონებები. ვ. რცხილაძე. ჟურნალი „განთიადი”. ქუთაისი. 1991. №3. გვ. 136.
7. [ვ. თევზაძე. ქართველი ოფიცრის ჩანაწერები. „მეცნიერება”. თბილისი. 1990. გვ. 38.
8. [ნიკო კეცხოველი. გამოუქვეყნებელი პირადი არქივი _ „ნარ_ეკლებით მოფენილი გზა”. გვ. 279.
9. [გ. კვინიტაძე. მოგონებები. თბილისი. გვ 27.
10. [ვ. თევზაძე. ქართველი ოფიცრის ჩანაწერები. თბილისი. „მეცნიერება” 1990. გვ. 29.
11. [დავით ვაჩნაძე. ქართული ეროვნული ძირები და რუსული ბოლშევიზმი. თბილისი. 2004. გვ. 71.
12. [იქვე. გვ 61_62.

13. [გიორგი კვინიტაძე. საქართველოს დამოუკიდებლობის წლები 1917_1921. თბილისი. 1998. გვ. 23.
14. [გ. მაზნიაშვილი. მოგონებები. ბათუმი. 1990. გვ. 144.
15. [სცია 1969_2_98_38.
16.]W. E. D. Alenn. Caucasian battlefields... გვ. 452
17. []გაზეთი „საქართველო“. 22 ოქტომბერი. 1918. №199.
18. Аветисян. Армянское войнство. Журнал „Армянский вестник“. 1999г. №1_2. Стр 2.
19. []WWW. htm. Eduard Abrahamian.
20. ვ. თევზაძე. ქართველი ოფიცრის ჩანაწერები. თბილისი. „მეცნიერება“. 1990. გვ. 9.
21. [ნიკო კეცხოველი. გამოუქვეყნებელი პირადი არქივი _ „ნარ_ეკლებით მოფენილი გზა“. გვ. 279.
22. [W. E. D. Allen and Paul Muratoff. Caucasian Battlefields... გვ. 458_459.
23. [Stephen F. Jones. Georgian-Armenian relations... გვ. 114_115.
24. [W. E. D. Alenn. Caucasian battlefields... გვ. 452.
25. [WWW. htm. Eduard Abrahamian.
26. [სცია]1864_1_5_19.
27. []გაზეთი „საქართველო“. 24 ოქტომბერი. №201.
28. [WWW. htm. Eduard Abrahamian.
29. Шахдин. Дашнакцютюн на службе русской белогвардейщины и английского командования на Закавказье. Заккнига. 1931. გვ. 13.
30. იქვე. გვ. 14.
31. []ვ. თევზაძე. ქართველი ოფიცრის ჩანაწერები. თბილისი. „მეცნიერება“. 1990. გვ. 17.
32. []გ. კვინიტაძე. მოგონებები. თბილისი. 1998. გვ. 56.
33. Шахдин. Дашнакцютюн на службе русской белогвардейщины ... გვ. 5.
34. იქვე. გვ. 10_11.
35. [Армянский вопрос. Главная редакция Армянской энциклопедии. Ереван. 1991. გვ. 104.
36. [დაბრუნება. ემიგრანტული ლიტერატურა. გრიგოლ ლორთქიფანიძე. თბილისი. 1992. გვ. 337.
37. История [Первой Мировой Войны. Москва. „Наука“. 1975 г. Стр. 438.

38. [მ. გაბრიჩიძე. გერმანელი ოკუპანტები საქართველოში. დოკუმენტებისა და მასალების კრებული. თბილისი. 1942. გვ. 85. („ბორბა”. №149. 1918.)
39. [В. Джугели. Тяжёлый крест. Тифлисъ. Типографія Правительства. 1920 г. გვ. 13.
40. [გენერალი ალექსანდრე ზაქარიაძე. ჟურნალი „მხედარი”. 1992. №2. გვ. 45.
41. [Stephen. F. Jones. Georgian-Armenian... გვ. 114.
42. [Communist Takeover and Occupation of Georgia. Special report. U. S. Government printing office. Washington. 1955. გვ. 9.
43. [დაბრუნება. ქართული ემიგრანტული ლიტერატურა. თბილისი. 1992. ვ. გოგუაძე. გვ. 426_427.
44. [ვალოდია გოგუაძე. დაბრუნება. 1992. გვ. 440.
45. [„ბორბა”. №131. 31. 07. 1918.
46. [საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამართლებრივი აქტების კრებული. 1918_1921 წ.წ. თბილისი. 1990. გვ. 51_53. ნუგზარ გელოვანი. სამხედრო_საჰაერო ძალები 1918_1921 წლების საქართველოში. ჟურნალი „მხედარი”. 1994. №1_4. გვ. 43.
47. [სცია]1936_1_192_1_3.
48. [ვ. ხაჭაპურიძე. ქართველი ხალხის ბრძოლა საბჭოთა ხელისუფლების დასამყარებლად. პოლიტიკური. მოსკოვი. 1956. გვ. 140.
49. [სცია 1878_1_4_3.
50. [ნუგზარ გელოვანი. სამხედრო_საჰაერო ძალები 1918_1921 წლების საქართველოში... გვ. 46.
51. [Richard Hovannisian. Armenia on the road of Independence... გვ. 231.
52. Дж. [С. Киракосян. Младотурки перед судом истории. Ереван. Айастан. 1989. გვ. 245. სომხეთის სსრ ცენტრალური საისტორიო არქივი. ფონდი 222, აღწერა 1, საქმე 13, ფურც. 186_187.
53. Richard Hovannisian. Armenia on the road of Independence... გვ. 233.
54. [სცია 1878_1_4_5.
55. [სცია 1864_1_5_86.
56. [ვ. თევზაძე. ქართველი ოფიცრის ჩანაწერები. თბილისი. „მეცნიერება”. 1990. გვ. 27.
57. [გ. ივანიძე, მ. ივანიძე. ბრძოლა მესხეთისათვის. თბილისი. 1998. გვ 19_20.

58. [გაზეთი „სახალხო საქმე“. 09. 11. 1918.
59. [გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“, დამატება №7. 1919 წლის აპრილი.]
60. [სცია]1864_1_17_113.
61. [Richard Hovannisian. The republic of Armenia The first year, 1918-1919. University of California press. Berkley. Los Angeles. London. 1971. გვ. 58. (Republic of Armenia archivies. File 65/1, report of September 19 and 25. 1918. Khondkarian, „Opozitsian Hayastanum“. II, 4, pg. 86.).
62. [სცია 1864_1_17_24.
63. [სცია]1864_1_17_25.
64. Firuz Kazemzadeh. D. Ph. The struggle for Transcaucasia ... A. I. Denikin, Ocherki russkoi smuti, Vol. IV, 1924, pp. 152_154.
65. [სცია]1969_2_17_2.
66. [გაზეთი „სახალხო საქმე“. №395. 28. 11. 1918.
67. [გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“. გიორგობისთვის 7. №211.
68. [გაზეთი „სახალხო საქმე“ 24. 10. 1918. №365.
69. [სცია]1864_1_5_108.
70. [სცია 1878_2_19/Г_62.
71. [სცია 1878_1_3_12_17
72. [გ. კვინიტაძე. მოგონებები. თბილისი. 1998. გვ. 117.
73. [იოსებ იმედაშვილი. განახლებული სიცოცხლე. ჟურნალი „თეატრი და ცხოვრება“. 1920. №2.
74. [გაზეთი „სახალხო საქმე“. №409. 1918. 17 დეკემბერი.
75. [გიორგი კვინიტაძე. მოგონებები. გვ. 72.
76. [ი. იმედაშვილი. განახლებული სიცოცხლე. ჟურნალი „თეატრი და ცხოვრება“. 1920. №5.
77. [სცია]1878_1_1_7_8. В. Ляхов. Военно-статистическое описание Тифлиской губернии, Закатальского округа.
78. [გაზეთი „საქართველო“. №243. ქრისტეშობისთვის 19. 1918.
79. [გაზეთი „საქართველო“. ქრისტეშობისთვის 31. №253.
80. Бахтияр Наджафов. Лицо врага... გვ. 117.
81. [სცია 1864_1_32_3.

82. [ალ. აბდალაძე. მეტი ობიექტურობა. ჟურნალი „მნათობი“. 1998. №3_4. გვ. 177.
83. იქვე.
84. [ვიქტორ ნოზაძე. საქართველოს ადდგენისათვის ბრძოლა მესხეთის გამო. თბილისი. 1989. გვ. 45.
85. [სცია]1878_2_19/გ_42.
86. გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“. 01. 01. 1919.
87. [გაზეთი „საქართველო“. ქრისტეშობისთვის 18. 1918. №242.
88. [სცია 1878_1_2_1.
89. [გიორგი კვინიტაძე. საქართველოს დამოუკიდებლობის წლები 1917_1921. თბილისი. 1998. გვ. 75.
90. [გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“. 01. 01. 1919.
91. [მ. გაბრიჩიძე. გერმანელი ოკუპანტები საქართველოში... გვ. 38. (11_11_493).
92. [История Первой Мировой Войны. Москва. „Наука“. 1975 г. Стр. 438.
93. [Исторіи Армяно-Грузинскихъ отношеній. Государственная Типографія. Тифлисъ. 1919. გვ. 7_8.
94. [Изъ исторіи Армяно-Грузинскихъ отношеній. Тифлисъ. 1919. გვ. 8_9.
95. [W. E. D. Alenn. Caucasian battlefields... გვ. 478.
96. იქვე.
97. [ვ. გოგუაძე. დაბრუნება. ემიგრანტული ლიტერატურა. გ. შარაძის რედაქციით. თბილისი. 1992. გვ. 448.
98. [Изъ исторіи Армяно-Грузинскихъ отношеній. Тифлисъ. 1919. გვ. 12_13.
99. [გაზეთი „სახალხო საქმე“. 13 ივნისი. 1918. №256.
100. [Richard G. Hovanissian. The republic of Armenia... გვ. 71.
101. [გაზეთი „საქართველო“. ქრისტეშობისთვის 31. №253.
102. [დაბრუნება. ქართული ემიგრანტული ლიტერატურა. რ. გაბაშვილი. თბილისი. 2001. გვ. 228.

თავი III

1. [დაბრუნება. ვალოდია გოგუაძე. ქართული ემიგრანტული ლიტერატურა. თბილისი. 1992. გვ. 448_450.

2. [ვ. თევზაძე. ქართველი ოფიცრის ჩანაწერები. თბილისი. „მეცნიერება“. 1990. გვ. 27_28.
3. [ალექსანდრე ზაქარიაძე. საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა. 1917_1921. ჟურნალი „მხედარი“. 1993. № 1_2. გვ. 54_55.
4. [გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“. №203. 19. 10. 1918.
5. [სცია]1864_1_5_22.
6. [Изъ исторіи Армяно-Грузинскихъ отношеній. Тифлисъ. 1919. გვ. 13.
7. [სცია 1969_2_17_9.
8. [გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“. 12. 10. 1918.
9. [სცია]1969_2_17_8
10. [სცია 1864_1_17_2.
11. [სცია 1969_2_17_10.
12. [სცია]1969_2_17_1.
13. [სცია]1969_2_17_3.
14. [სცია]1969_2_17_115
15. [სცია]1878_2_19_18.
16. [სცია 1969_2_17_11.
17. [სცია]1969_2_17_127.
18. [სცია]1878_2_19_19.
19. [სცია]1969_2_17_5.
20. [სცია]1969_2_17_152.
21. [სცია]1969_2_17_20.
22. [სცია]1969_2_17_92.
23. [სცია]1969_2_17_144.
24. [В. Джугели. Тяжёлый крест. Тифлисъ. Тіпографія Правительства. 1920. გვ. 6.
25. [იქვე. გვ. 77.
26. [სცია 1864_2_17_8.
27. [სცია]1969_2_17_21.
28. [სცია]1969_2_17_22.

29. [Изъ исторіи Армяно-Грузинскихъ отношеній... გვ. 27.
30. იქვე.
31. [სცია 1969_2_17_24.
32. [გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“ 24. 10. 1918. №201.
33. [სცია 1969_2_17_30.
34. [სცია]1969_2_17_37.
35. [Изъ исторіи Армяно-Грузинскихъ отношеній... გვ. 33.
36. [სცია 1969_2_17_38.
37. [სცია]1969_2_17_48.
38. [სცია]1969_2_17_88.
39. [სცია 1969_2_17_124
40. [სცია]1969_2_17_50
41. [სცია 1969_2_17_62.
42. [რ. ცუხიშვილი. ინგლის_საქართველოს ურთიერთობა 1918_1920 წლებში. თბილისი. 1995. გვ 38.
43. [Richard Hovannisian. The republic of Armenia... გვ. 75.
44. იქვე. გვ. 78.
45. [Бахтияр Наджафов. Лицо врага... გვ. 175_176.
46. ლ. სანიკიძე. მესამე დასის საქართველო... გვ. 426_427.
47.]Кариби. Красная книга. Тифлісь. 1919 г. გვ. 214_215.
48. []DR. Erdal Ilter. Armenian and Russian oppressions (1914-1916). (Testimonies of witnesses). Series of social and strategical reserches. Ankara. 1999. გვ. 99.
49. [Бахтияр Наджафов. Лицо врага... გვ. ЦГАОР АР, ф.894, оп.10, д.103. გვ. 10_19.
50. []გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“. №213. 9 გორგობისთვე.
51. [ნინო ვაშაყმაძე. სახელმწიფოებრივი საზღვრების საკითხი საქართველო_სომხეთის ურთიერთობაში 1917_1921 წლებში“. გამომცემლობა „საქართველო“. ქუთაისის ფილიალი. 2002. გვ. 42. გაზეთი „ერთობა“. 1918. №241.
52. [გაზეთი „აშხატავორი“ 11. 11. 1918.
53.]Кариби. Красная книга. Тифлісь. 1919 г. გვ. 215. „Описаніе боевыхъ дѣйствій отд. Борч.

- Отряда въ периодъ войны армянъ съ грузинами”. Докладъ ген.-м. Циціанова.
54. [გაზეთი „საქართველო”. 10. 11. 1918.
 55. იქვე.
 56. [ვიქტორ ნოზაძე. საქართველოს აღდგენისათვის ბრძოლა მესხეთის გამო. თბილისი. 1989. გვ. 14.
 57. [გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა”. 10 გიორგობისთვე. №214.
 58. [გაზეთი „სახალხო საქმე”. 20 ოქტომბერი. 1918. №361.
 59. [საქართველოს პარლამენტის სტენოგრაფიული ანგარიში, №58. ტფ. 1918. გვ. 33.
 60. [გაზეთი „საქართველო” 20. 12. 1918. №244.
 61. [სცია 1969_2_17_110
 62. [Richard G. Hovannisian. The republic of Armenia... გვ. 94.
 63. [სცია]1864_1_50_1.
 64. [სცია 1864_1_50_3.
 65. [სცია]1864_1_50_4.
 66. [დავით ვაჩნაძე. ქართული ეროვნული ძირები და რუსული ბოლშევიზმი..... გვ. 59.
 67. ფ. ჟიჟიაშვილი. საქართველოს სამხრეთის საზღვრების პრობლემა ანუ სომხეთთან ურთიერთდამოკიდებულება 1918 წელს. გაზეთი „დრონი”. 1993 წელი. №34.
 68. [სცია 1864_1_50_6.
 69. [სცია 1864_1_50_11.
 70. [Firuz Kazemzadeh. D. Ph. The struggle for Transcucasia... გვ. 176.
 71. [Richard G. Hovannisian. The republic of Armenia... გვ. 62.
 72. [გაზეთი „სახალხო საქმე” №403. 8. 12. 1918.
 73. [სცია 1864_1_50_12.
 74. [გაზეთი „სახალხო საქმე”. 28. 11. 1918. №395.
 75. [სცია 1969_2_17_159.
 76. [სცია]1969_2_17_158
 77. [სცია]1969_2_17_88.
 78. [სცია 1878_1_3_12.
 79. [ნიკო კეცხოველი. პირადი არქივი. „ნარ_ეკლებით მოფენილი გზა”. გვ. 186.

80. [სცია]1864_1_39_43
81. [სცია 1864_1_50_28.
82. [გაზეთი „სახალხო საქმე“. 07. 12. 1918. №402.
83. [ნიკო კეცხოველი. პირადი არქივი. „ნარ_ეკლებით მოფენილი გზა“. გვ. 286_287.
84. [სცია 1864_1_50_38.
85. [Richard G. Hovannisian. The republic of Armenia... გვ. 103.
86. [მ. ვაშაყმაძე. სახელმწიფოებრივი საზღვრების საკითხი... გვ. 44.
87. [Документы Гувверского архива (США) о гражданской войне в СССР. Документ №2. Армяно-гузинская война. Отечественный Архив. 1992. №1. გვ. 59.
88. [იქვე.
89. [იქვე.
90. იქვე. Документ №3. Из сообщения отдела пропаганды Особого совещания при Гавнокомандующем вооружёнными силами Юга Росси и по вопросу объединения Южной и Северной Осетии. Отечественный Архив. 1992. №1. გვ. 61.
91. [Richard G. Hovannisian. The republic of Armenia... გვ. 103.
92. [Firuz Kazemzadeh. D. Ph. The struggle for Transcaucasia... გვ. 181.
93. [ი. იმედაშვილი. განახლებული სიცოცხლე. ჟურნალი „თეატრი და ცხოვრება“. 26. 05. 1919.
94. [გაზეთი „სახალხო საქმე“. 01. 01. 1919. №422.
95. [Изъ исторіи Армяно-Грузинскихъ отношеній... გვ. 88.
96. იქვე. გვ. 125_126.
97. იქვე. გვ. 89.
98. იქვე.
99. [გაზეთი „საქართველო“. ქრისტეშობისთვის 12. №238.
100. [სცია 1864_1_50_38.
101. [Изъ исторіи Армяно-Грузинскихъ отношеній...გვ. 90.
102. [სცია 1878_2_19/Г_57. მე_5
103. [Изъ исторіи Армяно-Грузинскихъ отношеній... გვ. 90.
104. იქვე. გვ. 91.

105. [სცია 1864_1_50_57.
106. [ნიკო კეცხოველი. პირადი არქივი. ნარ_ეკლებით მოფენილი გზა. გვ. 287_288.
107. [Изъ исторіи Армяно-Грузинскихъ отношеній... გვ. 92.
108. [სცია]1864_1_50_57.
109. [Изъ исторіи Армяно-Грузинскихъ отношеній... გვ. 93.
110. [იქვე. გვ. 121.
111. [სცია 1864_1_50_62.
112. [სცია]1864_1_50_63.
113. [სცია 1864_1_32_4.
114. [Richard G. Hovannisian. The republic of Armenia... გვ. 111.
115. [Изъ исторіи Армяно-Грузинскихъ отношеній... გვ. 121_122.
116. [სცია 1878_2_19/Г_60.
117. [სცია 1969_2_98_38.
118. [ალ. აბდალაძე. მეტი ობიექტურობა. ჟურნალი „მნათობი“. 1998. № 3_4. გვ. 176.
119. იქვე. გვ. 177.
120. [„გამარჯვებით გასრულებული სიკვდილისა და სისხლის ნადიმი (სომხეთ_საქართველოს ომი)“.
121. [Richard G. Hovannisian. The republic of Armenia... გვ. 102.
122. [Изъ исторіи Армяно-Грузинскихъ отношеній... გვ. 127_128.
123. [იქვე. გვ. 128.
124. [გაზეთი „საქართველო“. ქრისტეშობისთვის 20. №247.
125. [გაზეთი „სახალხო საქმე“. 22 დეკემბერი. №414.
126. [ი. იმედაშვილი. განახლებული სიცოცხლე. ჟურნალი „თეატრი და ცხოვრება. 18. 01. 1920. №2.
127. [Изъ исторіи Армяно-Грузинскихъ отношеній... გვ. 87.
128. [სცია 1878_1_3_12_17.
129. გიორგი კვინიტაძე. საქართველოს დამოუკიდებლობის წლები 1917_1921. თბილისი. 1998. გვ. გვ. 119.
130. [Изъ исторіи Армяно-Грузинскихъ отношеній... გვ. 95.

131. იქვე. გვ. 97.
132. იქვე.
133. [გაზეთი „საქართველო“. 26. 12. 1918. 1918
134. [Изъ истории Армяно-Грузинскихъ отношеній... გვ. 123.
135. [იქვე. გვ. 100.
136. იქვე. გვ. 111.
137. [გაზეთი „საქართველო“. ქრისტეშობისთვის 18. №242.
138. [სცია 1878_2_19/Г_60.
139. [სცია]1878_2_19/Г_63.
140. [სცია 1878_2_19/Г_58.
141. [ვალოდია გოგუაძე. ქართული ემიგრანტული ლიტერატურა. თბილისი. 1992. გვ. 449_450.
142. [გ. კვინიტაძე. მოგონებები. საქართველოს დამოუკიდებლობის წლები 1917_1921. თბილისი. 1998. გვ. 75.
143. Richard G. Hovannisian. The republic of Armenia... გვ. 112_113.
144. [გაზეთი „საქართველო“. ქრისტეშობისთვის 17. №241.
145. [გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“. 20 დეკემბერი. 1918 წ.
146. [სცია]1878_19გ_2_60.
147. [სცია]1878_2_19/Г_59.
148. [გაზეთი „სახალხო საქმე“. 04. 01. 1919. №424.
149. [Richard G. Hovannisian. The republic of Armenia... გვ. 113.
150. [გაზეთი „სახალხო საქმე“. 04. 01. 1919. №424.
151. იქვე.
152. [გიორგი კვინიტაძე. საქართველოს დამოუკიდებლობის წლები 1917_1921. თბილისი. 1998. გვ. 72.
153. [Richard G. Hovannisian. The republic of Armenia... გვ. 113. Vratsian, Interventsia v Zakavkaz'e pg. 196-197. Republic of Armenia Archives, File 65/1. გვ. 113.
154. [სცია]1878_19/Г_2_24.
155. [სცია 1878_19/Г_2_23.

156. [სცია 1878_19/Г_2_64.
157. [სცია 1878_19/Г_2_25.
158. [სცია]1878_2_19/Г_20.
159. [გაზეთი „სახალხო საქმე“.№430. 14. 01. 1919.
160. [სამხედრო ჟურნალი „რესპუბლიკის ჯარი“. 1919. №7. გვ. 6.
161. [ალ. აბდალაძე. მეტი ობიექტურობა! ჟურნალი „მნათობი“. №3_4. გვ. 176.
162. [სცია 1878_2_19/Г_22.
163. [Richard G. Hovannisian. The republic of Armenia... გვ. 113. Vratsian... გვ. 113.

თავი IV

1. [გ. ჟიჟიაშვილი. საქართველოს სამხრეთის საზღვრების პრობლემა, ანუ, სომხეთთან ურთიერთდამოკიდებულება 1918 წელს. გაზეთი „დრონი“. 1993. .№34.
2. ალ. აბდალაძე. მეტი ობიექტურობა.
3. В. Джугели. Тяжёлый крест. Тифлиς. Типография Правительства. 1920. გვ. 75.
4. იქვე. გვ. 89.
5. [იქვე.
6. იქვე. გვ. 90.
7. იქვე. გვ. 92.
8. [გაზეთი „სახალხო საქმე“. 22. 12. 1918. №414.
9. [ჟურნალი „რესპუბლიკის ჯარი“ 1919. №7. გვ. 6.
10. [Richard G. Hovanissian. The republic of Armenia... გვ. 118.
11. [В. Джугели. Тяжёлый крест. Тифлиς. Типография Правительства. 1920. გვ. 98.
12. [გაზეთი „საქართველო“. ქრისტეშობისთვის 29. №252.
13. [В. Джугели. Тяжёлый крест. Тифлиς. Типография Правительства. 1920. გვ. 103.
14. იქვე. გვ. 106.
15. [Richard. G. Hovanissian. The republic of Armenia... გვ. 114.
16. გიორგი კვინიტაძე. საქართველოს დამოუკიდებლობის წლები 1917_1921. თბილისი. 1998. გვ. 75.
17. [გ. მაზნიაშვილი. მოგონებები. 1917_1925. ბათუმი. 1990. გვ. 113.
18. [გ. მაზნიაშვილი. მოგონებები. 1917_1925. ბათუმი. 1990. გვ. 124.

19. გიორგი კვინიტაძე. საქართველოს დამოუკიდებლობის წლები 1917_1921. თბილისი. 1998. გვ. 78.
20. [სცია 1864_1_32_1.
21. [გიორგი კვინიტაძე. საქართველოს დამოუკიდებლობის წლები 1917_1921. თბილისი. 1998. გვ. 78.
22. [სცია 1878_19/გ_2_68.
23. გიორგი კვინიტაძე. საქართველოს დამოუკიდებლობის წლები 1917_1921. თბილისი. 1998. გვ. 85.
- 24.] გ. მაზნიაშვილი. მოგონებები. 1917_1925. ბათუმი. 1990. გვ. 128.
25. გიორგი კვინიტაძე. საქართველოს დამოუკიდებლობის წლები 1917_1921. თბილისი. 1998. გვ. 85.
26. [სამხედრო ჟურნალი „რესპუბლიკის ჯარი“. 1919. გვ. №7. გვ. 7.
27. [სცია 1864_1_39_42.
28. გაზეთი „სახალხო საქმე“. №430. 14. 01. 1919.
29. გაზეთი „სახალხო საქმე“. 10. 01. 1919. №427.
30. [ჟურნალი „რესპუბლიკის ჯარი“. 1919. № 13. გვ. 2.
31. გიორგი კვინიტაძე. საქართველოს დამოუკიდებლობის წლები 1917_1921. თბილისი. 1998. გვ. 85.
32. Richard G. Hovannisian. The republic of Armenia... გვ. 114.
33. გიორგი კვინიტაძე. საქართველოს დამოუკიდებლობის წლები 1917_1921. თბილისი. 1998. გვ. 85.
34. [სცია 1864_1_1_29.
35. [გიორგი კვინიტაძე. საქართველოს დამოუკიდებლობის წლები 1917_1921. თბილისი. 1998. გვ. 86.
36. [გაზეთი „სახალხო საქმე“. 03. 01. 1919. №423.
37. გიორგი კვინიტაძე. საქართველოს დამოუკიდებლობის წლები 1917_1921. თბილისი. 1998. გვ. 86.
38. [სცია 1878-19გ-2-69.
39. [Richard G. Hovannisian. The republic of Armenia... გვ. 118.

40. [სცია]1878-19/გ-2-69.
41. [სცია]1969_2_98_29.
42. [გიორგი კვინიტაძე. საქართველოს დამოუკიდებლობის წლები 1917_1921. თბილისი. 1998. გვ. 88.
43. [გაზეთი „სახალხო საქმე“. 03. 01. 1919. №423.
44. [გაზეთი „საქართველო“. 03. 01. 1919. №423.
45. [გაზეთი 253. ქრისტეშობისთვის 31. 1918.
46. [სამხედრო ჟურნალი „რესპუბლიკის ჯარი“. 1919. №7. გვ. 8.
47. გიორგი კვინიტაძე. საქართველოს დამოუკიდებლობის წლები 1917_1921. თბილისი. 1998. გვ. 88.
48. [სამხედრო ჟურნალი „რესპუბლიკის ჯარი“. 1919. №7. გვ. 8.
49. [გაზეთი „სახალხო საქმე“. 03. 01. 1919. №423.
50. გიორგი კვინიტაძე. საქართველოს დამოუკიდებლობის წლები 1917_1921. თბილისი. 1998. გვ. 88.
51. [სამხედრო ჟურნალი „რესპუბლიკის ჯარი“. 1919. №7. გვ. 8.
52. [სცია 1878-19გ-2-67. 02. 01. 1919. №5. პატაკი მე_5 პოლკის მეთაურს.
53. გ. მაზნიაშვილი. მოგონებანი. ბათუმი. 1990. გვ. 133.
54. [სცია 1878-19გ-2-67. 02. 01. 1919. №5. პატაკი მე_5 პოლკის მეთაურს.
55. [სცია 1878-19გ-2-72.
56. ალ. აზდალაძე. მეტი ობიექტურობა! ჟურნალი „მნათობი“. №3_4. გვ. 177.
57. [სცია 1864_1_39_6.
58. გიორგი კვინიტაძე. საქართველოს დამოუკიდებლობის წლები 1917_1921. თბილისი. 1998. გვ. 92.
59. Richard G. Hovannisian. The republic of Armenia... გვ. 118.
60. [სცია 1878-19გ-2-72.
61. სცია 1864-1-39-20.
62. სცია 1864-1-39-21.
63. Richard G. Hovannisian. The republic of Armenia... გვ. 119. Vratsian. Hanrapetutiun, gv. 205.
Republic of Armenia Archives, File 66ა/3.

64. [სცია 1878-19გ-2-73.
65. გიორგი კვინიტაძე. საქართველოს დამოუკიდებლობის წლები 1917_1921. თბილისი. 1998. გვ. 85.
66. Кариби. Красная книга. Тифлісь. 1919 г. გვ. 216_217.
67. [გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“. 10. 01. 1919. №6.
68. [გაზეთი „საქართველო“. 20. 12. 1918.
69. Бахтияр Наджафов. Лицо врага... გვ. 170_171.
70. Richard G. Hovannisian. The republic of Armenia... გვ. 110_111.
71. [იქვე. გვ. 112.
72. [გაზეთი „ერთობა“. 19. 12. 1918. №274.
73. [სცია] 1864_1_32_8.
74. [სცია 1864_1_32_3.
75. Richard Hovanniasian. Britain, Cab 27/38, E.C. 2655, 2690, 2721, 2726, 2770. Britain, WO, 95/4955.
- 76.] Britain, Operations in Macedonia, II, 307.
- 77.] გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“. №4. კვირა. 1919 წ. 5 იანვარი.
78. იქვე.
- 79.] იქვე.
80. [გაზეთი „სახალხო საქმე“. №372. 31. 12. 1918.
81. [სცია 1864_1_39_10.
82. სცია] 1864_1_39_12.
83. სცია 1864_1_39_18.
84. სცია 1864-1-39-23.
85. [სცია] 1864-1-39-35.
86. სცია 1864_1_39_29.
87. [სცია] 1864_1_39_31.
88. [ვ. თევზაძე. ქართველი ოფიცრის ჩანაწერები. თბილისი. „მეცნიერება“. 1990. გვ. 27_28.
89. Richard G. Hovannisian. The republic of Armenia... გვ. 117.
90. [გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“. №5. კვირა. 7 იანვარი. 1919 წელი.

91. [იქვე.
92. [გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“. 16. 01. 1919.
93. Гурам Мархулия. Армяно-Грузинская мирная конференция... გვ. 8.
94. იქვე. გვ. 10.
95. [გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“. 19. 01. 1919. №14.
96. [Гурам Мархулия. Армяно-Грузинская мирная конференция... გვ. 6.
97. [გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“. 19. 01. 1919. №14.
98. [გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“. 10. 01. 1919. №6.
99. [გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“. 16. 01. 1919.
100. [გაზეთი „სახალხო საქმე“. ინგლისის მისიის ჩამოსვლა ტფილისში. №432. 18. 01. 1919.
101. [ჟურნალი „რესპუბლიკის ჯარი“. 03. 02. №7. გვ. 16.
102. Richard G. Hovanissian. The republic of Armenia. გვ. 122. Britain WO 95/4890, მე_4 ბატალიონის საომარ მოქმედებათა ჟურნალი.
103. [ვალოდია გოგუაძე. ქართული ემიგრანტული ლიტერატურა. თბილისი. 1992. გვ. 450.
104. [Документы Гувёрского архива (США) о гражданской войне в СССР. Документ №2.
105. [Richard G. Hovannisian. The republic of Armenia... გვ. 119.
106. [З. Аваловъ. Независимость Грузіи въ международной политикъ. 1918-1919 г.г. Париж. 1924.
გვ. 166.
107. [სცია 1864_1_39_2
108. სცია 1864_1_39_13
109. სცია] 1878-19გ-2-73.
110. [სცია 1864_1_39_22.
111. [ჟურნალი „რესპუბლიკის ჯარი“. 1919 წ. №7. გვ. 8.
112. იქვე.
113. [ჟურნალი „რესპუბლიკის ჯარი“. №4 გვ. 5. 1918.
114. [გაზეთი „სახალხო საქმე“. 14. 01. 1919. № 430.
115. [სცია 1864_1_39_17.
116. [გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“. №5. 7 იანვარი, 1919.

117. [გაზეთი „ერთობა“. 19. 12. 1918. №274.
118. [В. Джугели. Тяжёлый крест. Тифлисъ. Типографія Правительства. 1920. გვ. 109.
119.]Гурам Мархулия. Армяно-Грузинская мирная конференция... გვ. 9.
- 120 გ. მაზნიაშვილი. მოგონებანი. ბათუმი. 1990. გვ. 133.
121. გაზეთი „საქართველო“. 23. 01. 1919. №17.
- 122.] სამხედრო ჟურნალი „რესპუბლიკის ჯარი“. 1919. №7. გვ. 5.
- 123.] გაზეთი „სახალხო საქმე“. 07. 01. 1919. №426.
124. [ნიკო კეცხოველი. პირადი არქივი. ნარ_ეკლებით მოფენილი გზა. გვ. 294.
125. გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“. 07. 01. 1919. №5.
- 126.] გაზეთი „სახალხო საქმე“. 21. 12. 1918. №413.
127. შ. თეთვაძე, ო. თეთვაძე. სომხები საქართველოში. თბილისი. 1998. გვ. 97_98.
128. [გაზეთი „საქართველო“. 24. 12. 1918. №247.
129. [Richard G. Hovannisian. The republic of Armenia... გვ. 124.
130. Hovhannes Katchaznouni. „The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagtzoutiun) Has Nothing To Do Any More“. New York. 1955. გვ. 15.
131. [Richard Hovannisian. Armenia on the road of Independence 1918... გვ. 231.
- 132.] Richard G. Hovannisian. The republic of Armenia... გვ. 124.
133. Stephen F. Jones. Georgian-Armenian relations... გვ. 449.
134. Hovhannes Katchaznouni. „The Armenian Revolutionary Federation... გვ. 35-36.
135. [135] გაზეთი „ერთობა“. 19. 12. 1918. №274.
136. DR. Erdal Ilter. Armenian and Russian oppressions... გვ. 10.
137. იქვე.

დანართი

თავი I

[10] – „ტფილისის გუბერნია – რუსეთის ტრანსკავკასიური გუბერნია, მოიცავს კავკასიის მთავარ ქედსა და სომხეთის მთიანეთს შორის არსებული დაბლობის აღმოსავლეთ ნაწილს. გუბერნია მდიდარია სასარგებლო წიაღისეულით, მაგრამ სპილენძი მხოლოდ ალავერდსა და ახტალაში მოიპოვება. ნავთობი და მინერალური წყლები ბევრია. გუბერნიის მიწები ირწყვება მდინარე მტკვრისა და მისი შენაკადების წყლებით (ლიახვი, არაგვი, იორი და ალაზანი). ყველა ესენი ფართოდ გამოიყენება ირიგაციაში. გუბერნიის ყველაზე დაბალ ადგილზეა უწყლო, ვრცელი სტეპები – შირაქი და ყარაიაზი მტკვრის მარცხენა სანაპიროზეა, რომლებიც დასახლებულია მომთაბარე თათრებით. გუბერნიის ფართობია 15601 კვ. კმ. (17140 კვ. კმ. ზაქათალის ჩათვლით) და მოსახლეობა 1906 წლის მონაცემებით შეადგენდა 1081900 კაცს. გუბერნია დაყოფილია ცხრა მაზრად. გუბერნიის სამაზრო ქალაქებია ტფილისი, ახალქალაქი, ახალციხე, დუშეთი, გორი, სიღნაღი და თელავი. მოსახლეობის ძირითად საქმიანობას სოფლის მეურნეობა შეადგენს... ტფილისი შეადგენს გუბერნიის ცენტრს და მისი მოსახლეობა 1897 წელს შეადგენდა 160645 კაცს, 1883 წელს კი 104024_ს. ქალაქის მოსახლეობა მოიცავს ქართველებს, რუსებს, გერმანელებს, სპარსელებსა და თათრებს.“ ენციკლოპედია „ბრიტანიკა“. 1911 წ.

[11] – „ერივანის გუბერნია – რუსეთის გუბერნია ტრანსკავკასიაში, რომელიც შემოსაზღვრულია ყარსის პროვინციით დასავლეთიდან, ტფილისის გუბერნიით ჩრდილოეთიდან, ელიზავეტპოლის მაზრით ჩრდილოეთიდან და დასავლეთიდან, სპარსეთითა და თურქეთის სომხეთით სამხრეთიდან. იგი მოიცავს უზარმაზარი პლატოს ცენტრალურ ნაწილს, სადაც განლაგებულია ჩამქრალი ვულკანები ალალოზე (14440 ფუტი) და არარატი (16925 ფუტი). ამ პლატოზეა განლაგებული გოგჩას ტბა (540 კვ. კმ.). ტერიტორია უწყლოა და ირიგაციას მოითხოვს. ირიგაციისათვის ძირითადად გამოიყენება მდინარე არაქსის წყლები, რომელიც ამავე დროს საზღვარს წარმოადგენს სპარსეთთან. მდინარე არაქსის ზედა წელი ქვიანი უდაბნოა. სასარგებლო წიაღისეულით გუბერნია სავარაუდოდ მდიდარია, მაგრამ აქ მხოლოდ ქვამარილის მოპოვება ხდება. გუბერნიის

მოსახლეობა 1897 წლის მონაცემებით შეადგენს 829578 ადამიანს, აქედან მხოლოდ 357086_ია ქალი. ქალაქებში ცხოვრობს სულ 82278 კაცი. 1906 წლის მონაცემებით გუბერნიის მოსახლეობა შეადგენდა 909100 კაცს. აქედან სომხები 441000, თათრები (40%), ქურთები 49389, რუსები, ბერძნები და თათები. თათრებიდან უმეტესობა შიიტია, მხოლოდ 27596_ია სუნიტი, ხოლო 7772 იეზიდია. გუბერნია იყოფა შვიდ მაზრად – ერივანი, ალექსანდროპოლისი, ეჩმიადინი, ნახიჭევანი, ნოვობაიაზეთი, სურმალი და შარურ_დარალაგეზი. ერივანი ან ირვანი, სპარსულად რევანი – გუბერნიის მთავარი ქალაქია. ქალაქის ძირითად მოსახლეობას შეადგენს სომხები, სპარსელები და თათრები. არიან აგრეთვე რუსები და ბერძნები”.[11] ბრიტანეთის სამეფო საზოგადოების ენციკლოპედია „ბრიტანიკა”. 1911.

[17] – ცნობილი ქართველი საზოგადო მოღვაწისა და პატრიოტის, ეროვნულ_დემოკრატიული პარტიისა და პარლამენტის წევრის, ბატონ რეზო გაბაშვილის მემუარიდან: „ჩვენის მხრით, შიგნით საქართველოში, ჩვენ ვაწყობდით ორგანიზაციებს, გაფაციცებით ვაგროვებდით იარაღს და რამდენიმე საწყობიც გვქონდა უკვე, როდესაც მოულოდნელად ჩამოვიდა გიორგი მაჩაბელი და ჩამოიტანა ხელშეკრულებანი გერმანიის, ავსტრიის და ოსმალეთის მთავრობების, რომ ისინი სცნობდნენ საქართველოს დამოუკიდებლობას და ყველაფრით ხელს შეუწყობდნენ მას”.[17]

[27] – „თუმცა სომხებმა დიდი მსხვერპლი გაწიეს მოკავშირეებისათვის, ისინი მაინც არ იმსახურებენ ავტონომიას, რადგან მათ სხვა ორგანიზაციები გარდა რევოლუციურისა არ გააჩნიათ, რომლებიც სომეხთა აზრს გამოხატავენ. და რადგანაც ეს ორგანიზაციები მტრულად არიან განწყობილნი რუსეთისადმი, უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ავტონომიაც, რომელიც ამ ორგანიზაციების ხელში აღმოჩნდება, მტრულად იქნება რუსეთისადმი განწყობილი”.[27]

[28] – „ბოლშევიკებისა და დაშნაკების ეს არააფიშირებული და არსებითად „იატაკქვემა” კავშირი მხოლოდ ერთი შეხედვით ჩანს არაზუნებრივი. თითქოს ინტერნაციონალისტი ბოლშევიკები „მსოფლიო რევოლუციისათვის” იბრძვიან, დაშნაკები

კი, პირიქით, ულტრანაციონალისტები არიან და „დიადი არმენის“ შექმნისათვის იღწვიან. მაგრამ საბოლოო ჯამში, ეს იდეოლოგიური განსხვავება არც ისეთი დიდი დაბრკოლება აღმოჩნდა მათი გაერთიანებისთვის, მით უმეტეს, რომ მათი საბოლოო მიზნები ქიმერული აღმოჩნდა. (მართლაც, მითი „მსოფლიო რევოლუციისა და კომუნიზმის“ შესახებ ისეთივე უსაფუძვლო აღმოჩნდა, როგორც მითი „დიადი არმენის“ შესახებ). ამ ეტაპზე კი ბოლშევიკებსა და დაშნაკელებს ერთი მიზანი ამოძრავებდათ – ჩამოემორებინათ ხელისუფლებისაგან აზერბაიჯანელები, პირველ რიგში „მუსავატი“. აახლოებდათ მათ აგრეთვე, სრული უპრინციპობა, ტოტალური ტერორის პრაქტიკა, დემოკრატიის ნებისმიერი ფორმებისადმი შეუთავსებლობა, ყველა საკითხის ძალოვანი მეთოდებით გადაჭრის პრაქტიკა. დაშნაკელებსა და ბოლშევიკებს აერთიანებდათ აგრეთვე რევოლუციური ფრაზეოლოგიისადმი ერთნაირი მიდრეკილებები, დემაგოგიური ლოზუნგები, პოპულისტური ჟესტები, ხმამაღალი მოწოდებები სოციალიზმის იდეების ერთგულებისადმი. ამავე დროს, ამ კავშირით ორივე მხარე დიდ სარგებელს ნახულობდა: დაშნაკები რუსეთის ბოლშევიკებისა და ესერების მხარდაჭერას მოიპოვებდნენ, რომლებიც უკვე მაშინ წარმოადგენდნენ სერიოზულ ძალას. ბოლშევიკები კი იძენდნენ დაშნაკთა მზა სამხედრო ორგანიზაციას – დამრტყმელ ძალას, რომელსაც შეეძლო გადამწყვეტი როლი ეთამაშა ამიერკავკასიაში შექმნილი არასტაბილური მდგომარეობის გამო”.

თავი II

10] – „ჩვენი მთავრობა, როგორც მოვიხსენიე, სოციალისტური იყო და დიდ სურვილს არ იჩენდა რეგულარული ჯარის მოწყობისათვის. საკმარისად მიაჩნდა ისეთი ორგანიზაციის შექმნა, როგორც შვეიცარიაში იყო, ე.ი. მილიციური სისტემის. არ ვიცი თუ ეს მიზანშეწონილი იყო ისეთ მძიმე პირობებში, როდესაც საქართველო გარშემორტყმული იყო მტრულად განწყობილი სახელმწიფოებით. მახსოვს, გენ. ოდიშელიძე, დიდად განათლებული და დამსახურებული ოფიცერი მხარს უჭერდა ამ წინადადებას, საჭიროდ არ სცნობდა ოფიცერთა ხარისხებს, მათ მაგიერ უკეთესად მიაჩნდა ოფიცერთა წოდება დაკავებული თანამდებობის თანახმად აღნიშნულიყო, როგორც გუნდის, ათასეულის, პოლკის უფროსი და სხვა. კომისიამ საბოლოოდ გადაწყვიტა შექმნილიყო 3 ქვეითი

ბრიგადა, ერთი ცხენოსანი პოლკი და ცალკეული ბრიგადები _ არტილერიის, საპიორთა და სხვა დარგების”.[10]

[12] _ „ს._დ. მთავრობა თავიდან ცივად და უნდობლად დახვდა გენერალ ფონ კრესის წინადადება_რჩევას ერთი მთლიანი ეროვნული ჯარის საჩქაროდ შედგენისათვის, ნაცვლად საომრად უვარგისი პარტიული გვარდიისა.

_ ჩვენ ვართ მოსულნი დროებით და ალბათ მოგვიხდება უკან დაბრუნება. უჯაროდ თქვენი სამშობლო ადვილად წაილეკება მეზობლებისაგან. ისარგებლეთ ჩვენი აქ ყოფნით, გამოცდილებით, ყოველგვარი დახმარებით და შეადგინეთ წესიერი, მაგარი ქართული ჯარი და გაიმაგრეთ თქვენი ქვეყანაო _ მოუწოდებდნენ გერმანელი მრჩევლები ს._დემოკრატების მეთაურებს პარლამენტის სამხედრო კომისიაში, მაგრამ ამაოდ. ს._დემოკრატები უარით დახვდნენ მათ წარმოდგენილ სამხედრო გეგმას, რომელიც მოითხოვდა ერთგვაროვანი მუდმივი ქართული ეროვნული ჯარის მოწყობას (როგორც მთავარ ძალოვან ნაწილს მომავალი საერთო კავკასიის ჯარისა) და პარტიული გვარდიის გაუქმებას... მიზეზი ასეთი გახელებული წინააღმდეგობისა ყველასათვის ნათელი იყო: პარტიული გვარდია მათ ესაჭიროებოდათ დაწყებული მიწების კონფისკაციის საქმის უზრუნველყოფისათვის და მომავალ დამფუძნებელ კრებაში სოფლის ხალხის უმრავლესობის ხმის მიღებისათვის თავისი პარტიული დიქტატურის განმტკიცებისათვის. ამასთანავე მათ ეშინოდათ და ამას არც მალავდნენ, რომ ეროვნულ ჯარს სათავეში, მათი აზრით, „რეაქციონერი” ოფიცრები, თავადაზნაურობის ჩამომავლობისა ჩაუდგებოდნენ”.[12]

13] _ „მაშინ, როცა მეზობელ ამიერკავკასიურ სახელმწიფოებში სამხერო ორგანიზაციას მეთაურობდნენ: აზერბაიჯანში _ გენერლები მეხმანდეროვი და შიხლინსკი, სომხეთში _ გენერალი ნაზარბეგოვი, ჩვენი მთავრობა სამხედრო მინისტრად ნიშნავდა ხან სახალხო მასწავლებელს, ხან საერო მოღვაწეს, ხან ექიმს, ოღონდ მეთაური სოციალ_დემოკრატი ყოფილიყო. ერთ_ერთი მათგანის თანაშემწე გახლდი; ერთხელ ბატალიონის გასტუმრებისას, მეთაურს ვუთხარი, ორი ქვემეხი წაილე_მეთქი და სამხედრო მინისტრმა მკითხა: „ბატონო გიორგი, ორი ქვემეხი რამდენი ზარბაზანია? _ ეგეც თქვენი ჯარის „აღმშენებელი” და „მეთაური”.[13]

[14] – „დანარჩენი სამხედრო ნაწილები სხვადასხვა დასახელებებით „განსაკუთრებული რაზმი ჟორდანისი“, „კერესელიძის“, „ფხაკაძის“ და სხვა, არაფერს წარმოადგენდნენ, ყველა ეს რაზმები ქალაქში ირიცხებოდნენ, იღებდნენ სურსათს, ტანსაცმელს და საჭმელს არა ჯარისკაცების არსებული რიცხვის მიხედვით, არამედ თანახმად შედგენილი სიებისა. საგულისხმო ისაა, რომ მიუხედავად იმისა, რომ მათგან დასხვავებული უფროსები მოითხოვდნენ მთავრობისაგან, თავიდან მოეშორებინა მათთვის ამგვარი ჯარის ნაწილები, მათ ხელი არ ახლო, მხოლოდ შემდეგში დაჟინებით მოთხოვნის შემდეგ ეს რაზმები დაშალეს სამუდამოდ“.[14]

[15] „ბრძანება რესპუბლიკის ჯარების მიმართ №134. 28. 12. 1918. გამოცდილებამ დაგვიმტკიცა, რომ მოხალისეთა ცალკე რაზმების შედგენა მეტად ფერხდება და შესაფერ ნაყოფს არ გვაძლევს. გამოცდილებამ დაგვიმტკიცა, რომ ასეთი რაზმებისათვის მომარაგების მოწყობა, მათი მოძრაობა და გამოკვება იმდენად მძიმე პირობებში გვიხდება, რომ მოხალისეთა რაზმები ვერ ასრულებენ და ვერც შეასრულებენ საომარ დავალებას. აუარებელ ხარჯებს იწვევს ხსენებული რაზმების დაარსება, სამაგიეროდ კი რადგანაც ოფიცრობა არა ჰყავთ, მჭიდრო ორგანიზაცია არ არსებობს, იგინი ვერ იჩენენ საკმაო უნარს მოქმედების დროს და ვერც ანაზღაურებენ მათთვის დახარჯულ აუარებელ ფულს.

ვბრძანებ: შეჩერებულ იქმნას მოხალისეთა რაზმების შედგენა. ისინი, რომლებიც ეხლა დგებიან უნდა დაიშალონ და მათი როგორც ცალკე რაზმების ლიკვიდაცია უნდა მოხდეს. ჯარის კაცნი, ვინც სამხედრო ბეგარის მოვალეა, დაუყოვნებლივ უნდა გაიგზავნონ რეგულარულ ნაწილებში; მოხალისენიც უნდა შევიდნენ აგრეთვე რეგულარულ ნაწილში. ნაწილის არჩევა მათს სურვილზეა დამოკიდებული. მინისტრი გიორგაძე“.[15]

[17] – „გუშინ, 21 დეკემბრისთვის გოლოვინის პროსპექტზე საქართველოს პარლამენტის წინ გაიმართა საქართველოს ჯარების პარადი. საუცხოვოდ მოწყობილი რაზმები, მამაცი აფიცრები და მძიმე არტილერია ხალხზე წარუშლელ შთაბეჭდილებას ახდენდა. პარადი მთელი საათი გაგრძელდა, რის დროსაც ტრამვაის მიმოსვლა შეწყვეტილი იყო. ჯარის გამოსვლას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. პარადში მონაწილეობდა

ქვეითი ჯარის მე_4 და მე_5 პოლკები და გუსართა მე_2 პოლკი, საარტილერიო ბრიგადის 1_ლი ბატარეა, ქართულ_გერმანული ლეგიონი, მფრინავთა და საავტომობილო როტები, სანაპირო როტა, სამორტირო დივიზიონის ნაწილი და სხვა. პარადზე განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევდა ქართულ_გერმანული ლეგიონი. პარადს ხელმძღვანელობდა გენერალ_მაიორი მაზნიაშვილი. პარადი მიიღო სამხედრო მინისტრმა გრ. გიორგამემ სამხედრო სამინისტროსთან მყოფ გერმანელი მრჩევლის ფონ_ფოლფსველის თანდასწრებით. პარადს დაესწრნენ საქართველოს გენერალიტეტი და პარლამენტის წევრები”.[17]

[18] _ „ქალაქ ბათუმისა და მისი ოლქის რუსული სამხედრო გარნიზონი მცირერიცხოვანი იყო და მისი მეთაურიც, გენერალი ელშინი საკმაოდ უსუსურ მდგომარობაში აღმოჩნდა. ლაზებმა და აჭარლებმა, რომლებსაც რუსეთ_თურქეთის განვლილ სამ ომში მონაწილეობის მდიდარი გამოცდილება ჰქონდათ, კიდევ ერთხელ დაამტკიცეს თავისი მაღალი საბრძოლო თვისებები. თურქებმა ზედმეტი სირთულეების გარეშე შესძლეს 6000_დე რეგულარული ჯარის შეკრება და 15 ნოემბრისათვის შეტევაზე გადავიდნენ”.[18]

[20] _ „ემსახურობდი კავკასიის მსროლელთა მე_8 პოლკში, სადაც სამასამდე ქართველი ირიცხებოდა, ხოლო დივიზიას უფროსობდა გენერალი ნაზარბეგოვი, დიდად სიმპათიური და პატივსაცემი სომეხი”.[20]

[21] _ „ამ დროს დაიწყო სხვა ნაწილების ჩამოყალიბებაც. სომხური ნაწილიც ყალიბდებოდა თბილისში, ე.წ. ზეითუნის პოლკი. მეტად აგრესიულად იყვნენ განწყობილნი. ერთხელ დილით, უფრო სწორად გამთენისას ხმა გავარდა, არ ვიცი კი საიდან, ზეითუნის პოლკი ჩვენკენ მოდის, იარაღი უნდა აგვყაროსო. ჩვენი ყაზარმის წინ კინოთეატრი აპალო იყო, ზეითუნის პოლკი კი იმას უკან იდგა, მაშასადამე იქვე”.[21]

[19] _ „ეს იყო ოთხი სომხური საბრძოლო რაზმი. მალე მათ კიდევ სამი დაემატა. მათ მეთაურობდნენ: ანდრანიკ ოზანიანი, დრასთამატ კანაიანი, ამაზასპი, კერი, ვარდან მეღრაბიანი, არშაკ ჯამბოლადიანი და ოვსეპ არღუთიანი. ეს რაზმები მოგვიანებით

გამსხვილდა და მათი რაოდენობა ოთხამდე შემცირდა. ამ რაზმებს შორის ყველაზე დიდი იყო გენერალ ანდრანკ ოზანიანის რაზმი – 1500 კაცი. 1915 წლის აპრილიდან მე_2, მე_3 და მე_4 რაზმები გაერთიანდა და შეიქმნა სომხური პოლკი, რომელსაც სათავეში მელრაზიანი ჩაუდგა. 1916 წლის ზაფხულიდან შეიქმნა ხუთი სომხური ქვეითი ბატალიონი, რომლებიც რუსეთის კავკასიის არმიაში გაერთიანდნენ”.[19]

[22] – „1918 წლის 1 იანვრისათვის სომხური საარმიო კორპუსი შედგებოდა ორი მსროლელი დივიზიის, მოხალისეთა სამი ბრიგადის, ცხენოსანი ბრიგადისა და მილიციის რამდენიმე ბატალიონისაგან. თითოეული მსროლელი დივიზია შედგებოდა სამ_სამ ბატალიონიანი ოთხ_ოთხი პოლკისაგან. მოხალისეთა ბრიგადები მოიცავდა ოთხ ბატალიონს თითოეული, ხოლო ცხენოსანი ბრიგადა შედგებოდა ორი ცხენოსანი პოლკისაგან, თითოეული ოთხ_ოთხი ესკადრონით. მსროლელი დივიზიები იმ სომხური რაზმების პირადი შემადგენლობებით იყვნენ დაკომპლექტებულნი, რომლებიც 1914_1916 წლებში საომარი კამპანიის დროს აწარმოებდნენ წარმატებულ საბრძოლო მოქმედებებს რუსეთის არმიის შემადგენლობაში. სწორედ იუდენიჩის არმიის სომეხი სამხედროებით იყო შედგენილი ეს დივიზიები. ქვეითი ჯარი კარგად იყო აღჭურვილი ტყვიამფრქვევებით. არტილერია კი უფრო ძლიერიც შეიძლება ყოფილიყო, რადგან სომხები პროფესიონალი და გაწვრთნილი არტილერისტების სიმცირეს განიცდიდნენ. მძიმე არტილერიის ექვსი ბატარეა (თითოეული ოთხი საველე ქვემეხით) ამ ორ მსროლელ დივიზიაში შედიოდა სტრუქტურულად, მაშინ როცა მსუბუქი სამთო ბატარეები მოხალისეთა ბრიგადებში იყვნენ ჩართულნი”.[22]

[23] – „1918 წლის იანვრის ბოლოსათვის ნაზარბეგიანის დივიზიებს დაკავებული ჰქონდათ ძირითადი პოზიციები ერევნიდან ვანამდე და არზრუმამდე. მათი დისლოკაცია ასე გამოიყურებოდა:

I დივიზია – გენერალი არეშიანი. 1_ლი პოლკი. (არზრუმი_ერზინჯანი). მე_2 პოლკი (ხნუსი). მე_3 პოლკი. (ერევანი). მე_4 პოლკი. (ერზინჯანი – ერევანი). II დივიზია – პოლკოვნიკი სილიკიანი. 1_ლი პოლკი. (ვანი). მე_2 პოლკი. (ერევანი). მე_3 პოლკი (ალექსანდროპოლისი). მე_4 პოლკი. (ალექსანდროპოლისი). III დივიზია – გენერალი

ანდრანიკი (ოზანიანი). 1_ლი ბრიგადა. (ერზინჯან_არზრუმი). 2_ბრიგადა. (ხნუსი). მე_3 ბრიგადა. (ვანი). ვანის, ერზინჯანისა და არზრუმის მიდამოებში იყვნენ განლაგებულნი აგრეთვე თურქეთის სომხეთის მოხალისეთა პატარ_პატარა ჯგუფები... სომხური კორპუსის ძალებს ნამდვილად აღემატებოდა 250 მილის სიგრძის მქონე ერზინჯანი_ვანის ფრონტის დაჭერა".23

[27] _ „ზანგეზურის მაზრის უფროსისაგან განჯის გუბერნატორმა დეპეშა მიიღო ანდრანიკისა და მისი რაზმის მოქმედების შესახებ, რომლიდანც ჩანს, რომ ანდრანიკს საკმარისი ძალები ჰყავს შევსებული ადგილობრივი სომხებისაგან და აპირებს ქ. შუშას ახლოს სარიბაზის მხარეზე გაჭრას. ანდრანიკს ჰყავს 10000 კაცზე მეტი, აქვს ტყვიამფრქვევები და ზარბაზნები".[27]

[28] _ „2 მსროლელი დივიზია, ოთხ_ოთხი მსროლელი პოლკისა და საარტილერიო ბრიგადის შემადგენლობით, ცალკეული საკავალერიო ბრიგადა, ორი პოლკითა და ერთი სამთო ბატალიონით, ალექსანდროპოლისის მსროლელი ბრიგადა. თავის მხრივ ბრიგადა შედგებოდა 5 მსროლელი პოლკისა და 3 ცალკეული ბატალიონისაგან. კორპუსის შემადგენლობაში იყო აგრეთვე მეტყვიამფრქვევეთა ქვედანაყოფები და საარტილერიო დივიზიონები. პარტიზანული და ცხენოსანი პოლკი ყარსში, ქვეითი პოლკები ლორში, შუშაში, ახალქალაქში, ნუხსა და ახალცხეში, სარეზერვო პოლკი ლორში. გარდა ამისა, 2 მსროლელი ბატალიონი, 2 მენადმეთა, 3 საავტომობილო ოცეული, მე_3 კავკასიური საავიაციო რაზმი, 4 რადიოსადგური. კორპუსს გააჩნდა ოფიცერთა სკოლა, საწვრთნელი ბატალიონი, 10 ჰოსპიტალი, საოპერაციო რაზმები და სხვა. 1918 წლის 31 ივლისის მონაცემებით კორპუსის პირადი შემადგენლობა იყო: ერევნის გარნიზონი _ 491 ოფიცერი და 14040 ჯარისკაცი, ნერკინ ახტაის გარნიზონი _ 150 ოფიცერი და 2172 ჯარისკაცი, დილიჯანის გარნიზონი _ 162 ოფიცერი და 2157 ჯარისკაცი, ნორ_ბაიაზეთის გარნიზონი _ 15 ოფიცერი და 403 ჯარისკაცი. საერთო ჯამში _ 19500 სამხედრო მოსამსახურე, აქედან: ოფიცერი _ 818, ხოლო ჯარისკაცი 18772."[28]

[31] _ „სომხეთის მდგომარეობაც კრიტიკული იყო. საუკუნეების მანძილზე დაგროვილი ეროვნების სიძულვილი სომხებს აზერბაიჯანისადმი და ოსმალეთისადმი

აიძულებდა მათ მფარველის ძებნას, ამაღ რუსეთს თვლიდნენ და თავისი ჯარის მოწყობა ყოფილი რუსეთის ოფიცრებს, ტომით რუსებს დააკისრეს. მუდმივ კავშირში იყვნენ კონტრ_რევოლუციონერ გენერლებთან. ესენი სომხეთის ჯარს თავის გამოყოფილ კორპუსად სთვლიდნენ. რიცხვითაც ბევრნი იყვნენ, რადგან დიდი სიძნელეების გამო ომის შემდეგ რუსეთში დაბრუნებას, სომხეთში დარჩენას არჩევდნენ”.[31]

[35] _ „ბიჩერახოვი ტიპიური რუსი იმპერიალისტი იყო. მისი ქვედანყოფები საშინელი რეპუტაციით სარგებლობდნენ სპარსეთში, რომლის სახელიც დღევანდლამდე ახსოვთ იქ. იგი მკვეთრად ანტიბოლშევიკი იყო. მისი ყველაზე დიდი ოცნება ბაქოს საბჭოთა კომუნის დამხობა იყო, მაგრამ უფრო მეტად მას თურქები სძულდა და ამ ეტაპზე მის მთავარ მიზანსაც ბაქოს ოკუპაციაში თურქთათვის დასწრება წარმოადგენდა”.[35]

[37] _ „გერმანიის ჯარების რაოდენობასა და განზრახვაზე შეიძლება ვიმსჯელოთ თუნდაც იმით, რომ მარტო ფოთში მათი რაოდენობა 10000 კაცს აღემატებოდა. თბილისში დამატებით ჩამოვიდა გერმანიის დიდი სამხედრო ნაწილები, რომელთა შემადგენლობაში შედიოდა საავიაციო ქვედანაყოფები, კავალერიის ბრიგადები და მძიმე არტილერია. მარტოდღენ გერმანელი მფრინავები, შოფერები, რკინიგზელები და სხვა სამხედრო სპეციალისტები თბილისში ითვლებოდნენ 2000_ზე მეტი კაცი”. მ. გაბრიჩიძე. გერმანელი ოკუპანტები საქართველოში. დოკუმენტებისა და მასალების კრებული. თბილისი. 1942. გვ. 16. გერმანელთა საოკუპაციო ჯარების პირადი შემადგენლობის შესახებ დაახლოებით იგივე მონაცემებია ნაჩვენები სხვა ავტორთანაც _ „ივნისის ბოლოსათვის საქართველოს ტერიტორიაზე უკვე იმყოფებოდა 15 ათასი გერმანელი სამხედრო მოსამსახურე, არტილერიით, ავიაციითა და ტყვიამფრქვევებით გენერალ კრეს ფონ კრეზენშტაინის სარდლობით. აქედან 10000 კაცი _ ფოთში და 5000 კაცი _ თბილისში”.[37]

[38] _ „შეეხო რა საქართველოში გერმანელთა რაზმის სარდლად პოლკოვნიკ ფონ_დერ ჰოლცის დანიშვნას, ბატონმა ცუგმაიერმა განაცხადა, რომ ამჟამად საქართველოს ტერიტორიაზე იმყოფება გერმანელთა ორი ორორბატალიონიანი პოლკი, აღჭურვილი არტილერიისა და ტყვიამფრქვევების სათანადო რაოდენობით. გარდა ამისა, აქ იმყოფება

ყოველგვარი სპეციალისტების – მფრინავების, რკინიგზელების, ავტომობილისტების, ელექტროტექნიკოსების, რადიოტელეგრაფისტების, მედიცინის პერსონალისა და სხვათა დიდი რაოდენობა. პოლკოვნიკ ფონ დერ ჰოლცთან ერთად ახლად მოვიდა 1100 სპაციალისტი. ფონ დერ ჰოლცს უჭირავს ბრიგადის მეთაურის თანამდებობა და ის უშუალოდ ემორჩილება გენერალ ფონ კრესს, როგორც გერმანიის დელეგაციის მეთაურს საქართველოში”. [38]

[39] – „ამხანაგებო, ჩვენ მივმართეთ ჯარისკაცთა სამხარეო საბჭოს და აქ ძალიან დიდი დახმარება გაგვიწია ამხანაგმა ევგენი პეტრეს ძე გეგეჰკორმა. ის გაგებით მოეკიდა ამ თხოვნას და ჩვენ მივიღეთ 500 შაშხანა და 15 ათასი ვაზნა. იმედი გვქონდა, რომ გამოგვიყოფდნენ რუსული წარმოების სამხაზიან შაშხანებს, მაგრამ სამწუხაროდ, ბატონმა გენერლებმა, გენერალ ლებედინსკის მეთაურობით, რომლებიც ჯერ ისევ შტაბში იყვნენ განთავსებულნი, ძველი, შვეიცარული წარმოების შაშხანები მოგვცეს”. [39] – აღნიშნავდა ბატონი ვ. ჯუღელი სახალხო გვარდიის დაარსების ერთი წლისთავისადმი მიძღვნილ საზეიმო გამოსვლაში პარლამენტის წინაშე, 1918 წლის 12 დეკემბერს”. 39

[43] – „მე გადავწყვიტე მეშვნა მეომრები ჯავშნოსანისათვის. ისინი მე განსაკუთრებული რაზმიდან მომცეს, სულ 70 კაცი. ამათში სამი ჩემი ძმა იყო. ყველა იყო ომში გამოცდილი ჯარისკაცი. კომანდის წევრები იყვნენ ნაცვლები და ზემდეგები, ორდენებით დაჯილდოებულნი, მეტყვიამფრქვევლები და ქვეითი ჯარისკაცები. ჯავშნოსანზე იდგა ორი სამთო ქვემეხი, მაქსიმისა და ლუისის ტყვიამფრქვევები, მათი ვაზნებითა და ყუმბარებით. ყველა მეომარს ჰქონდა რევოლვერი და კარაბინი. ჯავშნოსანიშესდებოდა ორი საბრძოლო ვაგონიდან, ერთი ცეიჰგაუზიდან და ერთი ორთქლმავალისაგან. ორთქლმავალი შუაში იყო მიბმული. ვაგონებიდან ორთქლმავალზე ტელეფონი იყო გაყვანილი. მეთაურის კოშკი აღმართული იყო ორთქლმავალზე. ჯავშნოსანის ნაყოფიერი ბრძოლა დამოკიდებულია მის მოხერხებულ მანევრებზე და სწორედ ამიტომ კოშკი მოწყობილია ორთქლმავალზე. მატარებელზე იყო ერთი მემანქანე, ორი მისი თანაშემწე, ერთი უფროსი კონდუქტორი და ორი მისი თანაშემწე, ერთი მატარებლის შემკეთებელი, ერთი რკინის გზის ოსტატი ხიდების და რელსების მცოდნე,

ერთი დამწმენდი ვაგონისა. ჯავშნოსანზე იყო სამი ვაგონი, სადაც მეომრები ცხოვრობდნენ. როდესაც ჯავშნოსანი ომში შედიოდა, მაშინ ვაგონებს მშვიდობიან სადგურზე ვტოვებდით. მატარებელზე იყო მუდმივი ტელეფონისტი და უფროსი ადიუტანტი. სულ ჯავშნოსანის პერსონალი შესდგებოდა 80 კაცისაგან. ზოგი მეომრის გვარი აღარ მახსოვს. იყვნენ: ძმები ლომჯარია, მოგველაძე, სერაპიონ ჭელიძე, კონ. ჭელიძე, ცეცხლაძენი, ჯაში, სამიჩემი ძმა, ხუხუნაიშვილი, ბერძენიშვილი, ვანო სარიევი, საშა გოგავა, უფროსი კონდუქტორი სკამკოჩაიშვილი, რაჟდენ სალუქვაძე, (ჩემი თანაშემწე), გრიშა კვინიკაძე (ჩემი ადიუტანტი), ანდრო ცეცხლაძე და სხვანი”.[43]

[45] _ „3 ივნისს მოვიდა გერმანელთა მცირე ნაწილი. 10 რიცხვში, დღის 3 საათზე ფოთიდან მოვიდა გერმანელთა ეშელონები, რიცხვით 1000 კაცზე მეტი. ეშელონის შემადგენლობაში შედიან მსროლელები, მოიერიშე ჯგუფები, მფრინავები, ბომბდამშენები და სხვა. უახლოეს დღეებში თბილისში მოელიან ეშელონების დიდ რაოდენობას იარაღით, საჭურვლითა და სანიტარული ქონებით. ყველაფერი ეს მოვა ფოთიდან, სადაც ხდება გადმოტვირთვა გერმანიის გემებიდან. ფოთშივე დგას გერმანიის წყალქვეშა ნავების ფლოტილია”.[45] მ. გაბრიჩიძე. გერმანელი ოკუპანტები საქართველოში. დოკუმენტებისა და მასალების კრებული. თბილისი. 1942. გვ. 68. გარდა ამისა: „ქუთაისში მოვიდა გერმანელთა სამხედრო ნაწილი, აღჭურვილი ტყვიამფრქვევებითა და თვითმფრინავებით”.[45]

[46] _ „საქართველოს რესპუბლიკის სამხედრო მმართველობის თაობაზე საქართველოს პარლამენტის მიერ 1918 წლის 20 აგვისტოს დამტკიცებული დებულების მიხედვით, სამხედრო ავიაციამ შეასაბამისი ადგილი დაიკავა შეიარაღებული ძალების სტრუქტურაში. კერძოდ, იგი შევიდა გენერალური შტაბის განყოფილების საინჟინრო-სატექნიკო სექციის შემადგენლობაში, ხოლო ამავე რიცხვით დათარიღებული საქართველოს რესპუბლიკის რეგულარული არმიის ორგანიზაციის შესახებ მიღებული კანონის თანახმად, საქართველოს რესპუბლიკის რეგულარულ ჯარს, სხვა ნაწილებთან ერთად შეადგენდა 1 საავიაციო გუნდი, რომელიც თავის მხრივ ორი რაზმისა და ერთი პარკისაგან შედგებოდა”.[46]

[48] – „აჯანყების ჩახშობაში უშუალო მონაწილეობა მიიღეს საქართველოში მყოფმა გერმანელმა იმპერიალისტებმა. ისინი მენშევიკებს ეხმარებოდნენ სამხედრო ინსტრუქტორებით, არტილერიითა და თვითმფრინავებით... ამბოხებულთა ბანაკი გერმანელთა აეროპლანებით იბომბებოდა“.[48]

[49] – „მოთხოვნა №29. 12. 02. 1919. გენერალური შტაბის განყოფილების საინჟინრო სექციის უფროსს. თავდაცვის მინისტრის მიერ დავალებული მაქვს საქართველო_სომხეთის ომის ისტორიის საკითხების შესწავლა. გთხოვთ სასწრაფოდ მომაწოდოთ ხსენებულ ომში საინჟინრო უწყების მოღვაწეობის მოკლე ანგარიში. აგრეთვე ცნობები იმის შესახებ, კეთდებოდა თუ არა რამე საომარ მოქმედებათა თეატრის მოსაწყობად საინჟინრო უზრუნველყოფის მხრივ. ამასთან ერთად, გთხოვთ მომაწოდოთ ანგარიში ავიაციის მოქმედებების შესახებ.“[49]

[57] – „სომხები და მაჰმადიანები (ახალციხეში) დაპირისპირებულნი იყვნენ და მათ შემრიგებელ როლს ქართველები თამაშობდნენ, მაგრამ როცა საქმე საქართველოს ეხებოდა, სომხები და მაჰმადიანები მის წინააღმდეგ ილაშქრებდნენ. ეს მოვლენა მეტად მნიშვნელოვანი, დამაფიქრებელი და საშიში იყო.“[57]

[59] – „...მეორეს მხრივ, საუბედუროდ, ახალციხეში ოსმალოს ხალხის ერთი ჯგუფი, ტომით არაქართველი, დაინტერესებული იყო იმაში, რომ ქართველები არ ამოსულიყვნენ ახალციხეში, ახალციხის მაზრაში, რადგან მათ სურდათ სულ სხვა სახელმწიფოს ფარგლებში ყოფნა – მე ვამბობ სომხებზე. წარმოიდგინეთ, რომ მოხდა შეთანხმება ქართველი ბეგებისა ერთის მხრივ და მეორეს მხრივ სომხებისა. რასაკვირველია, მთელი სომხის ხალხი არ ერია ამ შეთანხმებაში, მაგრამ მათი მეთაურები კი თითქმის ყველა! მოხდა შეთანხმება იმ ნიადაგზე, რომ მესხეთი და ჯავახეთი უნდა დაეყოთ ერთმანეთს შორის. ჯავახეთი უნდა მისცემოდა სომხებს, მესხეთი კი იმ სახელმწიფოს, რომელსაც კმნიდნენ სერვერ_ბეგი და სხვები. არჩეულ იქნა შერეული დელეგაცია მუსლიმანებისა და სომხებისა, რომელის გაემგზავრა ჯერ ახალქალაქში და შემდეგ ერევანში... დელეგაციის ნაწილმა

გაგზავნა დეპეშები კონსტანტინოპოლში, მოკავშირეთა მისიების სახელზე. ამ დეპეშაში ისინი პროტესტს აცხადებდნენ იმის შესახებ, რომ საქართველო, რომელსაც ჰყავს მოყვარედ გერმანია, ცდილობს ძალით ჩაიგდოს ხელში ახალციხის და ახალქალაქის მაზრები, სადაც მუსლიმანები შეადგენენ 100000 და სომხები კი 70000_ზე მეტ მოსახლეობას, და რომ არც ერთ მათგანს არ სურს საქართველო”.[59]

[66] _ „გუმბრიდან ჩამოსულთა სიტყვით, ნოემბრის 22_დან ოსმალებმა დაიწყეს გუმბრის დაცლა. ნოემბრის 24_ს ქალაქში ოსმალთა ჯარი აღარ ყოფილა. გუმბრში ოსმალთა მმართველობა დარჩა”.[66]

[68] _ „ოქტომბრის 21_ს ტფილისში სომეხ_ქართველთა დამოკიდებულებების ერთ მეტად დამაფიქრებელ ინცინდენტს ჰქონდა ადგილი, რამაც ისე გაამწვავა მდგომარეობა, რომ ჩვენის მთავრობისა და ქალაქის თავის ტაქტიკურსა და ფრთხილ საქმეში ჩარევას არ ჰქონოდა ადგილი, ადვილი შესაძლებელია სისხლის ღვრაც მოხდებოდა. საქმე იმაშია, რომ სიონის ქუჩაზე, მანთაშევის ქარვასლაში ჩვენს მთავრობის დაუკითხავად სომხებს მოუწყვიათ საწყობები, სადაც მოიპოვება ზარბაზნები, ტყვიის მფრქვეველები, დიდძალი თოფები, ყუმბარები, ტყვია_პატრონები და სხვა სამხედრო მასალები. აშკარაა, თუ რამდენად საშიშია ქალაქის შუაგულში ამოდენა ასაფეთქებელი მასალის შენახვა, სხვა რომ არა ვთქვათ რა”.[68]

[69] _ „საგარეო საქმეთა მინისტრს. №4080. 7 გიორგობისთვე. 1918. პასუხად თქვენის წერილისა 6 გიორგობისთვის თარიღით №4708, გაცნობებთ, რომ ქალაქ ტფილისის მილიციის ბრძანება იარაღის აყრის შესახებ ეხება სომეხ ოფიცრებსაც, იმათ გარდა, რომელნიც მირიცხულნი არიან ერევნის დიპლომატიურ მისსიაზე. რაც შეეხება დანარჩენს _ მოგახეხებთ, რომ მე_2 ცალკეული სომხური საარტილერიო დივიზიონის მე_2 ბატარეის ქონების შენახვას სამინისტრო კისრულობს. ჯარისკაცნი კი უნდა სასწრაფოდ გაიგზავნონ თავიანთ სამშობლოში და აქ იარაღის ტარების ნება არა აქვთ. ბატარეის ცხენები შეიძლება გაიგზავნოს ამ ჯარისკაცებთან ერთად ერთი ეშელონით. სამხედრო მინისტრი გიორგამე. საერთო განყოფილების უფროსის მ/შ პოლკოვნიკი გედევანიშვილი”.[69]

[70] – „...ამასთან ერთად დავამატებ, რომ ჩვენს წინააღმდეგ მტერი იბრძოდა სხვადასხვა ტიპის იარაღით, როგორც სამხაზიანი, ასევე თურქულით, ფრანგულით, იყო აგრეთვე ბერდანკები და ჩახმახიანი თოფებიც. სამხაზიანი შაშხანების უმეტესობა დაშლილ მდგომარეობაში იყო გადმოზიდული, რადგან ისინი ორ ნაწილად იყო გადახერხილი. ასეთი შაშხანები ბევრი მოვიპოვეთ. შაშხანის ვაზნებს თავები ჰქონდათ ჩაჭრილი. ასე რომ, ისინი საშინელ ჭრილობებს იწვევდნენ, ასეთი ვაზნებიც ძალიან ბევრი ჩავიგდეთ ხელში“.[70]

[71] – „...სოფელ ოვანდარში დანამდვილებით მიაგნეს კვალს და დაიწყეს საეჭვო პირების დაპატიმრება. ამ სოფლის რჩეული ახალგაზრდობა თურმე დილიდანვე შეიარაღებული და თხრილებში ყოფილან ჩამჯდარი და ელოდნენ მხოლოდ ჩვენი ჯარის მოსვლას. სოფლის შესავალი დაუტოვებიათ მხოლოდ. დანარჩენ ადგილებში ჩასაფრებულან. როდესაც ჩვენებს კომისარის თანაშემწე უნახავთ, რამდენიმე ახალგაზრდობა დაუჭერიათ და უთქვამთ თუ მკვლელები არ მოგვეციოთ სულ დაგატყვევებთ ყველასო. მაშინ ამათ უთქვამთ, ამ სახლში ცხოვრობენ, ვინც თქვენი ჯარისკაცი მოკლავს. როდესაც რუბენი სახლში შევიდა იქ ვერავინ ვერ უნახამს, მაშინ ამ ხალხს უთქვამს, ის მალე მოვა და თითონ დაგატყვევებთო, მანამ კი სადილი მიირთვიოთ. ორი ცხვარი დაუკლამთ, ცხენები ჩამოურთმევიათ (სუყველა ცხენებით იყვნენ) და ამასობაში კაცი უფრენიათ სოფელ უზუნლიარში, (რადგან შტაბი იქა ქონიათ) არიქა მოგვეშველეთო. ამ გაიძვერა და მხდალ ხალხს, სამასამდე შეიარაღებულს, მომზადებულს, ჩასაფრებულს კიდევ ვერ გაუბედნიათ ამათი თერთმეტი კაცის შებრძოლება და კიდევ უზუნლიარიდან დაუბარებიათ ხალხი მოსაშველებლად. ესენი სრულიად გულწრფელად მინდობიან, რადგან არავითარ ღალატს არ მოელოდნენ. თავისუფლად დაისვენეს და სადილს უნდა შესდგომოდნენ, რომ რამდენიმე შეიარაღებულ კაცს მოჰკრეს მთაზე მიმავალს თვალი. სოფლის მილიციონერები არიანო უთქვამთ. პატარა ხანს გაუვლია და კიდევ დაუნახამთ გუნდი შეიარაღებული. ესენი ვინღა არიანო. არ ვიცითო. ეს სოფელი დაბლობზეა და გარს სულ მალლობები არტყავს და თურმე სულ შემოარტყეს ალყა სოფელს და დაუშინეს. მოტყუებული ხალხი წამოცვივდნენ, მაგრამ ცხენები დამალული აღმოჩნდა. ამათ ცეპი გამართეს, მაგრამ რა უნდა გაეწყო თერთმეტი კაცს და ისიც სრულიად

მოულოდნელად, რადგან ყოველი მხრიდან ისროდნენ და ესენი თითქმის ხეირიანად ვერც კი ხედამდნენ. იძულებული შეიქმნენ ორად გაყოფილიყვნენ. ნახევარმა მარჯვნივ დაიწყო სროლა და ნახევარმა მარცხნივ. როდესაც იერიში მიიტანეს ჩვენებმა და პერებეშკებით წავიდნენ, მაშინ სეტყვასავით მოდიოდა ლაჩრულად გამოსროლილი ათასი ტყვია. ასე თუ ისე, ცოცხლად ჩავარდნა არ შეიძლებოდა და ამიტომ პერებეშკით უნდოდათ რო ბრძოლით მიახლოებოდნენ. მაშინ ერთი საუკეთესო ჯარისკაცი აფხაზავა დიომიდე წაიქცა. მას რამდენიმე ტყვია ერთად მოხვდა. მას მიყვა მეორე მესროპაშვილი, მოხვდა მესამესაც. რუბენი მაშინ კიდევ გაჰკიოდა სომხებს, ჰოიტ თქვე ლაჩრებოვო, მაგრამ მას აღარ დასცალდა ამ სიტყვის დამთავრება, მუცელში მოხვდა ერთი ტყვია და ის დაეცა, მაგრამ კიდევ წამოხტა ზეზე, ნუთუ ამ ციგნებმა მომკლანო დაიძახა თურმე, მაგრამ მას მეორე ტყვია თავში მოხვდა და წამსვე დალია სული. მასთან მივარდნილა ერთი ჯარისკაცი ჩხაიძე და ხელი დაუვლია მისთვის, მაგრამ იმ ჩხაიძესაც მოხვედრია რამდენიმე ტყვია და ისიც დაცემულა. მე შემთხვევა მქონდა ის ჩხაიძე მენახა და ეს ამბავი, ნამდვილი ამბავი, სწორედ იმან გადმომცა. მე იმ დღეს ტყვედ ვიყავ. ჩხაიძეს უვლიდი. მას ფეხები ტყვიით ჰქონდა მომტვრეული, რომელიც ათი დღის შემდეგ გარდაიცვალა ქ. ყარაქილისაში.”[71]

[72] „პრაპორშიკ ტერ_პეტროსიანს. მე_5 სომხების ქვეითი ლეგიონის უფროსის მწყობრი ნაწილი. 01. 11. 1918. სოფ. გერგერი. გიბრძანებთ, დაუყოვნებლივ წადით სოფ. ვარიბლუტში, დაიბარეთ კომისარი, გამოაცხადეთ ამასთან დართული ბრძანება, შეუდექით ადგილობრივ მაცხოვრებლებში ახალ ჯარისკაცთა მოგროვებას 20_დან 32 წლამდე. შეადგინეთ „ოპოლჩენის” ასეულები და ხვალვე გამომიგზავნეთ მოგროვილ ჯარისკაცთა სიები. მათ სწავლასა და გაწვრთნას შეუდექით ხვალინდელი დღიდანვე. სწავლა უნდა სწარმოებდეს 2 საათი. 0,5 საათი ტანვარჯიშობა, 0,5 საათი სიტყვიერი სწავლა, 1 საათი სასროლი და საველე წესდებები. დაგროვილი ჯარისკაცები დაყავით 4 გუნდათ, თითო გუნდს დაუნიშნეთ უნტერ ოფიცერი და ეფრეიტორი. კვირაში ორჯერ – ოთხშაბათობით და შაბათობით გამოცხადდით ჩემთან და მომახსენეთ საქმის ვითარება. მაგ სოფელში თქვენ იქნებით კომენდანტი. პოლკოვნიკი ნიკოგოსოვი”.[72]

73] _ „გარეშე საქმეთა მინისტრი, ევგენი გეგეჭკორი, თითქო იმუქრებოდა კიდევ: _ სომხებს თუ ომი გამოუცხადეთ, სამსახურიდან გადავდგებიო. ალბათ ყაჩაღები ესხმიან

ჩვენს დარაჯებს, თორემ სომხეთი როგორ შემოგვკადრებს ჩვენს ჯარებს ამისთანა თავხედობასო. ჩვენი მტერი რომ იყოს, თავის თავს რაღას ერჩისო. მე ცნობები მაქვს, რომ სანაინის მიდამოების მცხოვრებნთ მშვიდობიანობა სწყურიათ, მაგრამ თავგასული ბრბოები ამხედრებენ ხალხსო. გარეშე საქმეთა მინისტრი თავის ამ მოსაზრებას საბუთითაც ამტკიცებდა. სხვათა შორის, წარმოადგინა ახლახან მიღებული განაჩენი, სოფლების დიდი და პატარა დურნუკელთა დადგენილი: „განაჩენი №10. ჩვენ ქვემოთ ამისა ხელის მომწერნი, დიდი დურნუკისა და პატარა დურნუკის მცხოვრებელნი, ვადგენთ ამას განაჩენს მას ზედა, რომ მთელი სოფლის მცხოვრებელნი ვემორჩილებით საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მთავრობას და ყოველ მის მოთხოვნილებას ვასრულებთ. აქვე აღვნიშნავთ, რომ ხსენებულ სოფლებში ხუთი თვის წინათ თბილისიდან მოდიოდნენ პროპაგანდისტები და მცხოვრებთ აღელვებდნენ. ერთი მათგანი იყო ტერტერ ოჰანესა ბადალიანცის სიძე, კაზარიანცი. ეს პროპაგანდისტები ყველანი დაშნაკვთიუნის პარტიის წევრები იყვნენ. გარდა ამისა, თურმე ამავე პროპაგანდისტებს მოუზიდნიათ სხვა და სხვა იარაღი და ყუმბარები. ყველა ამას ინახავდნენ ტერტერ ოჰანეს ბადალიანცის სახლში. ეხლა ვითხოვთ მთავრობის წინაშე გვიშუამდგომლოთ, რომ ასეთი ხალხისაგან დაგვიფაროთ. ამაში მთავრობას ვაძლევთ, რაც იარაღი გვაქვს და ხუთ კაცს მძევლად. ამიტომ საკუთარ ხელს ვაწერთ. განაჩენი ესე შემოწმებული იყო დურნუკის სასოფლო კომიტეტის ხელის მოწერით და ბეჭდით”.[73]

[74] _ „...ვისთან გვაქვს საქმე? აი, გუშინ ჩვენ მივიღეთ ამის გამოსარკვევად ცნობები: გვაქვს უტყუარი საბუთები, წერილობითი საბუთები, რომელიც უნდა აღვნიშნო, ძალიან სამწუხაროა. გამოირკვა, რომ ჩვენი რაზმების წინააღმდეგ მოქმედებს შეიარაღებული ძალა, რომელსაც ხელმძღვანელობენ სომხების ჯარის აფიცრები: ფირუმოვი, ხაჩატუროვი, მირიმანოვი, ტოლმაზოვი და სხვა. ისინი ხელმძღვანელობენ არა ბანდებს, არამედ ნამდვილ რეგულარულ ჯარს. არსებობს შტაბები, რომელსაც ეს აფიცრები განაგებენ: მაგალითად, შტაბია შაგალიში და მას მირიმანოვი ხელმძღვანელობს. არის აგრეთვე შტაბი კარაკლისში მატვევის მეთაურობით; ამ მოქმედ ძალებს აქვთ კავშირი ერთმანეთთან, შეერთებულნი არიან ერთმანეთთან ტელეფონით. არსებობს მთავარი ხაზიც, რომლითაც მთავარი მოქმედება სწარმოებს: კარაკლის _ ყარაგელან _ დილიჟანი. აი ხაზი, რომლითაც ესენი

მოქმედებენ; აი, შტაბები, სადაც ისინი დაბანაკებულნი არიან და აწვდიან ერთმანეთს ტყვიებს, ზარბაზნებს, ტყვიის მფრქვეველებს. შტაბებს კავშირი აქვთ ერთმანეთში, მათ აქვთ ცნობები, სად რამდენი პატრონაა, სად რამდენი ჩექმაა, სად რამდენი ტანისამოსია. მოქმედებს რეგულარული ჯარი, რომლის ნომრები ჩვენ ვიცით. მათ ჰყავთ მზვერავები... საინტერესოა ცნობები, რომლებიც ხელთა გვაქვს: მოწინააღმდეგე ატყობინებს ერთმანეთს ერთი ადგილიდან მეორეში – გამოგზავნეთ ტყვეები, ქართველი ოფიცრები და ჯარისკაცები, ჩვენ გამოგიგზავნით ვაგონებს. აღნიშნულია, რამდენ დახურულ ვაგონს გაუგზავნიან და რამდენს ღიას. საინტერესოა ის გარემოებაც, რომ ერთი ადგილიდან ეკითხებიან კარაკლისს: „გამოცხადებულია თუ არა ომი? ჩვენ მზადა ვართ“, „შესაძლებელია, რომ ჩვენ წავიდეთ ბატალიონებად“, „ჩვენ გამოგიგზავნეთ 600 ოსმალური თოფი“ და სხვა. ეს არის ცნობა, რომელიც წუხელი მივიღეთ“.[74]

[77] – „მოსახლეობა მთების ძირსა და ზეგნებზე ცხოვრობს. „სველი მთების“ დასავლეთის ზოლი (ახალქალაქის მაზრა) ძირითადად დასახლებულია სომხებით, რუსებით, დუხობორებითა და ნაწილობრივ თათრებით. ლორეს სტეპის მოსახლეობას ძირითადად შეადგენენ დუხობორები და მალაკნები, აგრეთვე მართლმადიდებლები, შემდეგ სომხები და თათრები. ამამლი-გერგერის ხაზის აღმოსავლეთით მოსახლეობა უფრო მჭიდროა, ვიდრე დასავლეთით. იგი შედგება სომხებისაგან, რუსებისაგან, რომლებიც დასახლებულნი არიან სოფლებში ნოვოპოკროვკა, კამენკა, ნიკოლაევკა, გერგერი. არის აგრეთვე თათრული მოსახლეობა. ახალქალაქის მოსახლეობა: სომხები – ძირითადად თურქეთიდან გადმოსახლებულები, რომელთაც საუკეთესო სამოვრები უკავიათ, აბორიგენი-ქართველები, რუსები და თათრები. ქართველებით დასახლებულია მდინარე ფარავანის მარჯვენა სანაპირო, ახალქალაქის სამხრეთით. ძირითადი მოსახლეობა სომხებია. წალკის მოსახლეობაში არიან ბერძნები, სომხები, ქართველები, ციგნები და თათრები. სჭარბობს ბერძნული მოსახლეობა. გომარეთი დასახლებულია ბერძნებითა და ქართველებით. მაშავერა – თათრები და რუსი დუხობორები. ლორეს დაბლობზე ძირითადი მოსახლეობაა რუსები, გრეგორიანელი სომხები, კათოლიკე სომხები, თათრები, ბერძნები. ბორჩალოს მაზრის მოსახლეობაა თათრები, სომხები, ბერძნები, რუსები, ქართველები, გერმანელები და ციგნები. „ბევრია თუ არა მათ შორის მკვიდრი მოსახლეობა, ძნელი

სათქმელია დამადასტურებელი დოკუმენტების უქონლობის გამო, მაგრამ ამ სომხების უმეტესობა მოსული ელემენტია ყოფილ საქართველოს სამეფოში".[77]

[82] – „გავითვალისწინებთ რა დროს რკინისებურ ნებისყოფას, სტრატეგის უზადო უნარს და მიზანსწრაფვას, აგრეთვე მისი ჯარის ბრწყინვალე სბრძოლო მზადყოფნას, დისციპლინირებულობას და ლტოლვას ომის გამარჯვებამდე მისაყვანად, შესაძლებელია გადაჭრით ვამტკიცოთ, რომ იგი აუცილებლედ გაანადგურებდა გენერალ მაზნიევის არმიას და აიღებდა საქართველოს დედაქალაქს, ინგლისელები და ფრანგები რომ არ ჩარეულიყვნენ”.[82]

[83] – „სომხურმა მმართველმა წრეებმა ომი გაბედეს მხოლოდ იმ იმედით, რომ კავკასიაში მომავალი ინგლისი მათ მხარს დაუჭერდა, და თუ სომხეთი ინგლისელებს ფაქტის წინაშე დააყენებდა, მას ხელში შერჩებოდა ყველა მის მიერ დაკავებული ტერიტორია. სომხეთის ფართო გეგმის მიზანი იყო – თბილისის ხელში ჩაგდება და მესხეთის დაკავება. ამგვარად, სომხეთი ზღვასთან იქნებოდა შეერთებული ბათუმით”.[83]

85] – „ჯერ კიდევ ომის ოფიციალურად გამოცხადებამდე რამდენიმე დღით ადრე, სომეხთა მიერ ჩვენს სასაზღვრო საგუშაგოებზე მოულოდნელ თავდასხმამდე, საარტილერიო სექციისა და მის დაქვემდებარებაში მყოფი უწყებების მუშაობა იმას უჩვენებდნენ, რომ განვითარებული მოვლენები ერთობ სეროზულ ხასიათს იღებდნენ. 13 დეკემბრისათვის სადახლოს რაზმში გაგზავნილ იქნა შაშხანის 10000 ვაზნა. ამის შემდეგ კი უფრო მსხვილი და მრავალფეროვანი გაცემები დაიწყო. უფრო ადრე ჩემს მიერ ქუთაისში კომისარიატებიდან იარაღის ჩასაბარებლად მივლინებულ იქნა ოფიცერი. ომის გამოცხადების შემდეგ კი ჩემს მიერ იქ მივლინებულ იქნა ჩემი თანაშემწე სამხედრო ნაწილებზე შაშხანების, ტყვიამფრქვევებისა და შაშხანის ვაზნების გასაცემად, რის შესახებაც ყოველდღიურად მეგზავნებოდა პირდაპირი ხაზით შესაბამისი მოხსენებები. რკინიგზის საარტილერიო ჩიხში მუდმივ მზადყოფნაში გვყავდა საბრძოლო მასალებით დატვირთული ვაგონები ფრონტზე გასაგზავნად. სანდარში ჩემი განკარგულებით მოწყობილ იქნა მეწინავე საარტილერიო საწყობი, რომელიც მოგვიანებით აშადა_სარალში იქნა გადატანილი.

ამგვარად, ჯარების მომარაგება ხდებოდა თბილისის მთავარი და ქუთაისისა და სანდარ აშაღა-სარალის მეწინავე საწყობებიდან. თანდართული უწყისების მიხედვით კარგად ჩანს როგორც გაცემული საბრძოლო ქონების რაოდენობა, ასევე სასაწყობო ნაშთები. (უწყისები 1, 2, 3, 4) არტილერიის მატერიალური ნაწილის შეკეთებისათვის მოწყობილ იქნა მოძრავი საარტილერიო სახელოსნო (ვაგონებში). ასეთი სახელოსნო გაგზავნილ იქნა სადახლოს მიმართულებით. გარდა ამისა, სახალხო გვარდიის ჯარებში გაგზავნილ იქნენ ხელოსნები არტილერიის მატერიალური ნაწილს შესაკეთებლად.

გენერალ-ლეიტენანტი ქუთათელაძე. მომარაგების ქვეგანყოფილების უფროსი, პოდპოლკოვნიკი ტუმბილინი. საქმის მწარმოებელი, პოდპორუჩიკი კანდელაკი”.

მეწინავე საწყობების სასაწყობო ნაშთები:

უწყისი 1

დასახელება										
საწყობი	3_ხაზიანი შაშხანა	3_ხაზიანი შაშხანის ვაზნა	მაქსიმის ტყვიამფრქვევი	სამთო ნაღმი (ქურვი)	სამთო შრაპნელი	მსუბუქი ნაღმი (ქურვი)	მსუბუქი შრაპნელი	48 მმ ყუმბარა	48 მმ შრაპნელი	რეგოლვერის ვაზნა
ქუთაისი	14436	5393670	195	7381	760	1259	2775	-	-	-
სანდარი /აშაღა-სარალი	1800	1465000	-	2620	1890	300	1512	120	160	5000*

* - აქედან „ნაგანი” _ 3000, „ბრაუნინგი” _ 2000

ქუთაისის საწყობიდან გაცემა

უწყისი 2

დასახელება	3_ხაზიანი	მაქსიმის	შაშხანის	სამთო	სამთო
სამხედრო ნაწილი	შაშხანა	ტყვიამფრქვევი	ვაზნა	ნადმი	შრაპნელი
1_ლი ქვეითი პოლკი	1850	18	100200	-	-
მე_2 ქვეითი პოლკი	1900	-	31820	-	-
მე_3 ქვეითი პოლკი	1200	13	250000	-	-
ქართველ მუსულმანთა ბატალიონი	500	4	-	-	-
ფხაკამის რაზმი	300	4	40000	-	-
1_ლი საარტილერიო ბრიგადა	-	-	-	300	75
სულ:	5750	39	692020	300	75

სანდარი/, აშალა_სარალიდან გაცემა

უწყისი 3

დასახელება	შაშხანა	შაშხანის ვაზნა	სამთო ნაღმი (ჭურვი)	სამთო შრაპნელი	მსუბუქი ნაღმი (ჭურვი)	მსუბუქი შრაპნელი	48 მმ შრაპნელი	48 მმ ყუმბარა	ნაგანის ვაზნა	ბრაუნინგის ვაზნა
სამხედრო ნაწილი										
1_ლი ქვეითი პოლკი	-	30000	-	-	-	-	-	-	-	700
მე_3 ქვეითი პოლკი	-	52000	-	-	-	-	-	-	-	-
მე_5 ქვეითი პოლკი	-	164000	-	-	-	-	-	-	-	-
მე_6 ქვეითი პოლკი	-	146000	-	-	-	-	-	-	-	-
მე_2 საარტილერიო ბრიგადა	-	-	700	710	190	310	-	-	1286	1000
1_ლი ცხენოსანი პოლკი	-	8000	-	-	-	-	-	-	-	-
მე_2 ცხენოსანი პოლკი	-	20000	-	-	-	-	-	-	-	-
მე_2 სამთო ცხენოსანი ბატარეა	-	1000	150	150	-	-	-	-	-	-
სასაზღვრო რაზმი	-	7000	-	-	_ü	-	-	-	-	-
საარმიო საარტილერი ბრიგადა	-	-	-	-	-	-	37	35	-	-
საეტაპო ბატალიონი	-	15000	-	-	-	-	-	-	-	-
საჭაპანე ბატალიონი	20	2000	-	-	-	-	-	-	-	-
გენერალ წულუკიძის რაზმი	-	70000	-	-	-	-	-	-	-	-
ღლონტის პოლკი	-	50000	-	-	-	-	-	-	-	-
გენერალ მაღალოვის რაზმი	500	50000	-	-	-	-	-	-	-	-
კაპიტან უთნელავას რაზმი	-	10000	-	-	-	-	-	-	-	-
პოლკოვნიკი ლეკვიანაძე	-	54000	-	-	-	-	-	-	-	-
საყარაულო რაზმი	-	10000	-	-	-	-	-	-	-	-
ყარაიაზის რაზმი	15	42000	-	-	-	-	-	_ü	_ü	-
სახალხო გვარდია	-	230000	230	370	70	40	-	-	-	100
ხრამის ხიდის დაცვა	-	20000	-	_ü	-	-	-	-	-	-
გიაურარხის დაცვა	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ცალკეულ პირებზე	4	50	-	-	-	-	-	-	-	100
სულ:	549	943250	1180	1230	260	350	37	35	1286	1900

დასახელება	პ_ხაზიანი შაშხანა	მაქსიმის ტყვიამფრქვევი	სამთო შრაპნელი	სამთო ნაღმი (ჭურვი)	მსუბუქი შრაპნელი	მსუბუქი ნაღმი (ჭურვი)	შაშხანის ვაზნა	ნაგანის ვაზნა	ბრაუნინგის ვაზნა	ხელუღმბარა
სამხედრო ნაწილი										
1_ლი ქვეითი პოლკი	23	-	-	-	-	-	30000	-	-	-
მე_3 ქვეითი პოლკი	-	-	-	-	-	-	44000	-	-	-
მე_4 ქვეითი პოლკი	1600	14	-	-	-	-	300000	2205	-	-
მე_5 ქვეითი პოლკი	2400	12	-	-	-	-	500000	-	-	-
მე_6 ქვეითი პოლკი	1200	-	-	-	-	-	100000	-	-	1000
მე_2 დივიზიის შტაბი	149	-	-	-	-	-	3000	-	-	-
1_ლი ცხენოსანი პოლკი	-	4	-	-	-	-	100000	1000	-	-
მე_2 ცხენოსანი პოლკი	600	-	-	-	-	-	120000	-	-	-
მე_3 ცხენოსანი პოლკი	-	-	-	-	-	-	-	1000	-	-
მე_2 მანგლ. სას. რაზმი	300	-	-	-	-	-	-	-	-	-
მე_3 დარიალის სას. რაზ.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	25
სასაზღვრო ჯარის შტაბი	177	-	-	-	-	-	9300	-	-	-
მენაღმეთა ბატარეა	350	-	-	-	-	-	62350	-	-	-
1_ლი საარტ. ბრიგადა	-	-	-	-	-	-	-	300	300	-
მე_2 საარტ. ბრიგადა	119	-	-	-	40	40	6000	400	100	-
საარმიო საარტ. ბრიგადა	25	-	-	-	-	-	3000	1100	450	-
საეტაპო ბატალიონი	750	-	-	-	-	-	-	-	-	-
სამხ. სამ. ადმინის. რაზმი	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ქართველ მუსულმ. ბატა.	-	-	ს	-	-	-	15000	-	-	-
ქართული ლეგიონი	640	6	-	-	-	-	175000	2000	-	600
ოფიცერთა განს. რაზმი	450	4	-	-	-	-	-	-	-	500
მუსულმანთა რაზმი	200	2	-	-	-	-	10000	-	-	-
თელავის ცხენ. რაზმი	100	-	-	-	-	-	40000	-	-	-
სახალხო გვარდია	1300	2	2200	3200	1200	3200	800000	2175	3600	1200
ტფილისის მილიცია	200	1	-	-	-	-	39000	-	-	-
ახალციხის ცხენ. რაზმი	400	-	-	-	-	-	12000	1000	-	-
სულ:	10983	45	2200	3200	1240	3240	2368650	11180	4450	3325

*

_ აქ სამხედრო ნაწილებზე გაცემული იარაღისა და საბრძოლო მასალების მხოლოდ ძირითადი სახეებია წარმოდგენილი. .[85] 1878_2_19/გ_48.

[86] _ „სახალხო გვარდიის მთავარი შტაბის მოწოდება. სახალხო გვარდიის მთავარმა შტაბმა მოწოდება დაუგზავნა გორის, ხაშურის, შორაპნის, ქუთაისის, სამტრედიის, თელავის, სიღნაღის, სართიჭალის სახალხო გვარდიის შტაბებს. აჯანყებული სომეხი ბრბოები და სამხედრო ნაწილები, უპასუხისმგებლო პოლიტიკოსების ხელმძღვანელობით, რომლებმაც მოკლეს ქარჩიკიანი და აზატკიანი და მეზობლად მცხოვრებ ხალხებს დიდი უბედურებაში აგდებენ, თავს დაესხნენ ჩვენს მოსაზღვრე რაზმებს და ჯარისკაცები დაგვიხოცეს.... გვსურს რა შევაჩეროთ სისხლის ღვრა, სახალხო გვარდიის მთავარმა შტაბმა დაადგინა მოიწვიოს წითელი დროშის ქვეშ სრულიად სახალხო გვარდია. გაწვეული რაზმები თავის აფიცრებით დაუყოვნებლივ თბილისში გამოაგზავნეთ. სხვა ნაწილებისაგან ცალკე რაზმები შეადგინეთ და საჩქაროდ გამოაგზავნეთ თბილისში. გააძლიერეთ თვალ_ყურის დევნა ადგილობრივ და ბეჯითად დაიცავით ხიდები. გახსოვდეთ, ამხანაგებო, რომ თავისუფლება და რევოლუცია თქვენს დახმარებას ელის. ეშელონების გაგზავნის დროის შესახებ ტელეგრაფით აცნობეთ გვარდიის მთავარ შტაბს“.[86]

[87] _ „თანახმად საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მთავრობის განკარგულებისა დგება მოხალისეთა რაზმები, სადაც საქართველოს ყველა მოქალაქეს შუძლია ჩაეწეროს, მათ გარდა, რომლებიც ეხლა უკვე მსახურობენ საქართველოს ლაშქარში და გარდა ჯარისკაცთა, რომლების მოწვეულნი არიან. მოწვეულ ჯარისკაცებად ითვლებიან 1892, 1893, 1894, 95, 96, 97, 98 წლებში დაბადებული ახალგაზრდები.

1. ყველა მოხალისეთ, რომლებიც მსახურობენ სხვა და სხვა დაწესებულებებში _ ადგილები შეენახებათ.
2. სამხედრო მოქმედებების გაკეთების შემდეგ თავისუფალნი იქნებიან.
3. უბედურ შემთხვევაში მათი ოჯახები უზრუნველყოფილი იქნებიან. რაზმების შედგენა დავალებული აქვს: გენ_მაიორ მაღალაშვილს, გენ_მაიორ კერესელიძეს (გიორგი), პოლკოვნიკებს: კარგარეთელს, ბ. ინწკირველს, დ. ქარცივაძეს და ტ. ართმელაძეს. ჩაწერა

შეიძლება ბარიატინსკის ქუჩაზე, სამხედრო სამინისტროში ყოველ დღე, დილის 9 საათიდან 14 საათამდე და 16 საათიდან 18 საათამდე. მოხალისეთა რაზმების ხელმძღვანელი, გენ_მაიორი, მაღალაშვილი".

[88] – „წარმოგიდგენთ იმ თადარიგის ოფიცერთა სიას, რომლებიც გაწვეულ იქნენ ჩემს დაქვემდებარებაში მყოფი განყოფილების მიერ, ამავე დროს გაცნობებთ, რომ გენერალური შტაბის უფროსის განკარგულების შესაბამისად თადარიგის ოფიცერთა გაწვევა ჩატარებულ იქნა აგრეთვე ქუთაისის სამხედრო უფროსის მიერ, რომლებიც სხვადასხვა ნაწილებში იქნენ ჩარიცხულნი, მაგრამ მათ შესახებ მე არავითარი ცნობები არ გამაჩნია. გენერალ_მაიორი წულუკიძე. უფროსის თანაშემწე." [88]

[89] – „მე_2 ქვეითი დივიზია: პრაპორშიკი _ 71, პოდპორუჩიკი _ 27, პორუჩიკი _ 20, შტაბის კაპიტანი _ 3, როტმისტრი _ 1, კორნეტი _ 1. მოხალისეთა რაზმი: პრაპორშიკი _ 13, პოდპორუჩიკი _ 7, შტაბის კაპიტანი _ 1, კაპიტანი _ 2, კორნეტი _ 3. ოფიცერთა რაზმი: პრაპორშიკი _ 12, პოდპორუჩიკი _ 2, პორუჩიკი _ 2, შტაბის კაპიტანი _ 2, შტაბის როტმისტრი _ 1. სახალხო გვარდიის მთავარი შტაბი: პრაპორშიკი _ 6, პოდპორუჩიკი _ 7, პორუჩიკი _ 1, შტაბის კაპიტანი _ 1. ცხენოსანი ბრიგადა: კორნეტი _ 4, პრაპორშიკი _ 2, პორუჩიკი _ 1, შტაბის კაპიტანი _ 1. პოდპოლკოვნიკ დუმბაძის საჭაპანე ბატალიონი: საომარი დროის ჩინოვნიკი _ 2, პრაპორშიკი _ 9, პოდპორუჩიკი _ 3, პორუჩიკი _ 1, შტაბის როტმისტრი _ 1. გენშტაბის განყოფილების უფროსის განკარგულებაში: საომარი დროის ჩინოვნიკი _ 1, პრაპორშიკი _ 9, პოდპორუჩიკი _ 3, პორუჩიკი _ 1. 1_ლი ცხენოსანი დივიზია: პრაპორშიკი _ 3, პოდპორუჩიკი _ 2. გენერალ ბენაევის განკარგულებაში: პრაპორშიკი _ 9, პოდპორუჩიკი _ 6, პორუჩიკი _ 4, კაპიტანი _ 1. გარდა ამისა, სხვადასხვა ნაწილების დაქვემდებარებაში გადანაწილდა კიდევ 15 ოფიცერი”.[89]

[91] – „როგორც ჩვენ ერთმორწუნე ძმებს, მუსლიმანებს, ასევე ჩვენ ღვიძლ ძმებს, ქრისტიან ქართველებს, ვერაგულად ეპყრობიან დიდსა და პატარას, ასახიჩრებენ ყველას, ვისაც ხელში ჩაიგდებენ. ასეთი სასტიკი, ველურ საშუალებათა ხმარებით განზრახული აქვთ დაიპყრონ მთელი ბორჩალოს მაზრა, ახალ_ქალაქი, ახალ_ციხე, და სხვა კიდევ ვინ

იცის, რომელი ჩვენი ქვეყნის კუთხეები. და ხომ იცით, როცა სომხის ავაზაკი და არა დემოკრატიული ჯარის ნაწილები გამოილაშქრებენ ჩვენზე, რა უბედურებანი დაგვატყდება თავზე?! ოჯახს გაგვინადგურებენ, ნამუსს აგვხდიან, აგვყრიან და საშვილიშვილოდ სულ ერთიანად მოგვსპობენ. გაფრთხილებთ მამულიშვილნო! დაგვიდგა ყოფნა არ ყოფნის დრო, ეხლა უნდა დავიცვათ ჩვენი სამშობლო, ჩვენი ოჯახი, ჩვენი ნამუსი და ჩვენი სახლ_კარი. სწორედ ეხლა უნდა ავიღოთ იარაღი და ამოუდგეთ გვერდში სამშობლოს საკეთილდღეოდ ჩვენს თანამემამულე ქრისტიან ქართველებს, რომლებიც უკვე პირნათლად ასრულებენ სამშობლოს მიერ დაკისრებულ წმინდა მოვალეობას და სდევნიან მუხანათურად შემოსულ ავაზაკებს.... სამუსლიმანო საქართველოს განმათავისუფლებელი კომიტეტის თავმჯდომარე, მემედ_ბეგ სანჯაყ_ბეგის შვილი აბაშიძე. მდივანი, [დიასამიძე]."[91]

[93] _ „12 თებერვალს, მოახდინეს რა 5 დივიზიისა და დამატებით ირეგულარული (ძირითადად ქურთთა ცხენოსანი) საჯარისო ნაწილების კონცენტრაცია, ოსმალეთის ჯარები შეტევაზე გადმოვიდნენ და მოკლე ხანში დაიკავეს ერზინჯანი, არზრუმი, ტრაპიზონი, ყარსი, ართვინი, ბათუმი. ანუ, ბრესტის საზავო ხელშეკრულებით გათვალისწინებული ტერიტორიები. გარდა ამისა, მოახდინეს აგრეთვე ოზურგეთისა და ახალციხის მაზრების ოკუპაცია, სადაც მათ მყარ დასაყრდენად ადგილობრივი მუსულმანური მოსახლეობა დახვდათ“.[93]

[94] _ „ქვემოთ მოყვანილი სასაზღვრო ხაზი გამოყოფს ერთმანეთისაგან ოტომანთა იმპერიასა და საქართველოს, სომხეთსა და აზერბაიჯანს. საზღვარი იწყება იქ, სადაც მდინარე ჩოლოქი უერთდება შავ ზღვას და ემთხვევა ოტომანთა იმპერიასა და რუსეთს შორის 1877 წლამდე არსებულ ძველ საზღვარს. შემდეგ იგი აღწევს შავნაბადას მთამდე და მთების მწვერვალების გავლით მიემართება ხალხამასა და მეფისწყაროს მთებამდე (1856 წლის საზღვრებით). ამის შემდეგ იგი უხვევს სამხრეთისაკენ, გადის ფარსადაღის მთის წვერზე აბასთუმნიდან სამხრეთით ორ კილომეტრზე, უხვევს ჩრდილო_აღმოსავლეთისაკენ და აღწევს კარხულდაღის მთას. აქედან, ჯერ 5 კილომეტრზე მიემართება ჩრდილო_აღმოსავლეთისაკენ, შემდეგ სამხრეთ_აღმოსავლეთით აღწევს გორკელს, აწყურიდან სამხრეთით 2 კილომეტრზე კვეთს მდინარე მტკვარს და ქაიბაშის, ორთათავის,

ქარაიას მთის წვერების გავლით აღწევს ტაპისხორსკას ტბას და იქიდან სამხრეთით გრძელდება მოლითის მონასტრამდე. საზღვარი ისე კვეთს ამ ტბას, რომ მოლითის მონასტრიდან უშუალოდ გავლებული სწორი ხაზის სამხრეთით მდებარე ტერიტორიები, რომლებიც ერთნახევარი კილომეტრით ჩამორჩება ტბის უკიდურეს ჩრდილოეთ წერტილს, რჩება ოტომანთა იმპერიის ტერიტორიაზე. შემდეგ კი მიდის თავკოთელიის მთამდე. აქ იგი უხვევს სამხრეთით და შავნაბადას, ყარაკუხუს, სამსარის მთიანი მასივის მწვერვალებზე გავლით, უხვევს აღმოსავლეთისაკენ და დევექერანის მთების წვერებზე გადის. შემდეგ მიემართება სამხრეთისაკენ და აჩრიკარის, ბაშირანისა და ნურახმანის მწვერვალებზე გადის. ნურახმანის მთიდან მთის წვერებზე გავლით იგი გრძელდება სამხრეთისაკენ და ტფილისი_ ალექსანდროპოლისის რკინიგზის ხაზს კვეთს სოფელ ალბულახიდან ხუთ კილომეტრზე. აქედან სწორი ხაზით მიემართება ხანვალისაკენ, სადაც თითქმის სწორი ხაზით აღწევს ყველაზე მაღალ წერტილს ალაგეხს და ისევ სწორი ხაზით კვეთს ეჩმიადინ_სარდარაბადის შოსეს, ეჩმიადინიდან დასავლეთით 7 კილომეტრზე. შემდეგ იგი 7 კილომეტრზე გარს უვლის ამ ქალაქს და ალექსანდროპოლის_ჯულფას რკინიგზის ხაზის პარალელურად მიემართება რკინიგზის ხაზიდან 10 კილომეტრის დაშორებით და 16 კილომეტრში სამხრეთით ბაშვიარანთან კვეთს გზას, რომელიც აქედან რკინიგზისაკენ მიემართება. შემდეგ იგი უხვევს სამხრეთ_აღმოსავლეთისაკენ, 1 კილომეტრზე უვლის გვერდს სოფელ აშალი_ყარაბაღლარს. შაბაღლუს, ყარაქაჩისა და აშალი_ჩენაქიჯის გავლით აღწევს ელფინჩაის, რომელსაც მიყვება იგი არფამდე. დაწყებული აქედან იგი ემთხვევა მდინარე არფაჩაის კალაპოტს, მიდის ქიალუმდე და მდინარე ქაის გასწვრივ აღწევს ალტაბანის მწვერვალს. შემდეგ იგი გრძელდება ყარათურნას, არაჯის, ყარაქლისის მთის წვერებზე, აღწევს ბელიონჩაის წყალგამყოფამდე, მიყვება მდინარის კალაპოტს, აღწევს სამხრეთით აზას, რომელიც რუსეთ_სპარსეთის ყოფილი საზღვრის ხაზზე მდებარეობს. სასაზღვრო ხაზის საბოლოო დაზუსტება, განხორციელება ადგილზე, ორივე მხრის წარმომადგენლებისაგან შემდგარი კომისიის მიერ”.[94]

[98] _ „თათრებს გაემარცვათ ალავერდის ქრხანა და რამდენიმე მილიონი მანეთის საქონელი მზადა ჰქონდათ წასაღებად. ყველა ნადავლი უკანა ჯავშნიანს ჩავაბარე და მე სანაინზე გავილაშქრე. სანაინზე 200 კაცი ტყვედ ავიყვანეთ და ეშელონს გავეკიდეთ. მათ

ორთქლმავალი გაფუჭებოდათ და ამის შედეგად მათ სადგურ კობერთან დავეწიეთ. მე ბრძანება არ მქონდა კობერს იქით წავსულიყავი. ეშელონს ზარბაზანი ვესროლეთ და დავამტვრიეთ. ოსმალოს ჯარისკაცების ნაწილი ტყვედ წამოვიყვანეთ. სანაინში ხელთ ვიგდეთ სურსათი და ცხენის ჯოგი. აქვე ვიშოვნეთ სარიკამიშიდან ჩამოტანილი ტელეფონისა და ტელეგრაფის აპარატები. ყოველივე ეს თბილისს გავაგზავნე ტყვეებთან ერთად. საღამოს ექვს საათზე სანაინში მოვიდა ჩვენი ჯარი. ჯავშნოსანმა სხვების დაუხმარებლად დაიცვა ოცდაათი ვერსის მანძილი. რკინის გზა ამ რაიონში გაყვანილია მდინარე დებედაჩაის პირზე და შეჭრილია კლდეებში. ამიტომ აქ ჯავშნოსანის მოქმედება ძალიან შეფერხებულია და ძნელი. ბორჩალოს მცხოვრებნი, ბერძნები და სომხები, გამარჯვებას გვილოცავდნენ და იარაღითაც გვეხმარებოდნენ მტერთან ბრძოლაში".[98]

[102] _ „ომის დაწყებამდე სომხებს ეჭირათ ორი ქედი: ბამბაკისა და ბეზობდალისა და აგრეთვე მცირე ნაწილი ლორეს მინდვრებისა, მდინარე ყარაქილისა და კამენკას მარჯვენა ნაპირი. უპირატესობა მათ მხარეზე იყო. მათ ეჭირათ ჩრდილო ფერდობები ბეზობდალისა და ზედ საზღვრებზე მშვენიერი ბაზები ჯალალ_ოღლი, გერგერი და ყარაქილისა, რომელიც დიდი ხანია მოამზადა რუსეთმა ოსმალეთთან საომრად. მაგრამ მათი მთავარი უპირატესობა მათ მომზადებაში და ჩვენს მოუმზადებლობაში იყო. გარდა ამისა, რადგან ჩვენ ზედ საზღვარზე არ გვექონდა ყაზარმები, ამიტომ ჩვენი ჯარის ერთი ნაწილი იძულებული იყო ჩამძვრალიყო სანაინის ხვრელში, ხოლო მეორე ნაწილი დაბანაკებულიყო აქეთ 20_25 ვერსზე ვორონცოვკასა და პრივოლნოეში. როგორც ჩანს, ჩვენ მდინარე კამენკაზე დარაჯებიც არ გვეყოლია".[102]

103] _ „მთავრობას ჯარიც კი გაუგზავნია საზღვარზე, მაგრამ ბ_ნ აკაკი ჩხენკელს, _ დიპლომატობის გარდა სტრატეგობაც უკეთესად რომ ეხერხებოდა, _ მთავარსარდლის განკარგულება: „ერთ მუშტად ჯარის ყოლა“, დაურღვევინებია: „სოფელ_სოფელ ჩააყენეთ პატარ_პატარა ნაწილები, აჯანყება არ მოხდეს სადაო(?) ზონაში”_ო. თუმცა მთავარსარდალი დენერალი ოდიშელიძე იყო, აკაკის, ამხანაგურად დაურწმუნებია „რევოლუციონერი დენერალი“, დუშეთის გმირი, იოსებ გედევანიშვილი და ჯარი გაუფანტიათ".[103]

თავი III

[5] – „16. 10. 1918. თქვენო უსათნოესობავ, ბატონო საქართველოს პარლამენტის თავმჯდომარევ, იმ მძიმე და საზარელ დღეებში, როცა ქალაქ ბაქოში ადგილი ჰქონდა სისხლიან ვაკხანალიას, რომელმაც ათი ათასობით მშვიდობიანი სომეხის სიცოცხლე შეიწირა, საქართველოს მოქალაქეებმა გამოიჩინეს რა უდიდესი კაცთმოყვარეობა და ჰუმანურობა, მრავალი სომხური ოჯახი გადაარჩინეს განადგურებას. იმ ერთეული სომხების სიტყვებით, არა მარტო ბაქოს ქართველთა საბჭოს წევრები, არამედ ცალკეული ქართველებიც უმაგალითო სიმტკიცესა და თავგანწირვას იჩენდნენ სისხლისაგან გამხეცებული ბანდების წინაშე.... გთხოვთ, ბატონო თავმჯდომარევ, დარწმუნებული იყოთ ჩემს თქვენდამი აბსოლუტურ და გულწრფელ ერთგულებაში“.[5]

[8] – „საქართველოს რესპუბლიკის ფინანსთა და ვაჭრობის_მრეწველობის მინისტრის ბრძანება №6. ქ. ტფილისი. გადაყვანილ იქმნას სანაინის საბაჟოში: დროებითი აღმასრულებელი სანაინის საბაჟოს გამგის თანამდებობისა, ლაგოდების საბაჟოს გამგის თანაშემწე ზაქარია თუშ_აბრამიშვილი _ გამგეთ 1 ოქტომბრიდან. მთავარი საბაჟოს გამგე ბ. მიქაძე. მინისტრი კანდელაკი“.[8]

[10] – „საქართველოს მთავრობისათვის ცნობილი გახდა, რომ 18 ოქტომბერს სომხეთის რეგულარული ჯარი ნაწილების, კერძოდ კი 1_ლი და მე_4 პოლკების მიერ დაკავებულ იქნა ტფილისის გუბერნიის ნაწილი, კერძოდ ტრიტორია ქობერის რაზიეზდიდან სასაზღვრო ხიდამდე და სანაინის მიმდებარე რაიონი. საქართველოს მთავრობა ყოველთვის მზადაა ერთობლივი შეთანხმების საფუძველზე მოაგვაროს მეგობრულ სომხეთთან საზღვრების საკითხი. ამასთან ერთად, ვაცხადებთ, რომ სანამ ეს შეთანხმება არ მოხდება, სომხეთის სამხედრო ნაწილების შემოსვლა ტფილისის გუბერნიის საზღვრებში საქართველოს მთავრობის მიერ განიხილება როგორც სომხეთის მხრიდან აშკარად მტრული ნაბიჯი. საგარეო საქმეთა მინისტრის მოვალეობის შემსრულებელი გვარჯალაძე. კანცელარიის დირექტორი ლორთქიფანიძე“.[10]

[11] _ „შიფროგრამა №512. სანაინიდან. 19. 10. 1918. გაგზავნის დრო 22 საათი და 15 წუთი. მიღების დრო 23 საათი და 15 წუთი. სამხედრო. ექტრენული. რიგგარეშე. თქვენი შიფროგრამის პასუხად, გთხოვთ მოახსენოთ სამხედრო მინისტრს შემდეგი: დღეს, 19 ოქტომბერს, 14 საათზე რკინიგზის სადგურ ქობერის მოხელეებისგან მივიღე ორი შეტყობინება, რომ სომხურმა შეიარაღებულმა რაზმმა 3 ოფიცრისა და 20 ჯარისკაცის შემადგენლობით დაიკავა სადგური ქობერი. სიტუაციაში გასარკვევად რკინიგზისა და საბაჟოს მოსამსახურეებთან ერთად მატარებლით გავემგზავრეთ ქობერის მიმართულებით. 1.ქობერის გვირაბამდე, შუქნიშანთან, მატარებელი გაჩერებულ იქნა შეიარაღებული სომხების მიერ. 2.ახსნა_განმარტებისათვის გამოძახებულმა ოფიცერმა განაცხადა, რომ მათ მიღებული აქვთ ბრძანება თავისი რაზმით დაიკავონ რკინიგზის ხაზი სადგურ ქოლაგერანიდან სადგურ ქობერამდე. სხვა ახსნა_განმარტება მას არ მოუცია და არ მიპასუხა აგრეთვე კითხვაზე, ნიშნავს თუ არა სომხეთის შეიარაღებული ძალების შემოჭრა საქართველოს ტერიტორიაზე ომის გამოცხადებას. 3.ხვალ, 20_ში ახსნა_განმარტებისათვის ველოდები ქოლაგერანის რაზმის უფროსს. 4.ქორინჯიდან დაბრუნებულმა ლეიტენანტმა კუშელმა მომახსენა, რომ ლეიტენანტ გიუნტერის გუშინდელი ულტიმატუმის შემდეგ სომხური ქვედანაყოფების მიერ 19 საათისათვის ქორინჯი დაცლილია. 5.ქორინჯში დატოვებულია გერმანული საგუშაგო ერთი უნტერ_ოფიცრისა და შვიდი ჯარისკაცის შემადგენლობით. 6.ამრიგად, სომხური ქვედანაყოფების მიერ საქართველოს ტერიტორიაზე დაკავებულია რკინიგზის ხაზი ქობერის გვირაბის ჩათვლით, ყველა მიმდებარე სიმაღლე რკინიგზის ორივე მხარეს და სოფელი წათერი. 7.სარკინიგზო მიმოსვლა შეწყვეტილია. მატარებლები ვერ მიდიან სადგურ ქობერამდე, რადგან მათ შეიარაღებული სომხები აჩერებენ. 8.ჩვენი მხლებელი პირნი სადგურ ქობერში არ იქნენ დაშვებულნი. ვორონცოვკასთან კავშირი გაწყვეტილია. არა გვყავს საკმარისი ძალები სხვა სასაზღვრო ობიექტებსა და სოფლებში სიტუაციის დასაზვერად. 9.სანაინში ამჟამად იმყოფება ლეიტენანტი კუშელი, 14 გერმანელი ჯარისკაცი და 4 მილიციონერი მეთაურთან ერთად. 10.მდგომარეობის შეცვლასთან დაკავშირებით მოგახსენებთ დაუყოვნებლივ. შეინი, თუმბრაშიშვილი”. “[11]

[14] _ „შიფროგრამა №625. 20. 10. 1918. სამხედრო მინისტრს. თქვენი ბრძანებულების შესაბამისად ჯავშანმატარებელი №4 გაემგზავრა 19 ოქტომბრის 6 საათისათვის, მეორე კი №1, _ დღეს, დილის 5 საათისათვის, პორუჩიკ გოგუაძის მეთაურობით, რის შესახებაც მოგახსენებთ დაუყოვნებლივ. ჯავშანმატარებლების უფროსის მოვალეობის შემსრულებელი სალუქვაძე”.[14]

[16] _ „შიფროგრამა № 548. სანაინიდან. 20. 10. 1918. 21 საათი და 20 წუთი. ექსტრენული. რიგგარეშე. ტფილისი. გენერალური შტაბის უფროსს და საერთო განყოფილების უფროსს გედევანოვს, ბატონი მინისტრისათვის. გთხოვთ გადასცეთ საიმპერატორო ჯარების სარდლობას შემდეგი: ჯავშანმატარებლების უფროსის, გოგუაძის ჩარევით სასაზღვრო ინციდენტი ამოწურულია. ახლა, დაუზუსტებელი ინფორმაციით სომეხთა რაზმი არტილერიითა და ტყვიამფრქვევებით გადაადგილდება ვორონცოვკასა და პრივოლნოეს შორის. დაზვერვისათვის გაგზავნილია ლეიტენანტი კუმელი ქართულ_გერმანული რაზმით. მმონაცემებს შეგატყობინებთ. ლეიტენანტი შეინი”.[16]

[17] _ „გუშინ მე მოვიყვანე თქვენი დავალება სისრულეში. სომხების ჯარს დავახევიე იმ ალაგას, საცა იდგნენ ოსმალოს ჯარები. თანახმად თქვენი ბრძანებისა მე დღეს ორ საათზე წარუდგინე ულტიმატუმი სომხის მოწინავე ჯარების უფროსს, რომ ხვალ ორ საათამდის გვიპასუხოს ულტიმატუმზედ, რო ჯარი გაიყვანოს საქართველოს რესპუბლიკის ტერიტორიიდან შაგალის სადგურის იქით. როგორც ირკვევა, სომხების ჯარი ცდილობენ ბორჩალოს მაზრის დაპყრობას, ჯარებს იგინი თავს უყრიან სოფელ დჟალალ_ოღლთან და მის გარშემო. ახლა ყარაკილისიდან ელოდებიან ახალ ძალას. საჭირო არის ეხლავე მიიღოთ ზომები და გამოაგზავნოთ ჯარები ბორჩალოს მაზრის გასაწმენდათ, ვატაროთ ჩვენი ჯავშნოსნები ამ ალაგას. იქით წასვლა უმიზნო იქნება, რადგანაც ყოველ მხრით დაგვრჩება შემორტყმული სომხის ჯარი. ახლა რომ პოზიციები აქვთ მათ უდგათ პულემეტები და ზარბაზნებიც აქვთ. იქ ვმაგრდებით სანამდისაც დავიპყარით. რაზვედრიკები გაგზავნილი მყავს. ყოველივეს გაცნობებთ. დჟავშნიანი მატარებლების უფროსი, გოგუაძე”.[17]

[18] – „შიფროგრამა №3662. სანაინში. 21 ოქტომბერი. 1918. სამხედრო. რიგგარეშე. სანაინში. ჯავშანმატარებლების უფროსს – პოლკოვნიკ გედევანოვისაგან. ხვალ, 22 ოქტომბერს დღის 12 საათზე მატარებლით თქვენსკენ მიემართება საგუბერნიო ბატალიონის 250 კაცი, ვორონცოვკაზე მარშით მიემართება გენერალ ციციანოვის რაზმი ქვეითებისა და ბატარეის შემადგენლობით. ჩამოსვლისთანავე ის იღებს ხელში მთელი ჯარების საერთო ხელმძღვანელობას. მთელი ბორჩალოს მაზრის სასწრაფო დაცლისა და თბილისის გუბერნიის საზღვრებისაკენ უკან დახვევის მოთხოვნა უპირობოა. პოლკოვნიკი გედევანოვი”.[18]

[

[20] – „შიფროგრამა №583. სანაინიდან. 22. 10. 1918. 10 საათი და 45 წუთი. გერმანიის საიმპერატორო ჯარების სარდლობას. სულ ახლახანს შემოვიარე ჩვენი საგუშაგოები და ქორინჯში მივიღე შეტყობინება, რომ სომხები მოითხოვენ ქორინჯის დაცლას, მაგრამ წინასწარ უნდათ ჩემთან მოლაპარაკებების გამართვა. ველი სასწრაფო განკარგულებებსა და ინსტრუქციებს”.[20]

[22] – „შეტყობინება №1352. მოწყალეო ხელმწიფეო, გრიგოლ ტიმოთეს ძეგ. ამა თვის 22 რიცხვში მე გახლდით რადიოსადგურზე, მაგრამ ვერაფრის დიდებით ჩემს მთავრობასთან დაკავშირება ვერ მოვახერხე, რაც რადიოსადგურის მორიგე ოფიცრის აზრით, რადიოსადგურის გაუმართავი მუშაობის შედეგია. იმავე მიზეზით, თქვენს მიერ 19 ოქტომბერს წარმოდგენილი ნოტის ერევანში გაგზავნა მხოლოდ 22 ოქტომბრის დილას იქნა შესაძლებელი, მიუხედავად იმისა, რომ იგი რადიოსადგურში 20 ოქტომბერს იქნა მიტანილი. გთხოვთ ბატონო მინისტრო მიიღოთ ჩემი ღრმა რწმუნებანი, თქვენდამი სრული პატივისცემისა და უმწიკვლო ერთგულების ნიშნად. ჯამალიანი”.[22]

[26] – „პოლკოვნიკ ზაქარიამეს. სომხეთის მთავრობის მეთაურისაგან მივიღეთ შეტყობინება, რომ საზღვრების შესახებ საკითხები გადავწყვიტოთ მშვიდობიანი მოლაპარაკებების გზით. აქედან გამომდინარე, გიბრძანებთ, გეკავოთ ის ხაზი, რომელიც აქამდე ეჭირათ გერმანელებს, სომხური ქვედანაყოფები კი არ უნდა გადმოვიდნენ თურქთა

მიერ დაჭერილ ხაზს აქეთ. არავითარ შემთხვევაში არ დაუშვათ სომხების შემდგომი წინსვლა".[26]

[27] _ „შიფროგრამა №636. სანაინიდან 23. 10. 1918. 10 საათი და 20 წუთი. სამხედრო მინისტრს. ასლი გენერალური შტაბის უფროსს. 5 საათზე შევხვდი სომეხთა პოლკოვნიკს, სარკინიგზო უბნის ჯარების უფროსს, რომელმაც მედიდური ტონით განმიცხადა, რომ სომხეთის მთავრობის სამშვიდობო განწყობების შესახებ მისთვის არაფერია ცნობილი და მას მიღებული აქვს ბრძანება დაიკავოს ქორინჯი_წათერის ხაზი. ქართველ_გერმანელთა მხრიდან ნებისმიერი წინააღმდეგობის გაწევის შემთხვევაში კი გადავიდეს შეტევაზე და უკუაგდოს ისინი. ჩემს კატეგორიულ მოთხოვნაზე, რომ დაეცალა ქორინჯი და წათერი, ის ჩაფიქრდა და ხვალ 12 საათისათვის დამპირდა პასუხს. მომივიდა ინფორმაცია, რომ აირუმთან შემჩნეულია სომეხთა სადაზვერვო ჯგუფები. იქით ვაგზავნი ერთ ჯავშანმატარებელს. საჭიროა ამ რაიონის დაკავება ქართული საჯარისო ნაწილებით." [27]

[31] _ „ტელეგრამა №659. სანაინიდან. 24. 10. 1918. 17 საათი და 40 წუთი. დღეს 4 საათსა და 20 წუთზე რკინიგზის ხიდთან სომეხთა დილიჟანის რაზმის მეთაურსა და მისი შტაბის უფროსს შევხვდი. მე თან მახლდნენ პოლკოვნიკი ჩხეიძე და შტაბის როტმისტრი შანიძე. სომხური რაზმის მეთაურმა განმიცხადა, რომ ჩემი გუშინდელი მოთხოვნის პასუხად მას დივიზიის მეთაურისაგან (გენერალი მოვსეს სილიკოვი _ ა. ჩ.) მკაცრად აქვს ნაბრძანები ეჭიროს ხაზი ნოვოპოკროვკა _ ჯალალ_ოღლი _ წათერი _ ქორინჯი _ კულჩა და არავითარ შემთხვევაში არ დატოვოს პოზიციები მისი პირადი ბრძანების გარეშე. მან აგრეთვე განაცხადა, რომ კაჩაზუნის მიერ საქართველოს მთავრობის თავმჯდომარესთან, ჟორდნიასთან მიმდინარეობს მოლაპარაკებები. ამავე დროს ის წუხდა, რომ თბილისის რადიოსადგური დროულად ვერ იღებს რადიოგრამებს ერევანიდან და ამიტომაც ეს მოლაპარაკებები ჭიანურდება. ველი შემდგომ განკარგულებებს. ინფორმაცია მაქვს თათართა უკმაყოფილების შესახებ. თათრებისათვის ცნობილი შეიქმნა, რომ სომხები რადიოსათვის ემზადებიან. გაუგებრობების თავიდან ასაცილებლად ახლა გადმოვცემ ღია ტექსტით. პოლკოვნიკი ზაქარიამე".[31]

[33] – „შიფროგრამა №45. ქობერიდან. 24. 10. 1918. 10 საათი და 15 წუთი. საიდუმლო. სასწრაფო. სამხედრო მინისტრს, ასლი საგუბერნიო კომისარს და საგუბერნიო ბატალიონის მეთაურს. გენერალური შტაბის პოლკოვნიკ ზაქარიადის განკარგულების შესაბამისად, ჩემს დაქვემდებარებაში არსებულმა რაზმმა მე_2, მე_3 და მე_4 ასეულების, საარტილერიო ოცეულის, მეტყვიამფრქვევეთა და მე_4 ქართული პოლკის მზვერავთა გუნდების შემადგენლობით 24 ოქტომბრის დილის 4 საათისათვის დაიკავა სოფლების წათერისა და ქორინჯის მიდამოები, აგრეთვე ქოლაგერანის ხეობა და რკინიგზის ხიდი. მარჯვენა უბანი ჩრდილო-დასავლეთიდან დაკავებულია მე_3 ასეულის ძალებით ორ ტყვიამფრქვევთან ერთად. ასეულის მეთაური კაპიტანი გერმისაშვილი, უმცროსი ოფიცერი თუშიშვილი, მეტყვიამფრქვევეთა გუნდის მეთაური კაპიტანი ოკოევი. მარცხენა უბანი დაკავებულია მე_2 ასეულის ძალებით. ასეულის მეთაური პორუჩიკი ინასარიძე, უმცროსი ოფიცერი ჭავჭავანიძე და მოვლენილი ოფიცერი, პორუჩიკი ხარაძე. ორი ტყვიამფრქვევი განვალაგე ქოლაგერანის ხეობაში, მდინარე ბამბაკის აქეთა ნაპირზე რკინიგზის ხიდთან და დამატებით საველე საგუშაგო უნტერ-ოფიცრისა და 9 ჯარისკაცის შემადგენლობით. თვითონ მე მცირე სარეზერვო ჯგუფთან ერთად ვიმყოფები სადგურ ქობერში. ჩემგან მარჯვნივ და მარცხნივ ჩვენი ქვედანაყოფების არსებობაზე არავითარ ინფორმაციას არ ვფლობ. ჩემს უკან სადგურ სანაინზე მეგულება ორი ჯავშანმატარებელი და შანიძის ასეული. რაც შეეხება კავშირს. მე სრულებით მოწყვეტილი ვარ ჩემს ასეულებს, რომლებთაც სიმაღლეები აქვთ დაკავებული. კავშირი მაქვს მხოლოდ სადგურ სანაინთან, ისიც რკინიგზის სადგურის ტელეფონით. ცოცხალი შეტყობინების ორგანიზება დიდი მანძილისა და ხალხის სიმცირის გამო არ ხერხდება. გთხოვთ გასცეთ განკარგულება, რათა სასწრაფოდ გამომიგზავნონ სატელეფონო აღჭურვილობა და ტელეფონისტები. განსაკუთრებული შერეული რაზმის უფროსი, ტფილისის საგუბერნიო ბატალიონის კაპიტანი გუგუშვილი”.[33]

[

34] – „შიფროგრამა №192. გენერალური შტაბის განყოფილებიდან. 24. 10. 1918. 15 საათი და 00 წუთი. უაღრესად სასწრაფო. გენერალ ციციანოვს. სომხების შეიარაღებული ძალების მიერ საქართველოს საზღვრის გადმოლახვისა და სოფლების ქორინჯისა და წათერის დაკავებასთან დაკავშირებით, ბორჩალოს მაზრასა და ნავთლულ-წათერის

რკინიგზის ხაზზე გამოცხადებულია სამხედრო მდგომარეობა. გენერალ-გუბერნატორად დანიშნულია გენერალი წულუკიძე. გიბრძანებთ დარჩეთ იმ ხაზზე, რომელიც ადრე ჰქონდათ დაკავებული თურქებს. არ დაუშვათ სომხებისა და მათი ნაწილების ამ ხაზს აქეთ გადმოსვლა. მთავრობებს შორის მიმდინარეობს მოლაპარაკებები. გენერალი ანდრონიკოვი”.[34]

[35] _ „პირადად შემოვიარე ფრონტები და გამოვარკვიე შემდეგი: სომხებს დაკავებული აქვთ ქორინჯი, ხიდის სამხრეთი ნაწილი და წათერი. მათ პირისპირ ყველგან ჩვენი ჯარები დგანან. ჩემთან ერთად ჩამოსული რაზმი რეზერვის სახით ჯერ-ჯერობით სანაინში დგას. გუშინდელი დღიდან სომხებთან არავითარი მოლაპარაკებები არ მიმდინარეობს. ველი თქვენს განკარგულებებს. ღამით არზუმანოვმა ჩაიარა, რომელმაც ტფილისში, მთავრობის თავმჯდომარესთან ტელეგრამა გამოაგზავნა... მიღებული ცნობებით სომხური სოფლებიდან ახალგაზრდობა გაქრა _ სად, ცნობილი არ არის”.[35]

[36] _ „შიფროგრამა №57. ქობერიდან 25. 10. 1918. 9 საათი და 50 წუთი. საიდუმლო. სასწრაფო. ტფილისი. საგუბერნიო კომისარს. ასლი საგუბერნიო ბატალიონის მეთაურს. მოგახსენებთ, რომ გუშინ 5 საათზე მქონდა შეხვედრა სომხეთის საბრძოლო რაზმის მეთაურთან, რომელმაც განმიცხადა, რომ არავითარ შემთხვევაში არ დატოვებენ დაკავებულ ტერიტორიებს. ღამის პირველ საათზე მატარებლით ჩაიარა სომხურმა კომისიამ რომელიც ერევანში გაემგზავრა მოლაპარაკებების საწარმოებლად. პასუხს ველოდებით ხვალისათვის. უარის თქმის შემთხვევაში ალბათ დაიწყება დია, საომარი მოქმედებები. ჯარისკაცების განწყობა ამაღლებული და საბრძოლოა. მთელი ბორჩალოს მაზრა გადაყვანილია სამხედრო მდგომარეობაზე. ჯერ-ჯერობით მდგომარეობა საგანგაშოა. კაპიტანი გუგუშვილი”.[36]

[38] _ „შიფროგრამა №76. სანაინიდან. 25. 10. 1918. 17 საათი და 55 წუთი. სამხედრო მინისტრს. გენერალური შტაბის უფროსს. თქვენი ბრძანების შესაბამისად ჩემს მიერ ჯავშანმატარებელი გაყვანილ იქნა სოფელ შენიხთან და გაგზავნილ იქნა სადაზვერვო ჯგუფი. სოფლის მისადგომებთან სადაზვერვო ჯგუფზე მიტანილი იქნა იერიში. ბრძოლა 45 წუთს მიმდინარეობდა. შექმნილი მდგომარეობიდან გამომდინარე, ჩემს მიერ

ჯავშანმატარებლიდან მათ დასახმარებლად დამატებით გადასხმულ იქნა ქვეითი რაზმი. საბრძოლო მოქმედებების გამწვავების გამო მე იძულებული შევიქენი გამეშვა რამდენიმე ჭურვი მტრის პოზიციებისაკენ. მტერი განადგურებულ იქნა, ხოლო დიდებულის რაზმმა დაიკავა პოლკოვნიკ ზაქარიას მიერ მითითებული საბრძოლო პოზიციები. გენერალი წულუკიძე”.[38]

[41] _ „მიფროგრამა №781. სანაინიდან. 27. 10. 1918. 18 საათი და 15 წუთი. სამხედრო. სასწრაფო. სამხედრო მინისტრს. გენერალური შტაბის უფროსს. დილის 7 საათსა და 30 წუთზე სომხურ დელეგაციასთან ერთად გავემართე 118_ე ვერსზე მდებარე ხიდზე. ამ დროისათვის საომარი მოქმედებები შეწყვეტილი იყო. დელეგაციის ნაწილი ყარა_ქილისასაკენ გაემართა, სადაც საერთო მეთაურის დროს შტაბია განლაგებული. 118_ე ვერსზე მოვიდა პოლკოვნიკი კოროლკოვი, რომელიც სომეხთა სამსახურში იმყოფება და ერთ_ერთ რაზმს მეთაურობს. კოროლკოვმა გადმომცა დროს 26 ოქტომბრით ხელმოწერილი სასწრაფო წერილი, რომელშიც სომეხთა მიერ წათერისა და ქორინჯის დაცლაზეა ლაპარაკი. ჩემი განკარგულებით ცეცხლი შეწყვეტილია და წათერი_ქორინჯი დაკავებულია. სოფლებში დატოვებულია რაზმი 2 ოფიცრისა და 15 ჯარისკაცის ოდენობით. დანარჩენ ნაწილებს ნაბრძანები აქვთ სანაინში თავმოყრა. რომელ ხაზამდე დაიხიეს სომეხებმა, ჩემთვის უცნობია, მაგრამ იმედია გამოვარკვევ ჰდროსთან პირადი შეხვედრის გზით. თავს მოვალედ ვთვლი, მოგახსენოთ, რომ საბრძოლო მოქმედებისას თავისი გამბედაობით გამოირჩეოდა ცხენოსანი ასეულის კორნეტი კორძაია, ასევე სამშობლოს წინაშე მხედრული ვალი მოიხადა ჯავშანმატარებლის მთელმა პირადმა შემადგენლობამ ხუხუნაიშვილის მეთაურობით. გენერალ_მაიორი წულუკიძე”.[41]

[46] _ „საქართველოს რესპუბლიკის მთავრობამ გადაწყვიტა კონფერენციაზე გადასაჭრელად დააყენოს შემდეგი საკითხები: 1.ურთიერთცნობა სახელმწიფოთა დამოუკიდებლობისა, რომელთა მთავრობებიც მოწვეულნი არიან კონფერენციაზე. 2.გადაწყვეტა ყველა სადავო საკითხებისა, მათ შორის საზღვრების საკითხით დაინტერესებულ სახელმწიფოთა შესათანხმებლად, ხოლო ასეთი შეთანხმების მიუღწევლობის შემთხვევაში _ არბიტრაჟის მეშვეობით. 3.ურთიერთვალდებულება, არც

ერთი არ შევიდეს სხვა რომელიმე სახელმწიფოსთან ისეთ ურთიერთობაში, რომელიც ვნებას მიაყენებს კონფერენციის მონაწილე რომელიმე ხალხს. 4.სოლიდარული ურთიერთ მხარდაჭერით გამოსვლა მსოფლიო კონგრესზე რესპუბლიკათა დამოუკიდებლობის ცნობისა და მათი ინტერესების დაცვის მიზნით".[46]

[47] – „დამწკაცკანელი მოღვაწეები მუდმივად ოცნებობდნენ ტერიტორიების გაზრდაზე საქართველოს ხარჯზე. მაგრამ სხვა დროს, სხვა ვითარებებში, ისინი ვერ გაბედავდნენ წასულიყვნენ რბილად რომ ვთქვათ, მათთვის ესოდენ სარისკო ავანტიურაზე. ისინი მხოლოდ ემზადებოდნენ და უცდიდნენ იმ ხელსაყრელ შემთხვევას, როცა თავისი სანუკვარი მიზნების განხორციელების საშუალება მიეცემოდათ. და ასეთი ხელსაყრელი დროც დადგა. მსოფლიო პოლიტიკაში თავბრუდამხვევი ცვლილებები მოხდა. გერმანიამ, რომელიც საქართველოს მფარველად ითვლებოდა, მარცხი განიცადა და ჰეგემონია მოკავშირეებს დაუთმო. გერმანიის იმპერიის დაცემა სულაც არ იყო მოულოდნელი. დაკვირვებული თვალი თვენახევარი_ორი თვით ადრე იწინასწარმეტყველებდა გერმანიისათვის ასეთ დასასრულს. და იცნოსა რა ეს ცვლილებები მსოფლიო პოლიტიკაში, სომხეთის მთავრობამ დაიწყო მზადება, რომ რაც შეიძლება მეტი სარგებელი მიეღო ამ ცვლილებებისგან".[47]

[49] – სკოტლენდ_ლიდელი: „სომხები მსოფლიოში საუკეთესო პროპაგანდისტები არიან. მათი პროპაგანდა არაა მხოლოდ უკანასკნელი თვეების შედეგი. ეს პროპაგანდა სისტემატურად მიმდინარეობდა მრავალი წლის განმავლობაში. ვერც რუსეთში, ვერც კავკასიაში ვერ იპოვნით ადამიანს, რომელიც რაიმე კარგს იტყვის სომხების შესახებ. რუსები, თათრები (აზერბაიჯანელები) და ქართველები ვერ იტანენ მათ და ეზიზღებათ ისინი. სწორია თუ არა ეს, ჩემი განსასჯელი არაა, მაგრამ ფაქტი სახეზეა – სომხები აუტანელი რასაა. მაგრამ მათი პროპაგანდა საზღვარგარეთ ისეთია, რომ ევროპა და მთელი მსოფლიო მათ მხარესაა".[49]

[52] – 11 დეკემბრის „აშხატავორი“ – მოწინავე სტატია: „მუდამ ერთგული დემოკრატიული პრინციპებისა, ჩვენ ვაცხადებთ, რომ 1) საზოგადოდ, ერთა

თვითგამორკვევის ყოველი სადავო საკითხი უნდა სწყდებოდეს მოსახლეობის თავისუფალი ნების თავისუფლად გამოცხადების გზით, რეფერენდუმით – და ეთნიური პრინციპის თანახმად. 2) კერძოდ საკითხები ლორისა, ბორჩალოს ნაწილისა და ახალქალაქისა, რომელნიც სომხებს თავის უდავო ტერიტორიებად მიაჩნია, აგრეთვე მხოლოდ ამ ადგილების მცხოვრებთა თავისუფალ თვითგამორკვევას უნდა მივანდოთ. ამას მოითხოვს როგორც ორივე სახელმწიფოს ინტერესები, აგრეთვე ზოგათათვის „სადავო“ საკითხების რაციონალური და დადებითი გადაჭრა“.[52]

[

[56] – „რადგანაც იარაღის ჩაბარება წესისამებრ არ მოხდა და დამოუკიდებელი საქართველოს წინააღმდეგ აგიტაციას ეწევიან, ამასთანავე სტრატეგიული მნიშვნელობის ხიდის აფეთქების გამო თბილისში საალყო წესები გამოცხადდა. თბილისის გენერალ-გუბერნატორად ინიშნება გენ. მაზნიაშვილი, რომელსაც დაემორჩილება თბილისის შეიარაღებული ძალები და რკინის გზის ლიანდაგი ნავთლულ-დიდუბეს შუა. ბრძანება ძალაშია 8 გიორგობისთვის ღამის 10 საათიდან“."56

[57] – „განსაკუთრებული ბრძოლა ასტეხეს სომხებმა, რომელთაც უცხოეთის პრესაშიც კი საქართველოს მთავრობას განგაში დაუწყეს და იმპერიალისტობაში, დემოკრატიისა და სოციალიზმის ღალატში ბრალსა სდებდნენ. ეს ხომ დიდი ცოდვა უნდა ყოფილიყო სოციალ-დემოკრატიული ქართული მთავრობისათვის! საკითხი მუშათა სოციალისტურ ინტერნაციონალშიც კი დაისვა“."[57]

[59] – „ამიერკავკასიის სეიმმა ამ კომიტეტს გადასცა 15 მილიონი და ამ ფულში სომხების საბჭომ მიიღო 10 მილიონი მანეთი. თუ რამდენია ლტოლვილი სწორად გამოანგარიშებული არ არის, მაგრამ ნავარაუდევია 300000. ეს თუნდაც კიდევ ძირს დავუშვათ 150000 მაინც უნდა ვიანგარიშოთ. ამათში სომხები არანაკლებ 120, 110 ათასი მაინც იქნებიან. ესენი გადმოხვეწილი არიან ორი მხრიდან: ერევნის გზით თბილისში და ახალქალაქიდან ბაკურიანში. დანარჩენები გაითქვიფნენ თბილისში და სოფლებში და ჩვენ წინააღმდეგობა არ გაგვიწევია“."[59]

[60] – „გაზეთ „მშაკში“ (№207) ექიმი ა. შაჰბაზიანი ფრიად საყურადღებო წერილს უძღვნის სომეხ ლტოლვილთა მოვლა-პატრონობის საკითხს, რომელშიაც მწარე საყვედურით მიმართავს ტფილისის შეძლებულ სომხობას, რომ ის დახმარებას არ უწევს თავის უბედურ მოძმეებს და საჭიროდ მიაჩნია მდიდარ სომხობაზე საგანგებო გადასახადი გაიწეროს ლტოლვილთა დასახმარებლად“.[60]

[62] – „დავივიწყოთ უბნელი საუკუნე რუსის ბატონობისა, როცა სომხები არ ზოგავდნენ ფულსა და სხვა საშუალებებს, რომ დაემცირებიათ საქართველო, მისი წარსული, მისი კულტურა... და გადავიდეთ უკანასკნელზე. ბევრმა არც კი იცის, რომ ჩვენ ამ ბოლო დროს სულ გადავყვეით სომხებს და მათი პოლიტიკურ ფანტაზიებს შევწირეთ ბევრი ჩვენი ეროვნული ინტერესები. და თუ ჩვენ ბათუმი და აჭარა დავკარგეთ, მხოლოდ იმიტომ, რომ მხარი დავუჭირეთ სომხეთის პრეტენზიებს. თავის დროზე რომ მიგვეტოვებია სომხები და გამოგვეცხადებია საქართველოს დამოუკიდებლობა, ჩვენ ბათუმიც შეგვრჩებოდა.... რომ გაგვიჭირდა, ჩვენ ვთხოვეთ შემწეობა გერმანიას. ამით ჩვენ დავიცავით განადგურებისაგან სომხების ის ნაწილი, რომელიც შემოხიზნული იყო საქართველოში, მაგრამ ნათქვამია: სიკეთისათვის სიკეთე ვის უქნიანო? გავიდნენ თუ არა გერმანელები საქართველოდან და ოსმალები ადერბეიჯანიდან, სომხებმა იფიქრეს, რომ დადგა ჟამი მადლობის გადახდისა. მადლობაც სომხურია: მოღალატური, ვერაგული, უსინდისო“.[62]

[65] – „სომხეთის რწმუნებულის განცხადებით 10 ნოემბრის კონფერენციის შესახებ კავშირგაბმულობის გაუმართაობის გამო სომხეთის მთავრობას შეტყობინება ჯერაც არ მიუღია. შეატყობინეთ სომხეთის მთავრობას, რომ მათი წარმომადგენლების ჩამოუსვლელობის გამო, კონფერენცია კიდევ სამი დღით გადაიდო. სთხოვეთ, რომ კონფერენციაზე მოავლინონ სრული რწმუნებებით აღჭურვილი ორი პირი. მთავრობის მეთაური ჟორდანია“.[65]

[66] – „ახლახანს მივიღე მთავრობის თავმჯდომარის შიფროგრამა კონფერენციის მოწვევის შესახებ 14 ნოემბერს. სომხები კონფერენციისათვის მზად არ არიან. ისინი ითხოვენ მთიელ ხალხთა კავშირის წარმომადგენლებისა და აზერბაიჯანის მთავრობის

კონფერენციისადმი უფლებამოსილების დამოკიდებულების საკითხების დადგენას. ჩემის აზრით, საქმის დადებითად გადაჭრისათვის საჭიროა კონფერენციის გადადება ორი კვირით მაინც, ან უკიდურეს შემთხვევაში 10 დღით. სხვა შემთხვევაში კონფერენციის ჩატარება საეჭვოა. მდივანი”.[66]

[68] _ „ემიგრანტობის ხანაში, სომხებთან და ოსებთან შეხვედრების დროს გავეცანი იმ ხანის მათი სამხედრო გამოხატულების სულისკვეთების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან მოტივსაც. ამბობდნენ: ქართველი მენშევიკების წარმომადგენლებმა ჩვენ (ოსებსა და სომხებს) თავიდან ყურები გამოგვიჭედეს დარწმუნებით, რომ მათი პარტია იბრძვის არა საქართველოს რესპუბლიკის შექმნისათვის მის ძველ ტერიტორიალურ-სახელმწიფოებრივ საზღვრებში, არამედ სოციალისტური ეროვნული კანტონების დაწესებით თანამედროვე ეთნოგრაფიულ პრინციპზე აგებული. ჩვენ ვართ ინტერნაციონალისტები, სოციალისტები და არა ნაციონალისტები. თუ ჩვენს ხელში იქნება ძალა-უფლება, ყოველ კანტონს მიეცემა თავისუფლება და ვისაც უნდა იმას მიეკედლოსო”.[68]

[71] _ „დეშიფრანტი №38. ერევნიდან. 17. 11. 1918. საგარეო საქმეთა მინისტრს. მოგახსენებთ შემდეგს: პირადი მოლაპარაკებების გზით ტიგრანიანთან მივალწიე იმას, რომ სომხური მხარე პრინციპში თანახმაა მონაწილეობა მიიღოს საერთო კონფერენციაში, უშუალოდ საზღვრების საკითხის განხილვამდე. მაგრამ იმ პირობით, რომ კონკრეტულად საზღვრების საკითხი გადაიჭრას მხოლოდ ქართულ-სომხური მხარეების პირდაპირი მოლაპარაკებების გზით. სომხების მოთხოვნით, კონფერენციაზე სომხური მხარის მიერ საზღვრების საკითხის დასმა მხარდაჭერილი უნდა იქნას საქართველოს წარმომადგენლების მხრიდან. მაგრამ ამ შემთხვევაშიც თქვენს მიერ მითითებულ 14 ნოემბერს კონფერენციის გახსნა აბსულუტურად წარმოუდგენელია, რადგან ერთადერთი მატარებელი, რომელიც გააჩნია სომხეთის მთავრობას, ამჟამად ტფილისშია. ამიტომ გთხოვთ გადადოთ კონფერენციის მოწვევა 27 ნოემბრამდე. მდივანი”.[71]

[72] _ „სომხეთის უხალისობა საერთო კონფერენციაში მონაწილეობის მიმართ ადვილი ასახსნელია. ასეთი სახის კონფერენციაზე ის ვერ წაუყენებდა თავის ჩრდილოელ

მეზობელს თავის პრეტენზიებს. აზერბაიჯანისა და სხვა მუსულმანური სახელმწიფოს არბიტრაჟით სომხეთი გრძნობდა, რომ ის ვერაფრით ვერ მიაღწევდა თავის მიზანს. სომხთა უკომპრომისობის მეორე მიზეზს ის შეადგენდა, რომ ისინი დარწმუნებულნი იყვნენ იმაში, რომ მოკავშირეთა ამიერკავკასიაში შემოსვლის შემდეგ, ისინი უეჭველად სომხების მხარეს დაიჭერდნენ საქართველოსა და აზერბაიჯანის საზიანოდ”.[72]

[76] – „ტფილისში მიღებული ცნობების თანახმად ბაქოში მყოფი ინგლისის ჯარის უფროსის გენერალ ტომსონის ბრძანებით ბიჩერახოვის რაზმს იარაღი აჰყარეს, რადგან ამ რაზმმა მშვიდობიან მაცხოვრებლებში ძალადობის ხმარება, მარცვა_გლეჯა და პოგრომების მოხდენა დაიწყო. ტომსონის ბრძანებით აღნიშნულმა რაზმმა ბაქო უნდა დატოვოს”.[76]

[77] – „მოცემულ მომენტში ჩემს დაქვემდებარებაში მყოფი რაზმის რიცხოვნობა და მდგომარეობა შემდეგია: საგუბერნიო ბატალონის მე_4 ასეული – 1 ოფიცერი, 41 ჯარისკაცი, 3 ცხენი. ქრისტოხოვოს რაზმი – 1 ოფიცერი, 39 ჯარისკაცი, (აქედან 8 ავადმყოფი) 2 ცხენი. მეტყვიამფრქვევთა გუნდი – 1 ოფიცერი, 10 ჯარისკაცი, რომელთაგან მხოლოდ ერთია მომზადებული ტყვიამფრქვევით საბრძოლველად, 2 ტყვიამფრქვევი, 1 ცხენი. მე_2 ბატარეის ოცეული – 3 ოფიცერი, 33 ჯარისკაცი, 45 ცხენი. საჭიროა დამატებით 10 ცხენი. მე_3 ბატარეის ოცეული – 4 ოფიცერი, 65 ჯარისკაცი, 55 ცხენი, აქედან ბრძოლისუნარიანია 10, დასამატებელია 12. ხიშტი სულ – 68. არა გვაქვს თბილი სამოსი”.[77]

[78] – „აცივდა. მთებზე ჩამოთოვა. პირად შემადგენლობას არა აქვს თბილი სამოსი, რაც ბრძოლისუნარიანობის მკვეთრ დაცემას უწყობს ხელს. გთხოვთ გასცეთ განკარგულება, რომ გამოგვიზავნონ: თბილი საველე ფორმა – 200, შარვალი თბილი – 200, შინელი – 100, ფაფახი – 200, ჩექმა ან ბათინკი – 150, წვივსახვევი – 150, ფეხსახვევი – 200, თბილი საცვალი – 200, ხელთათმანი – 200. წულუკიძე”.[78]

[79] – „შიფროგრამა №14. სანაინიდან. 04. 11. 1918. სასწრაფო. საიდუმლო. სამხედრო მინისტრს. გენერალური შტაბის უფროსს. დღეს, 4 საათსა და 48 წუთზე ტფილისში გამოგზავნილია რაზმი საგუბერნიო ბატალიონის შემადგენლობიდან. მათმა უსაქციელობამ,

მოროდორობამ უკიდურეს წერტილს მიაღწია. დღეს საბაჟოს მიერ კონფისკებული საქონლიდან მათ სხვადასხვა ნივთები გაიტაცეს. გუშინ, 3 საათზე, ისინი არ დაემორჩილნენ და არ შეასრულეს პოლკოვნიკ ჩხეიძის ბრძანება და იარაღით ხელში გამომწვევად იქცეოდნენ. გარკვეულ ჯარისკაცებს ბოლშევიკური განწყობები აქვთ, რაც დამანგრეველად მოქმედებს დანარჩენებზეც. ჩამოსვლისთანავე, რკინიგზის სადგურზე უნდა მოხდეს მათი დაუყოვნებლივი განიარაღება. ოფიცრები და ასევე ჯარისკაცები სასწრაფოდ უნდა იქნან სამსახურიდან დათხოვნილნი. მათი ტფილისში დატოვება მრავალ გაუთვალისწინებელ გართულებას გამოიწვევს. წულუკიძე”.[79]

[80] _ „11 ნოემბერს მეოთხე როტა გაგზავნილ იქნა ვორონცოვკაში საზღვრის დასაცავად და რუბენიც წაჰყვა რა თქმა უნდა. იგი გაეცნო რაზმის უფროსს, გენერალ ციციშვილს. (იქ იდგა რაზმი პაგრანიჩნიკების და სხვა ატრიადი, რომელსაც ერთად კამანდრობდა გენერალი ციციშვილი და რომელიც შესდგებოდა მცირე რიცხვით სულ 50 კაცისაგან). მეოთხე როტაც გენერლის განკარგულებაში შევიდა და როდესაც რუბენი ციციშვილს გაეცნო, ის თავის შტაბში გადაიყვანა ადიუტანტად. ჩვენ გვეკავა პოსტები, რომლებიც ერთმანეთს მოშორებული იყო თითქმის ხუთ_ხუთი ვერსით”.[80]

[82] _ „ბორჯომიდან. 08. 11. 1918. 11 საათი და 46 წუთი. სამხედრო მინისტრს. როტმისტრ ბელიევის მოხსენებითი ბარათის თანახმად აწყურში, სოფელ სახულეთში, რომელიც სოფელ აიარას ახლოს მდებარეობს, ჩამოვიდა აჭარელთა ბატალიონი, 500 კაცის, ერთი ზარბაზნისა და სამი ტყვიამფრქვევის შემადგენლობით. წრიოხის სასაზღვრო საგუშაგოს მოპირდაპირე მხარეს, სოფელ წინუბანთან, თურქები 661 სიმაღლის ფერდობებზე სანგრებს თხრიან. თავადი მაყაევი.”[82]

[83] _ „№70 შიგროგრამა. 04. 12. 1918. დღეს ტიგრანიანისაგან გადმომეცა შემდეგი შინაარსის ნოტა: დღევანდელი შეხვედრის დროს, თქვენგან მოწოდებული ინფორმაციის საფუძველზე შევიტყვეთ, რომ საქართველოს მთავრობამ დანიშნა ახალციხე_ახალქალაქის გენერალ_გუბერნატორი. ქართული მხარის მიერ მიმდინარეობს ზომების გატარება ახალქალაქის დასაკავებლად. სომხეთის მთავრობის სახელით ვაცხადებ პროტესტს იმ

ქმედებების გამო, რომელიც მიმართულია სომხეთის ტერიტორიული უფლებების წინააღმდეგ ახალქალაქის მაზრასთან მიმართებაში. გთხოვთ ეს განცხადება გადასცეთ საქართველოს მთავრობას. მდივანი”.[83]

[85] – „მეორე დღეს, შუადღე გადასული იყო, გამომეღვიძა ზარბაზნის გრიალზე. წამოვხტი, ჩავიცვი ხელდახელ, კარში გამოვედი. ხალხი გამოფენილი იყო ბანებზე. ამქრები ზურნით და დროშებით ეგებებოდა ჯარს, ჩამოსულიყვნენ ახლო_მახლო ქართული სოფლების მცხოვრებნიც. ბევრი შეიარაღებული იყო, იდგა სიხარული და ჟრიამული. მაღალი, თეთრულვაშებიანი, არწივის ცხვირიანი და ქორული გამოხედვის მქონე გენერალი მაყაშვილი აწყურის მხრიდან შემოსულ ჯარს ეგებებოდა. ორი დღე დავრჩი ახალციხეში, ვეხეტებოდი აქეთ_იქით, ვალეშიც კი ავედი, ყველგან დიდი სიხარული იდგა, მხოლოდ მუსულმანურ მცხოვრებთა თვალებში მოსჩანდა მტრული გამოხედვა”.[85]

[94] – „სომეხთა პოზიცია პათეტიკური იყო. დიდი მოკავშირეების იმედი რომ არ ჰქონოდათ, ისინი ვერასდროს ვერ გაბედავდნენ ქართველების წინააღმდეგ წასვლას. ისინი დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ ბრიტანეთი და საფრანგეთი წინააღმდეგნი არ იქნებოდნენ იმ ხალხის დასჯისა, რომელიც გერმანიასთან თანამშრომლობდა ომის დროს. სომეხები თვლიდნენ, რომ დასავლეთი მათ წინაშე ვალში იმყოფებოდა. ხომ თქვა ერთხელ გლადსტონმა, რომ სომხეთის სამსახური ცივილიზაციის სამსახურს ნიშნავს? და მას შემდეგ ხომ ხშირად იმეორებდნენ იგივე ფრაზას ბრიტანელი, ფრანგი და ამერიკელი სახელმწიფო მოღაწეები, მწერლები, სასულიერო პირნი და დიპლომატები? აქამდე ალიანსის წევრებს ხომ არ გადაუჭრიათ წარმატებით სომხური საკითხი?“ [94]

[95] – „წულუკიძემ სანასარ გალეჩიანი და რამდენიმე მილიციონერი გადააყენა და თბილისს გამოგზავნა დასასჯელად, რომელთა გადასახლებასაც მოითხოვდა. მაგრამ იმის მაგიერ, რომ ჩვენს მთავრობას ეს მავნე ადამიანი მოეშორებინა, გენ. წულუკიძეს მიწერილობა გაეგზავნა: შინაგან საქმეთა მინისტრის მოადგილემ საბახტარიშვილმა შესაძლოდ სცნო ქ. თბილისში მილიციის მეთვალყურეობის ქვეშ მყოფნი – სედრაქ სარქისიანი, გარეგინ ბოდელიანი, ეფრემ ჩობანიანი, არშაკ ოღანეზოვი, გრიქურ

ჩარქინოვი, მუკუჭ კალაშევი, მიხეილ მარიანცი, მიკიჩ ბოშლიანცი, გეორქ პეტროსიანი და ბეგლარ გეორქოვი დაბრუნდნენ თავის სამშობლოში, ბორჩალოს მაზრაში, ხოლო სანასარ გალექიანი თბილისში დარჩება მილიციის ზედამხედველობის ქვეშ."95]

[97] – „...გადმოცემული შეტყობინების მნიშვნელობიდან გამომდინარე, გთხოვთ სასწრაფოდ მოახსენოთ სამხედრო მინისტრს. სოფელ უზუნლარის მაცხოვრებელთა სითამამე და თავხედობა ყოველგვარ ზღვარს ცილდება. ამ სოფელში გამოჩნდნენ ძალიან ძლიერი ბანდები, რომლებიც თავს „ყაჩაღთა შაიკებს“ უწოდებენ. ამ ბანდების შემადგენლობაში მე_4 სომხური პოლკის ხალხიც შედის, რომელთა მიზანსაც ყველა სომხურ სოფელში ამბოხების მოწყობაა. ჩემს მოთხოვნაზე სოფელ უზუნლარის მოსახლეობისადმი, რომ გაეგდოთ ეს ბანდები სოფლიდან, მათ მიპასუხეს, რომ თუ პოლკოვნიკი ტერ_ნიკოგოსოვი გვიბრძანებს, მაშინ შესრულდება მისი მითითება. უწესრიგობები ყოველგვარ ზღვარს გადადის: ნახევარი თვის წინ ოფიცერი და ორი მხედარი იქნა განიარაღებული ამ სოფლის მოსახლეობის მიერ. 19 ნოემბერს კიდევ იყო ოფიცრისა და სამი მხედრის განიარაღების მცდელობა, რომლებიც სურსათისათვის იყვნენ გაგზავნილნი. 6 დეკემბერს განიარაღეს ოფიცერი და 45 მხედარი ტყვედ აიყვანეს. მათ დახვრეტას აპირებდნენ, მაგრამ მათ შეძლეს თავის დაღწევა. 6 დეკემბერსვე იგივე სოფლის მაცხოვრებელნი თავს დაესხნენ სასაზღვრო საგუშაგოს. თერთმეტ კაცს, რომლებიც სოფელში შევიდნენ, ჩამოართვეს ყველა ნივთი, იარაღი და ხელყუმბარები. ისინი კი ტყვედ აიყვანეს. ორმხრივი სროლის დროს დაიჭრა ერთი მესაზღვრე, რომელიც გუშინ გარდაიცვალა. მის ნემტს ხვალ დილით ვაგზავნით ქარელში. ერთი ოფიცერი და 10 ჯარისკაცი გუშინ დავიბრუნეთ. მეორე ოფიცრის ბედი უცნობია. ამ ბანდების თარეშის თავიდან ასაცილებლად, რომლებსაც სოფელ უზუნლარში აქვთ თავშესაფარი, მე ვაგზავნი ჩემს ხელთ არსებულ რაზმს და მოვითხოვ ამ ბანდების ჩაბარებას. ჩვენი რაზმი, რომელიც ორი მხრიდან მიემართება, ყველგან აწყდება ძლიერ ცეცხლს. სადგურ სანაინსაც ცეცხლს უშენენ. სასწრაფოდ მესაჭიროება სულ მცირე ორი ასეული და ორი მორტირი. ველოდები სამხედრო მინისტრის განკარგულებას. შემდგომ მოქმედებებზე შეგატყობინებთ დაუყოვნებლივ.“[97]

[98] – „ქართული სარდლობის მთავარი საველე შტაბის უფროსის, გენერალ ვლადიმერ იმნაძის 23 დეკემბრის №01235 მითითებაში სახალხო გვარდიის შტაბისადმი ნათქვამია: „სომხურ ნაწილებთან გამართული ბრძოლების დროს ყველა შემთხვევაში მოქმედებების საერთო სურათი შეიმჩნევა: ფრონტზე დაწყებული შეტევის პარალელურად, ყველაზე გადამწყვეტ მომენტში ხდება ჩვენი ჯარების ფლანგებსა და ზურგში განლაგებული სომხური სოფლების მოსახლეობის აჯანყება. ამასთან ერთად, მათი მოქმედებები, რომელიც როგორც ჩანს, საერთო მეთაურებით იმართება, სრულად შეესაბამება მათ საერთო გეგმას, რის გამოც შეტევაზე გადმოსულ სომხურ ნაწილებს უაღრესად მნიშვნელოვან დახმარება უწევს... ფრონტზე შეტევაზე გადმოსვლასთან ერთდროულად შულავერისა და დამიას მოსახლეობამ გენერალ წულუკიძის ზურგში დაიწყო ყოველგვარი კავშირგაბმულობის საშუალებების დაზიანება და ამავე დროს ორგანიზებული რაზმებით ზურგში დაიწყო საბრძოლო მოქმედებები ჩვენს წინააღმდეგ.“[98]

[101] – „სანაინიდან №1 ჯავშნიანი მატარებლის უფროსი ხუნგია დეპეშით იუწყება: ქრისტეშობისთვის 9_ში დილის 8 საათზე რაზმი გაემგზავრა სოფელ უზუნლარში და თან წაიღო 3 ტყვიისმფრქვეველი. როცა ჩვენები კლდის ნაპირს მიუახლოვდნენ, ჩასაფრებულმა სომხებმა სროლა აგვიტეხეს. ჩვენებმაც ჯავშნოსანიდან არტილერიითა და ტყვიისმფრქვეველებით უპასუხეს, რაც სადამოს 8 საათამდე გაგრძელდა. ჩვენებმა მთაზედ ასვლა ვერ მოახერხეს და უკან დაბრუნდნენ. სროლის ადგილზე ჩვენ დავტოვეთ ერთი ტყვიისმფრქვეველი, რადგან მისი ჯარისკაცი მეფარიშვილი მძიმედ დაიჭრა და მეორე ხუნდაძე დაშავდა. დიდად დაზარალდა ქვეითი ჯარი. ჩვენის მხრით მოკლულია 5, დაჭრილია 7, მათ შორის პორუჩიკი შუბლაძე. უგზოუკვლოდ დაიკარგა.“[101]

[103] – „მოცემულ მომენტში სანაინში არსებული მდგომარეობა შემდეგია. სანაინის გარშემო არსებული მთებიდან სომხები ცეცხლს გვიშენენ. ჩემი რაზმი ცეცხლით არ პასუხობს. დარწმუნებით შეიძლება იმის თქმა, რომ სოფელი უზუნლარი სომხების მიერაა დაკავებული, რომლებსაც ალბათ ბანდებს დაარქმევენ. ეს ბანდები უკვე გამოჩნდნენ სანაინისა და ალავერდის ჩრდილოეთით. ალავერდის დასაცავად მყავს მცირერიცხოვანი რაზმი 14 კაცის შემადგენლობით და იქვე გავგზავნე ჯავშანმატარებელი. უწყვეტი ცეცხლის

გამო მოკლულების გამოტანას ვერ ვახერხებთ. ჯერ_ჯერობით მოკლულია 15. ამდენივეა დაჭრილიც. ერთი ასეულის გამოგზავნა საკმარისი არ არის. თუ მთავრობას სურს ანარქიის ჩახშობა, შესაბამისი ძალებიც უნდა მოგვაწოდოს, წინააღმდეგ შემთხვევაში, სანაინის რაზმი განწირულია... უზუნღარში დაპატიმრებული ოფიცრის სიტყვებით იქ აცხადებენ, რომ სოფლიდან არ წავლენ მანამ, სანამ არ უბრძანებთ პოლკოვნიკი ტერ_ნიკოგოსოვი. ტერ_ნიკოგოსოვის შესახებ არც მე და არც ჩემს ოფიცრებს აქამდე არაფერი არ გვსმენია... სხვა სასაზღვრო საგუშაგოები ჯერ_ჯერობით ადგილზეა. მათი ბრძოლებში ჩაბმა ომის გამოცხადებას ნიშნავს. საქართველოს მიწაზე ანარქიის მოწყობა მათ ხელს აძლევთ..."[103]

[105] _ „ახლახანს მომახსენეს სოფელ წათერიდან, რომ ჩვენს სასაზღვრო საგუშაგოს სომხებმა ალყა შემოარტყეს. რამდენიმე კაცი მოკლულია, დანარჩენები ტყვედ არიან აყვანილნი. ჩვენი საგუშაგოს წინააღმდეგ სომხების მხრიდან მტრულ მოქმედებებს აქვს ადგილი. სოფელ ქორინჯიდან ცნობები არა მაქვს. ჩემს მოვალეობად ვთვლი და ვაცხადებ, რომ ჩვენს წინააღმდეგ მოქმედებენ არა ბანდები, არამედ რეგულარული ნაწილები. მოცემულ მომენტში ჩემთან ერთად სანაინში იმყოფება სულ 60 კაცი. გამოგზავნილი ასეული ჩემს მიერ შეჩერებულია ალავერდში. არტილერია ჯერ კიდევ არ მოგვსვლია..."[105]

[107] _ „კაპიტან კავკასიძისა და შტაბის კაპიტან ავალიანის ასეულები ტფილისიდან 1918 წლის 11 დეკემბრის დღის 9^{1/2} გაემგზავრნენ. სადგურ ახპატთან მისვლისას კაპიტანმა კავკასიძემ ტელეფონით გამოიძახა კაპიტანი ამაშუკელი და ჰკითხა მას, შესაძლებელი იყო თუ არა სადგურ ალავერდამდე ჩასვლა, რადგან სადგურ ახტალის უფროსმა გააფრთხილა, რომ სადგური ალავერდი სომხების მიერაა გარშემორტყმული. კაპიტანმა ამაშუკელმა აცნობა კაპიტან კავკასიძეს, რომ ეშელონს შეუძლია დაიდრას და რაც შეიძლება სწრაფად. სადგურ ალავერდის ისრის გავლის შემდეგ, კაპიტან კავკასიძის ეშელონს ცეცხლი გაუხსნეს დებედა_ჩაის ორივე ნაპირიდან. ტყვიები ვაგონებს ხვდებოდა, მაგრამ მსხვერპლი არ ყოფილა. ეშელონმა ცეცხლის ქვეშ დაიწყო გადმოსხდომა, მაშინვე ჩაება ბრძოლაში და შეტევა მიიტანა მდინარის ორივე ნაპირზე. ეს იყო 11 დეკემბრის დაახლოებით დღის 4 საათზე..."[107]

[108] _ „1918 წლის დეკემბერს, ვგონებ 10_ში, სალამოს ყაზარმაში მოვიდა ბატარეის უფროსი, სასწრაფოდ შევამზადეთ ბატარეა, უფრო სწორად 2 ზარბაზანი.

_ ფრონტზე მივდივართ _ ბრძანა კაპიტანმა. არ კი უთქვამს რა ფრონტზე... გავმართეთ ეშელონი და მეორე დღეს სალამოთი უკვე ვიყავით სადგურ ალავერდთან, ბორჩალოში. აქ გავიგეთ მხოლოდ: სომხის ჯარი წამოსულიყო იერიშით. ვორონცოვკაში ამოეხოცათ ჩვენი მესაზღვრეები, დაეჭირათ სანაინი და ალავერდი. მატარებელი არც კი დამდგარიყო, რომ ატყდა სროლა. გავჩერდით. მოდის ტყვიები წუწუნით და წივილით. გაიწვრიალა ღია ვაგონზე დამაგრებული ზარბაზნის ფარმა ერთხელ, ორჯელ, დაეცა ჯარისკაცი, ქვემო ჭალელი მჭედლიშვილი, ლამაზი, ქოჩორა ბიჭი. მაშასადამე, მოვედით პირდაპირ მოწინააღმდეგის პირისპირ. ასე ვთქვათ, პირში ჩავუვარდით“.[108]

[109] _ „ტელეგრამა №232. 11. 12. 1918. სამხედრო მინისტრს. 13 საათსა და 45 წუთზე შეიარაღებულმა სომხებმა დაიკავეს ალავერდის ქარხანასთან მიმდებარე სიმაღლეები და ცეცხლი გაუხსნეს ქარხნის დაცვაში მყოფ ასეულს. კაპიტან ამაშუკელის რაზმის მიერ ყოველგვარი ზომებია გატარებული. მეტად სასარგებლო იქნება კიდევ ერთი ჯავშნოსანის გამოგზავნა სადახლო_აირუმი_შინიხის ხაზის დასაცავად. განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს აირუმს. ალავედი_სანაინის რკინიგზის ხაზი ალალ_ალაგ ჩახერგილია ქვა_ლორდით, ერთ ადგილას კი ლიანდაგებია აყრილი. №3 ჯავშნოსანს ამოცანად დაესახა რკინიგზის აღდგენა“.[109]

[110] _ „11 დეკემბრის სალამოს 8 საათისათვის გენერალმა წულუკიძემ თავის შტაბთან ერთად მოახერხა სანაინიდან სადგურ ალავერდში ჩამოსვლა. დაახლოებით სალამოს 9 საათზე მდინარის მარჯვენა სანაპიროს მაღლობებიდან მასირებული ცეცხლი იქნა გახსნილი სადგურ ალავერდის მიმართულებით. სროლა 40_50 წუთი გრძელდებოდა“.[110]

[111] _ „მოცემულ მომენტში ყველა სიმაღლეები დაკავებულია სომხების მიერ. მათ პირისპირ ჩვენი ქვეითი ჯარი დგას. მიმდინარეობს სროლები, დროდადრო ძლიერი. ჯერ_ჯერობით ალავერდს საშიშროება არ მოელის. დღის 4 საათზე ალავერდში ჩამოვიდა

მე_5 პოლკის 2 ასეული 140 კაცით, 2 ტყვიამფრქვევი, 2 საველე ქვემეხი და სამორტირო ოცეული. ეს ძალები გადამწყვეტი მოქმედებებისათვის არ არის საკმარისი. ვიღებთ ყოველგვარ ზომებს ალავერდის დასაცავად, დამატებითი ძალების ჩამოსვლისთანავე კი გადავალ გადამწყვეტ მოქმედებებზე. სანაინთან დარჩა ჯავშნოსანი მატარებელი, 2 ტყვიამფრქვევი, 2 სამთო ქვემეხი და 60 მეომარი... რკინიგზის ხაზი სანაინსა და ალავერდს შორის ჩახერგილია. რკინიგზის ლიანდაგის საკეტები და ისრები სარკინიგზო კატასტროფების მოწყობის მიზნით დაშლილია. რკინიგზა ქობერსა და სანაინს შორის ასევე დაზიანებულია. სადგურ ქობერში იმყოფება ჩვენი წარმომადგენელი სომხეთის რესპუბლიკაში, ბატონი მდივანი სომხეთის დელეგაციასთან ერთად. ალბათ დელეგაცია უკან დაბრუნდა კარაკლისში. ასე გადმომცა მდივანმა... არ შეიძლება თქვენი ყურადღება არ მივაქციო ყულფ_აირუმ_შინიხის მიმართულებაზე... ჩემს წინააღმდეგ მოქმედ ძალებში ყოველგვარ ეჭვს გარეშე მონაწილეობენ რეგულარული ჯარის ნაწილები, მათ გარდა ძველი, ფრონტებიდან დაბრუნებული ჯარისკაცები და სოფლელები." [111]

[112] _ „მოგახსენებთ, რომ ამ მომენტისათვის ჩვენ სადგურ სანაინიდან მოწყვეტილნი ვართ და არავითარი კავშირი არა გვაქვს მასთან. ჩვენი მზვერავეების მოხსენებით, ხიდი, რომელიც ერთი ვერსითაა სანაინიდან დაშორებული, იწვის. მათი ინფორმაციით, ჯავშნოსანი №1 სადგურ სანაინის ხაზზე კურსირებით საარტილერიო და ტყვიამფრქვევების ცეცხლს უშენს მოწინააღმდეგეს და იფარავს სადგურ სანაინზე თავმოყრილ ჩვენს ქვედანაყოფებს. ჩვენი მცდელობა, რომ შეგვეკეთებინა ლიანდაგი და გაგჭრილიყავით სანაინისაკენ, ჩაიშალა, რადგან მტერი მთებიდან უზარმაზარ ლოდებს აგორებს, რაც ხელს უშლის ჩვენს ჯარისკაცებს გამოვიდნენ ვაგონებიდან და შეაკეთონ ლიანდაგები. დღეს ჯავშნოსანზე დანაკარგები არ არის”. [112]

[114] _ ჯავშანმატარებლის რელსებზე დაყენების რამდენიმე ცდა უშედეგოდ დამთავრდა, რადგან „სამწუხაროდ, ჩვენ ისევ გვეგონა, რომ საქმე ბანდიტებთან და მოსახლეობის უკმაყოფილო ნაწილთან გვექონდა, მაგრამ მალე დავრწმუნდით, რომ საქმე გვექონდა არა ყაჩაღებთან, არამედ სომხეთის რეგულარული ჯარის ნაწილებთან, რომლის გვერდშიც იდგა იარაღის ტარების უნარის მქონე მთელი სომხური მოსახლეობა. 14

დეკემბერს ისევ გვექონდა ჯავშანმატარებლის ამოთრევის მცდელობა, რისთვისაც ღამით, მხარდაჭერისათვის კაპიტან კავკასიძის მიერ პლატო იქნა დაკავებული, მაგრამ სომეხთა მხრიდან გახსნილი უძლიერესი ცეცხლის გამო, ვერ შევძელით დასახული ამოცანის შესრულება. ჩვენ სადგურიდან მოწყვეტილები და ალყაში მოქცეულები აღმოვჩნდით... 14 დეკემბრის საღამოს 6³⁰ საათზე ცეცხლი მოწინააღმდეგის მხრიდან ძლიერდება და მდგომარეობა უკიდურესად მძიმდება."114]

[117] – გენერალ წულუკიძის ტელეგრამა სამხედრო მინისტრს, ალავერდიდან. 1918 წლის 14 დეკემბერი: „ღამემ ორივე უბნაზე სროლების ქვეშ ჩაიარა. 13 დეკემბრის 17 საათისათვის მოვახერხეთ სადგურ სანაინთან სატელეგრაფო კავშირის აღდგენა. სასაზღვრო ქვედანაყოფების პოდპოლკოვნიკის მოხსენების თანახმად, რომელიც ჩემს მიერაა იქ დატოვებული სადგურ სანაინის კომენდანტად (აგრეთვე, მე_4 სამთო ბატარეის მეთაურის, კაპიტან ქარუმიძის მოხსენებით) გამოირკვა, რომ რკინიგზის ხაზი ქობერთან და სანაინთან 12_დან 13 დეკემბრის ღამეს და მთელი 13 დეკემბერის განმავლობაში შეიარაღებული სომხების მიერ იქ დატოვებული ყუმბარებით სავსე თურქული ვაგონები იქნა დამტვრეული. 13 დეკემბრის ღამით და მთელი დღის განმავლობაში სადგურ სანაინს სომხები ძლიერ ცეცხლს უშენდნენ. 13 დეკემბრის დილით სადგურ სანაინის კომენდანტმა შემდეგი შინაარსის შეტყობინება ჩაიგდო ხელში: „13_ში სადგურ ქობერში ჩამოვა ეშელონი ბატალიონისა და 6 ტყვიმფრქვევის შეადგენლობით. ისინი უზუნღარში იქნებიან გაგზავნილნი. ხელში ჩაგდებული ჯავშანმატარებელი გამოაგზავნეთ ქოლაგერანში. 13_ში მოათავეთ სადგურ სანაინის საქმე და ხელში ჩაიგდეთ მეორე ჯავშანმატარებელი, რადგან მწყობრიდან იქნება გამოყვანილი რკინიგზა ალავერდსა და ახპატს შორის“. სადგურ სანაინზე შექმნილმა მძიმე მდგომარეობამ, საბრძოლო მასალების უქონლობამ და სანაინის ქართული გარნიზონის მეტად მცირე რაოდენობამ, უკვე სულ 40 კაცი, აგრეთვე ჯავშნოსანის დაკარგვის საშიშროებამ, მიმაღებინა გადაწყვეტილება გამეცა განკარგულება სადგურ სანაინის დამცველთა ევაკუაციის შესახებ სადგურ ალავერდში. ყველაფერი რასაც ფასი ჰქონდა ჩამოტანილ იქნა მატარებლით, რომელსაც უკნიდან კონვოირებას ჯავშანმატარებელი უკეთებდა. ალავერდამდე ორ ვერსზე მთიდან ჩამოგდებულ იქნა უზარმაზარი ქვის ლოდი, ალბათ წონით არანაკლებ 100 ფუთისა, რომელიც დაეცა

მატარებელს და იგი ორ ნაწილად გახეთქა. ამ ეშელონით ალავერდში ჩამოტანილ იქნა ორი სამთო ქვემეხი. დაზიანებული მატარებლისა და რელსების შესაკეთებლად გამოძახებული იქნა დამხმარე მატარებელი, რომელიც უკვე შეუდგა დასახული ამოცანის შესრულებას. ხალხი და ცხენები არ დაშავებულა. საბრძოლო უბნები დაკისრებული ამოცანის შესრულებას შეუდგნენ.”[117]

[118] _ მე_5 ქვეითი პოლკის შერეული ბატალიონის უმცროსი ოფიცრის, პრაპორშიკ კანდელაკის პატაკი ბატალიონის მეთაურს. 14. 01. 1919: „1918 წლის 13 დეკემბერს მივიღე ბრძანება 25 მსროლელთან ერთად დამეკავებინა სადგურ ალავერდის გაბატონებული სიმაღლე _ დარქის მთა. ამ სიმაღლის მარჯვენა მხარეს იმყოფებოდა პოდპორუჩიკი ბადრიევი. მან შემატყობინა, რომ სომხები ამ მთას უტევენ ფრონტალური მიმართულებითა და სოფელ ალავერდის მხრიდან _ ხევით. მცირე მანძილის გავლის შემდეგ წავაწყდი ცალკეულ სროლებს, რომელიც თანდათან გაძლიერდა, მაგრამ ბრძანების შესაბამისად გავაგრძელე სვლა. ცოტა ხანში სიმაღლეს ყოველი მხრიდან გაუხსნეს ცეცხლი. კლდოვანი გზის გამო ჩვენ სწრაფად გადავადგილდით წინ, დავიკავეთ მითითებული სიმაღლე და საპასუხო ცეცხლი გავხსენით. მტერი შეჩერებულ იქნა”.["118]

[119] _ „ბრძანება №233. 19. 12. 1918. ტფილისი. აყვანილია: პოდპოლკოვნიკის ხარისხზე 1_ლი ცხენოსანი რაზმის როტმისტრი დოლიძე და მის ხელქვეით მყოფი მე_6 რაზმის პირველი გუნდის კაპიტანი მაჭავარიანი იმისთვის, რომ 11, 12, 13 და 14 დეკემბერს სოფელ ალავერდთან ბრძოლის დროს, როცა მოწინააღმდეგე გადაჭარბებული ძალებით ბრძოლის ველის მარჯვენა ნაწილს მარჯვენა ფრთიდან უვლიდა და ალავერდის ქარხნის დაჭერას ლამობდა, როტმისტრმა დოლიძემ და კაპიტანმა მაჭავარიანმა მათი ვაჟკაცობისა და გაბედულების მაგალითით გაამხნევეს მათი ქვემყოფნი და შესძლეს პოზიციების შენარჩუნება, რითაც დიდად უშველეს რაზმის მდგომარეობას. ხარისხში უფროსობა აღნიშნულ ოფიცრებს ამა წლის 14 დეკემბრიდან ჩაეთვლებათ. სამხედრო მინისტრი გიორგაძე”.["119]

[121] – „დრომ თავის მდიდარ საბრძოლო ბიოგრაფიაში უკვე მრავალჯერ დაამტკიცა, რომ ომში გამარჯვების ერთადერთ აუცილებელ პირობას ჯარის რაოდენობრივი სიჭარბე სულაც არ წარმოადგენს, ხოლო ბრძოლების ჯამს, მხოლოდ თავდაცვა, თუნდაც წარმატებული, არასოდეს შეესაბამებოდა მის მრწამსს. ომის დროს მისი სტიქია ელვისებური შეტევა და მოულოდნელი დარტყმა იყო... ქართველთა ჯარების მთავარსარდალმა, გენერალმა წულუკიძემ დროს არმიის ელვისებური საბრძოლო ტრიუმფის შესაჩერებლად ბრძოლის ველზე გადმოისროლა თიფლისიდან მოსული ახალი საბრძოლო ძალები.“[121]

[124] – „სომხური ესკადრონი გუშინ უკუგდებულ იქნა ალექსანდროპოლის მაზრის საზღვრებში. მათი ბოგდანოვკიდან წასვლის შემდეგ ისინი გორელოვკასა და სპასსკოეში განლაგდნენ. გარშემო მოსახლეობა ძალიან შეშფოთებულია, მათი წარმომადგენლები კი მომმართვენ თხოვნით, თუ სად შეაფარონ თავი. 9 და 10 დეკემბრის ღამე განსაკუთრებით ყინვიანი იყო. გადაადგილება შეუძლებელი იყო. ბოგდანოვკიდან მათთან გავგზავნე სომეხ ლტოლვილთა კომიტეტის რწმუნებული აბელიანი და პოლკოვნიკი გველესიანი, მოთხოვნით რომ გაეწმინდათ გორელოვკა, რაზეც სომხური ესკადრონის მეთაურმა უპასუხა, რომ თავისი უფროსობის მიწერილობის თანახმად დავალებული აქვს ახალქალაქის დაკავება და თხოვა მათ, რომ მიეცათ დრო თავის ხელმძღვანელებთან დასაკავშირებლად. მას წაეყენა მოთხოვნა დილისათვის დაეცალა საქართველოს ტერიტორიები, წინააღმდეგ შემთხვევაში გამოყენებული იქნება ძალა. რაზმმა ღამე ბოგდანოვკაში გაათია, შემდეგ კი გზა გააგრძელა. ჩემთან მოსულმა სოფელ სპასსკოეს მაცხოვრებლებმა მაცნობეს, რომ მოწინააღმდეგე პოზიციებს ამაგრებს და არავის უშვებს იმის იქით. დილით, ჩვენი რაზმი გაემართა გორელოვკისკენ, ხოლო სპასსკოეში დარჩა ასეული. გორელოვკასთან ესკადრონს პოზიციები ჰქონდა გამაგრებული, მაგრამ ჩვენი ავანგარდის მეთაურის კატეგორიული მოთხოვნის შესაბამისად და იმის გამო, რომ მათ ჩვენი ძირითადი ძალების მოახლოება შეიტყვეს, ესკადრონმა 11 დეკემბრისათვის გადაკვეთა საზღვრები, ხოლო ჩვენმა ჯარებმა დაიკავეს ტროიცკოე, ეფრემოვკა, გორელოვკა. ახალციხიდან გამომახებული ჯარები უკან იქნენ დაბრუნებულნი. მთელი მოსახლეობა მიესალმება ქართული ჯარის შესვლას. მათი სურვილი მშვიდი ცხოვრების დამკვიდრება

და ჩემს მიერ იმ ზარალსა და დანაშაულობებზე საჩივრების განხილვაა, რომლებიც მათ მიაყენეს ჯერ სომხებმა, ხოლო შემდეგ თურქებმა. საეჭვოა, რომ სომხურ ავანტიურას თვითონ ადგილობრივი სომხების მხარდაჭერა ჰქონოდა, ხოლო დუხობორები და მუსულმანები მზად არიან ყოველმხრივ დაუდგნენ მხარში საქართველოს. დროებით 1-ლ პოლკს ვტოვებ ადგილზე, მცირე ხნის შემდეგ კი მას დავაბრუნებ ახალქალაქში, ხოლო ტროიციკოესა და კარწახში ფხაკადის ასეულს დავტოვებ, რომელსაც მუსულმანი მოხალისეებით გავამლიერებ... დროებით სამაზრო კომისრად შტაბის როტმისტრ აბაშიძეს ვნიშნავ, ხოლო კომენდანტად კაპიტან მაჭავარიანს. ახლა მივემართები ახალციხისაკენ, ჩასვლისას ყველაფერს დაწვრილებით მოგახსენებ”.[124]

[130] _ „7 დეკემბერს ხმებით გაიგო გენერალმა, რომ სანაინში ჩვენს ჯარს შეტაკება მოსვლია სომხის ხალხთან და ამასთანავე რაღაც გული უგრძობდა გენერალს, რომ აქ რაღაც დაიწყებოდა. ამიტომ ის არაერთხელ დაელაპარაკა მინისტრს, ჯარი მომაშველეო. მინისტრს უპასუხია, არაფერია საშიში, ეს სანაინის ამბები მხოლოდ კონტრრევოლუციონური ყაჩაღების ბრბოებია და მალე გავფანტავთო. 8-ში გენერალს ამბავი მოუვიდა, რომ ვორონცოვიდან ოცი ვერსის მოშორებით თავს დასხმიან ჩვენს პოსტებს და ჯარისკაცები მოუკლავთ. მაშინ კიდევ შეეკითხა გენერალი მინისტრს, უსათუოდ შეტაკება მოხდება და გვაჯობებენო. მინისტრს შემოუთვლია _ არ გაბედო და წინააღმდეგობა არ გაუწიო, მდგომარეობა არ გამწვავდეს, ესენი მხოლოდ ყაჩაღური ბანდებია, რომლის წინააღმდეგ თვითონ სომხების წარმომადგენლის სიტყვით თითონ ისინი მიიღებენ ზომებსო... მანამდის ეს ამბები მოხდებოდა, ორ თუ სამ დეკემბერს სომხის ხალხს თურმე რაზვედკა გაეკეთებიათ ჩვენს საზღვარზე და როცა ყარაულებს შეუნიშნავთ და დაეძახათ ვინ ხართო, ისინი გაქცეულან, მაშინ ჩვენებს ესროლათ და რვა თუ ათი დაეპატიმრებიათ. გენერალი მთავრობას შეკითხოდა, სომხის ხალხი ომისათვის ემზადება და მათ დაზორები გამოაგზავნეს, რაზვედკას აკეთებენო. ჯარი გამოგვიგზავნეთ, ჩვენ პატარა ძალები გვყავსო. მინისტრ გიორგამეს ასე შემოუთვლია _ ეგ დაჭერილები სასწრაფოდ გაანთავისუფლეY და გენერალს გაენთავისუფლებია, თავისი თოფებიც კი გაეტნია. ამ ხალხმა, რომლებმაც გაიგეს ჩვენი მცირე ძალა, გაიგეს რომ ჩვენი ხალხი სრულებით არ მოელის მათ ღალატს, დარწმუნდნენ რა, რომ ადვილი იყო ჩვენი საზღვრების

გადმოლახვა, კიდევ მიაღწიეს მიზანს და ამ უსინდისო ხალხმა მუხანათურის ღალატით მახვილი ჩაგვეცეს კიდევ ზურგში”.[129]

[131] _ „უკვე მარჯვენა ფრთაზე, კამენკა_ვორონცოვკა_პრივოლნოედან, გენერალ ციციშვილის მცირე რაზმიდან სასწრაფოდ გამოიწვიეს ტფილისში გვარდიის დივიზიონის 150 გვარდიელი სახალხო დღესასწაულში მონაწილეობის მისაღებად.”[131]

[135] _ „ბრძანება №603. 13 დეკემბერი. 1918 წელი. დ. ჯალალ_ოღლი. საოპერაციო. რუკა 5 ვერსით დუიმში. §1.ქართულ ჯარებს უჭირავთ სოფლები ვორონცოვკა და პრივოლნოე. §2.თანახმად მთავრობის დადგენილებისა, სამხედრო მინისტრის ბრძანებით დაჭერილ უნდა იქნეს ლორი და ბორჩალოს მაზრა მდინარე ხრამამდე. ჩემდამი რწმუნებულ რაზმს ნაბრძანები აქვს დაუყოვნებლივ დაიწყოს შეტევა, დაიჭიროს სოფლები ვორონცოვკა და პრივოლნოე.

დასმული ამოცანის შესრულების მიზნით, ვბრძანებ: ბრძოლის ხაზი, კაპიტანი სტეპანიანცი (6 როტა ქვეითი ჯარის მე_5 პოლკისა, სახელდობრ: მე_4, მე_5, მე_9, მე_10, მე_11 და მე_12), არტილერიის მწყობრი _ 2 ზარბაზანი მე_4 სამთო ბატარეიდან. ტყვიამფრქვევლების მცირე გუნდი, „მაქსიმისა” 8 ტყვიამფრქვევი და 6 „კოლტისა”, მე_5 ქვეითი პოლკის მზვერავი ცხენოსანი რაზმი 20 ცხენოსანის შემადგენლობით, სულ _ 6 როტა, 2 ზარბაზანი, 14 ტყვიამფრქვეველი და 20 ცხენოსანი, შეტევით წავიდეს არა უგვიანეს 22 საათისა სოფლების ვორონცოვკისა და პრივოლნოეს მიმართულებით, იმ ანგარიშით, რომ გათენებამდის ეს სოფლები იერიშით უნდა აიღონ. მე_4 როტა ტყვიამფრქვევლების რაზმით წავიდეს წინმავლად, ხოლო მე_9 და მე_10 როტები 40 ნაბიჯის დაშორებით შახმატის წესით მიჰყვეს მე_4 როტას და ბრძოლისათვის გაშლის დროს დაეწყოს მწყობრის ჯგუფებად. მე_11 როტა ხეობიდან გასვლისთანავე მხარს აუხვევს ალექსანდროვკას ურუთისა და აიდარბეგის მხრით და წავა სოფელ პრივოლნოეზე იმ ანგარიშით, რომ იერიშით აიღებენ განთიადამდის. მე_12 როტა მებრძოლ ჯგუფებს უკან 300 ნაბიჯზე უნდა იდგეს მარჯვად. არტილერია მიდის ჯალალ_ოღლი _ ვორონცოვკის გზატკეცილით, მარჯვად მე_12 როტის ნახევარროტებს შუა. ცხენოსანი მზვერავები წავლენ სამ წყებად ფრთებზე და წინ. მე_5 როტა 22 საათზე კატირ_ბულახიდან წავა ვორონცოვკაზე,

დამოკიდებულება ექნება კაპიტან სტეპანიანთან, რომელიც შეტევით მიდის გზატკეცილით და იმასთან ერთად ერთდროულად მიიტანს იერიშს ვორონცოვკაზე დასავლეთით. ვორონცოვკისა და დაპრივოლნოეს დაჭერის შემდეგ სოფლები გაიწმინდოს და ფეხდაფეხ მიჰყვეთ ჯარს, ვიდრე ყველა არ დაგნებდებათ. საერთო მარქაფი (პორუჩიკი ზურაბიანცი) მე_5 პოლკის 1_ლი, მე_2, მე_3, მე_7 და მე_8 როტები, რაზმი 4 „კოლტის“ ტყვიამფრქვევლით, ჯალალ_ოლიში მისვლისთანავე, გზატკეცილით უნდა გაემართოს სოფელ ვორონცოვკისკენ თავდაცვის ზომების მიღებით, ვიდრე ჩემს განკარგულებას მიიღებდეთ. §3.მოეწყოს ტელეფონით დამოკიდებულება ჩემს შტაბს, ბრძოლის ასპარეზის უფროსსა და საერთო მარქაფა ჯარის უფროსთან. §4.მიეცეს თითო ჯარისკაცს 200 პატრონა. §5.საბრძოლო მასალები შეივსეთ ჯალალ_ოლიდან. §6.დაჭრილთა შემხვევი პუნქტი პოდოსიანცმა გახსნას ვორონცოვკასთან ახლოს, ხოლო იმ შემთხვევაში თუ ამ სოფელს დავიჭერთ, დაამზადოს იქ საკმარისი მედიკამენტები და შესახვევი მასალა. §7.საბარგო ურმები განსაკუთრებულ განკარგულებამდის ჯალალ_ოლიში დარჩნენ, საბარგულის უფროსად ვნიშნავ პრაპორშიკ მნაცაკანიანს. საბარგულის დასაცავად ვნიშნავ მე_5 პოლკის მე_7 როტას. §8.შტაბი პირველად მე_12 როტასთან იქნება მოწყობილი და იქ უნდა იგზავნებოდეს ყველა ცნობები, ხოლო თუ შტაბის მდებარეობა შეიცვალა, დაუყოვნებლივ გაცნობებთ. §9.ჩემი მოადგილეები: კაპიტანი სტეპანიანცი, ზურაბიანცი. ნამდვილი ხელმოწერა: რაზმის უფროსი, პოლკოვნიკი ტერ_ნიკოგოსოვი. შტაბის უფროსი, პოდპოლკოვნიკი დაროელიანცი.”[135]

[144 _],,თბილისი. 16 ქრისტეშობისთვე. ყველა სახელმწიფოს წარმომადგენელს. საქართველოს მთავრობის პროტესტი.

მთავრობის დავალებით მაქვს პატივი გაუწყოთ შემდეგი: ჩვენ მეზობელ და მეგობრულ განწყობაში მყოფ სომხეთის საზღვარზე, სანაინში და ვორონცოვკაში მდგარ ჩვენს მოსაზღვრე სადარაჯოს 10 ქრისტეშობისთვეს თავს დაესხა სომხეთის რეგულარული ჯარის ნაწილები. მოსაზღვრე ჯარის ნაწილი დახოცეს, ნაწილი ტყვედ წაიყვანეს. ტელეგრაფი შეწყვეტილია, რკინის გზის ლიანდაგი აყრილი.

საქართველოს მთავრობა ფიქრობდა, რომ ამ მუხანათურ თავდასხმას არავითარი კავშირი არ ექნებოდა სომხის მთავრობას და მით უმეტეს, თავდასხმა არ იქნებოდა

მოწყობილი მისი თანხმობით. ამის გამო, საქართველოს მთავრობამ ტელეგრაფით წინადადება მისცა სომხეთის მთავრობას, რათა მას საჭირო ზომები მიეღო სისხლის ღვრის შესაწყვეტად, მაგრამ არა თუ მიიღეს საჭირო ზომები, პირიქით, სამხედრო მოქმედებები განვითარდა და ჩვენ უკვე მივიღეთ სომხის მთავრობის ოფიციალური განცხადება, რომ ეს მუხანათური თავდასხმა სომხის მთავრობის ბრძანებით მოხდა. ჩვენ მიერ საზღვარზე გაგზავნილი დელეგაცია, რომელშიც საქართველოს სომეხთა ეროვნული საბჭოს წარმომადგენელი არიან, კინალამ მსხვერპლი გახდა ინცინდენტისა.

უკვე ერთ თვეზე მეტია, რაც საქართველოს მთავრობამ სომხეთის მთავრობას წინადადებით მიმართა მოწვეულ იქმნას ამიერკავკასიის კონფერენცია ყველა სადავო საკითხთა მშვიდობიანი გზით გადასაჭრელად. მაგრამ სომხეთის მთავრობამ უარი სთქვა კონფერენციაში მონაწილეობის მიღებაზე. ის დაბეჯითებით მოითხოვდა სომხეთ-საქართველოს წინასწარი კონფერენციის მოწვევას. საქართველოს მთავრობა დაეთანხმა სომხეთის მთავრობის სურვილს და მოითხოვა ყველა სადავო საკითხების გადაწყვეტა მომხდარიყო შეთანხმებით, ხოლო თუ შეთანხმებას ვერ მიაღწევდნენ, სადავო საკითხი გადაწყვეტილიყო საერთაშორისო არბიტრაჟის საშუალებით. დღე და დღე მოველოდით სომხების დელეგატების მოსვლას, მაგრამ ისინი უკანასკნელ დრომდე არსად გამოჩენილან. ამის მაგივრად კი მოხდა მუხანათური თავდასხმა, რომელიც საერთაშორისო ურთიერთობების ნორმებს სრულებით არ ეთანხმება.

ყველა ზემოხსენებულის ძალით აღვიარებთ, რომ ორივე მეზობელ რესპუბლიკათა შორის სისხლის ღვრის ასაცილებლად ყოველგვარი ზომები ჩვენის მხრით მიღებულ იქმნა, საქართველოს მთავრობა თავის მოვალეობად სთვლის მთელი ქვეყნის წინაშე აღიაროს, რომ, აცხადებს რა ენერგიულ პროტესტს სომხეთის მთავრობის მოქმედებების გამო, ის თავიდან იშორებს ორ მომმე ხალხთა შორის სისხლის ღვრის დამლუპველ შედეგთა პასუხისმგებლობას. ამ ხალხთა მშვიდობიანი ურთიერთშორის განწყობილება, რომელნიც უზრუნველყოფდა ორივე ქვეყნის აყვავებას, საუკუნოების განმავლობაში არას დროს არ დარღვეულა და ამ უკანასკნელი გამოსვლის პასუხისმგებლობა მთელი სიმძიმით ეკისრება სომხეთის რესპუბლიკის მთავრობას. საგარეო საქმეთა მინისტრი გეგეჰკორი".[144]

[153] – „საველე შტაბის უფროსმა, გენერალმა იმნაძემ, ვითარების აღწერისას და რუკაზე გენერალ წულუკიძის ჯარების განლაგების მითითებისას თქვა, ალბათ დეპეშაში რაღაც არეულია, რადგან შეუძლებელია ჩვენი ჯარები ასე იყოს განლაგებული. მაგრამ ყველაფერი სწორი იყო. ჩვენი ჯარი სადახლის გარშემო, მთის ძირას იდგა და არსებითად ალყაში იყო მოქცეული. გარშემორტყმული მთების ყველა უმაღლესი წერტილი მოწინააღმდეგის ხელში იყო”.[153]

[156] – პოდპოლკოვნიკი ჩეჩელაშვილი: „16 საათისათვის რკალი ნელ_ნელა შეიკრა. ჩვენმა არტილერიამ ყველა ჭურვი გაუშვა, სომხებმა კი დაიწყეს არტილერიასთან მიახლოება. მე_4 ბატარეამ კარტეჩის სროლა დაიწყო და ჭურვების არქონის გამო მოიხსნა პოზიციებიდან. ალყაშემორტყმულების დასახმარებლად რაზმის უფროსის (გენერალი წულუკიძე _ ა. ჩ.) თანხმობით მე_6 პოლკის ნახევარროტა გავაგზავნე”.[156]

[157 _]პოდპოლკოვნიკი მიქაბერიძე: „324_ე სიმაღლეზე მრავალი ჩვენი მეზრძოლი დაიღუპა. სასიკვდილოთ დაჭრეს პრაპორშიკი დოლიძეც. ჩემდამი დაქვემდებარებულმა ბატალიონმა პოდპოლკოვნიკ ბერიძის მე_6 პოლკის ბატალიონი შეცვალა. აქ მე ბრძანება მივიღე მე_6 პოლკის მხარდასაჭერად გამეგზავნა 60 მეზრძოლი პოდპორუჩიკ თარხან_მოურავის მეთაურობით (მოვლინებული ოფიცერი). საღამოს 9 საათისათვის მივიღე ბრძანება დამეკავებინა სოფლების, ლამბალოსა და ბეთარაბჩის შორის მდებარე სიმაღლეები. აღნიშნული უბანი უზომოდ დიდი იყო კაპიტან ამაშუკელისა და პოდპორუჩიკ პლავსკის 60 კაციანი რაზმისა და პოდპორუჩიკ მაჭავარიანის ტვილისის საყარაულო ბატალიონის 50 კაცისათვის. მართლაც, ამ უბანზე ჩვენი თავდაცვის მარცხენა ფლანგსა და დასახელებულ სიმაღლეებზე მალე გამოჩნდა მოწინააღმდეგის 300 კაციანი რაზმი ტყვიამფრქვევებითა და ძლიერი საკავალერიო მხარდაჭერით. მარცხენა ფრთამ შეძლო პოზიციების შენარჩუნება დღის პირველი საათიდან დაბნელებამდე. ამავე დღის ოთხის ნახევარზე მოწინააღმდეგემ ძლიერი საარტილერიო მხარდაჭერით შეტევა განახორციელა ეკლესიასთან განლაგებულ ჩვენს პოზიციებზე. ერთდროულად მოხდა ჩვენი მარცხენა ფლანგის გარშემოვლა სოფელ ლამბალოსთან. პირველი ორი შეტევა ჩვენს მიერ წარმატებით იქნა მოგერიებული. საღამოსათვის შეტევა განმეორდა და მოწინააღმდეგის

ცალკეულმა ჯგუფებმა გაარღვიეს ჩვენი თვდაცვის ზღუდეები, როგორც სოფელ დამიასთან, ასევე სოფელ ლამბალოსთან. გარღვეული უბნის აღსადგენად ყოველგვარი რეზერვები ამოწურული იყო და ბრძოლებმა უკვე სადგურ სადახლოსა და სოფელ ლამბალოს შორის მდებარე ხიდთან გადაინაცვლა. სხვა ქვედნაყოფებთან კავშირი არ იყო და მე შევეუერდი თბილისის საყარაულო ბატალიონისა და მე_5 პოლკის საბრძოლო მწკრივს. სადამოს 11 საათზე გადავწყვიტეთ ბრძოლებით გაგვერღვია ალყა და სამშვიდობოს გავსულიყავით, რაც მოვახერხეთ კიდეც.”[157]

[159] _ „ბრძანება სადახლოს რაზმს №3. 21. 12. 1918. 23 საათი და 30 წუთი.

ჩემს დაქვემდებარებაში არსებული რაზმების არახელსაყრელი პოზიციური განლაგების გამო, ვბრძანებ შეცვლილ იქნას ძველი პოზიციები და დაკავებულ იქნას ახალი, სოფელ არაფლოდან სოფელ დიდ მულანლომდე. რისთვისაც: მე_5 პოლკის ნაწილებმა და საყარაულო ბატალიონმა დაიკავეთ პოზიციები სადგურ სადახლოს ჩრდილო_აღმოსავლეთით, სოფელ ჭალადან ახმამედლომდე მიმავალი გზის ჩათვლით. ამავე ნაწილებმა, მთელი რაზმის სადახლოდან გამოსვლისას შექმნან არიერგარდი. წულუკიძის საყარაულო ასეულმა შექმნას ფლანგური რაზმი და არიერგარდის მოხსნისას გააგრძელოს გზა ელ_დალის მთით ახმამედლოზე. ამ ნაწილებმა პოზიციები უნდა დაიკავეთ 24 საათისათვის. ავანგარდში იმობრავებს დრაგუნთა 1_ლი ესკადრონი.

ესკადრონი სადახლოში უნდა გამოცხადდეს 3^{1/2} საათზე. მეექვსე პოლკის მე_2 ასეულმა საბრძოლო მწყობრით დატოვოს საბრძოლო უბანი და იყოს სადგურში 4⁰⁰ საათისათვის. კოლონის თავში მყოფი სიმაღლე 324_ის კომენდანტი პოდპოლკოვნიკი რამაზოვი მესაზღვრეებთან ერთად გამოემართოს 3¹⁵ საათზე. სადგურ სადახლოზე გამოცხადდეს 4 საათისათვის. არტილერია მარშის დროს განლაგდეს მესაზღვრეების უკან. მე_4 სამთო ბატარეის ოცეული აგრეთვე განლაგდეს მესაზღვრეების უკან და გამოცხადდეს სად. სადახლოში 4¹⁰ საათზე. მე_4 სამთო ბატარეის ოცეულს უკან მოყვეს სამთო_ცხენოსანი ბატარეა, რომელიც უნდა იყოს სადგურზე 4¹⁵ საათზე. მე_6 პოლკის 1_მა ასეულმა საბრძოლო მწყობრით დაიხიოს უკან და მოვიდეს სადგ. სადახლოზე 4²⁰ საათისათვის. მარჯვენა უბნის უფროსი გაემართოს სოფელ მამაიზე, რომელიც დამიის აღმოსავლეთით

მდებარეობს რკინიგზის ხაზზე და მოიხსნას პოზიციებიდან 4¹⁵ საათზე. გამოემართოს მე_6 პოლკის მე_2 ასეულის უკან.

მე შტაბთან ერთად მთავარი ძალების კოლონის თავში ვიქნები. ნაწილების პოზიციებზე განლაგების შესახებ დამატებითი ცნობები მოწოდებულ იქნება კოლონის შესვენების ადგილზე. ყველა ნაწილმა რკინიგზის ხაზთან გადაადგილებისას შეინარჩუნოს საბრძოლო მწყობრი. რაზმის უფროსი, გენერალ_მაიორი წულუკიძე. შტაბის უფროსი, პოდპოლკოვნიკი ჩეჩელაშვილი.

1 _ საყარაულო ბატალიონს. 2 _ მე_6 პოლკს. 3 _ პოდპოლკოვნიკ მიქაბერიძეს. 4 _ სამთო_ცხენოსან ბატარეას. 5 _ მე_4 სამთო ბატარეას".159

თავი IV

[5 _], „ბრძოლა სულ უფრო და უფრო მწვავედებოდა. უცებ მოირბინა გვარდიელმა და მეუბნება, „სანდრო მოკლეს” _ და ლახვარი დამეცა გულზე... მაგრამ ცრემლის დრო არ იყო... ამ საზარელმა ამბავმა უცებ დაიარა მებრძოლთა რიგებში, მაგრამ არ შედრკნენ ეს რიგები... პირიქით! უფრო დიდი თავგამეტებით შეუტყეს მტერს, უფრო შეურყეველი ჩანდა მათი ლტოლვა გამარჯვებისაკენ. ბრძოლა კიდევ უფრო გამძაფრდა. თოვლის თეთრი საბურველი სისხლის წითელი ლაქებით იყო მორწყული და ბევრ ადგილას ცოცხლებივით იწვნენ მოკლულები... და ვარდებოდნენ ახლები... მოირბინა მეორე გვარდიელმა და მითხრა _ „ალექსანდრე დაჭრეს მძიმედ!” _ საშინელმა ტკივილმა შემიკუმშა გული! მე მივხვდი, რომ მეც უნდა მოვმკვდარიყავი და ცივმა სიმშვიდემ დაისადგურა უცებ ჩემს სულში. ქვემეხები გრიალებდნენ, ტყვიამფრქვევები კაკანებდნენ, წიოდნენ ტყვიები და უცებ მე თავს წავადექი ძვირფასი, უსულო სანდროს გვამს... მისი ჩამქრალი და უსიცოცხლო თვალები ნახევრად ღია იყო და პირზე თითქოს ღიმილი შერჩენოდა... გულში გამოვემშვიდობე მას და გვარდიელებს შევძახე: „ამხანაგებო, ყველანი ხედავთ, ჩვენი სანდრო მაისურამე მოკლეს. მისი სიკვდილი ჩვენ გამარჯვებისაკენ მოგვიწოდებს. უკან დასახევი გზა აღარა გვაქვს! თქვენა ხართ მხოლოდ სამშობლოს შველა! მხოლოდ წინ! მხოლოდ წინსვლაა ჩვენი გადარჩენა... და მე შევძახე „ვაშააა”!.. მთელმა ფრონტმა იგრიალა ხმამაღალი და ერთსულოვანი ვაშას ძახილით!”[5]

[9] – „19 დეკემბერს ჩვენს გვარდიასაც დაუდგა განცდის დღე სოფელ ეკატერინენფლდთან. მაგრამ მან ბრწყინვალედ შეასრულა თავისი მოვალეობა. მწვავე, ხელჩართულ ბრძოლის შემდეგ მან შემუსრა მოწინააღმდეგე და უკუაგდო იგი. საუბედუროდ, გვარდიამაც გაკარგა თავის გმირი წინამძღოლი სანდრო მაისურაძე, მაგრამ მან მსხვერპლათ 230 მოპირდაპირე გაიყოლა თან”.“9

[17] – „პირველი და უმთავრესი ამოცანა, რომელიც მე დავისახე, იყო შემდეგი: შემეჩერებინა მტრის წინსვლა მდ. ხრამზე, სანამ რეზერვი მოვიდოდა. ამ მიზნით ჩემს თანაშემწეს, გენერალ სუმბათაშვილს ვუბრძანე წაეყვანა ერთი ესკადრონი და დაუყოვნებლივ წაეწია მდ. ხრამზე. ჯავშნიანი მატარებლის დახმარებით ესკადრონი მივიდა ხრამთან დილის 4 საათზე და დაუყოვნებლივ შეებრძოლა მტერს. სომხებმა იფიქრეს, ხრამთან ქართული ჯარის უმთავრესი ძალები მოვიდაო და დაიწყეს უკან დახევა პატარა შულავერისაკენ. გენერალმა მტრის შეცდომით ისარგებლა და დაუყოვნებლივ მიიტანა იერიში რკინის გზის ხაზზედ, ხოლო როცა დაინახა, რომ სომხები არამც თუ რკინის გზას სცლიან, არამედ შულავერის მთების მაღლობებსაც სტოვებენ, დაუყოვნებლივ გაგზავნა 1/2 ესკადრონი სად. აშაღა_სარალის დასაჭერად. იმის მაგივრად, რომ სომხებს გამოეყენებინათ თავისი პოზიციების კარგი მხარეები, მათ დაცალეს ისინი და შეჯგუფდნენ ქალაქ შულავერში და პატარა შულავერში. მტრის არც ერთი შეცდომათაგანი არ დაუტოვებია სუმბათაშვილს უყურადღებოდ და დილის 8 საათზე ჩვენმა მცირერიცხოვანმა რაზმმა უკვე დაიჭირა სად. აშაღი_სარალი და ამასთან ერთად მთის მაღლობები, რომელიც მოდის პატარა შულავერიდან სად. აშაღა_სარალიმდე. დილის 10 საათზე ჩვენმა ჯავშანმატარებელმა ზარბაზნების მოხერხებული სროლით მტერი გამოდევნა შულავერის ბაღებიდან და სანაპირო რაზმის ნაწილები გადავიდნენ ხრამზე და დაიჭირეს პატარა შულავერი. შუადღის 12 საათზე ჩვენი მატარებელი მივიდა სად. აშაღა_სარალიში და დარჩა იქ ომის გათავებამდე”.“[17]

[21] – „გამთენიისას 4_5 საათზე კიდევ ერთი მატარებელი ჩამოდგა. მე_5 პოლკის ემელონი ჩამოვიდა ორიბატალიონის შემადგენლობით და 15 ტყვიამფრქვევით. კინაღამ

გადავკოცნე. უეცრად დაგმშვიდდი. რამდენიმე საათიც და ინიციატივას ხელში ჩავიგდებდით. თან ეს სამწყობრო ნაწილი გახლდათ. მანამდე გენერალ სუმბათაშვილის ჯარის შემადგენლობაში მე_6 პოლკის პოდპოლკოვნიკის კონჩუევის მხოლოდ 2 როტა იყო, დანარჩენები გვარდია და მოხალისეთა ნაწილები იყვნენ”.[“21]

[22] _ „24 დეკემბერი. რაზმი პოლკის მეთაურის თანაშემწის, პოლკოვნიკ ბოლდაევის მეთაურობით, მე_3 და მე_4 ბატალიონები 20 ოფიცრისა და 1020 რიგითის შემადგენლობით, გაგზავნილია მე_2 ქვეითი დივიზიის მეთაურის, გენერალ მაზნიევის განკარგულებაში სომხეთის ფრონტზე”.[“22]

[23] _ „ვისარგებლე იმით, რომ მოწინააღმდეგე მდინარე დებედა_ჩაის მარჯვენა ნაპირზე საერთოდ არ ჩანდა და ძალებს შულავერთან მოვუყარე თავი. გეგმის მიხედვით უნდა შეგვეტია სადახლოსათვის, რომელიც გახლდათ სომხების ზურგში შულავერის რაიონში და მათკენ მომავალ ძალებთან კავშირის პუნქტი. ზურგს რომ ჩავიგდებდით ხელში და კავშირსაც გავუწყვეტდით (რაც ძალიან ადვილი იყო, რადგან სადახლოში არავინ იყო) უეჭველად ზურგს მოწყვეტილი შულავერლები, რომლებსაც მარცხენა ფლანგიდანაც უტევდნენ (გენერალი ჩხეტიანი) იძულებულნი გახდებოდნენ პოზიციები დაეთმოთ _ ან ტყვედ ჩაბარებულიყვნენ, ან სამხრეთით მთებში გაბნეულიყვნენ”.[“23]

[24] _ „ქ. შულავერს თანდათან ვავლებდი გარშემო წრეს. გადავწყვიტე იერიში მიმეტანა 24 დეკემბერს, მაგრამ დამავიწყდა გვარდიის შეთვისებული ჟინიანობა და ავზნიანობა. სომხებმა დაიჭირეს შულავერიდან ჩრდილოეთით მდებარე მაღლობები, გაამაგრეს და დააყენეს ასეული ოთხი ტვიისმფრქვევლით. ეს გარნიზონი იდგა მაღლობზე, რომელიც დასცქეროდა შულავერის მიდამოებს და მტერს შესაძლებლობა ეძლეოდა სრულიად გაენადგურებინა ქალაქის ყველა მისავალი. ეს გარემოება მაიძულებდა ჯერ დამეჭირა ეს მაღლობები და შემდეგ მიმეტანა საერთო იერიში ქალაქზე. 22 დეკემბერს სოფ. სარაჩლოსთან, რომელიც მდებარეობს შულავერის ჩრდილოეთით, მოვიდა სახალხო გვარდიის რაზმი გენერალ ჩხეტიანის უფროსობით. ამ რაზმს ვუბრძანე, იერიში მიეტანა ამ

მადლობზე 23 დეკემბერს, რომ ამით გაადვილებულიყო იერიში შულავერზე 24 დეკემბრის ღამით".[24]

[25] _ „ჩვენს შტაბს ცნობები მოსდის, რომ შულავერის რაზმი საათობით იზრდება. მზვერავები ადასტურებენ აქ მეოთხე, მეექვსე და ყაზახის პოლკის ნაწილებს. მათ ემატებათ მოხალისეთა ასეულები და ათასი შეიარაღებული შულავერელი. ასე, რომ შულავერის სომხური რაზმი დაბოლოს 4 ათას კაცს აღწევს. ამავე დროს სომეხთა ნაწილები ჩნდება ბაბაქიარის ქედზე და იჭერენ აგრეთვე იუხარი_სერალის სტრატეგიულ პუნქტს".[25]

[34] _ „აზერბაიჯანის დიპლომატიური წარმომადგენლის მიმართვა საქართველოს მთავრობას. 31. 12. 1918. №3405. საგარეო საქმეთა მინისტრს. თქვენი 27. 12. №5867 მომართვის პასუხად, სადაც საუბარია ბაქოდან სომხური ნაწილების ჩამოსვლაზე აღსტაფაში სომხეთის ჯარებთან შესაერთებლად, რომლებიც საქართველოს წინააღმდეგ არიან ჩაბმულნი ომში, მოგახსენებთ, რომ ჩემს მიერ სასწრაფო წესით საქმის ყურშია ჩაყენებული აზერბაიჯანის მთავრობა შესაბამისი ზომების გასატარებლად".[34]

[35] _ „გადაწყდა ცენტრის გაჭრა სუმბათაშვილის მიერ _ ჩვენი ცენტრის პირდაპირ იყო ერთი მადლობი, რომლის აღებაც გადაწყვეტდა ბრძოლას ამ უბანზე. შეტევის განხორციელება მტკიცე და ორგანიზებულ მე_6 პოლკის ნაწილებს დაევალოთ შებინდებისათვის. _ აბა გიგო, თქვენ იცით _ ვუთხარი მე _ საიმედო მდგომარეობა გაქვთ, არც არტილერია გაკლიათ, ჰაუბიცებიც კი გაქვთ. შეტევა მტკიცე და მედგარ ნაწილს დავაკისროთ, ვთქვათ მე_6 პოლკის როტებს. შებინდებამდე წამოვიწყოთ, როცა სომხები იფიქრებენ, დღეს თავი ქუდში გვაქვსო. იმავე დღეს და იმავე დროს, თუ გორაკი ავიღეთ, დაღამდება და სიბნელე ხელს შეუშლით გორაკისათვის საარტილერიო ცეცხლის გახსნაში. წელიწადის ამ დროს 4 საათზე ბინდდება."[35]

[36] _ „28 საღამოდან ათი ვერსის მანძილზე გაშლილმა კიდეც მივიტანეთ იერიში. საკითხი შულავერის სრულიად გაწმენდისა მტრისაგან გადაწყვიტა მეექვსე პოლკის ოთხმა როტამ პოლკოვნიკ კონჭოშვილისა (ყონჩუაშვილი _ ა. ჩ.) და პოდპოლკოვნიკ მაჭავარიანის

მეთაურობით. მათ დეკემბრის 28_ში შემოუარეს შორიდან შულავერის თავზე უმთავრეს გორას, მათ მხარი მისცა ყ_ს ხელმძღვანელობით კერესელიძის ლეგიონმა, კაპ. უ_ს მეთაურობით ოფიცერთა მოხალისე რაზმმა, პოლკის ნაწილებმა და სომხებს უკვე თავბრუ დაეხვათ და დაფრთხნენ”.[“36]

[38] _ „28 დეკემბერი. დღის 12 საათზე დაიწყო მოწინააღმდეგის პოზიციების დაბომბვა. მტერმა ვერ გაუძლო საარტილერიო ცეცხლს და ერთი მეორის მიყოლებით დაიწყო დაკავებული სანგრების გასუფთავება. მე_9 ასეული პირველი გადავიდა შეტევაზე და დაიკავა დალიქტაშის მთის ფერდობზე მოწყობილი სანგრები. მაგრამ სამწუხაროდ, ამ დროს არტილერიამ შეწყვიტა მუშაობა, რადგან სატელეფონო კავშირი შეწყდა, ხოლო მოწინააღმდეგე მხარემ შეძლო ძალების კონცენტრაცია და კონტრშეტევაზე გადმოსვლა, რის შედეგადაც მე_9 ასეული გამოდევნილ იქნა დაკავებული სანგრებიდან. ასეული ხელმეორედ გადავიდა შეტევაზე და ისევ დაიკავა აღნიშნული პოზიციები. ეს სიმაღლე სამჯერ გადავიდა ხელიდან ხელში, საბოლოო ჯამში ის ნეიტრალური დარჩა. საბრძოლო უბნის ცენტრსა და მარცხენა ფლანგზე ასევე განხორციელდა ძლიერი შეტევა და დაკავებულ იქნა ახალი პოზიციები. სიბნელის დადგომის გამო ასეულმა ვეღარ შეძლო დაწყებული შეტევის განვითარება და იგი დაკავებულ პოზიციებზე დარჩა.

28 დეკემბრის შეტევებმა დაანახა მოწინააღმდეგეს, რომ იგი ვერ შეინარჩუნებდა შულავერის სიმაღლეებს და ღამით მათ დატოვეს გამაგრებული პოზიციები. ამ ბრძოლების გმირი მე_9 ასეულის მეთაური, შტაბის კაპიტანი მუჩაიძე იყო, რომლის გმირულმა მოქმედებებმა განსაზღვრა კიდევ მთელი ასეულის წარმატება. ამ ბრძოლებში იგი მძიმედ დაიჭრა”.[“38]

[41] _ „ბრძანება №134. 28. 12. 1918. 4. შესდგეს სანაინისა და ახალქალაქის ფრონტებისათვის „დაჭრილთა შემხვევი რაზმები“ დადებული შტატებით, პირველ და მეორე დივიზიასთან მიჩემებით. 5. დაინიშნოს სანაინის ფრონტისათვის №1 სასანიტარო მატარებელი შესაფერი შტატით. 7. ტფილისის სამხედრო ჰოსპიტალი გაფართოვდეს 1160 საწოლით და მასთან ერთად შესაფერისი მოსამსახურეთა შტატით. 10. შესდგეს რვა ავტომობილისაგან სანიტარული რაზმი ფრონტზე დაჭრილთა და ავადმყოფთა

გადასაზიდად, რისთვისაც მოხდეს სათანადო განკარგულება. გადაეცეს სანიტარული ავტომობილები სასანიტარო განყოფილებას”.[41]

[43] _ „დეკემბრის 29_ს დილით 11 საათზე სოფ. შულავერიდან მოვიდნენ დელეგატები 9 კაცის შემადგენლობით, მათ შორის აფთიაქარი, ტფილისელი ზაღდასაროვი და ორი ტერტერა. შულავერმა მორჩილება გამოაცხადა და პატიება ითხოვა. გენ. მაზნიაშვილმა დელეგატებს გამოუცხადა: რა სასჯელს მოგანიჭებს თქვენ, როგორც მოღალატეებს რესპუბლიკის მთავრობა, ეს მან იცის, ხოლო მე, როგორც ჯარის უფროსი, გიბრძანებთ, რომ მოკლე დროში ზარალის ასანაზღაურებლად წარმოადგინოთ განსაზღვრული ხარკი და ყველაფერი რაც ჯარს სჭირდება. გარდა ამისა, უნდა წარმოადგინოთ იარაღი. თუ ვისმე იარაღს აღმოუჩენ 24 საათში, როგორც მხედარი, არ დავინდობ ყველას ღალატისა და იარაღის წარმოუდგენლობისათვის”.[43]

44] _ „საღამოს 9 საათზე გამოირკვა, რომ ჩვენებმა სრულიად გაწმინდეს მტრისაგან შულავერი, დახოცეს მრავალი და სამი ოფიცერი: ბარხუდაროვი, ავეტის გასპარიანი, პოლოს რაგაიანი და 105 ტყვე სარალში ჩამოიყვანეს”.[44]

[45] _ „დატყვევებულია 7 აფიცერი და 107 ჯარისკაცი. ხელში ჩავიგდეთ 4 ზარბაზანი და 15 ტყვისმფრქვეველი, საარტილერიო საზიდრები და საომარი მასალა”.”[45]

[49] _ „29_ს დილით სადახლოსაკენ ბათალიონი პოლკ. ჯა_ს მეთაურობით მიეშველა გენერალ წულუკიძეს, რომელიც დამითვე დაედევნა სადახლოსაკენ გაქცეულ სომხობას. ამ ნაწილებმა გათენებისას აიღეს იუხარი_სარალი, სრულიად მოუშლელი ორი საველე ზარბაზანი და აგრეთვე ათი უღელი ხარი, რომლითაც იგინი ზარბაზნებს დაათრევდნენ. აქვე დაატყვევეს ორი ოფიცერი: შტაბს_კაპიტანი აკოპიანი და ტფილისის მოქალაქე პორუჩიკი ივანე არუთინოვი 9 ჯარისკაცით. დანარჩენები დახოცეს. ოფიცერთა მოხალისე რაზმმა შულავერის გორებზე ხელში ჩაიგდო ოთხი ტყვისმფრქვეველი და მისი მოწყობილობანი. რამდენადაც ირკვევა, სომხები ქუდმოგლეჯილნი მირბიან. სადახლოსაკენ გაქცეულ სომხობას მამაცი პოლკოვნიკი ჯ_ძე და დრაგუნები წულუკიძის მეთაურობით

თანდათანობით უკან სდევნენ. ამგვარად გენერალ ჩ_ს ნაწილებიც გასდევნენ ოპრეტ_ხოჯორნისაკენ უკუ ქცეულ ცნობილ კოროლკოვსა და ნაზარბეგოვს”.[49]

[50] _ „ჩვენთან არმიისა და გვარდიის ნაწილები მუდამ შერეული იყო და მხოლოდ 29_ში, წარმატების შემდეგ მოხერხდა ამ საქმის როგორღაც მოწესრიგება. უკვე მოინიშნა: მარჯვენა კოლონა _ მე_5 პოლკი, მარცხენა კოლონა _ პოლკოვნიკი წულუკიძე არმიის ნაწილებით, მამაისთან გენერალ სუმბათაშვილის რეზერვში იყრიდა თავს 1_ლი და მე_2 დივიზიის ნაწილები. ჩვენი რაზმის გვარდიამ კი მთლიანად შულავერზე გადაიტანა ყურადღება”.[50]

[52] _ „ჩემს რაზმში შედიოდა მე_5 პოლკის შერეული ბატალიონის ნაწილები, თბილისის საყარაულო ბატალიონის ნაწილი და მანგლისის მესაზღვრეთა რაზმის შერეული ასეული. 8^{1/4} საათზე თოვებისა და სარტილერიო ცეცხლის ქვეშ დავიკავეთ სოფ. ლამბალო და სადგური სადახლო. პირველი სოფელ ლამბალოში პოდპორუჩიკი ვაჩნაძე შევიდა, კანდელაკმა კი სწრაფად დაიკავა გაბატონებული სიმაღლე. მოწინააღმდეგემ რამდენჯერმე სცადა ჩვენი ამ ნაპირიდან უკუგდება ქვეითების, არტილერიისა და აგრეთვე ჯავშანმატარებლის ცეცხლით სადგურის მხრიდან, მაგრამ ჩვენ შევძელით აღნიშნული სიმაღლისა და სადგურის შენარჩუნება. სიმაღლეებისა და სადგურ სადახლოს დაკავების შესახებ დაუყოვნებლივ მოვახსენე გენერალ წულუკიძეს. ჩემი რაზმის კვალდაკვალ უშუალოდ მოვიდა მე_6 პოლკის ბატალიონი პოდპოლკოვნიკ ჯაფარიძის მეთაურობით”.[52]

[53] _ „კავალერიის ლეგიონები, რომლებიც იდგნენ იუხარი_სარალიში, შულავერიდან სადახლოზე დახეულ მტრის ნაწილებს დაეცნენ ხეობიდან სადახლოზე გამოსვლის დროს და სდიეს კარგა მანძილზე. ნაწილი ამოხოცეს, ნაწილი ტყვედ წაიყვანეს და ორი გამართული ზარბაზანი წაართვეს. შემდეგ ამოცანად დავისახე სად. სანაინის დაჭერა, რისთვისაც მთავარ ძალებს ვუბრძანე წაეწიათ წინ, დაეკავებინათ სოფელი სადახლო და დაეკეტნათ გამოსავალი ბამბაკის ხეობიდან... მარჯვენა ფრთას მიეცა განსაკუთრებული, მრავალმნიშვნელოვანი ამოცანა. ის უნდა წასულიყო სოფელ სიონიდან

სოფ. ოფრეთისაკენ, გასულიყო სოფელ პრივოლნოეს ხაზზე და იქიდან მიეტანა იერიში სანაინზე... 31 დეკემბრისათვის ჩემი ჯარები უკვე დანიშნულ ადგილზე იყვნენ, ე.ი. მარცხენა ფრთამ დაიკავა პატარა ტილიარის წინამდებარე მაღლობი. ცენტრმა ხანმოკლე შეტაკების შემდეგ დაიკავა ლამბალო_სადახლო, გამოჰყო ორი ლეგიონი და გაგზავნა ხე_ტყის სახერხი ქარხნისაკენ ხოჯორნასთან და იქიდან სოფ. ბორდამორზე. მარჯვენა ფრთამ დაიჭირა ოფრეთი, რომელიც მდებარეობს სანაინის მახლობლად... 1_ლ იანვარს გათენებისას მარჯვენა ფრთის ნაწილებს უნდა დაეკავებინათ ერთდროულად სად. სანაინი და ალავერდი”.[53]

[54] _ „30 დეკემბერს ბრძანება მივიღე გადავსულიყავით მთავარი ძალების ავანგარდში და გეზი აგველო გულბაღისა და ხოჯორნისაკენ. ჩვენ ბრძოლებით მივიწვედით წინ, ავიღეთ სიმაღლე, შემდეგ კი მე_5 პოლკის უნტერ_ოფიცრის სტეფანაშვილისა და პოდპორუჩიკ ბესელიას მიერ _ სოფელი (სოფლის დასახელება მითითებული არ არის. სავარაუდოდ უნდა იყოს სოფელი მოლაოდლი _ ა. ჩ.) იქნა აღებული. დღის 2 საათზე ავიღეთ გულბაღი, ხოლო 4 საათზე ხოჯორნი. კაპიტანი კავკასიძე ჰოსპიტალში იქნა გაგზავნილი. შერეული ბატალიონის ოფიცრები _ კაპიტანი ამამუკელი, პოდპორუჩიკი ჩაჩავა, პრაპორშიკი დოლიძე და კანდელაკი უწყვეტად იმყოფებოდნენ ბატალიონის შემადგენლობაში და ყველა ბრძოლაში მიიღეს მონაწილეობა”.[54]

[55] _ „30 დეკემბერი. დილის 5 საათსა და 30 წუთზე საბრძოლო უბნის უფროსისაგან მივიღეთ ბრძანება გადავადგილებულიყავით ქვემო წერაქვისაკენ და აგველო სოფელი ოფრეთი. პოლკის მეთაური, გენერალი ბალუევი საერთო რეზერვის მარჯვენა დაჯგუფების მეთაურად დაინიშნა, ხოლო პოლკოვნიკი საღინოვი მარჯვენა კოლონის მეთაურად. მარჯვენა კოლონა 1_ლი, მე_2, მე_7 და მე_12 ასეულების შემადგენლობით სოფელ სიონის გავლით სოფელ ოფრეთისაკენ დაიძრა. რეზერვში დატოვებულ იქნა მე_8, მე_9, მე_10 და მე_11 ასეულები. შულავერიდან პოლკი დილის 9 საათზე გამოვიდა. შებინდებისას ჩვენ მივუახლოვდით სოფელ წერაქვს, მაგრამ იგი სრულიად დანგრეული და განადგურებული იყო. ჩვენ დამატებით გავიარეთ 3 ვერსი წერაქვის სიმაღლემდე და დავბანაკდით”.[55]

[56] – „30 დეკემბერს, მისი დაჟინებული მოთხოვნით, ბოლოს და ბოლოს, ბრძოლის ველს დიდი ხნის ნანატრმა შევსებამ მიაღწია, სულ 600 მეომარმა. გასაგებია, შევსება არც თუ ისე დიდი იყო, მაგრამ იმჟამინდელ ვითარებაში მდიდარი საბრძოლო გამოცდილების მქონე 600 ბრძოლისუნარიანი მეომრის მოშველიებას უეჭველად შეიძლებოდა დადებითი გავლენა მოჰყოლოდა შემდგომი საბრძოლო მოვლენების წარმატებით განვითარებისათვის. აუცილებელი იყო კიდევ ერთი აღმაფრენა, ერთი გადამწყვეტი გამარჯვება და საქართველოს დედაქალაქისაკენ მიმავალი მთავარი გზა გახსნილი იქნებოდა. თავისი პოლკების საბრძოლო რიგების შევსებისა და გადაჯგუფების შემდეგ დრომ განიზრახა ალყაში მოექცია და გაენადგურებინა გენერალ მაზნიევის არმია. ჩვენი რაზმების ზნეობრივი მხარე, საბრძოლო შემართება და გამარჯვების ჟინი ჯერ კიდევ საკმაოდ მაღალი იყო.“[56]

[57] – „გენერალ მაზნიევს, გენერალ ახმეტელოვს, გენერალ მაკაევს, სასაზღვრო დაცვის უფროსის, პოლკოვნიკ დიდებულისათვის გადასაცემად. მთავრობის ბრძანების შესაბამისად გევალებათ საომარი მოქმედებების შეწყვეტა დღეს, 31 დეკემბერს, 24 საათზე. ჯარები უნდა დარჩნენ იმ ადგილას, რომლებზეც ისინი იმყოფებიან. მეწინავე რაზმების მეთაურები უნდა შევიდნენ კავშირში სომხურ მეთაურობასთან ჩვენი მთავრობის გადაწყვეტილების გასაცნობად. ამასთან ერთად აცნობონ სომეხთა მეთაურებს, რომ მათმა სამხედრო ნაწილებმა უნდა დაიხიონ იმ ხაზზე, რომლებიც მათ ეჭირათ მტრული მოქმედებების დაწყებამდე. რადაც არ უნდა დაჯდეს, საომარი მოქმედებები უნდა შეწყდეს ჩვენს მიერ მითითებულ დროს. ამ ბრძანების მიღების შესახებ მომახსენეთ დაუყოვნებლივ. 31. 12. 1918. №01384. 14 საათი და 43 წუთი. არმიის სარდალი გედევანოვი“.[57]

[58] – „ამ დროისათვის სომხებს დამხმარე ძალა მოუვიდათ, დასვენებული მე_4 პოლკი და აირუმიდან სადახლოს შეუტიეს. მოწინააღმდეგემ საარტილერიო ცეცხლი გაუხსნა ჩვენს დაბანაკებულ რეზერვს და შეტევა დაიწყო. ეს მიმართულება პოლკოვნიკ წულუკიძეს ეკუთვნოდა ერთდროულად ფლანგიც და ზურგიც. გენერალმა სუმბათაშვილმა დამირეკა, ვითარება გამაცნო და მითითებები მთხოვა. თან დასძინა, ერთი ბატალიონი უკვე დებედას მეორე ნაპირისაკენ გაემართაო. მყისვე გულმა მიგრძნო, რომ პოლკოვნიკ წულუკიძესთან საქმე ვერ იყო კარგად. მაშინ არ ვიცოდი, რომ პოლკ. წულუკიძე აირუმის

საწინააღმდეგო მხარეს ღრმად გავიდა. „თუკი ვინმე გყავთ, ყველა იმ ნაპირზე გადარეკეთ და სწრაფად დაიკავეთ ლამბალოს აღმოსავლეთის ქედი” – ვუპასუხე სუმბათაშვილს. მითხრა, მესმის, მაგრამ ერთი ბატალიონი უკვე გავგზავნე და დანარჩენების გაგზავნა თქვენი ბრძანების გარეშე ვერ გავბედეო. „სასწრაფოდ დაიწყეთ, დროს ნუ კარგავთ”. საბედნიეროდ პოლკ. გარდაფხადის ბატალიონმა მოასწრო მეორე ნაპირზე გადასვლა, პირდაპირ სულზე მიუსწრო და დაიკავა თხემი, საიდანაც ცეცხლით უკუაგდო მოწინააღმდეგის ნაწილები, ხიფათს გადავრჩით”. [58]

[60] – „31 დეკემბერი. ღამის 1 საათზე მოგვივიდა დამატებითი ძალები – 1-ლი ასეული პოლკის შტაბ-ბინიდან, 9 ოფიცრის, 180 ჯარისკაცის, ერთი მეტყვიამფრქვევეთა ასეულით, 3 ოფიცრის, 50 ჯარისკაცისა და 4 ტყვიამფრქვევის შემადგენლობით. 3 საათზე სოფელ ოფრეთისაკენ გაიგზავნა სადაზვრევო ჯგუფი პრაპორშიკ ხუნდაძის მეთაურობით. მარჯვენა კოლონა გაემართა ოფრეთისაკენ, რეზერვი კი ადგილზე დარჩა. დღის 3^{1/2} საათზე 1-ლმა და მე-2 ასეულებმა პოდპოლკოვნიკ შერვაშიძის მეთაურობით ბრძოლებით დაიკავეს წმ. გიორგის სიმაღლე და სოფელი ოფრეთი. ამავე დროს ალაფის სახით ხელში ჩაიგდეს 2 ტყვიამფრქვევი, 3 (გაუგებრად წერია – ა. ჩ.) სრული აღჭურვილობით, ტყვიამფრქვევის ლენტები და ვაზნები. ტყვედ აიყვანეს 5 კაცი. ჩვენი დანაკარგები შეადგენდა 11 დაჭრილსა და 5 მოკლულს. სომხებმა გაქცევით უშველეს თავს სოფელ ჩანახჩისაკენ. საღამოს 6 საათზე ტყვედ იქნა აყვანილი 6 სომეხი და დივერსიული ჯგუფი, რომლებიც ქალაქ შულავერის კომენდანტს, პოლკოვნიკ კონჩუევს გაეგზავნა. სოფელ ოფრეთის დაკავება შედარებით მცირე დანაკარგებით შესაძლებელი გახდა პოდპოლკოვნიკ შერვაშიძის ენერგიული, დროული განკარგულებებისა და მანევრირების გამო, რომელიც მთელი ბრძოლების განმავლობაში უშუალოდ შემტევ 1-ლ ასეულში იმყოფებოდა. ამ ბრძოლების გმირები იყვნენ: პორუჩიკი სანიკიძე და მე-2 ასეულის მეთაური, პორუჩიკი კუჭავა”. [60]

[63] – „როდესაც ბოლო გასროლის ხმა გაისმა, ორი არმია მეტად უსწორმასწორო ფრონტის ხაზით იყო ერთმანეთს გამოყოფილი: სომხებს დომინანტური მდგომარეობა ეკავათ სადახლოს აღმოსავლეთით, ჩრდილოეთითა და სამხრეთით, მაშინ, როცა ქართველები წარმატებით იყვნენ შეჭრილი სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით”. [63]

[100 _] „იანვრის 16_ში ტფილისში ჩამოვიდა მეთაური ინგლისის მისიისა გენ. ფორესტიე ვოლკერი. გენერლის სპეციალური მატარებლიდან გამოსვლის დროს, რომლითაც ის მოვიდა, სადგური წარმოადგენდა ლამაზ სურათს. ერთის მხრივ გამწვრივებული იყო საპატო ყარაული, რომელიც შედგებოდა 1_ლი ქართული ცხენოსანი პოლკის „ეშელონისაგან“, მის პირდაპირ იდგა ინგლისელ ჯარისკაცთა ყარაული, რომელიც გენერალს მოჰყვა. სადგურზე დასახვედრად მისულნი საქართველოს წარმომადგენლები, საგარეო საქმეთა მინისტრის ამხანაგი კ. ბ. საბახტარიშვილი და სამხედრო მინისტრის ამხანაგი გედევანიშვილი მიესალმნენ სტუმარს, რაზედაც გენ. ფორესტიე ვოლკერმა მილოცვითვე უპასუხა და მადლობა გადაუხადა შემხვედრებს. ამის შემდეგ გენ. ფორესტიე ვოლკერი მისთვის საგანგებოდ მოწყობილ ბინაზე წავიდა“.[100]